ІВАН ФРАНКО

АКАДЕМІЯ НАУК
УКРАЇНСЬКОЇ РСР

ІНСТИТУТ
ЛІТЕРАТУРИ
ім. Т. Г. ШЕВЧЕНКА

ІВАН ФРАНКО

ЗІБРАННЯ ТВОРІВ У П'ЯТДЕСЯТИ ТОМАХ

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО
ТОМИ 26 — 43

ІВАН ФРАНКО

ТОМ 32

ЛІТЕРАТУРНО-КРИТИЧНІ
ПРАЦІ
(1899 — 1901)

ВИДАВНИЦТВО
«НАУКОВА ДУМКА»
КИЇВ — 1981

Редакційна колегія:

М. Д. Бернштейн
Г. Д. Вервес
А. Т. Гордієнко
О. І. Дей
Б. А. Деркач (заступник голови)
І. О. Дзеверін
В. Ю. Євдокименко
О. Є. Засенко
Д. В. Затонський
С. Д. Зубков
Є. П. Кирилюк (голова)
П. Й. Колесник
Н. Є. Крутікова
Ф. Є. Лось
В. Л. Микитась
Ф. П. Погребенник (відповідальний секретар)
Є. С. Шабліовський
М. Т. Яценко

Редактор тому

Б. А. Деркач

Упорядкування та коментарі

Л. А. Кочубей
О. В. Мишанича
Ф. П. Погребенника

Редакція художньої літератури

Ф 4 603000000-554 / М221(04)-81 передплатне

Видавництво «Наукова думка», 1981

ДОСЛІДЖЕННЯ
СТАТТІ
МАТЕРІАЛИ

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА ЗА 1898 р.

(ОГЛЯД УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ ЗА 1898 р. СТАН ОСВІТИ В РІЗНИХ ОБЛАСТЯХ УКРАЇНИ. ХТО ЧИТАЄ УКРАЇНСЬКІ КНИГИ. УКРАЇНСЬКИЙ ДРУК. ПИСЬМЕННИКИ. НАЙВИЗНАЧНІШІ ЯВИЩА УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ В МИНУЛОМУ РОЦІ)

У попередніх своїх статтях* я намагався описати читачам «Slovanského přehledu» картину розвитку української літератури за сто років. Спробую тепер зробити огляд літературної продукції за один рік, тобто за рік 1898. Такий огляд зможе дати те, чого не дає історія літератури: можливість простежити різнобічні чи однобічні літературні інтереси певного народу, більшу чи меншу інтенсивність його духовного (а отже, і літературного) життя.

Минулий рік української літератури ніяк не відзначився. Не приніс ані нових видатних талановитих письменників, ані визначних творів. Із українських митців, котрі померли у тому році, також жоден не був явищем епохальним: Щоголів (у Харкові) давно віджив свій вік, а Козловський (у Галичині) ледве починав жити*, залишив по собі невелику збірку ліричних віршів і не дочекався навіть того, щоб побачити їх надрукованими. Проте рік 1898 може дати нам досить типову картину літературного розвитку українського народу. Було все ж у тому році й дещо особливе: відзначення річниці Хмельниччини, відродження літератури, скасування панщини — але святкування ці, що сприяли збудженню духовного життя українців, зокрема в Галичині, на літературну продукцію досі впливу не мали; вплив їх виявився значно пізніше.

Хто хоче зрозуміти стан і духовність української літературної продукції, той повинен мати на увазі, що вона пригнічена дуже неприродними обставинами. Хоч українців близько тридцяти мільйонів (3 млн. у Галичині і на Буковині, півмільйона в Угорщині та близько 27 млн. у Росії), вони можуть лише в Галичині та на Буковині користуватися своєю мовою в установах, судах, школах та пресі, але й тут на їхньому шляху стоять часто перешкоди й обмеження. В Росії українська (малоруська) мова вилучена з шкіл — від університету до початкової, із церковних проповідей, установ, українською мовою нині там не дозволено видавати жодного журналу, не можна друкувати популярних, наукових книг ані перекладів; дві-три популярні брошурки, писані українською мовою, що з'явилися в останні роки у Росії, побачили світ завдяки надзвичайним зусиллям і протекціям, були негайно, за кілька днів, розпродані, а нових видань цензура вже не дозволила, тому вони швидко стали бібліографічною рідкістю. Як в Угорщині дійшло до аналогічного упадку українського духовного життя, дізнаються читачі з статті Гнатюка [1].

Усе це значить, що національним життям живуть і українську літературу живлять лише три мільйони галицьких та буковинських українців. Отже, те, що ми називаємо українською літературою, слід вважати літературою всього лише одної десятини українського народу — ба навіть не десятої. Правда, в галицьких журналах і видавництвах друкують свої твори письменники із Східної України, але це розрада дуже сумна. По-перше, через те, що кожного письменника краще розуміє його найближче оточення, з духовного життя якого він черпає силу і енергію до подальшої праці, а цього якраз українським письменникам у Росії не вистачає. Вони змушені жити і працювати або самотньо, або в дуже вузьких гуртках, і це має дуже шкідливий вплив на весь розвиток їхньої творчості. Далі: популярних книжок наддніпрянські українці в Галичині взагалі не друкують. Ці книжки повинні бути пристосовані до умов і відносин, в яких живе народ, а відносини ці в Росії і Галичині далеко не однакові. Отже, найзначніша частина духовної продукції в російській Україні зредукована до мінімуму, з того

[1] V. Hnat'uk. Rusíni v Uhrách. Slovanský přehled, 1899, r. 1, str. 216, 418.

мінімуму цензура забороняє дев'ять десятих, а одна десята, яку вона пропускає,— це звичайно дуже слаба белетристика, з якої народ має невелику користь. Крім того, тут, як і взагалі всюди, цензурний утиск шкодить в основному не лише тим, що не випускає в світ твори, щойно написані (рано чи пізно вони все ж потрапляють до рук громадськості хоч і за межами Російської імперії), але й тим, що від великої кількості праць відмовляються раніше, ніж вони були написані, тому те, що називається літературним рухом, звичайно в'яне і гине. Це можна спостерігати і в сучасній російській літературі. Українській літературі, однак, у десять разів гірше, по-перше, від дії урядового циркуляра 1876 р., по-друге, тому, що на Україну не допускаються найневинніші українські книжки, надруковані за межами Російської імперії, а якщо щось і пропускається, то в мізерній кількості. У тому випадку, коли деякі книги чи брошури, видані в Галичині, передплачуються на Україні у 100 або 200 примірниках, можна з впевненістю очікувати, що цензура поверне їх з кордону, пропускала ж ті самі твори, якщо вони посилались по 10—20 примірників. Таким чином, Східна Україна хоч і бере значну участь у творенні української літератури в Галичині, однак дуже мало може нею користуватися.

Який вигляд має ця продукція та її споживання в українській Галичині і на Буковині?

Передусім для кого пишуться та видаються тут книги і журнали? Українською книгою і журналом цікавляться дві верстви: простий народ по селах і містечках та інтелігенція. Простий народ у переважній більшості не вміє ні писати, ні читати, хоч в останні роки дуже активно добивається освіти. Якщо врахувати, що в українській частині Галичини маємо близько 1000 організацій для поширення освіти з більш-менш виключно українським характером (читальні, народні спілки, селянські гуртки), і якщо порівняти з цим число членів наших громад для поширення освіти та число примірників, у яких розповсюджуються популярні твори, видані нами, то мусимо сказати, що народна потреба в українській літературі в Галичині і на Буковині нараховує до 50—80 тис., що кожного місяця передплачується близько 40 000, або щорічно близько півмільйона примірників українських брошур і журналів. Українською інтелігенцією є духовенство, службовці, учителі, приватні чиновники, офіцери, солдати та ін. Кількість їх (з роди-

нами) становить приблизно 30 тисяч, з них користуються українськими книжками не більше ніж 5 000, але таких, які б займалися розвитком української літератури, передплачували собі журнали й купували книги, нині приблизно понад 3 000. Однак слід додати, що і ця непомітна горстка інтелігенції розділена на дві групи, що різняться між собою принциповим поглядом на націю: маємо також досить значну частину інтелігенції, що не визнає існування української нації, не визнає української літератури, не читає українських книжок або задовольняє свої духовні потреби польськими і німецькими творами чи прикриває своїми всеросійськими поглядами цілковитий духовний нігілізм.

Такими є причини, через які українська література у Галичині знаходиться на рівні брошур або втікає під крила журналів. Обширні багатотомні твори, важливі праці наукові, оригінальні і перекладні, не можуть мати у нас такого збуту, щоб комусь було вигідно їх друкувати. Такі починання, як «Бібліографія» Левицького, «Monumenta» Ставропігії, «Записки», «Джерела» і «Пам'ятки»*, що видає «Наукове товариство ім. Шевченка», можливі тільки завдяки спеціальним фондам для субсидій і не можуть бути випущені на те, щоб окупитися через продаж. На розпродаж (і то в незначній кількості примірників, приблизно 500—1000 протягом 1—2 років) може сподіватися лише та книга, котра не дорожча 1 зл[отого], белетристичного, публіцистичного або науково-популярного змісту. І це вже є кроком уперед: ще 10 років тому, крім популярних брошур, у нас не друкувалися книги у більшій кількості, ніж 500 прим[ірників], причому більша частина тиражу лежала довгі роки на складах. Тепер, однак, як би там не було, маємо приклади, коли книжка, видана тиражем 1000 прим., протягом 3—4 років виходить другим виданням і вдруге розпродається.

Я уже зазначав, що основне середовище, в якому розвивається література, де публікуються найважливіші публіцистичні праці, твори белетристичні, оригінальні й перекладні,— це часописи, передусім щоденні, справжні молохи, що пожирають велику кількість всіляких тем.

Деякі відомості про розвиток української періодики в Галичині за десять років — від 1887 р. до 1896 р.— можуть служити ілюстрацією до моїх слів. Кількість українських журналів за цей час зросла з 15 до 24. Лише кіль-

кість політичних часописів від 1890 р. до 1895 р. зросла з 10 до 18. Тим часом на 1890 рік найвищий тираж українських часописів за чверть року становив приблизно 5 422 прим., 1893 р. він зріс до 10 946 прим., 1894 р.— до 11 215 і 1895 р.— до 11 696. Причому кількість усіх назв періодичних видань, надрукованих у 1890 р., досягла близько 628 092 відбитків, року 1893 складала 2 092 100, потім дещо знизилась у 1894 р. до 2 020 410, і в році 1895 — до 1 982 880[1]. Нагадаємо, що тут не враховано кількість випущених літературних і літературно-наукових журналів такого типу, якими були свого часу «Зоря»*, «Житє і слово»* і навіть буковинські журнали, ці цифри не дають також повної картини і публіцистичної продукції українців в Австро-Угорщині.

У 1898 р. настали деякі зміни. У щойно заснованому наприкінці 1897 р. «Літературно-науковому вісник у»* (виходить у щомісячних зошитах по 12 арк.) українській літературі дістався не лише об'ємний орган, з програмою такою широкою, що може дати місце і поштовх до розвитку літературної і наукової праці у найрізноманітніших напрямках. «Літературно-науковий вісник» публікує оригінальні белетристичні твори і переклади з сучасних зарубіжних літератур, незважаючи на те, до якої школи вони належать, беручи до уваги насамперед літературну вартість творів. Крім того, у ньому друкуються наукові праці, — оригінальні і перекладні,— праці з сучасної історії, естетики, студії з суспільних питань і про сучасних письменників, вітчизняних і зарубіжних, критичні дослідження найновішої белетристики, хроніка сучасного життя в Галичині і на Україні, бібліографія тощо. Повністю було опубліковано в першому випуску «Вісника» 50 оповідань, понад 70 віршів, три драматичних твори (серед них переклад славних Гауптманових «Ткачів»)*, було подано 11 студій про значення українських і зарубіжних письменників, 16 критичних досліджень різних новинок української літератури тощо. З «Літературно-науковим вісником» співпрацював 41 письменник — український і зарубіжний. Те, що не були тут занедбані і слов'янські літератури, видно з того, що в журналі публікувалися переклади російських письменників —Чехова, Маміна-Сибіряка, Надсона; польських — Ожешко і Домбровського; чеських — Махара; сербських — Йововича*..

[1] Див.: R u t o w s k i. Rocznik statystyki Galicyi, dil V.

Друга зміна, яку приніс 1898 рік,— це створення в и д а в н и ч о г о т о в а р и с т в а (Видавнича спілка)*, що мало підняти випуск книжок українською мовою.

Це товариство почало свою діяльність лише тепер, 1899 р., але про це теж не буду говорити. Зазначу тільки, що попит на книжки, не лише белетристичні, а й наукові, в Галичині дедалі збільшується; таку книгу, як «Історія боротьби між релігією і наукою» Дрепера, видану 1898 р. у бездоганному перекладі М. Павлика, кілька сотень примірників розкупили лише селяни протягом кількох місяців, хоч книжка ця дорога і проти неї агітували клерикали.

З книжкової продукції 1898 р. мало заслужили того, щоб бути названими. На кошти «Академічної громади» була видана збірка моїх віршів «Мій Ізмарагд», альманах на честь 25-річного існування товариства «Січ»* і альманах «Привіт д-ру Франку» — це найважливіші книги, видані в Галичині. У Чернівцях вийшла гарна книга, опис подорожі навколо світу військового лікаря д-ра Ярослава Окуневського* (брата відомого депутата), і збірка оповідань Богдана Лепкого*. На Україні вийшла драма Старицького «Богдан Хмельницький»*, збірка оповідань Григоренка «Наші люде на селі»*. Це все, що вийшло найважливішого 1898 р., крім публікацій у журналах.

З провідних українських письменників у 1898 р. помер один — Щоголів. Панас Мирний, автор кількох дуже гарних оповідань, замовк. Кониський* працював дуже мало в белетристиці, зате видав українською і великоруською мовами великий життєпис Шевченка. Д. Мордовець опублікував у «Віснику» історичне оповідання* «Дві долі», героєм якої є Юрась Хмельницький, син Богдана Хмельницького. Нічого не видав у цьому році також талановитий романіст Іван Левицький (Нечуй); його великий історичний роман «Іван Виговський» уже завершений і готується до друку*. Крім зазначеної п'єси, М. Старицький у 1898 р. написав ще одну історичну драму «Оборона Буші» і, крім того, велике історичне оповідання «Перед бурею», що було видане також по-російськи*. Із молодих українських письменників Грінченко (Чайченко) надрукував у 1898 р. в «Літературно-науковому віснику» історичну драму з часів Хмельниччини «За батька», Карпенко-Карий опублікував там же комедію «Чумаки». Нічого не видав у тому році ще один талановитий український оповідач М. Коцюбинський. М. Школиченко* дав велику повість «На селі» і талановита

поетеса Леся Українка кілька прекрасних віршів*. Серед західноукраїнських письменників зайняла помітне місце Ольга Кобилянська, яка надрукувала в минулому році в «Літ[ературно]-наук[овому] віснику» гарне оповідання «Valse mélancolique» і нарис «На полях». Друга заслужена письменниця Наталія Кобринська подала ескіз «Душа». Історик проф. М. Грушевський* опублікував два історичних оповідання: «Ясновельможний сват» (з часів Хмельницького) і «Неробочий Грицько Кривий». Увагу до себе привернули чудові новели В. Стефаника* і оповідання «Мужицька смерть» Л. Мартовича*.

Наприкінці слід торкнутися також українських видань в Америці, де у Сполучених Штатах і в Канаді живе тепер близько 300 тисяч українців. Еміграція почалася вже давно, більше ніж 20 років тому. Минає майже з 10 років, як за емігрантами почали перебиратися на чужину також духовні особи, і при церкві в Америці були відкриті українські школи, засновано друкарню, виходить газета. Волянський* раніше видавав «Америку», тепер декілька років уже виходить один раз на тиждень «Свобода»*. Крім інформаційних матеріалів, ця газета вміщує також белетристичні твори, передруковує все, що є визначного в українській пресі. З американського українського середовища досі ще ніхто не став настільки відомим, щоб міг бути включеним до літератури: лише Нестор Дмитрів* виявився добрим спостерігачем життя.

ПЕРЕКЛАДИ ШЕВЧЕНКА НА СЕРБСЬКУ МОВУ

Сербська ілюстрована літературно-наукова часопись «Нада»* («Надія»), що виходить уже п'ятий рік у Сараєві, надрукувала в 9 числі за сей рік (з 1 мая) три думки Шевченка в перекладі на сербську мову, а то:

1) Тече вода, али не чье
Истечьи посвема;
2) Вјетре буjни, вјетре буjни,
Ти говориш з морем;
3) На што мени црне очи,
Обрвице црне.

Переклад зладив дуже красно сербський поет д-р Август Харамбашич. Таких перекладів має він ще більше і надрукує їх в дальших числах «Нади». В примітці до перекладів каже він: «Тарас Григорович Шевченко є найбільший малоруський поет, а як народний, людовий поет, найбільший між поетами усіх слов'ян. І отсі пісні, «Думки», доказують, як досконало умів він ударяти в народну струну. Тому що малоруський, український, народ найближчий до нашого, думаю, що вдоволю читачів «Нади», перекладаючи отсі пісні. Шевченко умер 1861 р. в Петербурзі. Його прекрасні «Пјесничке приповиjести»* видала в моїм перекладі «Matica Hrvatska».

На показ, як виглядає українська думка в сербській одежі, ми подаємо третій переклад, змінивши в дечім правопис задля недостатку сербських черенок у нашій друкарні.

На што мени црне очи,
Обрвице црне,
На што младе годинице,
Кад ми срце трне?

Моје младе годинице
У таман се губе,
Очи плачу, обрвице
Семо вјетри љубе.
Срце вене и тим св'јетом
Попут птице л'јечье;
На што ли ми сва љепота
Када немам сречье?
Тешко ми је сиротици
На том св'јету бити,
Моји људи — као туджьи,
Ни с ким говорити!
Нема кога, да ме пита,
За чим туже груди;
Нема кога, да му кажем,
Што ми срце жуди.
Зашто срце ко голупче
И ден и ноћь гуче;
Нико мене и не пита,
Каква зла га муче.
Туджьи људи не питаіу,
Па и није вр'једно:
Нека плаче сиротиња,
Нек пропадне б'једно!
Плачи, срце, плач'те, очи,
У том тешком ну у,
Жалосније и гласније,
До вас вјетри чују;
Да понесу моје јаде
Чак за море синье
Црнооком издајици,
Да га зло не мине!

УКРАЇНСЬКА ПІСНЯ В СЕРБІЇ

Від в[исоко]пов[ажного] Миколи В. Левитського* з Єлисаветграда одержуємо отсю інтересну звістку. «Торік закликали мене мої приятелі, сербські кооператори, на третій кооперативний конгрес у Сербії, що відбувся в половині серпня в місті Ягодині. Пробуваючи в Сербії і їздячи по селах, я був здивований невимовно, як близько підходить сербська мова до нашої, яка велика маса слів, висловів подібних до наших, особливо в мові простих селян, котрі розуміли, коли я говорив по-українськи. Навіть у житті, в звичаях є чимало нашого: ті ж васильки (*босиок*) в кутках коло ікон-образів; тими ж васильками батюшка (*поп*) кропить у хаті, коли заходить, свяченою водою; ті ж і рушники (*ру́шници*) коло образів; такі ж самі сірі воли, як і у нас; так же брати-серби люблять спати на возі, особливо, коли хуру везуть, як і наші земляки, і т. д. А про масу слів зовсім наших нічого й говорити. Окрім васильків та рушників, згаданих вище, ви можете дуже часто почути такі слова, як *рука́вица* (рукавиця), *снага*, *туга*, *треба*, *патлажан* (баклажан, помідор), *збірка*, *царина*, *позиватися*, *користь*, *користати*, *нема*, *не може* і т. д. Зразу, як тільки вступаєш на сербську землю, чуєш щось рідне, особливо в мові. А й типом до того серби подібні до нашого народу, що я говорив сербам-селянам: «Якби вас — кажу — одягти в нашу одежу, то ви були б зовсім наші люди». Серби взагалі дуже мало знають про нас, хоч деякі інтелігенти і чули дещо. Я спитав, чи хотіли б вони чути наші пісні, і коли я побачив у них інтерес до наших пісень, то, бажаючи познайомити сербів з ними, я, повернувшись додому, послав їм деякі пісні, між іншими «Закувала та сива зозуля» Ніщинського* і один із маленьких (хорових) збірників М. Ли-

сенка. Тепер мені пишуть із Сербії, що наші пісні дуже сподобалися і тепер співаються в Сербії. ««Ваше ноте,— пишуть мені,— су веч у велико употреби. Малоруськије «писни» певају се у Србији. Живели малоруси!» Нехай же наша люба пісня лунає далеко понад Дунаєм і чарує братів сербів. Може, хто має змогу купити або має зайві примірники наших нот, пошліть, будь ласка, до Сербії на адрес: Serbie. Belgrad. Michel Avramovitch. Михайлові Аврамовичу, секретарю «Савеза српских земљорадничких задруга». *М. Левитський*».

До сеї дописі додам від себе, що подібність сербів і українців іде значно дальше, ніж додивився в[исоко]пов[ажний] д. Левитський. На інтересні однаковості в жіночім строю було вказано в статті Ольги Франко* «Карпатські бойки і їх родинне життя» («Перший вінок», 222). Бувши в Белграді разом з д. Павликом у 1894 р.*, ми немало врадувалися, почувши в публічнім саду музику, що грала попурі з сербських народних мелодій, а в ньому пануючим мотивом була наша коломийка. Що коломийковий розмір знаходиться в сербських народних піснях, се я знав і давніше із збірки В. Караджича*. Се, зрештою, натурально, бо ж «коломийка» — се, беручи ритмічно, та сама сербська «юнацька» пісня тільки розширена в першій половині вірша одною чотирискладною стопою. Ось, приміром, склад юнацької пісні:

Босиоче, на камену расти!

А повторивши перше (чотирискладне) слово, одержимо коломийку:

Босиоче, босиоче, на камену расти!

Існування не тільки розміру, але і мелодії нашої коломийки у сербів (так, як існує розмір сербської юнацької пісні у нас) показує, що ся подібність не є припадкова і варто б дошукуватися її джерел. Загалом з інших ще причин справа подібності і історичних взаємин між сербами і русинами-українцями — вдячне поле для досліду.

НОВЕ ВИДАННЯ ПОЕМ М. МАКАРОВСЬКОГО*

У ч[ислі] 169 «Руслана»* розпочав д-р Кирило Студинський друкувати в фейлетоні нове видання творів сього українського письменника 40-х років*. Видання тексту поем попередив д-р Студинський невеличкою розправкою, в котрій, повторивши ті немногі дані про життя Макаровського, які подав ще 1848 р. А. Метлинський, уперве друкуючи його поеми в своїм «Южнім русскім сборнику»* і які повторяють усі пізніші історики укр[аїнської] літератури (Петров, Огоновський*) і ті писателі, що доторкаються спеціально писань Макаровського (Вільхівський, Онишкевич*, котрого статті, друкованої в «Родимім листку», д-р Студинський не згадує), переводить детальне порівняння між «Наталею» і її взірцем «Германом і Доротеєю» Гете та «Wiesław'ом» Бродзінського*, не доторкаючись питання, чи Макаровський знав і сю останню поему. Порівняння «Гараська» з Пушкіновим «Кавказским пленником» він не переводить детально, та й порівняння «Наталі» з поемою Гете властиво не доводить автора ні до чого. Він називає Макаровського, йдучи слідом за Вільхівським, забутим поетом, і рад би, щоб його зачислено в ряди наших визначних письменників. Але мені здається, що замість сумувати над тим, що про Макаровського забуто навіть на Україні, варто було поміркувати над тим, чому його забуто. Порівняння його поем з їх взірцями (звісно, порівняння не механічне і шаблонове вроді того: стріча молодих у Гете описана так, а у Макаровського — так, схід сонця там — так, а тут — так і т. д.) було б дало і відповідь на се питання, бо показало би, що Макаровського ні за що було й тямити українцям, особливо після Шевченка, що його поеми в значній часті холодна версифікація, а не виплив якогось щирого, гарячого чуття чи якихсь жи-

вих, прочутих автором сцен українського життя, що його постаті при всій детальності малюнка — мертві, що поеми дають зовсім невірне поняття про тодішню к р і п а ц ь к у Україну. Не знаю, як хто, а я віддав би обі поеми Макаровського за одну строфку Шевченка вроді тої:

І світає і смеркає,
День божий минає;
І знову люд потомлений,
І знов спочиває*.

В усякім разі для істориків літератури, котрим недоступний «Сборник» Метлинського, передрук д-ра Студинського може бути пожиточний; ширша громада привітає його, мабуть, з «такою самою сердечністю — по словам самого д-ра Студинського — з якою віднеслася до виданих ним перед двома літами «Думок і пісень» Метлинського*,— тобто з повною байдужністю. Зрештою д-р Студинський задав собі дуже мало праці, приступаючи до нового видання Макаровського. Він не тільки не роздобув і не використав у своїй розвідці тих дрібних його поезій, що 1864 р. були видані у Полтаві п[ід] з[аголовком] «Мова з України», але, згадавши, за Метлинським, що Макаровський, крім українських віршів, «написав ще чимало творів», не постарався подати нам бодай бібліографії їх. Певна річ, усе се в Галичині не легко роздобути, але се не звиняє того, хто береться за видання творів якогось письменника, а до того ще з претензією — дати «критичне» видання, як обіцяє д-р Студинський. Як розуміє він се слово — ми не знаємо; звичайні вчені розуміють під сим словом видання провірене чи то з різними іншими виданнями, чи й з рукописами автора, з доданими відповідними поясненнями, варіантами тексту і т. д. У виданні д-ра Студинського, наскільки воно вийшло досі в фейлетонах «Руслана», нічого сього не видно; є се простий передрук з першого і одинокого досі видання 1848 р.; змінено тільки правопис і додано нумерацію віршів кождої пісні — тільки й усієї критичності. Та ні, є трохи більше! Д-р Студинський пояснює в передмові слово *погонець* і пояснює невірно, як *Express*, *Courier*, коли тим часом воно значить те, що у нас давньою урядовою мовою називано *Vorspann*, тобто чоловік, що їде з підводою за армією, везучи чи то військові пакунки, чи хворих вояків.

Що ж до самого передруку, то він у тій формі, як його бачимо в «Руслані», не тільки не критичний, але має таку

силу самовільних змін і друкарських похибок, що видання його окремою книжкою — а на се, очевидно, головно важить д-р Студинський — не тільки не буде надбанням, але шкодою для літератури. Зараз у першім розділі (ч. 171) ми зазначили ось які зміни: ряд 15 у Макар. *людім*, у Студ. *людям*[1]; р. 16 М. *готувала*, Ст. *готовала*; р. 20 М. *перепійців*, Ст. *перепіців*; р. 27 М. *гарно*, Ст. *гарне*; р. 38 М. *Росторошпу*, Ст. *Госторошну*; р. 45 М. *Эт*, Ст. *Єт*; р. 47 М. *рятувати*, Ст. *рятували*; р. 53 М. *мандрьоха*, Ст. *мандріоха*; р. 58 М. *швидче*, Ст. *швидко*; р. 61 М. *того*, Ст. *сого*; р. 65 М. *здріжали*, Ст. *зріжали*; р. 74 М: *Щоб без батька*, Ст. *Що без батька*; р. 87 М. *сподарь*, Ст. *сподар*; р. 97 М. *розьязала*, Ст. *розвязала;* р. 101 М. *Ох моя ти*, Ст. *От моя ти;* р. 108 М. *я й отуманіла*, Ст. *а й отуманіла*; між рядом 108 і 109 пропущено цілий один вірш; ряд 112 М. *минає*, Ст. *миняє*. Се все відміни тільки з одного фейлетону. Певна річ, багато тут друкарських помилок, але є дещо й таке, що треба покласти на карб видавця. І так він не вияснив собі докладно справи інтерпункції і вживає, звичайно, неконсеквентної інтерпункції оригіналу; не пробує пояснити рідких слів вроді *росторошпа* (зілля, здається, те саме, що в словничку Роговича* записано під назвою *ростопаш* Chelidonium majus), ані не зазначує тих місць, де він з яких-небудь причин змінив оригінал. Таке видання, по нашій думці, нема причини називати не то критичним, але навіть пересічно вірним.

---

[1] Тут і далі Франкові скорочення М., Ст. розшифровуються Макаровський, Студинський.— *Ред.*

ЕТНОГРАФІЧНИЙ ЗБІРНИК

Видає етнографічна комісія Наук[ового] товариства ім. Шевченка. Т. VI. Галицько-руські анекдоти. Зібрав Володимир Гнатюк. У Львові, 1899. Накладом Товариства. Ст. II+XII+370+III більшої вісімки.

Зміст: Переднє слово. І в і д д і л. Різні суспільні верстви. Ч[исло] 1—355. 1. Селяни (Мужчини. Женщини). 2. Слуги. 3. Жебраки. 4. Каліки. 5. Злодії. 6. Ремісники. 7. Школярі. 8. Попи. 9. Пани. II в і д д і л. Різні народи. Ч.356—586. 1 . Загальні характеристики. 2. Русини (Бойки. Гуцули). 3. Поляки. 4. Москалі. 5. Чехи. 6. Німці. 7. Жиди. 8. Цигани. III в і д д і л. Історичні анекдоти. Мінхгавзияди і небилиці. Дурні. Ч. 587—700. 1. Історичні анекдоти (Історичні спомини. Анекдоти про Каньовського). 2. Мінхгавзияди, небилиці, гра слів. 3. Дурні.

Є се найбагатший збірник народних анекдотів, який має досі слов'янська етнографічна література. Дотеперішні збирачі мало звертали уваги на ті дрібні твори, що, однак, мають дуже велике культурно-історичне значення. Збірка д. Гнатюка (700 н-рів) у зв'язку із збіркою Руданського* позволяє оцінити багатство того роду творів в устах нашого народу, а при тім позволяє приступити до оцінки і означення того, що називаємо гумором українського народу. Впорядкована збірка в головному добре, хоча в деталях можна би сперечатися, чи сей або той номер зачислити до того відділу, в якому він стоїть у книжці, чи до іншого. Жаль, що не додано до збірки індекса предметів.

НОВА ПОВІСТЬ Е. ЗОЛЯ «FÉCONDITÉ». СОТІ РОКОВИНИ УРОДИН ГЕНРІХА ГЕЙНЕ

Останні місяці 1899 р. зазначилися в французькій, а з нею разом і в європейській літературі появою нової повісті Еміля Золя «Fécondité» («Плодючість»). Є се знов перша частина цілого циклу, якому автор дав загальний титул «Les quatre évangiles» («Чотири євангелія») і якого героями мають бути за чергою чотири сини П'єра Фромана, героя попереднього повістевого циклу про три міста. Ті сини мають навіть імена чотирьох євангелістів: Матвій, Марко, Лука і Іван, але наука, яку вони голосять Франції, се не та висока, спіритуалістична любов, якою надихані оповідання про життя і терпіння Ісусове. Се зовсім новочасні, зовсім світські заповіді: плодючість, праця, правдивість і справедливість, яку голосить Золя устами і примірами своїх нових євангелістів. Перша частина сього циклу лежить отсе перед нами; се грубий том (750 сторін тісного друку), найобширніша з усіх повістей, які досі написав Золя. З дати, покладеної на останній сторінці, довідуємося, що повість була написана в Англії, починаючи з серпня 1898, і скінчена в маю 1899 р., в часі цілорічного добровільного вигнання автора з рідного краю з причини нещасного процесу Дрейфуса*. Треба сказати, що з тих бур і гірких досвідів, які перебув Золя в тих двох роках, ані найменшого подуву не чути в отсій повісті, ані одної гіркої ноти, ані одного натяку, хоча повість дуже далека від тої об'єктивності, яку колись так подивляли критики, розбираючи перші томи циклу «Ругон-Маккарів». Навпаки, тут повно лірики, повно дидактики, повно проповіді; можна сказати, що ціла повість — не повість, а публіцистичний трактат, колосальний виклад з демонстраціями про одне важне і заплутане питання соціального життя.

Хто вчитується в виплоди сучасної белетристики і потім візьме до рук останню повість Золя, мусить дізнати дивного чуття. Така неподібна та повість до всеї сучасної літературної творчості, так далеко відбігає від стежок, утертих зарівно старшими фабулістами, як і новомодними «настроївцями». Могутній талант автора «Ругон-Маккарів» видно на кожнім кроці, се правда, але мислитель, соціолог на кождім кроці перебігає дорогу романістові, стіснює його домену. Він добирає йому матеріал, укладає йому план повісті, визначує її головні точки, і артистові лишається трудна, майже надсильна задача оживити сю апріорну конструкцію, дати їй людське тіло, влити в неї живу кров. А що при всій ширині погляду і живості фантазії мислитель із Золя досить неглибокий і соціолог досить наївний, то й не диво, що наукові здобутки його повістей зовсім не можуть зрівноважити тих страт, які поносить артист.

Наукова конструкція останньої повісті Золя дуже проста. Як звісно, патріоти у Франції чимраз більше журяться тим, що людність Франції з року на рік не зростає в такій прогресії, як прим., у Німеччині, а в останніх роках навіть меншає. Давно звісні й причини сього явища: закорінений серед усеї людності звичай мати не більше як по двоє дітей. По містах сей звичай доходить ще до більших крайностей: багата буржуазія не хоче мати дітей і вдоволяється одним наслідником, щоб не потребувати ділити маєтків, фабрик, капіталів; елегантні дами бояться дітей, бо ті псують їх красу, не дають їм віддаватися розривкам, забавам і розкошам; а бідна людність, робітники, пролетарії не бажають мати дітей, бо не мають чим годувати і виховувати їх. До якої деморалізації, до яких збочень від природного способу життя, до якого не раз здичіння доводить такий звичай, се показує Золя в цілім ряді могутніх картин, що вповні пригадують майстерне перо автора «Нана» і «Жерміналя». Але Золя не вдоволяється змалюванням усіх страховищ і всеї погані, які випливають із сеї силуваної безплідності, що грозиться підкосити життєву силу Франції. Він хоче навчати, хоче показати іншу дорогу, заохотити французів до многоплідності. Сто раз, не раз, у своїй книзі він устами різних осіб вияснює конечність, красоту і спасенність плодючості, а надто дає наглядний приклад: малює сім'ю, що, не дбаючи на сей народний звичай, на кпини, докори і докази противників, розмножується сильно, з одної пари на протягу повісті доходить до 158 осіб

дітей, онуків і правнуків і рівночасно здобуває все наслідда багачів і бідолах, що, підлягаючи народному звичаєві, не хотіли множитися. Проста і нехитра історія тої сім'ї — се зміст повісті. Нема тут нічого романічного, ніякої зав'язки ані розв'язки; автор заставляє нас крок за кроком придивлятися органічному ростові сім'ї — та й годі. «Минули два роки, і Мар'яна мала ще одну дитину» — таким майже євангельським простим рефреном починається майже кожний розділ повісті, так що кінець-кінців і сам автор губить число тих дітей. І рівночасно зі зростом сім'ї росте також — по волі автора — її маєток. Матвій Фроман — інтелігентний пролетарій, рисовник у фабриці Бошена, купує шматок землі в просторій запущеній домені багача Сегена і помалу здобуває сю домену часть по части, здобуває млин сусіда Лепайє, здобуває фабрику Бошена, а при кінці висилає надвишку своїх наслідників до Африки заселювати і колонізувати дівичі простори. Все ведеться тій незвичайній сім'ї, вона живе і розростається без перешкод, без внутрішніх конфліктів і драм: батько і сини працюють, мати і дочки, і невістки родять і родять — без кінця. Всякі інші питання, що тривожать людську душу, підточують силу і ламають відвагу,— відсунені набік; се примірна сім'я, взірцева, радше математично ad hoc[1] скомпонована, вихоплена з живої дійсності. Артист не міг упоратися з задачею, покладеною йому соціологом.

Але й соціолог показав себе не дуже-то на висоті своєї задачі. Справа зросту людності в прогресії, більшій від зросту засобів для її виживлення, піднесена перед 100 роками Мальтусом*, хоч і як поквапно і ненауково формульована сим ученим, усе-таки має в собі зерно правди. Щонайменше, вона дала вираз певній тенденції серед капіталістичної суспільності. Мальтус не стільки відкрив дійсний закон органічного життя, скільки висловив математичною формулкою той страх капіталістичної суспільності перед надто швидким розмножуванням, який уже за його часів був і серед багатих, і серед бідних. Золя приймає той страх як факт, з яким треба боротися — дуже добре. Але щоб успішно боротися з ним, і не з яким-будь вітряком, треба би знати і соціологічно сформулювати його причини. Сі причини се, певно, не Мальтусові теорії, хоч малотямучі французькі буржуа не раз і покликаються на них. А ті кон-

[1] Для даного випадку (*лат.*).— *Ред.*

кретні причини — нехіть до ділення маєтку і страх перед плодженням жебраків, що значать вони, перекладені на язик соціологічної науки? Значать не брак доброї волі, не занепад моральності, як не раз виходить із проповідей Золя, а тільки нерівномірність між правами і обов'язками батька сім'ї в суспільності. Суспільність потребує сильних, здорових, численних і освічених членів, але обов'язок продукування їх лишає цілковито на волю і одвічальність одиниць. Вона не дбає ані про добір, ані про життя тих одиниць, не дбає про їх дітей, у мінімальній мірі дбає про їх виховання, але зате в максимальній мірі дбає про їх зужиття, повертаючи колосальні суми на армії і на війни, тобто на масове нищення найкращих, найсильніших і найздоровіших членів тої суспільності. Розуміється, що при таких порядках одиниця має мінімальний інтерес у піддержуванні суспільності, особливо коли зрозуміє, що се піддержування накладає на неї величезні, не раз надсильні видатки, а не дає найменшої гарантії, що ті жертви, жертви не раз цілого життя, повного праці і абнегації, не підуть на марне в одній нещасливій хвилині. Тільки в такій суспільності щезне страх перед плодженням дітей і щезнуть усі погані явища, породжені тим страхом, котра вважати буде дітей с в о ї м к а п і т а л о м, с в о є ю б у д у щ и н о ю і с и л о ю і дбатиме про те, щоб мати здорових і добре вихованих дітей, і заразом зуміє дати їм працю і визискати їх сили для загального добра; тільки така суспільність зуміє й регулювати число народу відповідно до своїх потреб і засобів і закине псевдонауковий Мальтусів закон між старі «культурні пережитки». Без змагання до такої реформи всяка проповідь плодючості буде або безхосенною тратою слів, або може вийти на шкоду суспільності, помножуючи число не тільки жебраків, але, що далеко гірше, число калік, кретинів і загалом генерацій, затроєних зародами сухіт, алкоголізму і інших дідичних хвороб, помножуючи число заголоджених і замучених немовлят, змарнованих дітей і т. д.

Д[ня] 13 грудня святковано в Німеччині дуже світло соті роковини вродин Генріха Гейне, безперечно найбільшого німецького лірика після Гете, хоча найновіші досліди вияснили майже напевно, що він уродився 13 грудня 1797 р. в Дюссельдорфі в незаможній жидівській сім'ї.

Його жидівське походження, а також характер його творів, у яких найгарячіше, найніжніше чуття мішається з гризькою іронією, ентузіазм зі скептицизмом, щира віра в високі ідеали з кпинами над тим, що люди вважали святощами,— все те зробило його за життя і по смерті навіть до наших днів предметом завзятих нападів з одного і ентузіастичних похвал, мало що не обожання з другого боку. Пригадаємо тільки такі факти, що рідне місто поетове Дюссельдорф не хотіло у себе дати місця на поставлення йому пам'ятника, що так само відрікся тої честі Гамбург, що багато німецьких критиків і істориків-патріотів відмовляє йому всякого таланту, а його творам усякої вартості, а з другого боку, його твори розходяться сотками тисяч примірників у щораз нових виданнях, їм присвячуються дуже поважні досліди і праці, вони високо ціняться у Франції, в Англії і Росії, де нічого або майже нічого не знають про сотки інших «велетнів» німецької літератури. Характерний факт — велике замилування, яке мала до Гейне і його творів покійна] австрійська цісарева Єлизавета, що власним коштом здвигнула йому прекрасний пам'ятник у своїй палаті в Корфу.

І у нас Гейне не є чужинцем. Чимало його творів було перекладено на нашу мову; між перекладачами знаходимо такі імена, як Федьковича, Куліша* і Лесю Українку. Мило нам, що на нам'ятку сотих роковин уродин великого поета можемо подати в майстернім перекладі сеї авторки* одну з найкращих перлин Гейневої поезії, його романтичну поему «Атта Троль».

МАЛЮНКИ ІВАНА ТРУША

В падолисті і грудні 1899 р. були ми у Львові свідками факту, що хоч для більшої часті руської преси минув майже безслідно або навіть не був занотований, то проте буде — не сумніваємося в тому — зазначений у історії культурного розвитку галицької Русі. В салонах львівського «Товариства красних штук» (польського) відбулася вистава 38 малюнків руського артиста Івана Труша, перша така вистава, де галицько-руський маляр розвернув перед широкою публікою різні сторони свойого таланту і не тільки звернув увагу тої публіки, не тільки змусив її отворити очі на його малюнки і бачити в них щось для неї нове, не раз незрозуміле, але в усякім разі талановите і нешаблонове, але, що далеко більше значить, здобув собі щире признання товаришів артистів, здобув слова признання і прихильні — хоч по моїй думці не всюди вірні — оцінки в польських часописах. Коли згадати про першу руську виставу 1898 р. і про те, що там тоді виставляв Труш, і порівняти тодішні його малюнки з тими, які повстали відтоді, то аж так можна буде зміркувати, як швидко розвивається і поступає наперед талант нашого артиста і як витривало працює він над вдосконаленням своєї техніки.

Що д. Труш артист не наївний, що він береться до свойого діла, маючи ясно вироблені, хоч, може, трохи односторонні погляди на ціль й характер малярської штуки, се знають читачі «Літературно-наукового вісника», що мали нагоду читати його студії про сучасне малярство, поміщені в нашім виданні*. Деяку односторонність я бачив би в його замилуванні до польських взірців і загалом до польського малярства, в його не тільки практичнім, але й теоретичнім нехтуванні історичного і церковного малярства, в його занедбанні жанру, а навіть у трактуванні пейзажу, про що скажу далі кілька слів. Але сконстатування сеї односторонності, се не докір для артиста. Кождий силь-

ний і індивідуальний талант — односторонній, любить обмежати себе, почуваючим границі своєї здібності, але рівночасно, концентруючи свої сили на тіснішім терені, силкується виповнити його своєю творчістю. Ів. Труш пробував свої сили досі в двох напрямах: у портреті і в пейзажі. Оба ті напрями заступлені й на отсій виставі, але дуже неоднаково. Бо коли портретів тут тільки два, та й то не з ліпших, які намалював Труш, то пейзажів — 36. Не диво, що Трушеві портрети не звернули на себе уваги в такій мірі, як би на се заслугували його дотеперішні проби. З тих проб по-моєму найудатніші — портрет кардинала Сембратовича*, намальований для тов[ариства] «Дністер»*, і портрет українського етнографа Боржковського*. При всій вірності рисунка їм бракує того, що творить головну суть портрета,— душі, виразу, свободи, того, що давало б нам відчути рухи живого чоловіка. Пейзажист у Труша шкодить портретові; ловлячи світляні ефекти на лиці, він не має часу вистудіювати і вловити характерні риси лиця, його живий вираз. Не диво, що з усіх дотеперішніх портретових проб йому найліпше вдався портрет Сембратовича, роблений не з натури, а з фотографій; не диво, що з фотографій роблені портрети Котляревського, Милорадовичевої* і Пильчикова* (для тов[ариства] ім. Шевченка) також треба зачислити до його ліпших праць на тім полі.

Зате пейзажист з д. Труша справді незвичайний. Приведу тут осуд його товариша, д. В. Дембицького, одного з талановитих львівських малярів,— осуд, написаний на нашу просьбу для «Вісника»: «Д[обродій] Труш — ученик краківського професора і маляра Станіславського*. В його школі він навчився г л я д і т и на довколишню природу і зрозумів ту велику правду, що краса є всюди і все там, де тільки спічне око артиста і зуміє добачити і віддати її». (Признаюсь, теорія досить неясна, та про се далі). «Завдяки щирій і сильній інтерпретації зумів він у короткім часі заявити себе одним із найздібніших наших пейзажистів наймолодшого покоління. Невважаючи на важкі життєві обставини в Галичині, пробуває в ній постійно, хоч від часу до часу міняє місце побуту, і в своїй праці, бачиться, змагає до одної ясно витиченої мети, а відтворюючи пейзажі, співає гучну пісню про красу природи. В його творах бачимо наш широкий край; він малює всюди і все: поля, луки, сади, огороди з цвітами, ярину, береги гірських рік, широкі панорамові види. Білі лілії, жовті іриси (кого-

тики), будяки, ромен, півонії, блавати і т. ін. гарним своїм життям поривають око артиста, склонюють його відтворювати ті враження в різних проявах і хвилях. Сонце, невловиме в своїй силі, проливає свою красу на гарну природу і з незвичайною силою впливає на індивідуальність артиста, чинячи його разом з проф. Станіславським зовсім відмінним від решти польських пейзажистів. От тим-то публіка, що оглядала виставу Трушевих малюнків, непривична до таких колористичних ефектів, а замало наділена обсерваційним умінням, не раз, зирнувши на ті образи без думки, а може, й на глум запитувала: «Що се таке?» Та проте мотиви Трушевих образків зовсім прості і не мають у собі нічого загадкового. Сила кольору, який артист уміє кинути на полотно, отсе і вся їх загадка».

До тих слів д. Дембицького позволю собі додати кілька уваг. Д[обродій] Труш справді малює д і й с н і с т ь, і його малюнки не є жодні композиції, але тільки артистичні знімки з природи. Та проте реалістом у звичайнім значенні слова я не міг би його назвати. Не все в природі він уважає гідним свойого пензля; не всюди він бачить красу. Він шукає мальовничих куточків, силкується підхопити певні кольористичні моменти, і хоч не прикрашує природу, але шукає такої природи, яка б подобалася йому. А що його око любується в красках і в сильнім освітленні, то й тягнуть його до себе предмети сильно і ярко забарвлені. Відси походить його предилекція до ситої зелені, до лілій, півоній та гвоздиків. І треба сказати, що тут, малюючи ті предмети, звичайно ще в яркім сонячнім світлі, Труш сотворив кілька дійсних перлин, осягнув найвищий шпиль своєї штуки. Тінисті стежечки в гарнім цвітнику, різнобарвні клумби та екзотичні цвіти, ось що удається йому найліпше.

Натомість, по моїй думці, помиляються ті, що бачать у його пейзажах якусь «свійськість», якісь типові галицькі види. З виємком двох-трьох гірських пейзажів Трушеві малюнки власне не мають нічого свійського, нічого типово галицького; такі квіти, клумби, доріжки, будяки та ромени можливі в кожнім краю середньої Європи і не характеристичні для жодного. Того, що характеристичне для нашої Східної Галичини, що давало б поняття про галицьке село, галицько-руські хати, подвір я, вигони, толоки, дороги, мости, поля — того у д. Труша майже зовсім не знаходимо; тут природа для нього занадто сіра, тут його зами-

лування до живих кольорів занадто мало знаходить собі поживи. В і н ш у к а є к о л ь о р и с т и ч н о г о, але, не х а р а к т е р и с т и ч н о г о. Не знаю, чи природній вдачі артистичного ока д. Труша, чи, може, його артистичній доктрині треба приписати другу прикмету його малюнків — його нехіть до контрастів світла і тіні. Д[обродій] Труш любить світло і найрадше підхоплює свої пейзажі в сильнім деннім освітленні. І хоча в такім освітленні тіні предметів визначаються власне найрізкіше, то у Труша ми дуже рідко бачимо ті тіні; він, бачиться, навмисно оминає ті ефекти, які викликають деякі малярі, контрастуючи світло з тінню. Навіть вечірні пейзажі (прим[іром], звісний водопад Рибниці*) він робить майже без тіні. Незважаючи на те, предмети на його малюнках виступають дуже пластично; се вміє Труш осягнути таким робом, що надає тим предметам інтенсивні кольори. Але все-таки в тім нехтуванні тіні і світлотіні лежить, здається, важна хиба його малярської вдачі — б р а к в і д п о в і д н о ї п е р с п е к т и в и.

І тут мушу зробити одно застереження. Я не відмовляю д. Трушеві вмілості перспективи, бо на деяких малюнках вона видержана гарно (знов наведу примір, згаданий уже водопад Рибниці). Я маю на думці тільки сю на перший погляд незрозумілу прикмету, що його малюнки — або мікроскопічні шматочки природи (клумба, закрут стежки, оброслої корчами, купи квітів, купа будяків і т. і.), або ширші пейзажі, але скомпоновані так, що на самім переді сцени якісь дрібні предмети (корчі, зелень чи цвіти) заслоняють дальшу перспективу, а дальші предмети виходять супроти них мікроскопічно дрібними. Д[обродій] Труш виставив кілька видів Львова, баченого з кількох досить високих пунктів. І що ж? Майже на всіх тих видах корчі ліщини, смереки і т. п. на самім переді сцени мальовані дуже гарно і ефектовно, але Львова або не видно зовсім, або видно стільки, що неупереджений глядач ніяк не пізнає, що се має бути Львів. Обняти широкий простір, підчеркнути те, що є на ньому характеристичне, дати глядачеві чуття тої ширини і далечини — се задачі, що лежать, мабуть, поза обсягом здібності д. Труша. Припускаю, що се така організація його ока; адже ж бувають очі короткозорі і далекозорі — не роблю йому з сього закиду, але констатую факт. Перевага переднього плану в малюнку над заднім і вискакування, так сказати, передніх предметів аж поза

рами, а зате непропорціональна для звичайного ока дрібнота глибше положених предметів, невміліcть умістити на малюнку великих мас вільного повітря і дати нам відчути дійсні розміри предметів, се, здається мені, такі прикмети Трушевих пейзажів, які мусив завважити кожний пильний глядач. І хто знає, чи власне не ся диспропорція предметів, не сей натиск наперед не є причиною того, що деякі малюнки видаються такими загадковими, ненатуральними, немов підшробованими, так що треба призвичаювати око до тих анормальних пропорцій, поки відкриється їх перспективне правило і зрозуміється їх ситуаційний план. Хоч і як, може, артист приписує се принципам своєї «нової» штуки і своєму бажанню — малювати т а к, як в і н б а ч и т ь, то для мене цікаво з тих документів його бачення доходити, в чім його спосіб бачення різниться від мойого, а по моїй думці — і від нормального. Се бачення чоловіка, що відмалку жив у місті серед тісних мурів і відвик від обхапування оком широких просторів.

Повторюю ще раз, із усього сього я не думаю робити закидів маляреві; я тільки придивляюся його творам і бажаю зрозуміти, які вони і чому вони такі, як є. З тими всіми обмеженнями се правдиві твори штуки, що свідчать про сильну і своєрідну індивідуальність автора і приносять честь руському народові. І не забуваймо, що се тільки початок, перші кроки широкої — дай боже, щоб якнайширшої і плідної діяльності. Д[обродій] Труш артист зовсім нового у нас типу, далекий від усякої артистичної циганерії і псевдогеніальної зарозумілості. Се чоловік серйозний, що ненастанно працює над собою, пристрасно шукає краси і правди і силкується розширювати обсяг своєї штуки. От тим-то я надіюся, що він не візьме мені за зле тих кількох уваг, навіть хоч би вони видалися йому невірними. Я висловив те враження, яке зробили на мене його малюнки. Та вже сам факт, що вони дають підставу до обмірковування деяких дуже важних принципів артистичної творчості, що самою своєю технікою могли заімпонувати таким вибагливим судіям, якими звичайно бувають самі артисти для своїх товаришів,— уже сам сей факт свідчить на їх користь. Що образи д. Труша мали й деякий касовий успіх і протягом кількох тижнів майже всі виставлені малюнки, які ще не були приватною власністю, розпродано, се знов факт, якого д. Трушеві позавидує не один товариш-артист. Таких успіхів ми бажаємо йому якнайбільше.

СТАНІСЛАВ ПШИБИШЕВСЬКИЙ. ІЗ ЦИКЛУ ВІГІЛІЙ, ПЕРЕКЛАВ АНТІН КРУШЕЛЬНИЦЬКИЙ*

(«Живі струни *», І). Львів, 1899. З друк[арні] Ставропігійського інституту

Я не з тих боязливих, що при кождій новій появі в літературі, непривичній для їх смаку і для їх утертих стежок, лементують над упадком моральності і суспільного ладу і пророкують близький кінець світу, а щонайменше затрату народних святощів. А проте, прочитавши отсю книжечку, я не можу помістити в своїй голові, пощо і для кого перекладено її на нашу мову? Що могло в ній подобатися перекладачеві і що хотів він у ній подати нашій суспільності? Твір Пшибишевського — се не новела і не поезія в прозі, не філософія і не наука, хоч має із усього потрохи. Є тут шматочки оповідання, сценки, немов моментальні фотографічні знімки, котрі могли би робити враження, якби автор на хвилечку дав спочити уяві читача і зосередитись на них, але котрі, міняючися з шаленим поспіхом, мигаючи і блимаючи, тільки мучать нашу уяву і не дають їй нічогісінько тривкого. Є тут проблиски настроєвої лірики, проблиски щирого чуття, але знов-таки перериванні безтямною і абсурдною фразеологією, в котрій нормальний чоловік ані зрозуміти, ані відчути не може нічого. І вкінці є тут хвостики якихсь філософічних думок, широких узагальнень, але знов таких, що не мають нічого спільного з наукою і можуть уважатися хіба виплодом високоталановитого і інтелігентного, але наскрізь божевільного чоловіка. Божевілля, тяжка духовна хвороба — се виразні признаки сього писання, виразні особливо в тім неспокійнім і прудкім миготанні образів його уяви, в наглих перескоках із п'ятого на десяте і в тім наскрізь хворобливім затісненні духовного кругозору, що змушує автора в цілім світі

бачити тільки своє власне я, обожане і нічим не зв'язане, невважаючи на всю його (змальовану в творі) мізерність — і женщину в одній тільки функції — самиці. Ще раз повторюю: не можу зрозуміти, пощо і для кого запотребилося д. Крушельницькому збагачувати нашу літературу перекладом сього твору. А коли д. Кр[ушельницький] справді бачить у нім якісь високі літературні прикмети, то дуже жаль, що не додав до свойого перекладу передмови, не вияснив і нам, профанам, того, що він сам бачить.

ГАБРІЄЛЯ ЗАПОЛЬСЬКА*. В ГІРНИЧІЙ ДУБРОВІ, СЦЕНІЧНА КАРТИНА В 1 АКТІ, ПЕРЕКЛАВ ЗА ДОЗВОЛОМ АВТОРКИ А. КРУШЕЛЬНИЦЬКИЙ,

(«Живі струни», 2)

Ся маленька драма талановитої польської акторки і писательки була виставлена вже і в руському перекладі на аматорській сцені і варта того, щоб її розповсюджено якнайширше. Її зміст дуже простий: гірники в Гірничій Дуброві, звісній копальні вугля, за намовою інтелігентних штигарів зробили страйк. Почалися арештування, гірники терплять голод і страшну нужду, нарешті підприємці спроваджують «москалів», щоб нагайками зробили порядок. Дехто з гірників захитався, 30 змовилися вже йти другого дня до роботи. Штигарі вночі бігають по хатах, піддержують у людях дух. Се ситуація. Сцена йде в хаті одного з тих гірників, що хочуть зрадити справу. В хаті голо, жінка лежить хора, дочка-дівчина голодна, та найгірше мучить її те, що батько хоче зробитися зрадником спільної справи. Приходить штигар, щоб додати їм духу, і дізнається про все. Між ним і старим гірником починається дуже драматична розмова. Гірник закидає інтелігентам-штигарям, що вони підбунтували простих людей, а самі ховаються поза плечі, що прості люди чують тільки їх слова, але не бачили досі діл і не можуть мати до них довір'я. Штигар-інтелігент не може на се відповісти нічого, хіба запевняти робітника про свою добру волю. Та ось надходить патруль, що шукає бунтівників. Гірник гасить світло, в мимовільнім пориві добродушності хоче сховати штигаря, потім силкується врятувати його брехнею, що буцімто сей панич залицяється до його доньки, але штигар признається до того, що заохочував людей до страйку і дає себе арештувати. Тепер гірник бачить справжнє

«діло» інтелігента і заявляє, що завтра не піде до ями. Певна річ, малюнкові Запольської бракує багато дечого; тло трошки шаблонове, в розмові між гірником і штигарем багато дечого не доповідженого; кінець більше сценічно-ефектовний, ніж психологічно умотивований, та проте драмка в цілому вдатна і повинна зробити враження — особливо по містах. Переклад п. Крушельницького, хоч не всюди взірцевий, у цілому добрий.

ПАВЛО ЛІНДАУ*. МЕЛІЙСЬКА ВЕНЕРА, ПОЕТИЧНА ДРАМА В ОДНІЙ ДІЇ, З НІМЕЦЬКОЇ МОВИ ПЕРЕКЛАВ В. ЩУРАТ*.

(Артистично-літературні новини, кн. III). Перемишль, 1900. З друкарні М. Джулинського

Павло Ліндау — се один із тих німецьких писателів, у котрих віртуозність форми йде в парі з безідейністю і плитким розумінням життя, один із тих літературних промисловців, що, володіючи мовою, заливають письменство повістями, драмами, новелами і т. ін., в яких поза вилизаною формою даремно шукати живого живчика сучасної суспільності і її ідейних змагань. Такі писателі здобувають собі часом при помочі реклами хвилевий розголос, що швидко глухне; частіше задовольняються добрими гонорарами або покидають літературу, здобувши яку дохідну посаду. Так було і з Павлом Ліндау, що мав велику повагу в Берліні і був директором одного з тамошніх театрів, поки скандальний процес з одною зведеною ним актрисою не відслонив його поганих справок і не зробив його відразу небіжчиком. Не знаємо, що за симпатія попхнула д. Щурата обдарувати нашу літературу перекладом одного з творів сього писателя, та й то якраз одного з його найслабших творів. «Поетична» драма (се, певно, має значити «віршована») «Мелійська Венера» — се твір тенденційний і то плитко тенденційний. Автор хотів показати боротьбу між т[ак] зв[аним] ідеалізмом і реалізмом у штуці і для ілюстрації вибрав час найвищого розцвіту грецької різьби, час по смерті Фідія*, коли грецька різьба величалася такими геніями, як Скопас* і Праксітель*. В особах Скопаса і Праксітеля П. Ліндау показує нам артистів-ідеалістів по своїй уподобі, а героя драми Агафона робить заступником реалізму. Розуміється, що сей грецький реаліст змальований також по вподобі П. Ліндау і під смак німецьких філістерів: се багач, що знущається над своїми рабами, між кот-

рими є й геніальний Праксітель, на полі штуки се простий ремісник без іскри таланту, а надто се безхарактерна падлюка, що, не вважаючи на всі реалістичні фрази, хоче видати твір ідеаліста Праксітеля за свій. Якими глибокими міркуваннями воюють ті персонажі, се видно от хоч би з того, що творить ідейне ядро драми:

А г а ф о н

Що бачать очі, те і я лиш бачу,
а зможу се віддати так, як бачу,
піде рука за оком — я артист.
Штука — то правда.

С к о п а с.

Штука — то краса.

А г а ф о н

Краса є в правді.

С к о п а с

Є й погана правда.

А г а ф о н

А я, артист, те творю лиш, що бачу.

С к о п а с

Я так, як чую.

А г а ф о н

Старосвітська школа.
Ми молоді....

Можна б подумати, що се малі діти перекидаються словами, котрих значення зовсім не розуміють. Та й загалом бідний той ідеалізм, котрого речником виступає П. Ліндау! Який чудовий «ідеалізм» чується, приміром, у словах Праксітеля:

Штука моя глядить солодких чарів,
жадне любові серце — лиш краси:
від женщини лиш ніжності ждуть змисли,
всі змисли прагнуть женщини, що крила б
у серці пристрасть, чистість на виду...

Якраз такий «ідеалізм» запровадив Павла Ліндау на лаву оскаржених! Переклад д. Щурата дуже гарний. Декуди можна б йому закидати силувані акценти, прим., *рогóм* зам. *рóгом* (стор. 7), *другíв* зам. *дрýгів* (ст. 9., 11), *слéзами*

зам. *слезáми* (ст. 12), але таких похибок дуже мало. Немило вдаряє тільки одно. На стор. 37 читаємо:

в'ючися з болю,
взивав богів і Атропа молив,
щоби протяв гіркої жизні нитку.

Перекладач, очевидно, забув, що Атропос — ім'я одної з парок, отже, женського роду. Перекручення Мілоської Венери (бо так називається звісна статуя в паризькім Луврі від містечка Мілоса, де її знайдено) на Мелоську (від острова Мелос, відки походив Праксітель), спадає на одвічальність автора; переплутання Мілоської на Мелійську (μελικός — вид ліричної поезії, пісня) — діло перекладача.

ЛЕСЯ УКРАЇНКА

Леся Українка, власне Лариса Косач, походить з дуже заслуженої родини українських письменників. Її дядьком був Михайло Драгоманов*, відомий учений і публіцист, її мати*, відома в українській літературі під псевдонімом Олени Пчілки, є авторкою численних віршів, оповідань і кількох драматичних праць. Також її брат* і молодша сестра Олександра* виявили поетичний дар. Леся народилася 25 лютого 1871 р. в містечку Звягелі* Волинської губернії в Росії. Не ходила ні до якої прилюдної школи, але вдома отримала гімназійну освіту, так що, крім сучасних мов, володіє латинською та грецькою мовами. Від матері навчилася любові до української мови, а проживаючи на селі, приглядалася до життя простого народу і палко його полюбила. Почала писати дуже рано, вже в одинадцять років. Будучи з дитинства слабого здоров'я, вона уникала дитячих забав, і це вело її до спокійного спостереження і роздумування. Тому й не диво, що її душа розвинулася так рано. У своїх перших працях йде слідами своєї матері. В її піснях відчуваються романтичні тони, якісь сентиментальні настрої, хоч є в них суворі відгуки живої дійсності, як, напр., у поезії «В'язень» (1889), в якій зображений український селянин, ув'язнений за несплачений податок; своїм тюремним хлібом він годує крізь грати дружину з дитиною на волі, які без нього загинули б з голоду.

Але нерви молодої, хворої і вразливої дівчини були надто слабі, щоб зважитися на переживання і відтворення таких суворих сцен, які письменникові звичайно завдають

вдесятеро більше муки, ніж це відчуває читач. Тому на деякий час втікає в країну своєї фантазії, описує красу природи, особливо Криму, де побувала кілька раз, аби врятувати своє здоров'я. Патріотичного тону не бракує в її віршах, але її патріотизм, на перший погляд, трохи абстрактний, філософський. За таку реакцію хворої душі проти суворої дійсності треба вважати значну частину поезій її першої збірки, що вийшла у Львові в р. 1893 під назвою «На крилах пісень». Але є в тій збірці багато справжніх ліричних перлин. Особливо від 1899 р. можемо спостерігати в думках нашої авторки помітний поворот на поле соціальне, коротко кажучи: реально народне. Своїми думками вона обіймає весь український народ, не забуваючи ні на хвилину, що це народ бідняків, невільників, народ експлуатований і поневолений. Вона старається розбудити в серцях цього народу віру в краще майбутнє й у власні сили, але при погляді на сучасний грізний стан часто не може здержатися від крику розпачу і гордого прокляття. На диво: чим більше її здоров'я слабло, тим більше міцнів її дух, її слово набувало польоту і сили, форма ставала простішою, прозорливішою і полум'янішою, як у мало кого з сучасних українських поетів.

Всі ті прикмети виступають у повній силі і в останній збірці її віршів «Думи і мрії», виданій у Львові в р. 1899. Від часів Шевченкового «Кобзаря» Україна не видала кращої збірки поетичних творів. Знаходимо тут дві довші праці романтичного характеру «Давня казка» і «Роберт Брюс»; однак головна сила Лесі Українки не в епіці, хоча і тут від часу її перших епічних творів видно замітний і великий поступ. Головною її силою є лірика і малюнки сцен і ситуацій, що випливають з ліричного настрою. Тут кожне її слово має силу і пластику, тут що не строфа, то мистецьке степенування поетичного шляху. Леся Українка далека від всяких формальних витівок, від всяких декадентських перебільшень, вона вміє обмежуватися у своїх засобах, уміє простими словами викликати глибоке враження. В деяких своїх найкращих віршах вона навіть відкидає риму, відкидає всякі ораторські прикраси (пор. «Мрії», стор. 89 — 100), бо її серце надто переповнене почуттям, і вона знає, що почуття само собою додасть сили і найпростішому слову.

Леся Українка дала українській літературі, крім оригінальних поезій, і ряд вдалих перекладів з Гейне і Віктора

Гюго* (незабаром вийде в «Літературно-науковому віснику» її переклад казки Гейне «Атта Троль»*), а крім цього ряд новел*. На українській сцені в р. 1899 було поставлено її драму «Блакитна троянда»*. Не знаю цієї праці, досі не друкованої, але, знаючи ліричний характер її таланту, не думаю, щоб їй пощастило написати справді театральну драму.

SCHÖNE SEELEN FINDEN SICH[1]

Київський професор Флоринський, що для замаскування свого «посрамленія» з нагоди археологічного з'їзду в Києві написав у «Кіевлянине» довжезну статтю про непридатність української мови для літератури і науки*, статтю, подиктовану особистою подразненою амбіцією і дуже слабим знанням предмета, дочекався великого признання, як і слід було надіятись у «Галичанині» і в краківськім «Czasie». «Галичанин» передруковує в фейлетоні його статтю*, а «Czas*» подав у ч. 39 деякі виписки з неї з дуже цікавим коментарієм. Аргументи проф. Флоринського прийшлися наруку «Czas'ові» через те, що в них поборюються «смішні» нібито претензії галицьких русинів на самостійний і повний розвій руської народності, отже ж і на те, щоб мати в Галичині свій університет, щоб мати на свою наукову і просвітню працю хоч у приближенні таку запомогу від краю і держави, яку мають поляки. І от польський патріот, котрий досі не бачив ані наукової, ані літературної праці галицьких русинів, подає про неї своїм читачам інформації, виняті з газети, про котру сам же він каже, що вона дихає крайне обрусительною тенденцією. Правда, він почував у душі якийсь сором користуватися для сеї цілі голосом ворожим зарівно польському, як і українському «сепаратизмові». Але від чого ж широке єзуїтське сумління? І от автор, не задумуючися ані на хвилю, заглушує свій сором двома твердженнями: він твердить, що «Кіевлянин» досі прихильно відзивався про гайдамацьке україножільство, і обік сього кладе твердження, що проф. Флоринський — поважний учений-славіст, котрому не

[1] Гарні душі знаходять себе (*нім.*).— *Ред*

можна докоряти якоюсь спеціальною неприязню до русинів. Розуміється, у кого «з загороди зубів» вийшли два такі «крилаті слова», тому вже дальші брехні йдуть як по маслу. І пішли. Автор, довідавшися від Флоринського, що наукова праця в Товаристві ім. Шевченка сталася можливою на основі субвенції краю і держави, зараз же й тикає русинам у зуби тими субвенціями: «Бачите — мовляв— ми вам даємо, а ви що?» Розуміється, в душі патріота-поляка навіть на хвилю не мигне можність, що, може, ті русини в Галичині не жебраки, може, й вони своєю працею і своїм грошем причиняються до заповнювання державних і крайових кас, а значить, може, й їм належиться з тих кас деяка капка. Автор не подумає й про те, що поляки, далеко багатші від русинів, черпають із тих кас на свої цілі вдесятеро більше, ніж бідні русини, значить, докоряти тим бідним їх біднотою при таких обставинах щонайменше неблагородно. А в кінці краківський автор не знає, бо не знаходить сього у свого київського інформатора про львівські справи, що наукова праця в Товаристві ім. Шевченка ані вперед не стояла, ані тепер і не стоїть виключно на тих державних і крайових субвенціях, що їм у очах такі великі. Та нам байдуже про ті коментарії; для нас цікаво, з культурно-історичного погляду цікаво сконстатувати симпатичний вузол, що сполучує в одну душу московського обрусителя, галицького москвофіла і краківського «правительствующого» станьчика*.

АНТІН ГРИЦУНЯК*

(ПОСМЕРТНА ЗГАДКА)

Дня 1 квітня с[ього] р[оку] в селі Чернихівцях Збаразького пов[іту] при великім здвизі народу поховано чоловіка, яким наше селянство справедливо може гордитися. Поховано Антона Грицуняка, знаного не тільки в Збаразькім, але також у Тернопільськім повіті як незрівнянного народного бесідника, як гарячого борця за мужицькі права, за мужицьку гідність і справедливість. Та що я говорю. Ім'я Антона Грицуняка знане було по всім руським краю, та й не тільки по руськім. Можна сказати сміло — його ім'я облетіло цілий світ, лунало на багатьох мовах, дійшло там, де перед тим, може, й не доходила ніяка відомість про існування руського народу. Сталося се завдяки його прекрасному оповіданню про «Свинську конституцію». Чувши се оповідання на вічі у Збаражі, я списав його, переклав на німецьку мову і подав до віденської газети «Die Zeit»*. Надруковане там, воно так сподобалося, таким ярким і правдивим світлом освітило нещасливу долю нашого народу, що його зараз же передрукували відтам кілька німецьких газет у Чехії, Моравії і в Німеччині. Його перекладено на мови: польську, чеську, хорватську, литовську, французьку і англійську, а видрукуване по-руськи в «Хліборобі»*, воно було передруковане в американській «Свободі»*. Можна сказати сміло, що ще ніякий руський твір в такім короткім часі не облетів такого широкого світу, як Грицунякове оповідання, не здобув такого розголосу і такої прихильності для руського селянина і співчуття до його недолі. Жодна вічева промова, хоч би яка остра, не пошкодила стільки ворогам нашої селянської долі, як ота Грицунякова повістка.

Про життя Грицуняка я не багато вмію сказати. Був се простий, неписьменний чоловік, досить заможний господар, але найбільшим його маєтком був той дар, який йому вложила в серце сама природа, його гаряче почуття справедливості, його живе, сильне, остре, як бритва, слово, його ясний практичний розум. Із його власних оповідань знаю, що він, бувши ще молодим чоловіком, три рази був вибираний громадою на начальника громади: два рази він викрутився від тої гідності, третій раз мусив її приняти. А викручувався від неї тому, бо громада Чернихівців тоді, зараз по скасуванні панщини, була в страшеннім неладі, було в ній багато злодіїв, що доти господарювали собі безкарно, було страшенне п'янство і занедбання на кождім кроці. Ставши війтом, Грицуняк зумів побороти се лихо, викоренив злодійство і дав почин до заведення ліпших порядків у громаді. Уже в старшім віці він належав до тих, що перші відгукнулися на заклик львівських патріотів, коли ті розпочали політичну роботу в народнім дусі. Він поспішив у 1880 році на перше руське віче до Львова і тут своєю коротенькою, але ядерною промовою здобув собі перші оплески зібраних. Пізніше, коли в Збаразькім повіті почався селянський радикальний рух, Грицуняк, старий і слабовитий тілом, але молодий і гарячий духом, пристав до нього всім серцем, не жалував труду і заходу при агітації, бував майже на кождім вічі, на кождім зібранні, яке тільки відбувалося чи то в його повіті, чи в Тернополі. Два рази приїжджав також на з'їзди радикальної партії до Львова, але, втомлений і недужий, не міг тут виголосити ані одної з тих блискучих промов, якими так поривав своїх слухачів на зборах у Збаражі або в Тернополі.

Грицуняк був чоловік глибоко релігійний, релігійний в тім високім значенні, як се розумів Христос, коли говорив: «Ищите царствия божия, вся же прочая приложатся вам» і додавав: «Царствіє божіе у вас». Оте шукання вищої правди і справедливості, те змагання до згідності діл з почуттями і поглядами, те посвячення власних вигод, власного спокою, власного здоров'я для добра і підношення інших, та гаряча любов до людей, — се були головні прикмети його душі. От тим-то й не диво, що такі духовні, як теперішній парох Черниховець о. Курдидик, уважали його своїм тяжким ворогом. Справді Грицуняк для таких людей не знав пощади, бичував прилюдно своїм живим словом їх несумлінність, їх деморалізаційну роботу серед народу.

Такі духовні — то грабарі поваги нашого священства. Грицуняк, як сказано, чоловік глибоко релігійний, не був ворогом віри ані ворогом добрих священиків,— се переконання я виніс, розмовляючи з ним і не раз гостювавши в його хаті.

На його похороні був присутній посол Остапчук*, а від львівських знайомих небіжчика наспіли телеграми з заявою співчуття.

Нехай же живе твоя пам'ять серед українського народу, дорогий товаришу, чесна, гаряча душе, невтомний поборнику мужицької кривди, щирий робітнику при будові кращої будущини нашого народу.

ПЕРЕКЛАДИ УКР[АЇНСЬКИХ] ТВОРІВ

Місячник «Жизнь»*, що виходить у Петербурзі в книжці за січень сього року надрукував в російському перекладі оповідання Василя Стефаника: «Новость», «Синяя книжка» і «Одна-одинешенька». Переклад зроблено гарно. В II т. сього журналу з 1900 р. появився переклад оповідання д[обродія] Франка: «Каменщик. Перевод с украинского Р. Ольгина»*.

Львівський «Monitor»* надрукував у 11 ч. за сей рік переклад нарису В. Стефаника: «Skon». В 12 ч. з 1900 р. літературного додатку до «Kurjer'a Lwowsk' ого» «Tydzień»* надруковано переклад оповідання Тимотея Бордуляка: «Daj Boże zdrowia krowie» — зі збірки «Ближні».

В ч. 46 празької «Politik»* подано перекладом два оповідання В. Стефаника «Новина» і «Виводили з села» п[ід] з[аголовком] «Aus dem blauen Büchlein». Перекладач, підписаний «Alap», додає в увазі ось яку характеристику Стефаника: «Його образки малюють життя руських селян великими рисами, обрисовують те пригноблене, напівзвіряче (?) (halbverkommenes), в болоті і брудоті загребане життя бідарів, нещасних людських сотворінь. Вони дихають затхлим повітрям невимовної нужди і нестерпної муки. В них бачимо жорстоку трагедію занедбаних, розтоптаних, важко прибитих серць дрібних людей, котрих людське єство досі даремно боролося, щоб виборотися наверх. Лапідарний спосіб, яким Стефаник виводить перед нами свої постаті і події, висуває ту тяжку трагічність їх долі, те загальнолюдське, аж надто людське, тим яркіше наперед. Його артизм досі ще не зовсім дозрілий; у сього молодого письменника не все ще уложилося в форми вічності, але все-таки вже видно

в ньому льва. В німецькім перекладі був уже в «Gesellschaft» його чудовий» «Лист»*.

Як бачимо, перекладач ставить нашого письменника дуже високо; жаль тільки, що сам він у тій характеристиці, особливо в її початку, де говорить про саме життя, змальоване Стефаником, замість дійсної характеристики дав в'язку фраз, котрі не тільки не говорять нічого конкретного, але ще до того про життя і психологію нашого народу дають найфальшивіше поняття.

П. ГРАБОВСЬКИЙ ПРО ШЕВЧЕНКА

В ч. 22 «Сибирского листка»*, що виходить у Тобольську, помістив наш звісний поет П. Грабовський гарну статтю про Шевченка, інтересну головно перекладами з Шевченкових віршів, вплетеними в текст статті і доконаними самим Грабовським. Ітак, говорячи про дитячі літа поета, автор подає значний виривок із поемки «Якби ви знали паничі»:

За что — не ведаю — зовут
Наш жалкий, нищенский приют
В зеленой роще светлым раем?
Там силы лучшие свои
Все схоронил я без возврата,
Там слезы первые мои
Под гнетом мук лились когда-то;
Там столько бедствий, столько зла...
А муза раем беспечальным
Лачугу с озером зеркальным
В тенистой роще назвала....
Там мать-страдалицу печали
В красе и цвете доконали;
Там преждевременный конец
Нашел на барщине отец;
А все мы были голышами,
Осиротели малышами
И, точно мыши, расползлись:
Я очутился в сельской школе —
Таскать стал воду; братья в поле
За труд отцовский принялись,
Как все, на барщину ходили,
Пока в солдаты не забрили.
А сестры... сестры... Горе вам,
Мои голубки молодые!
Взросли вы по чужим углам,
В работе вечной, всем чужие;
И поседеете вы там
И в гроб сойдете, дорогие!..

Подавши життєпис нашого поета, д. Гр[абовський] дає ось яку його характеристику: «Характерні прикмети Шевченкової поезії — се його глибока та при тім здорова на-

родність — і з сього погляду, як признають великоруські критики, приміром Добролюбов*, у цілій російській літературі нема йому рівні — той широкий гуманізм і любов, якими надиханий кожний рядок його творів, ті ідеали людського братолюбія, що підготовили і виховали ціле покоління людей, які з великою саможертвою послужили народові в пору увільнення з кріпацтва. З огляду на силу і глибінь лірики, на артистичну яркість і красоту образів, на чарівну розкіш і мелодійність вірша Шевченко стоїть рядом з найбільшими поетами слов'янського світу, Пушкіним і Міцкевичем, а безпосередньою щирістю почуття і чудовою простотою вислову іноді навіть перевищує їх. Поезія Шевченка показала, чим може і повинна бути українська література, поставила її на висоту загальноєвропейського творива, внесла в неї багатий скарб найкращих загальнолюдських ідей і із предмета «панської забавки» зробила її живим органом життя, показала їй одиноко гідний шлях служіння рідній країні. В тім напрямі Шевченко йшов рука в руку з найкращими людьми і передовими діячами Росії в добі перед реформами і робив на Україні те велике діло обновлення, яке без нього не мало би тут свойого апостола».

Далі д. Грабовський характеризує вплив Шевченка на національне відродження Галичини, Буковини і потроху Угорської Русі. «Чим в 1845 р. був Шевченко для Києва, тим іще в більшій мірі він зробився в 60-тих рр. для Львова і всієї австрійської Русі. Його ім'я зробилось окликом, під яким почало збиратися все, що пробудилося і думало». Згадавши про стан руської мови в Галичині в теперішню пору, про працю Тов[ариства] ім. Шевченка і «Просвіти»*, д. Гр[абовський] показує вплив Шевченкових творів і на новішу галицьку літературу, на писання Франка, Бордуляка, Стефаника і інших, що «з глибоким співчуттям і безпощадним реалізмом малюють важку долю галицького селянина. З сього погляду галицькі писателі стоять геть вище російських українців, що засвоїли собі слабі боки музи батька Тараса, його ідеалізацію минулого і все ще вправляються в складанні псевдоісторичних і псевдонаціоналістичних писань»*. Розуміється, сей острий суд паде хіба на декого з сучасних українських писателів, а не може відноситися до таких майстрів малювання народного українського побуту, як Мирний, Нечуй-Левицький, Карпенко-Карий і ціла плеяда молодших українських реалістів.

БУРЯ.
ДРАМА В 5 ДІЯХ О. М. ОСТРОВСЬКОГО.
З РОС[ІЙСЬКОГО] ПЕРЕКЛАВ М. ПАВЛИК.

Львів, 1900. З нар[одової] друкарні Ст. Манецького і Сп[ілки], 84 ст. 8-ки

Переклад «Бурі» зроблений д. Павликом ще 1879 р. і в тім перекладі ся драма була кілька разів виставлена нашим театром*. Особливого успіху у нас вона не мала, хоча артисти грали її досить добре, так само, як не мала поводження й на деяких заграничних сценах (у Парижі), де завдяки її славі, здобутій у Росії, її пробували ставити. В Росії від часу Добролюбова, що задля публіцистичних цілей добачив у тій драмі «Луч света в темном царстве», за «Бурею» затвердилася опінія найкращої драми Островського. Нема сумніву, що драма як малюнок сімейного життя провінціального московського купецтва 50-их років 19-го віку дуже цікава і має місця справді драматичні. Але не менше правда й те, що в цілому будова «Бурі» дуже наївна, катастрофа являється deus ex machina[1], а характер героїні Катерини серед змальованих у драмі відносин зовсім виїмковий і загадковий. Як могла серед таких відносин вирости і розвиватися така поетична, м'яка, незламана, а при тім вразлива і повна релігійного містицизму натура? На се питання, наскільки тямлю, Добролюбов не дав відповіді*, і загалом його аналіз типу Катерини далеко не об'єктивний, а публіцистично-тенденційний. Д[обродій] Павлик у посліловії до свого перекладу стоїть зовсім на становищі Добролюбова і змагається з тими, хто твердить, що «Буря» вже потроху перестарілася і в самій Московщині, а в Галичині вона до того ще й мало зрозуміла і ані на сцені, ані в читанні не може зробити такого враження, яке зробила в Росії перед 50 роками. По думці д. Павлика,

[1] «Бог з машини», розв'язка через втручання непередбаченої обставини (*лат.*).— *Ред.*

«Буря» — «твір не лише високоартистичний, але й високодраматичний і при тому реалістичний, з живими особами і натуральною сценою людського життя. Коли ж так, то не можна говорити про старість «Бурі»,— є речі старші від неї на кілька сот років, а, проте, вони й досі не старі». Нехай і так. Але як же вияснить д. Павлик, прим., такий факт: є в російській літературі драматичний твір «Ревізор», також твір з живими особами, реалістичний, твір значно старший від «Бурі», і сей твір не тільки досі держиться на сцені в Росії, але обійшов усю Європу, грається з успіхом на сценах польських, німецьких і французьких, а «Буря» ніде за границею не вдержалася? Значить, є якась різниця між реалізмом Гоголя і реалізмом Островського, різниця, що робить Гоголеву штуку зрозумілою, симпатичною для цивілізованого світу, а Островського якось ні. Коли би д. Павлик був захотів увійти в деякі деталі, був би може завважив дещо з тої різниці. Бо придивімся поодиноким постатям і ситуаціям драми Островського і запитаймо себе, що в них може зворушити нас? Чим цікавий для нас тип такого Дикого, багатого купця-самодура, що весь час тільки лається і недоступний ні для якої розумної думки, ні для якого людяного .чуття? І пощо властиво він виведений у драмі, коли ні до якої драматичної акції він не належить і яким був спочатку, таким лишається й потім? Чим цікавий для нас самоук Кулігін, що здобувається на геройство толкувати Дикому про громозводи та сонячні годинники і носиться з думкою винайти perpetuum mobile[1]? Чи головна сцена драми, признання Катерини перед мужем і свекрухою під впливом грому і замазаного малюнка пекла на стіні, не викличе радше сміх, ніж трагічне потрясіння? Чи пані з льокаями, що появляється в драмі там, де того треба авторові, є така дуже «натуральна сцена людського життя», а не радше запозичена зі старого маріонеткового театру, так само, як потроху й Кулігін? Усе це — симптоми, вияви основної різниці між реалізмом Гоголя і реалізмом Островського. Коли Гоголь, беручи свої фігури з дійсного життя, вмів підносити їх на висоту справжніх типів, що лишаються вічними, не вважаючи на костюм, Островський не вмів піднестися понад етнографічну вірність і сотворив образки, цінні для етнографа і історика культури, але з артистичного боку зовсім недовговічні.

[1] Безперервний рух — латинська назва вічного двигуна *(лат.).— Ред.*

Се найліпше видно там, де Островський пробував вийти з етнографічних рамок, на його історичних драмах із часів «Смутного времени»: він написав цілу низку драм, що найкраще виявили брак його творчої сили і давно зробилися власністю літературного архіву. В етнографічній вірності типів головна вага й «Бурі», та при тім і головна її хиба з артистичного боку: вона не дає типів, а тільки індивідуальні постаті, нерозривно зрослі з обставинами часу і місця і без них незрозумілі. Одинока постать, де автор силкувався дати тип — Катерина, не тільки зовсім не достроєна до окруження, але з психологічного боку далеко не так викінчена, не така натуральна і правдоподібна, щоб замість артистичного вподобання не будити в нас якогось занепокоєння і зачудування.

Д[обродій] Павлик порушує далі — на жаль, тільки порушує — справу ідейного боку «Бурі». «Може наша руська родина надто дуже відбігла від тої московської, що показана в «Бурі»? — запитує він і не дає на се питання відповіді, певно, розуміючи собі, що «не дуже». Мені здається, наскільки я знаю родинне життя серед нашого простого народу, що тут навіть порівняння не може бути, що такі сімейні відносини, які показані в «Бурі», для наших селян будуть виглядати мов оповідання про песиголовців. Звісно, бувають і тут випадки жорстокості, бійки, п'янство і т. д., але се випадки іншого розбору. Щодо середніх верстов, то д. Павлик посувається до твердження, що у нас ще гірше, бо тут доходить до «очевидного блуду, всестороннього, гидкого кокетства». Може д. Павлик має які докази на се, не знаю,— я не завважив такого великого зіпсуття. Але ще одне. Д[обродій] Павлик додає, що те зіпсуття у нас «прикрите покривалом подружньої вірності та чесності, супроти чого Катерина Островського зі своєю щирістю та одвертістю — людина високо-високо моральна». Сі слова показують, що можна перекладати твір, вдумуватися в нього, а не зовсім розуміти його. Чи Катерина Островського справді така щира і одверта? Вона полюбила Бориса і криється з тим перед мужем, перед Борисом і сама перед собою, і тільки резолютна Варвара вириває у неї її секрет. Вона не любить чоловіка, а проте силується показати йому, що любить його. Вона зрадила чоловіка, а проте не признається йому відразу, а коли признається, то не з жодної щирості і одвертості, а з забобонного страху перед бурею і пеклом. Говорити про «високу-високу моральність» такої

людини значить не розуміти справді високоморальних поступків. А без сього неможлива й критика моральних основ сім'ї. Переклад д. Павлика загалом гарний; разять деякі росіянізми, як ось: *дурак, дурачка, гординя, тащи, скучний, маятися, робити прохолодно* зам. лагідно, наперед (рос. *впредь*, по-нашому — на будуще), *вити* (про жіночий плач, по-нашому голосити, заводити); є й фрази зовсім незрозумілі: «хоть на втрату проси» (ст. 10), «вискочила в очах помахати хвостом» (15).

СЛОВО О ЛАЗАРЕВѢ ВОСКРЕСЕНІИ

СТАРОРУСЬКА ПОЕМА
НА АПОКРИФІЧНІ ТЕМИ

Ще в 1862 р. в своїй збірці апокрифів, виданій у III тому серії «Памятники старинной русской литературы, издаваемые гр. Гр. Кушелевым-Безбородко»*, опублікував О. М. Пипін* на стор. 11—12 фрагмент статті «Слово святых апостол, иже от Адама во адѣ к Лазарю», вийняте із одного рукописного «Златоуста»* з XVI в. А в 1890 р. в збірці Порфир'єва* «Апокрифические сказания о новозаветных лицах и событиях по рукописям Соловецкой библиотеки» («Сборник отд[еления] русского языка и словесности имп[ераторской] Академии наук»,т. LII, № 4) опублікована була на стор. 228—231 невеличка стаття «Слово в субботу 6-ю поста на воскресеніе друга божіа Лазаря», вийнята із одного Соловецького рукопису XVI—XVII в.

В передмові до своєї збірки Порфир'єв, подавши зміст обох сих текстів і вказавши як на їх джерело на слова Єпіфанія* і Євсевія* в велику п'ятницю, додає від себе деякі уваги про сі тексти. «При однаковім змісті ті слова відрізняються мовою і являються двома різними редакціями одного більше повного і більш обширного слова про Лазаря; та при тім із вислову видно, що оба вони — народна переробка» (стор. 48). «Особливо — пише далі Порфир'єв,— годі поминути те, що в однім і другім слові єсть звороти, що нагадують характерні звороти «Слова о полку Игоревѣ». Чи не можна би догадуватися, що авторові або переробникові слів про Адама і Лазаря було звісне «Слово о полку Игоревѣ?»

В тих словах Порфир'єва є одно непорозуміння. Він бачить у текстах, опублікованих Пипіним і ним, «народну» переробку грецького взірця. Чи справді народну? Але ж оба тексти зложені мовою досить архаїчною і складом

настільки крутим, що про те буцімто, вони коли-небудь жили в устах простого люду або навіть були зложені простим, неписьменним чоловіком, певно, й сам Порфир'єв не думав. Він, певно, ужив терміна «народний» невідповідно, як антитезу до перекладений, або щонайбільше в такім значенні, в якім можна би назвати «Слово о полку Игоревѣ» народною руською поемою.

Третій текст «Слова Адама» опублікований мною в другім томі моєї збірки апокрифів* із рукопису Київської духовної] академії XVI в. (стор. 315—317). Наближаючися більше до тексту Пипіна, ніж до Соловецького, сей київський текст трохи коротший від Пипінового. Придивляючися пильніше тим текстам, ми відразу бачимо, що зложені вони якось не так, як інші апокрифи. Замість оповідання тут маємо форму не то епічну, не то драматичну; в промовах осіб із-поза риторики, яку можна би вважати копією візантійських взірців, прозирає сильне щире чуття, а ухо розрізняє якусь правильну каденцію, якусь поетичну форму, подібну до тої, яку читач відчуває, прочитавши хоч би лиш кілька рядків «Слова о полку Игоревѣ». Одним словом, переконуємося, що маємо тут перед собою не прозу, не шумну риторику, а поему і то зложену не тим холодним, схоластичним ладом, яким складалися у нас вірші в XVI—XVII в., а якось зовсім інакше. Та не забігаючи наперед, придивімся текстові «Слова о Лазаревѣ воскресеніи» так, як нам подають його всі три досі опубліковані копії, простудіюймо їх докладно і без упередження, а там побачимо, чим треба вважати сей твір. Для того подаємо в додатку А всі три копії, зведені в форму табелі і поділені на більші або менші уступи так, аби їх порівняння було якнайлегше. Подаємо тексти зовсім так, як вони надруковані, транскрибуючи хіба тексти Пипіна і Порфир'єва на кирилицю — та зносячи при тім більшу часть надстрічних букв у стрічку.

Поперед усього кілька слів про титул. У Київській копії наш твір названий: «Повѣсти святых апостол о Лазаревѣ въскресеніи, иже от Адама к Лазарю четвородневному Благослови отче». Що титул «повісті» не надається до сього твору переважно ліричного, се ясно, і для того мені видається, що титул «Слово», який є в Пипіновім і в Соловецькім тексті, більше відповідає первісному титулові твору. Так само невідповідним мені видається виставлювання в титулі «святых апостол», які в тексті зовсім не виступають як опо-

відачі. Дуже можливо, що якийсь копіїст тут, як Гв тисячних аналогічних випадках, ужив святих апостолів тільки як фірми, щоби їх повагою прикрити твір, що з апостольською традицією не має нічого спільного, а може, навіть був декому підозрений. Побічний титул, що є в Київському тексті, «иже от Адама к Лазарю четвородневному» і у Пипіна «Адама во адѣ к Лазарю» також не первісний, бо зазначує (і то не вповні) зміст тільки того відривка, який є в тих двох копіях і вже не був би відповідний до того тексту, який можемо зложити з усіх трьох копій, хоч і сей текст не творить ще цілості «Слова». Титул Соловецької копії має хоч не докладний, але парафразований первісний (по нашій думці)) титул, хоча знов з додатком, що виплив із бажання — віткнути сей текст між побожні писання святих отців та проповідників: «Слово в субботу 6-ю поста на воскресеніе друга божія Лазаря». Думаю, що порівняння титулів доводить нас до того, що найкраще буде назвати наш твір: «Слово о Лазаревѣ воскресеніи».

Що на перший погляд впадає в око при роздивлюванні всіх трьох копій, се неоднаковий комплекс тексту при дуже близькій (зглядно) схожості партій спільних двом або й усім трьом копіям. Із 56 більших або менших уступів, на які розбито у нас усі три копії для догоди порівняння, 28 є спільних усім трьом копіям; із них хіба один-однісінький (34) уступ у Соловецькій копії являє щось немов відмінну редакцію, а інші сходяться дуже близько. Ще більше схожого є між копіями Київською і Пипіновою, що обі разом являються окремою групою супроти Соловецької. Схожість тих обох копій виявляється і в тім, що в них є спільне, і в тім, чого в них нема супроти Соловецького тексту. На 56 уступів у них спільних є 43 і тільки 1 такий, якого нема в двох інших копіях, натомість 9 таких, яких спільно нема в Київській і Пипіновій копії супроти Соловецької.

Ті різниці і схожості в комплексі копій наберуть властивого значення, коли придивимося їх язиковим відтінкам. Отже, тут відразу можемо сказати, що Київська копія має виразний південноруський, Пипінова — не так виразний білоруський, а Соловецька — дуже виразний великоруський відтінок. І так у Київській копії маємо ось які південноруські язикові прикмети: 1) *Ь* в окінченні глаголів 3 ос. часу теперішнього: *свиряють, входить, несуть, есть, острить, хощеть, можеть, поидеть* і т. д. Тільки виємково

знаходимо декуди тверде окінчення: *приходит*, *хощет*, *въпіет* і т. д.; 2) повноголосна форма: *полоняник* зам. *плѣнник*, хоча треба признати, що в інших випадках повноголосу нема, і маємо форми: *глас*, *врата*, *облакы*, *краткыи*; 3) окінчення gen. sing. на *-ого*, зам. *-аго*: *повивающого*, але в інших випадках: *пресвѣтлаго*. Інтересно, що інші копії, хоч мають далеко виразніші діалектичні признаки, заховали попри се також деякі сліди південноруського забарвлення. І так у Пипіновій копії знаходимо: *свирають*, *несуть*, *острить*, *хощеть*, *пойдеть*, *донесеть*, *въпиеть*, *седять*, *тешать* і т. д. обік твердих форм: *проходит*, *приходит*, *мучит ся*, *будут*; крім *полоняник* знаходимо тут ще повноголосну форму *короткый*, а також *видихом* зам. *видѣхом*. Навіть у Соловецькій копії, а також у Пипіна знаходимо по разу форму *тобѣ*. Зрештою треба сказати, що мова в нашім творі чиста церковна, як сього й можна було надіятися при духовнім змісті і церковних джерелах, із яких автор черпав свої мотиви.

Наведемо тут іще кілька старих слів, властивих пам'яткам нашого письменства з XI—XIV в., а рідко вживаних пізніше. Таких слів у нашім «Словѣ» небагато, та все-таки вони єсть, і се також можна вважати свідоцтвом його давнього походження.

Буявіи жидове, слово властиве тільки Пипіновій копії і ледве чи належне до первісного тексту, являється в пам'ятках XIV—XV в. в значенні дурний, глупий.

Изволници, є тільки в Соловецькій копії, та, ймовірно, належить до первісного тексту; знаходиться в староруських пам'ятках, грамотах і літературних творах ще від XI в., є також майже в такім самім звороті як у нас, у «Словѣ о Мамаевѣ побоищѣ»* (И. И. Срезневский. Материалы для словаря древнерусского языка, т. 1, ст. 1042).

Тощливы человѣцы, є в копіях Київській і Пипіновій, очевидно, близько споріднене зі словом *тъщ*, *порожний*, *немічний*.

Порода, в Київській копії маємо: *в породѣ живя*, у Пипіна: *в порѣдѣ*. Одна й друга форма не дає доброго значення. По моїй думці, в первіснім тексті тут було: *в пороцѣ*. Слова *очитый* Срезневський не знає.

В Пипіновій копії впадає в очі головно одна язикова прикмета: склонність класти *е* зам. *ѣ* або й навпаки, одним словом рівнозначність *ѣ—е* у виговорі. І так маємо тут форми: *седя в преисподнем аде*, *прийдете* зам. *приидѣте*,

владыце, отселе, медяная, железныа, в дне зам. *днѣ*, *тешать, в тузе, в обиде* і т. ін., але обік сих форм стоять і правильні: *утѣшим ся, приспѣ, въсхотѣл, адовѣ, в адѣ* і т. ін. Зате маємо тут декуди *ѣ* у таких місцях, де би повинно бути *е*: *вѣртепа* зам. вертепа, *тебѣ ради* зам. тебе ради, *правѣдныи* зам. праведныи.

У Соловецькій копії переміна *ѣ* на *е* і навпаки стрічається рідше, але стрічається; і так маємо тут: *Єремей* і *Іеремѣе, біюще в лицѣ* зам. *в лице, владице, в свѣте, в дѣлех, Мойсѣй, сквозѣ морѣ, на Синайстей горѣ, снидѣ, на раме* і т. д. Інтересна тут форма: *во чрево дѣвице святыя богородицы*. Коли се *дѣвице* є genit., то походить, очевидно, не від *дѣвиця*, бо тоді було би *дѣвицы*, так як далі *богородицы*, але від південноруського *дѣвиця, дѣвицѣ*, по чім *е* замінило собою первісне *ѣ*. Та може бути, що се є прикметник: *чрево дѣвиче*, і в такім разі ми маємо також типово великоруську переміну *ч* на *ц*. Маємо в сій копії ще й такі типово великоруські форми як: *посмехаетца* и *поругаетца, возмутца, сокрушатца, сломятца*.

Уже ті язикові прикмети вказують на те, що оригінал нашого твору мусив бути південноруський. Ще більше впевняє нас у тім обставина, що деякі слова того оригіналу були незрозумілі копіїстові-великорусові, і він силкувався замінити їх іншими. Маю тут на думці головно інтересне слово *дружино*. В Київській і Пипіновій копії воно приходить два рази; в Соловецькій одне місце, де повинно було бути се слово, попсоване, а в другім копіїст замість *дружино* поклав *о друзи мои*. Не знаю, як вияснити собі нісенітницю *плача положим*, яка є в Соловецькій копії зам. *плачь отложим*. Так само нелегко вияснити, яким способом із *персты своа*. як мають згідно Київська і Пипінова копії, великоруський копіїст зробив *очитыя перьсты*. Ті *очитыя персты*, зрештою темні, дуже подобалися пізнішим грамотіям, а один із них у XVII в., переписуючи Транквіліонове «Зерцало богословіи»*, дав своїй копії такий поетичний вступ: «Давид сѣдяй, накладая очитыя персты на живыя струны, мы же пріемля трость скорописную с чернилом и бумагу накладаем письмена» (Порфирьев, op. cit., 49). Копія Транквіліонового «Зерцала» з тим вступом находиться між рукописами колишньої Соловецької бібліотеки, то ж дуже легко може бути, що копіїст узяв сю цитату із того самого рукопису, з якого опублікував Порфир'єв «Слово на воскресеніе Лазаря», тим більше, що фрази

«очитыя персты», здається, не стрічаємо нідс більше. Копії Київська і Пипінова можуть бути доказом, що ся фраза не належала до первісного тексту.

І загалом треба сказати, що Соловецька копія, хоч заховала нам багато таких уступів, яких нема в двох перших, з огляду на стан тексту, особливо там, де можемо сконтролювати його з іншими копіями, найдальше відбігає від здогадного оригіналу. І то не тому, немов би се, як думав Порфир'єв, була окрема редакція нашого твору. Детальне порівняння копій показує наглядно, що крім одного 34 уступа, в якім можна би бачити слід відмінної редакції, але можна бачити й коррупгелю, всі інші відміни Соловецького тексту супроти обох перших, то тільки попсування, пропуски, переплутання. В многих місцях Соловецький текст не має ніякого логічного зв'язку (див. уступи 4, 14—16), дає тільки шматки тексту, повніше захованого в інших копіях (див. уст. 14, 24, 26, 29, 30, 33), так що тільки при помочі тих копій він робиться зрозумілим.

Яким способом первісний текст від форми коли не ідентичної, то в усякім разі близької до Київського тексту, дійшов до такої скорумпованої форми, яку бачимо в Соловецькій копії, сього не беруся сказати напевно. Думка, що маємо тут окрему, з розмислом зроблену редакцію, видається мені неправдоподібною. Самими помилками при копіюванні також годі пояснити таких численних пропусків та переставок цілих фраз і віршів із одного місця, з одного зв'язку в інший. Найбільше правдоподібною мені здається думка, що Соловецький текст, або може його прототип, був списаний з пам'яті; вивчивши «Слово» десь на півдні, Соловецький грамотій списав його потім на півночі так, як заховалося в його тямці. На се, крім зазначених вище похибок пам'яті, вказують також згадані вище великоруські язикові форми в тій копії, котрих ужиття легше пояснити, припускаючи, що копія була писана з пам'яті, ніж при переписуванні з готового невеликоруського взірця.

Та проте сей Соловецький копіїст заховав нам, як бачимо, майже третину твору, не заховану в інших копіях і дав нам можність хоч у приближенні відгадати план цілості. Йому завдячуємо головно уступи про Ісаію, Даниїла, Соломона (42—45) і кінцеві фрагменти (48 і 52—56). Хоча текст сих уступів, певно, так само недокладний і неповний, як і попередніх, але тут, на жаль, ми не маємо можності сконтролювати копіїста і мусимо вдоволитися

тим, що він дає. Факт, що сих уступів нема в Київській копії, зрештою без порівняння докладнішій і ближчій до оригіналу, ніж Соловецька, велить нам догадуватися, що вже тоді, коли були роблені ті копії, отже в XVI або початку XVII в., «Слово про Лазаря в пеклі» не було популярне, а повні його відписи попадалися рідко. Що Соловецький копіїст мав у руках відпис значно повніший від Київського, се доказує надто уступ про Мойсея (37 і 38), виємково повніший у Соловецькій копії, ніж у Київській.

Хоча всі три наші копії походять із XVI в. (Пипінова, може, спочатку, а Соловецька з кінця того віку), то проте вже на основі того, що сказано досі і що показує порівняння текстів, можна твердити сміло, що Соловецька копія в тих частях, які спільні всім трьом, відбігла від оригіналу найдальше. Та відбігла від нього і Пипінова, хоча й найстарша з усіх трьох. Головно треба звернути увагу на її закінчення (уст. 51), в котрім, крім першого речення, попсованого, але мабуть-таки належного до первісного тексту, хоча не захованого в жодній іншій копії, додано кінчик (и да тя увѣдять...), що зовсім не пристає до цілості. Бо коли першу часть того речення говорить Адам у аді, сю дальшу частину треба розуміти як слова самого авторахристиянина. Не вважаючи на досить незвичайний і характерний зворот «буявіи жидове», ми мусимо стати на тім, що се закінчення — пізніший додаток, неналежний до первісного тексту.

Деякі інтересні признаки того, що Пипінів текст відбігає від оригіналу і при тім вказівки на те, який се був оригінал, ми одержуємо придивляючися графіці поодиноких слів. Наскільки бачимо з Київської копії, графіка оригіналу нашого «Слова» мусила бути староруська, така, яка була ще перед утвердженням сербо-болгарського впливу в XV в. Се показує особливо уживання знака ъ по плавних *р* і *л*, отже *пръсты*, *врътпѣ*, *влъсви*, *твер'до*, *наполних*, *длъготерпѣлив*. У Пипіновій копії натомість маємо *персты*, *вѣртепа*, *вълъсви*, *твръдо*, *наплънних*, *долъготерпѣлив*,— як бачимо, графіка скрізь баламутна, пізніша. Варт уваги також спосіб писання займенника *той*. У староруській графіці писалося попросту *тъ*; пізніше, під сербо-болгарським впливом, почали над ъ давати сербський акцентовий знак ̀, що у нас з часом зробився рівноважним із надстрічним *й*. Сю графіку маємо в Київській копії. У Пипіна знахо-

димо: *тъй* (уст. 20, 34, 40), *то"* (маб. 39 і 41) і *той* (41, 46). Та в однім місці бачимо в Пипіновій копії інтересну помилку. В уст. 34 сказано: и *тъй* рече ему, господи; це *тъй* значить очевидно *ти*. Виходить з того, що в оригіналі, що міг дати причину до такої помилки, мусило стояти не *ы*, а *ѣі*, як звичайно писалося в старій Русі до XV в. До речі зазначимо тут, що в Соловецькій копії є одна аналогічна помилка, що виясняється староруською графікою, а власне в уст. 48 слово *благодарнаго совѣта*. Порфир'єв при *благодарного* поставив знак запитання; радше повинен був поставити його при *совѣта*; се очевидно хибне відчитання староруського *съвѣта — світла*, при чому *благодарний* має також не новіше значення *вдячний*, а первісне — «такий, що дарує добро».

Ще один важний доказ на те, що й Пипінів текст дальший від оригіналу, ніж Київський, дають ті відміни, що не нарушують значення речень, але нарушують в і р ш о в и й р о з м і р, про якого існування всі три копіїсти, певно, й не догадувалися. І так коли в Київській копії слова «въскладывая пръсты своа на живыя струны» дають вірш зложений із чотирьох музикальних стіп (про них див. далі), який можна би зазначити: ‿ ⏑ ⏑ ⏑ | ‿ ⏑ ⏑ ⏑ | ⏑ ⏑ ‿ ⏑ | ‿ ⏑, то в Пипіновій копії сей вірш попсований непотрібними додатками: «възложи персты своя на живыи струны, иныи накладывая», отже, вийшла проза, котру музикально можна б визначити хіба так: _ _ ‿ ⏑ | ‿ ⏑ ⏑ ⏑ | ⏑ ⏑ ‿ ⏑ | ‿ ⏑ | ⏑ ‿ ⏑ | ⏑ ‿ ⏑ ⏑ ⏑ |. Псують розмір такі дрібні пропуски, як випущене в уст. 12 — *коль*, в 13 — *с нами*, в 27 — *а мои*, в 34 — *с нами*, або додатки, як ось в уст. 21 — *своима*, в 27 — *от Сотоны*, в 32 — *а по твоему образу сътвэрена — нудя мя, господи* — і т. д. Що Соловецький текст із сього погляду ще дальший від оригіналу, ніж Пипінів, сього не треба й доказувати; досить порівняти такі місця, як уст. 2 в К. *плачь отложим и утѣшим ся* і уст 4 (2) Сол. *положим плача и скорбь, утѣшим ся господом и богом нашим* або уст. 12 К. *Ирод безумный шатая ся* і Сол. *Ирод безумный скрегташе зубы своими.*

Перейдімо тепер до реконструкції тексту, наскільки вона можлива з трьох захованих нам копій. Певна річ, ся реконструкція буде там певніша, де дане місце заховалося бодай у двох копіях, отже, й навпаки, не може бути дуже певною майже в третині нашого «Слова», яка заховалася тільки в одній Соловецькій копії. Що деякі місця, поміщені

в тій копії, напевно не належать до первісного тексту, се побачимо зараз. Уже сам вступ (уст. 1), захований тільки в сій копії, будить певні сумніви. Адже ж три перші його речення — майже дослівна цитата із Ісаії, котрого пророцтво починається (цитую текст Острозької біблії, к. 71): «Слыши небо и внуши земле, яко господь глагола. Сыны родих и възнесох, сіи же отвръгоша ся мене. Позна вол стяжавшаги ї осел ясли господина своего. Ізраиль же мене не позна, и людіе мои не разумѣша мене». Звичаєм Соловецького копіїста сю цитату досить побаламучено, пізніше втручено у вчасніше, немов цитовано з пам'яті. Та проте здається, що і цитата і деякі зміни в ній таки належали до первісного тексту «Слова»; в сьому впевняє нас не тільки се, що текст у Порфир'єва ліпше вкладається в розмір, властивий нашому «Слову», ніж текст Ісаії прим. у Острозькій біблії, але особливо останні рядки того вступу, не взяті з Ісаії. Ті рядки дуже добре підходять під характер «Слова» своїм лапідарним висловом («иному славы своея не дам», «пущу слово мое на землю») і зазначують у загальних нарисах ідею поеми — вирятування праотців із ада через Ісуса. Певна річ, Соловецький відпис заховав нам тільки частину того вступу. Між його кінцевим рядком а тим початком «Слова», який маємо у всіх трьох копіях, є велика чи мала, але все-таки дуже замітна прогалина.

Наскільки належать до первісного тексту уступи 34 і 35, на се нелегко відповісти. Чи в уступі 34 маємо пробу якоїсь відмінної редакції уступу про Авраама, чи попросту Соловецький копіїст, списуючи «Слово» з пам'яті, пропустив уступ про Авраама і подав тут уступ про його потомків, додавши ім'я Авраама не до речі? Я схиляюся до сеї другої думки, хоча в такім разі уступ 35, де знов говориться про Авраама, а не згадується про Ісаака ані про Якова, виглядає так, немовби стояв не на своїм місці. В поданій дальше метричній транскрипції я вставляю оба ті уступи в текст по уст. 34 К. і П., пропускаючи тільки ім'я Авраама в уст. 34 Сол.

Уст. 42 Сол. робить деякі трудності і з погляду на текст і з погляду на ритм. Щодо тексту, то мені здається, що слова «из чрева матери но вознесен» або хибно написані або хибно прочитані і треба читати, «из чрева матерна вознесен», так як зараз потім стоїть «во чрево матерне». З погляду на розмір слова «святыя богородицы» видаються мені зайвими. Маленький віршик (уст. 44), не зв'язаний логічно

ані з попереднім, ані з тим, що йде далі, я вважав би приналежним борше до уст. 47. Чи йде за тим безпосередньо уст. 48 із Солов., чи, може, між 47 + 44 і 48 є ще яка прогалина, на яку немов би вказує наглий перескок від 3-ої до 2-ої особи, не берусь рішати; в усякім разі сам уст. 48 має в собі уривки двох уступів, а властиво один уступ і шматок якогось другого.

Кінцева часть «Слова», яку ми вмістили в уст. 52—57, будить найбільше сумнівів. Читаючи її, ми чуємо відразу немов якусь іншу руку або немовби пам'ять зовсім не дописала авторові копії і він силкувався позатулювати прогалини чим-будь. І так спочатку йде оповідання про Ісусів прихід до Віфанії* (аж до слів «брат ваю»), майже дослівно взяте з євангелія (св. Іван XI, 17—23). Потім нараз перескакуємо від прозового стилю до поетичного і з Віфанії знов до ада і читаємо маленький шматок розмови Ада з Дияволом. Але вже в найближчім реченні починається знов виписка з євангелія і йде аж до слів «И егда воскрес Лазар». Відси оповідання йде в поетичнім стилі, зближаючися декуди до Никодимового євангелія*, та при кінці маємо знов ремінісценцію із канонічного євангелія («И тогда воскрес Ісус», пор. єв. Матвія XXVIII, 16—20), до якої приточено зовсім не до ладу шаблонове закінчення. Розглянувши отак сей текст, ми можемо відразу сказати, що всі три цитати із євангелій не належали до первісного тексту, тим більше, що вони почасти плутають хід оповідання. Так само не могло належати до нього закінчення. Решту, що лишається по відсуненні тих прозових частей, мусимо вважати відломками первісного тексту. Правда, заховалися вони тут у досить нужденнім стані і ледве вистають на те, щоб зазначити зміст дальшої часті «Слова». Отже, на їх основі можемо сказати, що по промові Адама до Лазаря наступала, може, коротша промова яких інших праотців (на се вказує I особа множ. ч. в уст. 48, 49, 50 і 51); далі йшла розмова ада з дияволом на взір тої, яку ведуть ті два демони в Никодимовім євангелії (уст. 53). Чи був у «Слові» опис Лазаревого воскресіння і як він виглядав, сього тепер не можемо сказати, маючи в тім місці цитати з євангелія. Початок уст. 55 позволяє зрештою припускати, що такого опису могло й зовсім не бути; автор міг пропустити се як річ загально звісну з євангелія і збути словами: «И егда воскрес Лазар изо ада». Що в уступі 55 маємо, хоч також зі значними прогалинами, гарний шматок оригінального тексту

«Слова», на се вказує поперед усього характерна розмова Лазаря з Ісусом, а далі інтересна ліста ангелів, що йшли з Ісусом до ада — одно й друге таке, якого не стрічаємо в жоднім звіснім нам іншім творі. Можливо зрештою, що при кінці сього уступу пам'ять знов опустила автора копії, і він силкувався штукувати текстом Никодимового євангелія, хоча можливе й те, що сам автор «Слова» користувався тим апокрифом у сьому місці більше дословно, як деінде.

Де й коли було написане отсе «Слово»? Вже Порфир'єв, говорячи про «народну переробку» апокрифічної теми, очевидно, хилився до думки, що «Слово» написано на Русі. Сильним потвердженням сеї думки служить поетичний стиль, якого не стрічаємо в наших перекладах із візантійської літератури, а особливо характерні звороти, яким аналогії знаходимо лише в «Словѣ о полку Игоревѣ». Порфир'єв (op. cit., 48) наводить тільки одну таку паралель, а власне «накладая очитыя персты на живыя струны» пор. «Боян бо... своя вѣщія персты на живыя струны вскладаше». Завважимо, що в Київській копії ся паралель ближча: «вкладывая персты своя на живыя струны». Ми приведемо їх ще кілька:

Сл. о. Лаз.: Воспоим весело, дружино, пѣсьми днесь
Сл. о п. Иг.: Соловьи веселыми пѣсьми свѣт повѣдають[1]
Сл. о Л.: Се бо время весело наста
Сл. о п. Иг.: Уже бо, братиє, невеселая година въстала
Сл. о. Л.: А того есмы, дружино, много ждали дній
Сл. о п. Иг.: А мы уже, дружина, жадны веселія
Сл. о Лаз.: Тугою сердце тѣшать, тугою одержимы есмы.
Сл. о п. Иг.: Туга ум полонила

Трохи дальшу аналогію можна добачити в таких поетичних образах, як: «А уже слышю топот ног перских конь» в «Сл. о Лаз». і «Тоже звон слыша давный великій Ярославль сын» в «Сл. о п. Иг.»— в обох разах чують на великім віддаленні. Крім сих, знаходимо ще кілька характерних поетичних зворотів, властивих більше народній поезії, ніж церковній. До таких належать «живый он вѣк» на означення сього світу в протиставленні до загробного, «слезами своя

[1] Навіть інтересна форма *пѣсьми* замість *пѣсньми*, ужита в «Сл. о п. Иг.», очевидно, для ритму, повторяється в «Сл. о Лаз.» і то в копіях Київській і в Пипіновій.

очи-зѣницы омывають», «тяжко взъдышеть», «краткій сей вѣк на земли», «не вижу солнца твоего пресвѣтлаго» і т. д. До характерних прикмет старого поетичного стилю належить повторювання одної думки однаковими словами на початку або при кінці різних уступів, див. в нашім «Слові» в віршованій транскрипції при кінці сеї статті: «Уже бо слышю» в. 17 і 21; «в мал час» або «в мало время» в. 83, 86, 90; «то и той что согрѣшил» в 111, 117, 121, 127, 136—137, 143, 149, 165, 172; «тяжко стоня воздышеть» в. 113, 135; «здѣже в адѣ мучит ся» в. 112, 134, 168; порівняй «Сл. о п. Иг.» п'ятиразове повторення рефрена: «за землю рускую, за раны Игоревы, буєго Святъславича», триразове «Ярославна рано плачеть», дворазове «ищучи себѣ чти а князю славы». Певна річ, у «Слові», що було переробкою чужих і вже поетично сформованих взірців, годі нам ждати такого блискучого поетичного стилю, якого зразок маємо в «Словѣ о полку Игоревѣ»; та все-таки треба признати, що й наше «Слово» вирізняється дуже корисно супроти тих витворів грецької риторики, якими пізніша фантазія украсила тему Ісусового приходу до ада. Досить буде навести для порівняння також «поетичний» у візантійському смаку вступ до «Слова» Єпіфанія Кіпрського на велику суботу (до речі сказати — се апокриф, а не твір Єпіфанія): «Что се днесь безмлъвіе много на земли? что се безмлъвіе много и млъчаніе много? Безмлъвіе много, яко царь спит. Земля убоя ся и умлъче, яко бог в плоти успе. Бог в плоти успе и ад ужасе ся. Бог в малѣ успе и спящаа от вѣка от ада въскреси. Где нынѣ вчерашніа млъви и гласи и говори бивающіи на Христа от законопреступник? Гдѣ народи и кови и чіни и оружіа и дреколіа? Гдѣ царіе и священници и судіа осуженныа? Гдѣ свѣща и мечи и говори безчисленніи? Гдѣ людіе и шатаніа и събор неправедный? Воистину убо, зѣло въистину, люди поучища ся тщетным и суетным. Поткоша бо ся о краеугольныи камень Христа и сами съкрушиша ся. Привръгоша ся в твердыи камен, но пѣны влъны их разыдоша ся» і т. д. (Порфирьев, op. cit., 214—215).

І тут можна віднайти певний музикальний ритм, тільки нема поезії; риторика шумна, але без чуття. Не те в нашім «Словѣ». На кожнім кроці чуємо тут подих дійсного поетичного чуття, справді пластичної фантазії, а не потоп пустих фраз і риторичних та холодних викриків, запитань і відповідей. Се все скріпляє нас у тій думці, що «Слово о Лазаревѣ воскресеніи» є оригінальним руським і то, як

показує вже сама рукописна традиція, південноруським твором.

Про час його написання ми не можемо сказати нічого певного понад те, що безпосередньо випливає зі стану рукописів, у яких заховалося се «Слово». Три звісні нам копії його знаходяться в рукописах із XVI—XVII в. Що сам твір уже в XVI в. був значно розширений, на се вказує ось що. Копія Пипінова, зладжена безсумнівно в початку XVI в., була зладжена, судячи по мові, в північній (новгородській) або Білій Русі. Але рівночасно сей твір був звісний і південній Русі, про що свідчить не тільки те, що з того часу походить Київська копія, найкраща з усіх у тих частях, які є в ній, хоч неповна,— але також не менше важний факт, що правдоподібно сим «Словом» користувався Кирило Транквіліон у своїм «Євангелію учительнім», виданім, як звісно, 1619 р., в «Слові на Лазареву суботу». Із нашого «Слова», а не з грецьких гомілій Єпіфанія та Євсевія взяв Транквіліон той мотив, що старозавітні отці в аді промовляють до Лазаря перед його воскресінням; навіть форма тих промов держана в такім самім тоні: яка мені користь, що я зробив те й те добро, коли отсе мучуся в аді? Правда, Транквіліон виводить інших отців і вставляє в їх уста інші аргументи: промовляють Авель, Ной (виставляє свою столітню працю над ковчегом), Авраам (жертвування Ісаака), Яков, Йосиф, Мойсей (згадує про появу в Хориві, про єгипетські кари, потоплення фараона, надання закону і розмову з богом на Синаї); Давид (згадує тільки про своє пророцтво), та проте, як бачимо, багато тут дуже близького до нашого «Слова». Варто завважити, що Транквіліон немов навмисно силкується оминути надто близьку подібність, прим. коли першого бесідника виводить не Адама, а Авеля; здається, він зробив се навмисно, щоб ослабити підношений тоді ж против нього закид, буцімто він «зошив із чужих кусників книгу «Євангеліе учителное» (див.: Я. Головацкий. Библиографические находки во Львове и С. Голубев. Петр Могила, I, Прилож., 232). На тому, що Транквіліон користувався тут нашим «Словом», а не Єпіфанієм, стоїть, здається, й Порфир'єв (op. cit., 40—41, 46), хоча він хилиться до думки, що Транквіліон і наше «Слово о Лазарѣ» черпали з якогось третього, спільного джерела. Не треба бути великим філософом, щоб догадатися, що таке припущення зовсім не видержує критики, не видержує головно тим, що в такім разі ми мусили би припустити, що

й «Слово о Лазарѣ» мусило бути написане не багато швидше від Транквіліонової книги, а се, як зараз побачимо, неможлива річ.

Із сказаного досі можемо вивести майже напевно, що в початку XVII в. «Слово о Лазарѣ» було звісне на півночі і на півдні широкої Русі. Але сього не досить. Пипінова копія, здається, найстарша з дохованих до нашого часу, вже сама собою дає важну вказівку для хронології сього твору. Вже тоді, в початку XVI в., він був звісний тільки в уривках, значить, уже тоді мусив бути давній. Його переписували мало і недбало, або, може, із старих, виблідлих та пошарпаних рукописів і сим може вияснитися його уривочність. Смак ширшої письменної громади давно пішов у інший бік; її більше цікавили догматичні тонкості, ніж поетичні образи; твір був перестарілий і не будив інтересу, так як не будили його інші подібні твори: «Слово о полку Игоревѣ», «Дѣяніе Девгенія»*, «Слово о погибели земли русскія»* і т. ін. пам'ятки, що заховалися виємково, в одній-двох копіях, або затратилися зовсім, або полишали по собі хіба дрібні відривки. Коротко мовлячи, стан рукописної традиції «Слова о Лазарѣ» велить нам догадуватися, що вже в XVI в. воно було старовиною, значить, мусить походити із значно давнішого часу.

Деяку, хоч, може, й не зовсім велику вагу мають і ті сліди старої графіки з часу перед новоболгарським впливом, які ми вказали вище і які найкраще заховалися в Київській копії. Далеко важніше для означення дати написання є, по моїй думці, близьке свояцтво нашого «Слова» з «Словом о полку Игоревѣ». Отже, мені видається певним, що наше «Слово» повстало в часі князівсько-дружиннім, коли ще живою була традиція дружинної поезії, якої зразок заховався нам у «Словѣ о полку Игоревѣ».

На се маємо деякі важні докази в самім тексті «Слова о Лазарі». Згадаймо попереду характерну апострофу до дружини, що навіть була незрозумілою для Соловецького копіїста; згадаймо оригінальну поетичну форму, що була зовсім незрозумілою пізнішим копіїстам, особливо Соловецькому, бо її традиція затратилась у нас, певно, вже в XV в. Згадаймо нарешті ті зближення зі «Словом о полку Игоревѣ», які можна би пробувати вияснювати як пізнє наслідування сеї староруської поеми, але, по моїй думці, далеко розумніше буде вияснювати як черпання з одної поетичної

традиції, із джерела спільного «Слову о полку Игоревѣ», «Слову о Романѣ», «Слову о погибели земли русскія», і, певно, не одному ще затраченому пам'ятникові поетичної творчості наших предків. Той факт, що дружинно-лицарську поетичну форму приложено до оспівання духовної а радше апокрифічної теми, можна би вияснити як признак певного упадку дружинного життя і дружинної поезії; бувший дружинник в часі татарської завірюхи шукає захисту в монастирі і там доспівує ще свою пісню, хоч і на змінену тему; в наріканнях праведників у аді, що «тугою серце тішать» і «живуть у обиді», можна би чути відгомін настрою русинів під монгольським ярмом, а в словах бога у вступі, що «не дам иному своея славы», можна би відчути слабеньку ноту надії тодішнього русина на кращу будущину.

Пригадаю тут, що південноруські літописи з XIII і XIV в. зберегли нам декілька відривків дружинної поезії. Найінтересніший без сумніву є відривок «Слова о Романѣ Волынском», поміщений у Волинській літописі * під р. 1201, отже, зложений не більше як 15 літ по «Словѣ о полку Игоревѣ». Оповівши про смерть Романа, літописець подає таку його характеристику (переписуємо її відразу віршами):

Устремил бо ся бяше на поганыя яко и лев,
сердит же бысть, яко и рысь,
и губяше [я], яко и коркодил,
и прохожаше землю их, яко и орел.

Храбор бо бѣ яко и тур,
ревноваше бо дѣду своему Мономаху,
погубившему поганыя измаилтяны,
рекомыя половци.

Изгнавши Отрока во Обезы за желѣзныя врата,
Сырчанови же оставшю у Дону рыбою жити[1].
Тогда Володимер Мономах
пил золотим шеломом Дои.

И приемшю землю их всю,
и загнавшю оканьныя агаряны —
— — — — — — — — — — — — — — —
— — — — — — — — — — — — — — —

По смерти же Володимери
оставъшю у Сырьчана единому гудьцю же (?) Ореви
— — — — — — — — — — — — — — —
посла и во Обезы река:

[1] В тексті, мабуть, хибно *ожившю*.

«Володимир умерл есть, а вороти ся, брате,
пойди в землю свою!»
«Молви же ему моя словеса,
пой же ему пѣсни половѣцкия.

«Оже ти не въсхочет [послушати],
дай ему поухати зелья именем евшан».
Овому же не восхотѣвшю обратитися ни послушати
и дасть ему зелье [поухати].

Овому же обухавшю...
и восплакавшю рче:
«Да луче есть в своей земли костью лечи,
инели на чюже славну быти»[1].

І пізніше згадує літопис про пісні складані на славні пригоди. І так під р. 1251 в тій самій Волинській літописі записано, як Данило і Василько при помочі мазовшан ходили на ятвягів: «И преидоша болота и наидоша на страну их... и многи крестьяны от пленения избавлета, и п ѣ с н ь с л а в н у п о я х у и м а... наследивши путь отца своего великаго Романа, иже бѣ изоостril ся на поганыя яко лев, имже половци дѣти страшаху». Хоча «Слово о Романѣ» передане літописцем недокладно, а реституція його віршової і строфічної будови показує декуди прогалини в тексті (між віршами 14 і 15 і загалом у строфах 4 і 5), а із пісні про Данила і Василька літописець не заховав нам ані слова, то все-таки в тих уступах літописі ми маємо несумнівні докази на те, що дружинна поезія в XIII в. жила і плодила твори високої поетичної стійності.

Із XIV в. походить переклад візантійської поеми Георгія Пісіда «Шестоднев» або «Похвала к богу о сотвореніи всея твари». Сей переклад був доконаний 1385 р. якимсь Дмитром Малярем, що з грецька прозвав себе Зографом. Сей переклад має також подекуди поетичну форму подібну до форми нашого «Слова», але перекладач, видно, мав перед собою дуже поплутаний грецький текст, боровся з мовою і мало дбав про поетичну форму. Декуди його переклад — чистісінька, важка проза, прим.:

Кто сѣяну пшеницу от внутреных земных въскрешаеть,
и истлѣвшее зерно яко от гроба изшедше многокласно
приводить?
кто нашего дѣтороднаго сѣмене изгнившаго
на угущеніе костяное съплетаеть?

[1] Летопись по Ипатскому списку. Спб., 1871, ст. 479—480.

Декуди поезію перемішано з прозою, прим. уступ про ластівку:

Откуду ластовица от безъочнаго видѣніа
тридневна являѣтся с очима?
зеліе едино притокши к зѣніцам,
еже по сличію ластовник глаголет ся,

(его же древніи учители именоваша тезоименита быти по своєму врачеванію).

В лѣтѣ убо яко гусли весело поет,
егдаже зима приспѣет, скрыет ся и млъчит,
и древо обрѣтши храмину творит,
и умирает лежащи в древѣ,
и пернатыя извлачит ся одежды,
пакы же в ню облачит ся в нову,
яко бы мертвець из погребенія вышедши.
Весна бо еи въскресеніи приносит,
и велми поеть и глаголеть по вся дни[1].

Годі заперечити, що віршова будова є й тут, але вже не така натуральна і прозора, як у оригінальних руських творах.

В XIV и XV віках руських літописів нема, але ще в початку XVI в. в т. зв. Київській скороченій літописі, оповідаючи про побіду кн. Острозького над москвичами під Оршею 1515 р.*, літописець впадає в тон подібний до старої дружинної поезії. Описуючи побоєвище, він говорить:

Тых збитых плоти звѣри и птици ядять,
по земли кости волочачи,
а втопленых водами рыбы клюють.

Кінець оповідання про сю битву ще інтересніший; у ньому, так сказати, сходяться разом закінчення старої дружинної поезії з новою формою української народної творчості — козацькими думами, котрих існування ще під роком 1506 зазначує в своїй літописі польський історик Сарніцький*.

Великославному господарю королю Жикгмонту
Казимировичу
буди честь и слава на вѣки,
побѣдившему недруга своего,
великого князя Василія Московского.

[1] И. А. Шляпкин. Шестоднев Георгия Писида в славяно-русском переводе 1385 года. С.-Петербург, 1882, стор. 38—39.

А гетману его вдатному князю Константину Ивановичу Острозскому
дай боже здоровье и щастье вперед лѣпшее.
Как нынѣ побил силу великую московскую,
аби так побивал силную рать татарскую,
проливаючи кров их бессурмеńскую[1].

З усього сказаного виходить, що найбільше правдоподібна дата написання нашого «Слова о Лазаревѣ воскресеніи» буде кінець XIII-го або XIV-ий в.

Та ми маємо можність усталити ще одну хронологічну межу, а власне terminus a quo[2] написання нашого «Слова». Адже ж се певна річ, що воно не могло бути написане швидше, ніж те джерело, з якого мусив черпати його автор. Як побачимо дальше, першим і головним джерелом нашого «Слова» був апокриф, званий Никодимовим євангелієм. Сей апокриф дійшов до нас і звісний був на Русі в різних церковнослов'янських перекладах у двох редакціях: т. зв. коротшій, що містить т. зв. Пілатові акти, тобто оповідання про індагацію Ісуса Пілатом, Ісусову смерть, воскресіння і вознесення на небо, оповідання списане буцімто Никодимом, з додатком Пілатової реляції про Ісуса, висланої до Риму до імператора Клавдія,— і т. зв. обширнішій, у якій надто поміщено оповідання, списане, буцімто, синами Симеона Богоприємця Карином і Левкієм про Ісусів похід до пекла і увільнення душ старозавітних праведників. Обі ті редакції прийшли на Русь різними дорогами, хоч, може, в однім часі. Коротша редакція була перекладена з грецького і прийшла до нас із Болгарії; та обширніша, як се доказано в останніх часах Сперанським*, була перекладена з латинської мови десь у краях, що вживають глаголицької азбуки, отже в Далмації або Боснії, і тільки відси, через Сербію, Болгарію, а може, й ще якою іншою дорогою прийшла на Русь.

Найстаршим свідоцтвом існування сеї редакції на Русі лишився рукописний Псалтир із кінця XIII або з початку XIV в., де нарисовано розп'ятого Ісуса, а під хрестом із обох боків людські фігури з підписами «Карин» і «Лицеошь»

---

[1] Див.: Ю. Тихомировский*. Прозою или стихами написано «Слово о полку Игоревѣ»? («Киевская старина», 1893, окт., стор. 49—52).

[2] Хронологічна межа, від якої ведеться відрахунок (*лат.*).— *Ред.*

(див. «Пам'ятки» II, LXII). Власне се друге ім'я в латинській формі «Lycius — Лицеошь» дає несумнівний доказ, що маляр знав ширшу редакцію Никодимового євангелія в тім самім перекладі з латинського, в якім дійшла й до нас. Найстарша копія сього перекладу заховалася також на Русі, в однім рукописі Новгород-Софійського собору і походить також із XIV, а найдалі з початку XV в. Так ось історія тексту Никодимового євангелія ширшої редакції — бо тільки в ній єсть Descensus[1] — показує нам, що наша поема не могла бути написана значно швидше, як кінець XIII в., бо правдоподібно не швидше як при кінці XIII в. Русь уперве познайомилася з тим апокрифом.

Про джерела, з яких черпав автор нашого «Слова», сказав дещо Порфир'єв, але сказав не зовсім ясно. Щоб зрозуміти його слова, треба пригадати ось що. Основою, на якій побудовано нашу поему, було без сумніву апокрифічне євангеліє Никодима, а власне його друга часть, т. зв. Descensus. Левкій і Карін, буцімто сини Симеона Богоприємця, що були померли перед смертю Ісусовою, воскресли по його смерті і сидять у Ариматеї, моляться ненастанно і мовчать. Йосиф Ариматейський повідомляє про се синедріон і радить покликати їх до Єрусалима і розпитати про те, як вони воскресли і що бачили на тім світі. На питання вони не відповідають, а тільки знаками показують, щоб дати їм паперу і чорнила. Коли їм дали всього, що треба до писання, вони сіли окремо один від одного і написали оповідання, що, як показалося потім, оба були однакові слово в слово, а віддавши свої писання до рук книжників, щезли. В їх оповіданні, що творить головний зміст апокрифа, сказано, що коли праведники в аді сиділи в темноті, нараз заблисло їм здалека мов сонячне світло. До них приходить Симеон Богоприємець і говорить, що Ісус уже є на землі і що він бачив його, родженого з дівчини. Зараз за ним приходить Іван Хреститель і оповідає, що Ісус хрестився в Йордані. Зачувши сю вість, Адам велить своїому сину Сифові оповісти всім про те пророцтво, яке він одержав від ангела при дверях раю. Сиф оповідає, як ангел пророкував йому, що вроджений із дівчини і охрещений у Йордані вирятує його вітця від смерті. Коли праведники радуються, Ад розмовляє з Сатаною про Ісуса. Ад остерігає Сатану, щоб не чіпав Ісуса, бо коли се той

[1] Зішестя (*лат.*). — *Ред.*

сам, що вирвав із його обіймів Лазаря, то з ним буде трудна боротьба. «Заклинаю тебе силами моїми і твоїми — говорить Ад до Сатани — не приводь його до мене! Бо ж тоді, коли я почув поклик його слів, я затрясся пройнятий страхом і всі нечестиві мої помічники затривожилися. І не міг я вдержати того Лазаря, але стрепенувшися, мов орел, він з цілою бистротою і поспіхом зірвався і пішов геть від нас. І сама земля, що держала мертве тіло Лазареве, швидко віддала його назад живого» (див. «Пам'ятки», II, 297). Отсей уступ, без сумніву поетичний сам собою, дав мотив, що був самостійно оброблений автором нашого «Слова».

Але були інші, давніші аналогічні оброблення ще на грецькім грунті. Якийсь Євсевій Александрійський на основі, як догадуються, іншої, незвісної нам редакції Никодимового євангелія, а може, тільки власною фантазією розводячи звісну нам редакцію, написав десь у V віці між іншим гомілію на велику п'ятницю про прихід Івана Хрестителя до аду. Епізод, про який у Никодимовім євангелію згадано тільки коротко, Євсевій обробив широко і драматично. Іван Хреститель — оповідається тут — ще за життя знав, що піде до аду перед Ісусом і що там будуть праведники питати його про Мессію і для того зі своєї темниці посилав своїх учеників до Ісуса питати його, чи се він той обіцяний, чи треба чекати іншого. Коли ж його вбито, його обступили в аді патріархи і пророки і почали питати, чи йде вже Ісус увільнити їх, чи ні? Одні думали, що він боїться смерті, але пророки стояли на тім, що їх пророцтва мусять збутися. Іван велить їм по черзі говорити, хто з них як пророкував про Ісуса. Промовляють Давид, Ісаія, Єремія і (неназваний) Захарія, цитуючи уступи зі своїх писань; Іванової відповіді на їх запитання нема. Далі йде знов розмова Ада с Сатаною, дуже розширена тим, що Сатана оповідає Адові про діла і чуда Ісусові. Епізод про Лазаря є й тут, також трохи розширений. Сатана згадав коротко про те, що, щоб допекти Ісусові, він уморив його друга Лазаря, але Ісус по чотирьох днях воскресив його. «Певно ти спав або не беріг його — мовить він Адові — і він вихопив його у тебе». На се відповідає Ад: «Чи то сей, що тоді вивів Лазаря? Коли сей, то прошу тебе, не приводь його сюди! Адже ж сам його голос перелякав мене і знівечив усю мою силу. Чи того Ісуса ти велиш мені взяти під замок? Адже ж коли він прийде сюди, то виведе відси й тих, яких маю тут. Я ж тоді зогноїв був дуже Лазареве тіло, так що

почав смердіти і почали розлазитися сустави його тіла. А коли [Ісус] крикнув: «Лазаре, виходи!», то він скочив і, наче лев, із яскині йдучи на лови, як орел до лету, відкинув усю свою неміч у млі ока» (див. П о р ф и р ь е в, op. cit., 204—206 і 209. Популярна угроруська переробка сеї гомілії надрукована також у моїй збірці, «Памятки», II, 317—327). Ся гомілія була давно перекладена на церковну мову і звісна на Русі. Не менше звісний був другий грецький твір на сю тему «Слово св. Єпіфанія Кіпрського на велику суботу» (надруковане у Порфир'єва, op. cit., 214—228). В тім «Слові» не згадується ані про св. Івана, ані про Лазаря, та проте є тут дещо таке, що могло бути взірцем для нашого автора при складанні його композиції. І так, згадавши про Ісусів похід до пекла, автор говорить: «Грядет бо святый человѣколюбець извѣсти[ти] вѣчныа ужникы, мужством и со областію великою живущая в гробѣх, яже умучи обидливыи непобѣдимыи мучитель. Ту бо связан Адам созданыи преже и умерыи, преже всѣх связан в преисподних. Ту Авель пожрен преже и прьвыи праведник, пастырь Христу пастырю в образ быв неправедному заколенію. Ту Ное Христов образ, веліему ковчегу божіи церкви зижитель, спасши жестосердыа вся языкы от потопа нечьстіа, голубем святому духу темнаго врана діавола из неа изгнавша. Ту Авраам праотць, Христу жрець, иже божественую жрътву богу пожерл есть». Далі вичислює автор Якова, Йосифа, Мойсея («в темных низу, якоже бѣ в крабици выспрь в темных»), Даниїла («в гробѣ преисподнем адовѣ»), Єремію («яко в ровѣ тимѣнія, в адьстѣм гробѣ и смертнѣм тлѣніи»), Йону, Давида (він названий «отець божій, из негоже роди ся по плоти господь») і Соломона. «Ту сам Іоанн великыи, боліи всѣх пророк, яко в темных ложеснах Христа проповѣдает гробным всѣм, сугубыи предтеча и проповѣдник живым и мертвым, посланыи от темница Иродовы в темницу душевную адову умръшим от вѣка праведником. Пророци же и праведници вси молитвами присно непрестающими бога оттуду моляху избавленіа просящи прескръбнаго того и умилена обладанія вражіа и омраченна претемна мрака» (П о р ф и р ь е в, op. cit., 221—222). Далі подано молитви різних праведників, але без називання імен; самі молитви — коротенькі виривки із псалмів або церковних пісень.

І далі, описавши Ісусів прихід до аду, Єпіфаній говорить: «Адам же прьвозданныи, созданныи преже всѣх человѣк...

обращ ся къ всѣм сущим с ним от вѣка связаным рече: глас ногами нѣкоему слышу к нам грядуща. Аще то въистинну здѣ пріити изволил есть, от уз мы свободимся». Сія и подобная сим Адаму глаголющу ко всѣм сущим с ним связаным вниде господь к ним побѣдное оружіе крест дръжа. Єго же видѣв Адам създаныи преже и ужасом възопи и възби и прьси своа ко всѣм спящим от вѣка рече: «Господь мои со всѣми!» Ісус, узявши його за руку, велить йому встати і мовить між иншим: «не сего бо ради тя сътворих, да в адѣ связан еси» (П о р ф и р ь е в, op. cit., 226—227).

Отсе й усі ті твори і місця, про які з більшим або меншим правом можна би говорити як про джерела і взірці нашого «Слова». Переведімо їх детальне порівняння, щоб вияснити собі більшу або меншу міру самостійності старорускього автора. Візьмім поперед усього Никодимове євангеліє. Дослід над питанням, чи користувався наш автор сим апокрифом, має крім загального значення — сконстатування джерела — ще деяке значення для усталення дати написання нашого твору і для того набирає особливої ваги. Утруднює сей дослід обставина, що головні події, показані в другій часті Никодимового євангелія, здавна ввійшли до церковного обряду і пісень і до церковної догматики, так що користуватися мотивом Ісусового входу до пекла міг автор, не знаючи Никодимового євангелія. Та мені здається, що в нашім випадку сього не можна сказати і що наш автор мусив знати Никодимове євангеліє т. зв. ширшої редакції в старослов'янськім перекладі. На се вказують ось які зближення: 1) Никод.: «прьвозданный отець наш Адам», пор. «Сл. о Лаз.», вірші 62—63 і 69; 2) Никод.: «врата мѣднаа и затворы желѣзны», пор. «Сл. о Лаз.», 52—53; 3) Ник.: «си слишаще святіи от Исаия рѣша ко Аду: отврьзи врата твоя, инѣ прѣборен єси и изнѣмогаа, невладый собою будеши», пор. «Сл. о Лазш.: «И Исаія и Єремія ругаючи ся Адови и єго немощнѣй силѣ рекоша к Давиду»; 4) Ник.: «силы господь крѣпок и силен, господь силен во брани, той єсть царь славѣ», пор. «Сл. о Л.» вірші 212—213); 5) Никод.: «И възпии пророк Давид реки: воле ти єгда бѣх жил на земли прежде, поведах вам: исповѣдайте ся господови и милости єго, и чюдеса єго сыном человѣческим, имже раздруши врата мѣдная и затворы желѣзныа сломи», пор. «Сл. о Л.», 214—217. Коли до сих зближень додамо видну роль, яку у Никодима і в нашій поемі займають Давид і Ісаія, про яких у Єпіфанія зовсім не згадується,

а у Євсевія мало і в іншім зв'язку (там вони цитують свої пророцтва про Ісуса), то можемо прийняти як доказане, що автор «Слова о Лазарѣ» користувався безпосередньо євангелієм Никодима ширшої редакції в старослов'янськім перекладі.

Чи користувався наш автор гомілією Євсевія Александрійського, годі сказати напевно. В тексті тої гомілії нема місць дослівно згідних з нашою поемою, окрім формули «врата мѣдная сокруши и верея желѣзная сломи», але ся формула взята дослівно з Никодимового євангелія з виємком одного слова *верея*, яке є також у нашій поемі, а замість якого в Никодимовім євангелії стоять *затворы*. Але не забуваймо, що слово *верея* в тій формулі приходить часто в церковних канонах і наш автор міг узяти його відтам. Ми вже вказали вище на одну аналогію між гомілією Євсевія і нашим «Словом»: у гомілії пророки по черзі цитують Іванові свої пророцтва про Ісуса, а в «Слові» Адам по черзі представляє Лазареві заслуги різних праведників. Ся аналогія, як, бачимо, дуже далека і також не жадає припущення, щоб наш автор конче знав отсю гомілію. Вкінці питання: чи була Євсевієва гомілія звісна на Русі в XIII—XIV в.? Про се ми не маємо ніякої певності. Найстарші копії її церковного перекладу сягають, здається, XVII в. і тоді ж, у XVII в., вона була надрукована разом з іншими подібними творами в Москві 1647 р. Давніших слідів її існування на Русі не маємо.

Зовсім не те треба сказати про «Слово» Єпіфанія. Хоча й воно дійшло до нас у рукописах не старших XVI в. (одна копія з XVI в. є в рукописі Віденської надв. бібліотеки, тім самім, що має в собі т. зв. Ковельську Палею*), то, проте, мені здається несумнівним факт, що наш автор користувався тим «Словом» і йому завдячує деякі мотиви своєї поеми. Ми подали вище виписки з того «Слова», які треба мати на увазі при порівнянні, а тепер покажемо тільки те, що по нашій думці автор «Слова о Лазарі» завдячує «Слову» св. Єпіфанія.

1) Вичислення праведників у аді у Єпіфанія і в нашім «Слові» майже ідентичне: Адам, Ной, Авраам, Мойсей, Давид, Соломон, Даниїл, Єремія, Іван Хреститель і пророки. Варто зазначити, що по Адамі у Єпіфанія названий Авель; уступ про нього майже дослівно перейняв у свою переробку Кирило Транквіліон, пропустивши Адама.

2) Мотиви, задля яких кожний із тих праведників за-

слугує на увагу і ласку Ісуса, також близько споріднені в обох творах: Адам за те, що був перший чоловік, Ной за те, що збудував ковчег, Авраам за те, що готов був жертвувати свойого сина, Іван Хреститель за те, що проповідував Христа і з темниці Іродової перейшов просто до темниці пекельної.

3) Адамові слова при приході Ісуса до аду: «глас ногама нѣкоему слышу к нам грядуща» нагадують у нашій поемі слова Давида: «А уже слышю топот ног перских конь».

4) Побачивши Ісуса, Адам у Єпіфанія «възопи и възби ся в прьси своа»; в поемі він «нача бити ся рукама по лицу своему тяжко стоня вопіяше».

5) У Єпіфанія Ісус, виводячи Адама з пекла, говорить: «не сего бо ради тя сътворих, да в адѣ связан еси»; в поемі сей зворот у трошки іншій формі вложено в уста Адама (вірш 72) і аналогічно до нього сформовано ще два вірші (74, 98).

Здається, ті зближення в тексті і композиції обох творів занадто великі, щоб можна було пояснити їх припадковою коінциденцією і являються достаточним мотивом для твердження, що автор «Слова о Лазарі» мав у руках «Слово» Єпіфанія і користувався ним.

Переглянувши те, що зближає наше «Слово» з його джерелами, євангелієм Никодима і «Словом» Єпіфанія, ми повинні також піднести різниці, тобто те, в чім і наскільки «Слово о Лазарі» самостійне супроти своїх джерел. І тут мусимо сказати, що його самостійність така значна, що отсі ремінісценції майже затираються, і сам Порфир'єв, зазначивши зразу залежність нашого «Слова» від «Слова» Єпіфанія, потім немов цофнувся, попадаючи навіть у суперечність із самим собою. «В «Слові про Лазаря» — пише він — змальована та сцена із слів Єпіфанія і Євсевія, де оповідається про те, як сидячи в аді давні патріархи і пророки, почувши про прихід спасителя, врадувалися, почали пригадувати всі пророцтва про спасителя і в кінці просити Лазаря при відході з аду на землю, щоби подав йому вість про їх положення і ожиданку. Зрештою се останнє, тобто просьба Адама, патріархів і пророків до Лазаря, се нова деталь, якої нема в «Словах» Єпіфанія і Євсевія» (П о р ф., op. cit., 45). Та коли зважимо, що в першім із цитованих речень Порфир'єв передав зміст «Слова про Лазаря» невірно, бо в ньому пророки не пригадують своїх пророцтв

про Ісуса; коли зважимо далі, що і в другім цитованім реченні невірно сказано, буцімто патріархи і пророки передають свої просьби Лазареві, бо до Лазаря говорить тільки один Адам,— то побачимо, що властиво «та одна деталь, якої нема в «Словах» Євсевія і Єпіфанія», творить власне весь зміст нашого «Слова», так що Порфир'єв одною рукою вгородив його в зв'язок із ними, а другою рукою вигородив.

Переведене нами детальне порівняння виказало, надіюсь, наглядно, в чім залежне наше «Слово» від грецьких взірців. Та воно ж виказало при тім, що наш автор зумів підхопити тему з такого кінця, з якого вона не була оброблювана. Бо коли Никодимове євангеліє тільки злегка згадує про прихід Івана до аду, а згадку про воскресіння Лазаря вкладає в уста Ада; коли «Слово» Євсевія пробує драматично обробити прихід Івана до аду, а «Слово» Єпіфанія не згадує спеціально ані про прихід Івана, ані про Лазаря, то наш автор узяв собі сей один епізод і зробив його центром свого твору. Лазар, що вмер перед чотирма днями, має вертати назад на світ. Про се пророцьким духом знає Давид і оповіщає інших праведників, і ось Адам насамперед від себе висловлює свій жаль, а потім іменем інших передає Лазареві просьбу до Ісуса, щоб змилувався над ними і вивів їх із муки і пониження. В другій часті поеми, з якої нам заховалися тільки відривки, було оповідання, як Лазар передає Ісусові просьбу праведників і як Ісус, сповняючи сю просьбу, розбиває пекло і виводить усіх із собою. Значить, особа Лазаря поставлена тут як вісь, довкола котрої обертається акція, і се зовсім оригінальна і, наскільки можемо судити з захованих відривків, гарно і симетрично переведена композиція нашого автора.

В теперішнім своїм стані «Слово о Лазаревѣ воскресеніи» складається зі вступу, захованого не вповні, і з трьох частей, з котрих, мабуть, ані одна не дійшла до нас у цілості. У вступі ми бачимо постанову бога — «не дати своєї слави в чужі руки», значить, вибавити з аду тих, що колись на землі славили його ім'я. В першій часті Давид заповідає праведникам радість, голосячи їм Ісусове різдво. Адам кличе всіх, щоб післати вість до Ісуса про стан душ у аді, а Давид оповідає, що завтра має йти на зверхній світ друг Ісусів Лазар. Очевидно, що хронологічний зв'язок тут не простий: у одній строфі Давид чує тупіт коней волхвів, а пару рядків далі вже Лазар находиться в аду. Але треба

завважити, що така сама licentia chronologica[1] є також у Никодимовім євангелії, де до праведників приходить Симеон Богоприємець і сповіщає їх про Ісусове обрізання, а зараз за тим приходить Іван Хреститель, стятий Іродом. Очевидно, автор апокрифа, а за ним і автор «Слова про Лазаря» виходили з того припущення, що в аду наші хронологічні норми не мають значення і що там час минає зовсім не так, як у нас.

Друга, тепер найбільша часть «Слова о Лаз. воск.», се промова Адама до Лазаря. Вона дуже гарна і гаряча і, невважаючи на прогалини в тексті, робить враження сильного поетичного твору. Автор уміє оперувати сильними контрастами: коротке життя на землі і вічні муки в аду — сю думку він висловлює в різних, а все поетичних формах; чоловік — образ божий у поневірці в диявола; далі Адам протиставить себе іншим праведникам: коли я вже такий грішний і прогнівив тебе, боже, то чим же прогнівив тебе Авраам, твій друг, чим Ной праведний, чим Мойсей, чим Давид, Ісаія, Даниїл, Соломон, Іван Хреститель? І при тім він коротко, енергічними рисами зазначує заслуги кожного з тих праведників, заслуги, про які інколи не знає ні святе письмо, ні звісна нам апокрифічна традиція. І так Авраамова заслуга та, що був другом божим, що готов був віддати богу в жертву свойого сина і що бог сам благословив його. Другом божим називається Авраам, здається, і в письмі святім. Ноєва заслуга, що був вирятуваний із потопа; про будування ковчега не згадано. Мойсеєва заслуга, що провів жидів через Червоне море і двічі розмовляв з богом. Давидова заслуга, що бог поставив його царем, а він зложив Псалтир і винайшов гуслі. Іванова заслуга, що його вродження було заповідане архангелом Гавриїлом, що виховувався в пустині, що потерпів зневагу від Ірода. В відривку одної строфи згадано ще про Іллю і Єноха, що догодив богу більш усіх праведників. Те що є досі, основане на св. письмі і не має в собі нічого неправовірного. Але далі в Адамовій промові йде ряд уступів, основаних на якихсь незвісних нам апокрифах. Може бути, що власне задля сих апокрифічних деталей копіїсти на сьому місці переривали текст, бо ані в Пипіновій, ані в Київській копії дальших віршів нема, а заховалися вони тільки в Соловецькім відписі. І так про Ісаію сказано, що був «из чрева

[1] Вільна хронологія (*лат.*).— *Ред.*

матерна вознесен на небеса и той снидѣ во чрево матерне». До сього місця завважив Порфир'єв (стор. 230), що «се взято з одного апокрифічного оповідання про пророка Ісаію». Се можливе, але з якого? Очевидно автор натякає на звісну візію Ісаії, про яку оповідається в апокрифі «Видѣніе еже видѣ Исаія сын Амосов» (старий текст сього апокрифа надрукований у П о п о в а*, Библиографические материалы, I, 13—20). Але в тім апокрифі виведено Ісаію щонайменше дорослим, уже славним пророком. Про те, щоб Ісаія був піднесений на небо з лона матері, не говорить жоден звісний нам апокриф, от тим-то й Порфир'єв не міг показати його. Щонайбільше можна би вказати в деяких церковних піснях звороти про те, що сього або того святого (найчастіше се говориться про Марію, матір Ісусову) бог вибрав у лоні матері. Такі звороти знаходяться і в Талмуді; і так у однім таргумі говориться про Соломона: «Бог вибрав його заким іще був уроджений і любив його, коли ще був у лоні матері» (G r ü n b a u m. Neue Beiträge zur semitischen Sagenkunde, 210). Може бути, що такі звороти в зв'язку з більш або менше докладною звісткою про якусь візію Ісаії послужили в уяві нашого автора до витворення сього образу, що Ісаія мав свою візію, ще бувши в лоні матері.

Далі говориться про пророка Даниїла, що він носив на собі дерев'яне ярмо як прообраз Ісуса, що ніс хрест на Голгофу. І про сю легенду ми не знаємо нічого ближчого; коли вона не була витвором нашого автора, то в усякім разі виплила з якогось християнського, а не з жидівського джерела. Варто звернути увагу на те, що в Волинській літописі до поданої поемки про Романа, а властиво про двох синів половецького хана, приточено ще маленький відривок пісні про половецького хана Кончака, того самого, про якого згадує й «Слово о полку Игоревѣ». Кончак був сином того половецького ханенка, що жив між обезами, а потім вернувся в свої степи, понюхавши степового зілля. «От него — читаємо далі в літописі — родившю ся Концаку, иже снесе Сулу, п ѣ ш ь х о д я, к о т е л н о с я н а п л ѣ ч е в у». Як бачимо, образ досить близький до того, який дає автор нашого «Слова про Даниїла», що буцімто ходив «нося древян козел на рамѣ». Тільки що в літописі се дійсна характеристика степового кочівника, а в нашім «Слові» се алегоричний образ для схарактеризування Данилового пророцтва. Коли би на основі сього зближення можна при-

пустити, що наше «Слово» і пісня про Кончака мають якийсь зв'язок, то в усякім разі пісня про Кончака була би старшою від «Слова». Се зрештою майже розуміється само собою, бо пісня про Кончака могла бути зложена десь рівночасно зі «Словом о полку Игоревѣ». Інша річ, чи на основі сього зближення можна би підняти питання про залежність нашого «Слова» від Волинської літописі, тобто чи автор нашого «Слова» мав у руках готову вже Волинську літопись і взяв із неї той образ трудівника, що носить якусь важку річ на плечах, чи, може, він знав сю пісню й незалежно від літописі і від того шматочка, який у ній дійшов до нас? Коли б ми хотіли стояти на тім, що автор нашого «Слова» мав перед очима Волинську літопись, то се давало би нам ще одну хронологічну вказівку згідну з дотеперішніми, а власне виходило би, що наше «Слово» не могло бути написане перед 1292 роком до якого доведена Волинська літопись. Але, по моїй думці, ніщо не силує нас припускати, що автор нашого «Слова» конче знав літопись; він міг незалежно від неї знати пісню про Кончака і покористуватися з неї тим інтересним образом.

В кінці про Соломона подано, що, збудувавши храм, викував два золоті орли і загадав собі: коли бог має зійти на землю, то нехай сі орли оживуть. І справді орли ожили і, політавши по церкві, полетіли в небо. І сеї легенди я не стрічав ніде в циклі оповідань про Соломона.

Адамової промови не маємо цілої. Те, що ще йде далі, тобто вірші 173—186, се фрагменти якоїсь іншої промови, мабуть, від усіх пророків або від усіх праведників греміально. Із тих імен, які вичислені в третій часті (вірші 194—197) можна догадуватися, що по промові Адамовій були ще промови Авраама, Ісаака, Якова і Давида, та з них ми не маємо ніяких слідів, бо ж промова Давида в першій часті не підходить під слова, якими схарактеризовано її зміст у вірші 197—198: «Давид же ти вопіет о сыну своем Соломонѣ: Изведи, господи, от ада». В тій вступній промові Давид не згадує про Соломона ані не висловлює ніякої просьби.

Третя часть заховалась нам також у відривках і в ній оповідається, як Лазар сповнив те, що поручили йому праведники в аді і як Ісус зійшов до аду і увільнив їх із неволі. В тій часті, що особливо при кінці дуже наближається до Никодимового євангелія, для нас найбільш інтересні вірші 200—202, де Ісус говорить Лазареві, що коли

зійде до аду, то хіба задля Давида, бо Соломон не варт того, його б варто «іскоренити» в аді. Відки взяв наш автор сей мотив, ми також не знаємо, але завважимо, що і в пізніших руських творах, прим. у звісній драмі «О збуренню пекла»*, являється в зм'ягченій формі та предилекція до Соломона: там Ісус, як відомо, виводячи праведників із аду, лишає в нім одного тільки Соломона з тим, що він і без того вимудрується відтам своїми хитрощами. В тій самій формі сей мотив перейшов і в пізніші проповіді («Пам'ятки», I, 293—294), і в вірші, і в народні оповідання.

Нам лишається сказати ще кілька слів про поетичну форму «Слова о Лаз. воск.». Назвавши його поемою, ми хочемо тут показати, що сей твір написаний не тільки поетичним стилем і виявляє сильний поетичний талант, але має також своєрідну віршову форму і строфічну будову, котрої пізнання може нам дати ключ до пізнання старорускої поетичної форми взагалі, а спеціально в таких творах, як «Слово о полку Игоревѣ», «Слово о Романѣ», «Слово о погибели земли руськія» і інші аналогічні твори, яких сліди та відривки заховались нам у літописах. Ми входимо тут на поле не мало, але слабо оброблене. Те, що написано досі про ритміку «Слова о полку Игоревѣ», хоч і подає багато цінних деталей, не вияснило головної речі. Не місце тут розбирати детально се питання; цікавих відсилаю до цінної статті д. Ю. Тиховського («Киевская старина», 1893, жовт.), а тут наведу тільки дещо з неї. І так Востоков* ще 1812 р. в своїм «Опыте о русском стихосложении» підняв питання, чи «Слово о п. Иг.» написане віршами чи прозою і висловив думку, що хоч би й було написане віршами, ми не були би в силі відчути його віршову форму, бо ж за 600 літ, мовляв, і сама просодія руського язика мусила значно змінитися. Зрештою Востоков пробував розділити «Слово» на вірші «подібні до біблійних» і признавався, що «виконав сю операцію на цілій поемі і вона без усякої силуваної розтяжки і без усякої переставки слів розділилася на досить рівні і розмірені періоди або вірші». На жаль, він не опублікував сеї своєї операції, а тільки для прикладу подав 11 початкових рядків. Пізніші вчені, що доторкалися сього питання, не мали того тонкого слуху, який був у Востокова, та зате мали голови набиті грекоримською метрикою. І ось пастор Зедергольм* відкриває, що «Слово» написане трохеями і амфібрахіями; Дубенський* віднаходить у нім навіть гекзаметри, Партицький* самі

ямби і хореї. Далеко ближчі до правди були досліди Полевого* і Максимовича*; перший зближував розмір «Слова» з розміром великоруських билин і пісень, другий з розміром козацьких дум. Проби Полевого — ділити текст «Слова» на вірші, по моїй думці, найбільше вдатні з усіх роблених досі; та що Полевой не вмів дати їм наукового мотивування, то вони були забуті. Максимович, а за ним Куліш*, Антонович і Драгоманов* і в кінці Житецький*, порівнюючи «Слово» з козацькими думами, висловили багато розумних і вірних думок про зміст сього твору, але питання про розмір не посунули наперед. Куліш уважав «Слово» попсованим тому, що в нім нема римів, як у думах; Максимович і Житецький бачили дійсні вірші тільки в таких місцях, що були подібні до теперішніх нарюдних] пісень. Не посунув справи наперед і д. Тиховський, що, розвиваючи ту саму думку, силкувався розбити «Слово» на вірші, подібні до віршів дум. Мені здається, що проба розкладу «Слова о полку Игоревѣ» на вірші, зроблена д. Тиховським, так само не може задоволити, як і давніші проби, а його обставання при подібності поетичної форми «Слова» до козацьких дум хоч має в собі зерно правди, але далеко менше, ніж се приймає д. Тиховський. Принцип, по якому він ділить «Слово» на вірші, висловлений ось якою формулою: «Читайте по змозі натурально, ставте логічні акценти там, де того потребує сенс — і одержите вірші. Можливість і управнення такого правила випливає з того, що в «Словѣ» так само як і в думах не вірш стісняє, зв'язує думку, а думка вповні опановує вірш, кермує розміром»(«К.стар.»,53). Нема що й говорити, що таке правило, се властиво повна негація віршового розміру, що таким робом не тільки артистичну прозу, прим. усі оповідання Марка Вовчка, можна розкласти відразу на вірші, але дуже часто на такий експеримент піде й наукова проза. Се правило має головно ту хибу, що вповні ігнорує м у з и к а л ь н и й характер староруської поезії, забуває, що ті твори с п і в а л и с ь, отже, для пізнання їх віршування не вистає один синтаксис, але треба звернути увагу також на їх музикальну форму. Се занедбання тим дивніше, що вже перед тим Барсов* зазначував у «Слові» не грекоримські, а «музикальні» стопи, і навіть його розуміння тих стіп не було далеке від правди. Ще 1877 р. Вяземський* завважав у «Слові» алітерацію, Барсов надто глагольні рими, а Смирнов* звернув увагу на те, що в многих віршах стоять однакові

слова на початку, або на кінці, або одно речення починається таким самим словом, яким кінчиться попереднє. Д. Тиховський, задивившися на аналогію «Слова» з думами, бачить у всіх тих явищах прикмети «не стільки розміру, скільки стилістики», зовсім не звертаючи уваги на те, що власне вони скріпляють музикальність поеми.

Як могли співатися наші староруські пісні? Вказівок на се треба шукати в чотирьох категоріях співаних творів що заховалися до нашого часу: 1) в церковних напівах особливо тих, що відрізняються від грецьких і болгарських і мають собі навіть усталену назву «Київського напіва» 2) в великоруських билинах, що, без сумніву, первісно вийшли з південної Русі і, може, заховали деякі сліди старої мелодії, так як у тексті заховали сліди старого побуту і старої ритміки; 3) в українських обрядових піснях, колядках, щедрівках, гаївках, купальських та весільних і 4) в козацьких думах. Обмежатися на самих думах не можна і се навіть веде на хибну стежку через те, що в думах найбільше з усіх згаданих тут категорій творів затратився принцип симетричної мелодії, уявнений у тексті будовою симетричних строф, принцип так розвитий у наших обрядових піснях, слабше в старших. У колядках і щедрівках первісно кожний вірш має свою повну мелодію, отже, творить для себе музикальну строфу; мелодія, повторяється при кожнім дальшім рядку наново, що при; примітивності музикальних інтервалів робить спів дуже, монотонним. Щоб увести більше різнородності, приточувано віддавна в додатку до кожного рядка рефрен, у котрім голос підіймається вище, а далі навіть розвивається і розмальовується мелодія основного вірша і таким робом виходить багатша, приємніша для уха музикальна строфа. Можемо допустити, що стара дружинна пісня, хоч побудована на тім самім музикальнім принципі, мала в собі більше рухливості, мелодійності і різнобарвності; на се вказує її характер більше ліричний ніж у думах і в обрядових піснях, тон більше гарячий, пристрасний, персональний.

Обмеживши таким робом терен досліду, ми відразу стаємо на твердім науковім грунті, де головна Америка давно відкрита. Може, не зайвим буде пригадати, що і в Німеччині при кінці XVIII і з початку XIX в. повіднаходжено відривки старих поем з VIII і IX віку, писаних зовсім так як проза і зложених незвісним досі розміром. І там були

проби віднайти розмір тих творів, поки брати Грімми* не поставили справи на вірну дорогу. В розвідці «Die beiden ältesten deutschen Gedichte aus dem achten Jahrhundert: Das Lied von Hildebrand und Hadubrand und das Weissenbrunner Gebet, zum erstenmal in ihrem Metrum dargestellt und herausgegeben. Cassel, 1812» висловили вони один важний принцип, на якому збудована музикальна стопа в противності до квантитативної греко-римської. «Man sollte sich so ausdrücken: ob überhaupt nicht Sinn und Metrum in der alten Poesie mit einander ruhen und schliessen müssen? Das einfachste und natürlichste wäre das allerdings, und so halten es die deutsche Volks — und epische Poesie und im Ganzen auch die altnordischen Lieder als unleugbare Regel»[1] (стор. 38). В північній, англосаксонській, староісландській, нормандській, а також у найстаршій німецькій поезії ті синтаксичні стопи групувалися довкола т. зв. лісок (Stäbe), тобто силаб, котрих шелестозвуки в двох або трьох сусідніх стопах були ідентичні; се була т. зв. алітерація. Дві або три стопи, зв'язані також алітерацією, творили вірш. Алітерація була характерною прикметою старогерманської поезії і заховалася навіть досі в мові, особливо в деяких приповідках, загадках і правничих формулах, прим. mit Maus und Mann[2] (утонув корабель), вигнати кого von Haus und Hof[3], чоловік не має weder Kind noch Kegel[4], стратив Geld und Gut[5], се gang und gäbe[6], говорити frank und frei[7] і т. д. Ось для прикладу пару віршів із «Пісні про Гільдебранта»*: hiltibrant gimahalta (heribrantes sunu) — her uwas hêrôro man, ferahes frôtôro — her fragên gistonnt fohem uuortum — huer sîn fater wâri fireo in folche, eddo huelîhhes cnuosles du sîs[8].

[1] Можна так висловитися: чи взагалі в давній поезії не повинні були узгоджуватися і пов'язуватися між собою зміст і метрична схема? Це було б найпростішим і найприроднішим, і цього, як непорушного правила, додержувалися німецька народна і епічна поезія, а також у цілому і старопівнічні (давньонордичні) пісні» (*нім.*).— *Ред.*

[2] Із мишами і людьми (*нім.*).— *Ред.*

[3] Із дому і з двору (*нім.*).— *Ред.*

[4] Ні дитини, ні свитини (*нім.*).— *Ред.*

[5] Гроші та майно (*нім.*).— *Ред.*

[6] Врядигоди (*нім.*).— *Ред.*

[7] Щиро і одверто (*нім.*).— *Ред.*

[8] Dr. Paul Piper. Die älteste deutsche Litteratur bis um das Jahr 1050 (Kürschner, Deutsche National - Litteratur, Bd. I), стор. 146. Див. також його: Deutsche Litteraturgeschichte, 1880,

В Росії тільки в другій половині XIX в. звернено увагу на аналогічні появи в староруській ритміці. Скільки знаю, перший виступив Ол. Львов*, виказуючи «вільний ритм» у староруському церковнім співі[1]. Правда, він виходив з того погляду, що староруські церковні пісні (отже, псалми, антифони, канони, стихирі і т.ін.) зложені прозою і ставив питання таким способом, що співати сю прозу можна тільки свобідним ритмом, без заховування конвенціональних правил такту і симетрії т. зв. квадратового ритму, що витворився в Західній Європі, починаючи від XII в., але на Русь був занесений тільки в XVIII в. Слідячи староруську церковну музику, він побачив, що в ній мелодія абсолютно піддається словам і їх значенню, так що певні синтаксичні єдності бувають заразом музикальними єдностями або стопами. Сю плідну думку на музикальнім полі розвивали далі Одоєвський*, а на остатку Сокальський*. Але швидко її перенесено й на досліди тексту. В працях Срезневського*, Фамінцина* і Потебні* вказано ясно той принцип, який лежить у основі нашої народної ритміки, принцип м у з и к а л ь н о ї с т о п и. Уже Востоков завважив вірно, що «руський народний вірш міряється не стопами в значенні тонічних хореїв і т. ін., а прозодичними періодами». Відкидаючи набік термін «прозодичний період» як занадто широкий, Потебня означає поняття музикальної стопи так, що бачить у ній певну музикальну цілість (не конче рівнозначну з тактом), котра рівночасно буває й синтаксичною цілістю (отже, або одно слово або більше слів синтаксично зв'язаних із собою), злучену одним головним логічним акцентом. Довкола акцентованого складу стоїть більше або менше число неакцентованих, що можуть відповідати музикально або чвірткам, або й вісімкам (П о т е б н я. Объяснения малорусских и сродных народных песен, II , 18—23). Дві, три або більше таких стіп можуть складати вірш. Наголоси в поодиноких стопах одного вірша не мусять стояти на однім і тім самім місці в кожній стопі, так що ідентифікування тих стіп із тонічними ямбами, хореями, анапестами і т. ін. неможливе. (Потебня означує ті стопи або музикальними знаками, або паузами, що

Bd. II, стор. 451 і далі, де подано детальний огляд праць про старонімецьке віршування.

[1] A l e x i s L w o f f. Über den freien Rhytmus des altrussischen Kirchengesanges, St. Petersburg, 1859.

попереділювані поперечками з зазначенням акценту кожної стопи).

Я не сумніваюся, що сей принцип буде загально прийнятий також як основа дослідів ритміки староруської поезії, а головно «Слова о полку Игоревѣ». Дуже важною підмогою в тих дослідах буде признання другого принципа, полишеного без уваги Потебнею, а власне с т р о ф і ч н о ї б у д о в и староруських поем. Звісно, і тут треба приступати до студій без схоластичної шаблоновості, з тим поглядом, що строфи в тій старій поезії далекі від тої уніформи, до якої привчили нас греки, римляни та італьянці. Як ритм, так само і мелодія тих старих пісень були примітивніші, значить, свобідніші, хоча все-таки далекі від тої безформности, до якої дійшов поетичний речитатив у козацьких думах; замість строфічної мелодії бачимо в думах примітивний, переважно глагольний рим.

Вище вказано, що такі самі ритмічні і мелодійні явища показує також найстарша поезія германського племені: німців, скандінавів і англосаксонців. Той сам музикальний ритм, у якім зливаються в одно тонічні і синтактичні елементи, та сама строфічна будова, що також згоджується з будовою більшої логічної цілости і складається звичайно з 4, рідше з 3 або 5 віршів. Навіть характерна прикмета тої старогерманської поезії, та що в ухах Юліана Апостата* надавала їй подобу кракання ворон (G r i m m, op. cit., стор. 35), т. зв. алітерація, знаходиться, хоч не строго переведена, в нашім «Словѣ о полку Игоревѣ». Правда, алітерація не має тут того значення, що в старій германській поезії, вона не доходить до творення т. зв. Stabreim, значить, склад із алітерацією не творить головну опору (Stab) стопи; у нас алітерація має не тільки помічне значення, помагає піднести музикальність стіп і не всюди переводиться консеквентно. Зазначу тільки деякі пари алітерованих слів: **Не лѣпо ли ны бяшеть братие, старыми словеси, повѣстий о плъку, пѣсни по былинам, орлом под облакы, соколов на стадо, преди пѣснь пояше, поля половецкаго, соловию стараго времени, скача славию, съвивая славы, тропу Трояню, стоять стязи** і т. ін.

Ще менше значення має алітерація в «Словѣ о Лазаревѣ воскресеніи», хоча не можна сказати, щоб її тут не було. Інтересно, що вона тут частіше, ніж у «Словѣ о полку Игоревѣ», лучиться разом із т. зв. асонанцією, тобто в двох сусідніх словах є однакові не тільки два шелестозвуки,

але й суміжні з ними самозвуки. І так маємо тут: ударі Давид, воспоим весело, время весело, подножіе ногу, повивши в пеленица, к нам нищим на землю снити, в них же нынѣ, коль скоро, прійдѣте пророци и вси праведніи, вѣсть ко владыцѣ, тогда Давид і т. д.

Погляньмо тепер, як виглядають ті музикальні стопи в нашім «Словѣ». Певна річ, оцінка того, які слова творять таку стопу, при нашім незнанні староруського співу, мусить залежати в першім ряді від слуху, та все-таки тут треба мати на тямці ось які три принципи:

1) музикальна стопа в нашій народній, а по-мойому і в староруській поезії, се заразом більше або менше самостійна синтактична цілість, отже, або одно слово, або кілька слів, злучених одним логічним і музикальним акцентом, з довільним числом неакцентованих складів;

2) порядок акцентів ані число неакцентованих складів у сусідніх стопах не мусять бути однакові;

3) одно і те саме слово не мусить мати в різних стопах однакову музикальну вартість, може раз мати на собі головний акцент, а другий раз стояти без акценту, значить, може раз відповідати довгій, а інший раз короткій греко-римської метрики.

В нашім «Слові» маємо стопи односкладові, прим. в. 16: «се прійде (день) спасенія»; в. 24: «днесь (рождшуся) на земли»; в. 27: «тому бо (естьнебо) престол»; в. 39: «шатая ся (острит на тя) мечь»; в. 44.: «на живый он (вѣк)»; в. 60.: «Лазар (четвородневный друг) Христов»; в. 69: «первозданный (твой) Адам»; в. 86: в мал час (аз бых) цар»; в. 88: «а нынѣ (въ многи) дни»; в. 101: «мучит мя (ді'явол) злѣ»; в. 104: «но того господи (жаль) еже твоим създаніем»; в. 105: «Ад (посмѣхает ся) и поругает ся» і т. д. Таких стіп, як бачимо, небагато: крім вичислених вище, хіба ще в. 129: *сам;* в. 154: *два;* в. 181: *сам*; в. 187: *Ад*, отже, разом більше-менше 16.

Дво- і трискладових стіп не потребуємо вичислювати, вони привичні для нашого вуха і служать основою всеї нашої нової ритміки, то ж і в старій легко нам розпізнати їх. Кожному зрештою легко переконатися, що 2- і 3-складові стопи творять величезну більшість і в нашій поемі; власне вони надають їй той ритмічний характер, що впадає в наше вухо навіть тоді, коли текст написати як прозу, так само, як се чуємо і в «Словѣ о полку Игоревѣ».

Чотирискладові стопи мусимо бачити поперед усього там, де є чотирискладове слово, отже, в нашім «Словѣ» в. 6.: *господина*, в. 9: *Сотонины*, в. 11: *въскладывая*, в. 12: *в преисподнем*, в. 23: *небесному* і т. д. Але будова віршів показує нам, що декуди ми мусимо приймати чотирискладові стопи і там, де на таку стопу складається кілька дрібніших слів. Такі стопи бачимо прим. в. 11: *пръсты своя | на живыя*; в. 18: *во врътепѣ*, де ъ у першім слові, очевидно, виголошувалося як коротке *о*, а в другім як глухе *е*; в. 27: *тому бо есть ;* в. 33: *и великій;* в. 37: *в них же нынѣ;* в. 39: *острить на тя;* в. 40: *убити тя;* в. 45: *хощет ли нас;* в. 50; *а кто может;* в. 52: *а верея;* в. 54: *к нима ясно;* в. 65: *тяжко стоня;* в. 70: *на се ли мя | създал еси;* в. 71: *на земли сей;* в. 75: *а се нынѣ;* в. 85: *многа лѣта;* в. 89: *раб бых Аду;* в. 91: *в мало время;* в. 91: *а се уже;* в. 97: *муку сію;* в. 121: *аще будет в.* 133: *то что и той| |съгрѣшил есть;* в. 135: *часто стоня* і т. д.

П'ятискладові стопи маємо, розуміється, також поперед усього там, де є п'ятискладові слова, прим. в. 4: *отвергоша ся*, в. 53: *запечатано*, в. 60: *четвородневный*, в. 75: *възлюбленіи*, в. 103: *божественную*, в. 105: *посмѣхает ся* в. 110: *благословят ся*, в. 151: *прообразова | божественныа*; але декуди маємо п'ятискладові стопи зложені з більше слів, прим. в. 7: *славы своея;* в. 31: *повивающаго| небо облакы;* в. 36: *въсхотѣл еси*, де очевидно перше ъ мало голосову вартість; в. 45: *от муки сія;* в. 46: *А Исаія | и Єремія;* в. 47: *ругающи ся;* в. 64: *нача бити ся;* в. 74: *того ли ради;* в. 76: *въ днѣ Адовѣ ((въ-во);* в. 91: *солнца твоего;* в. 96: *въездал ми еси;* в. 97: *не жалую ся;* в. 98: *Но сего ради;* в. 99: *аз по твоему;* в. 102: *в пороцѣ живя;* в. 106: *а се господи;* в. 108: *сына своего;* в. 121: *и сей согрѣшил якоже и аз;* в. 123: *сквозѣ чермное;* в. 126: *что съгрѣшил есть;* в. 129: *прославил еси.*

І про шестискладові стопи треба сказати те саме. Вони трапляються дуже рідко; головно треба приймати їх там, де є шестискладове слово, прим. у нас. в. 31: *повивающаго;* надто в двох місцях ми маємо шестискладові стопи, зложені з кількох слів, а власне в. 100: *поругает ми ся;* в. 105: *и поругает ся;* 130: *и дал еси ему.*

Стіп, зложених з більше складів, правдоподібно нема в нашім «Слові», та й загалом вони перестають бути мелодійними для уха. І так у нас у в. 153 маємо 7-складову стопу: *во Иерусалимѣ*. Вона захована в Соловецькім тексті, але

його автентичність щодо дословності, як ми бачили, дуже недалека. Та навіть припускаючи, що ті слова належать до первісного тексту, ми при голосінім вимовленні сеї стопи відразу чуємо, що вона переміняється на 6-складову: *во Йерусалимі*.

Із отаких стіп складаються вірші. В нашім «Словѣ» маємо вірші 2-, 3- і 4-стопові. Двостопових віршів маємо мало і хто зна, чи загалом не маємо вважати їх признакою попсованого в тім місці тексту, з виємком 5-віршових строф, де вони являються досить правильно. І так у першій строфі двостоповими треба вважати вірші 2 і 5, що міняються з 4- і 3-стоповими. Дальші двостопові вірші —18, 30 (тут текст не зовсім певний: К має пеленица, II, пелены), 34, 40 (закінчення 5-віршових строф), 46, 47, 49 (ціла строфа не зовсім певна, мабуть, текст попсований), 50—51, 63, 82, 84, 94—95, 97, 100, 128, 130, 192, 194, 196, 210, 220-останні 5 задля уривочності тексту, розуміється, дуже непевні. Як бачимо, на 222 віршів ледве 25 двостопових.

Всього два вірші в нашім «Словѣ» (110 і 114) виглядають так, мов би мали по п'ять стіп:

Тобою |Авраамe| благословят ся |вся колѣна| земная —

і другий:

А се твои |изволници| Исаак |с сыном| Іяковом.

Та в обох сих віршах текст не дуже певний. Вірш 110 є зрештою дословною цитатою із святого письма («Бытія», XI, 2); в Острозькій біблії: «И благословят ся о тебѣ вся племена земная». Коли згідно з тим прийняти, що слово «Авраамe» тут зайве і вставлене тільки пізнішим копіїстом, то одержимо правильний чотиристоповий вірш. Вірш 114 знаходиться тільки в Сол. і то в місці дуже попсованім; можна би тут уважати «Исаак с сыном» за одну стопу, хоча годі заперечити, що така стопа була би досить неприродна і важка; можна би пропустити «сыном», але проти сього промовляє аналогія віршів 195—196, де, може, повторяється сей вірш у ліпшій формі:

и патріарх Авраам и со сыном Исааком
и со внуком Іяковом.

Дуже можливо, що й теперішній 114 вірш первісно творив два вірші і що те, що ми тепер зложили в одну стр. 114—117, творило дві строфи, тим більше, що між віршами 115 і 116 справді чується логічна прогалина.

Про будову строф, на які ми поділили поему, нам прийдеться сказати небагато. І тут основний принцип: мелодій-

І. ПОРІВНЯННЯ ТЕКСТІВ
«СЛОВА О ЛАЗАРЕВѢ ВОСКРЕСЕНІИ»

Уступи	А. Київський текст	Б. Пипінів текст	В. Соловецький текст
1	vac.	vac.	Слыши небо, внуши земле, яко господь глаголаше: сыны породих и вознесох, тѣ же мене отвергоша ся, людіе мои не познаша мене. а и осля ясли позна господина своего. и се аз иному славы своея не дам. но пущу слово мое на землю, да спасу люди моя от льсти сотонины.
2	Въспоим весело дружино пѣс[нь]ми днесь, а плачь отложим [и] утѣшим ся.	Воспоѣм дружино пѣсми день, а плач отложим [и] утѣшим ся.	vac.
3	Удари Давид в гусли въскладывая прѣсты своя на живыя струны,	удари, реч[е], Давид в гусли, възложи персты своа на живыи струны, иныи накладая,	vac.
4	а сѣдя в преисподнем адѣ а рече:	а седя в преисподнем аде.	Єму же глаголяше Давид во преисподнем адѣ сѣдя. (3) накладая очитыя перьсты на живыя струпы (sic?) (2) и воспоем пѣсни тихи и веселыя. О друзи мои, днесь положим плача и скорбь, утѣшим ся господом и богом нашим.

5	«се бо время весело наста! се пріиде день спасенія!	«Се бо время весело наста. се приспѣ день спасения.	уже бо свѣтлый день. а время благопріятно.
6	уже бо слышно пастыри свиряють по врътпѣ, и глас их приходит в адова врата, а в моя уши входить.	уже бо слышю пастыри свирають у вѣртена (sic?), а глас их проходит адова врата, а в мои уши приходит.	vac.
7	а уже слышю топот ног перьских конь, иже дары ему несуть влъсви от своих царев цареви небесному днесь рождьшу ся на земли.	а уже слышю топот ног перских коней, иж дар несуть ему вълъсви от своих царев небесному цареви, днесь на земли рождьшу ся.	уже бо слышим топот перъских коней, несут дары небесному царю на земли рождьшему ся.
8	а того есмы, дружино, много ждали дній, тому бо есть небо престол а земля подножіе ногу его.	А того есми, дружино, мнози дни жадали, тому бо есть небо престол, а земля подножие ногу его.	vac.
9	того мати дѣвица, повивши в пеленица, повивающаго небо облакы а землю мглою, приникше к нему глаголюще:	того бо мати дѣвица, повивши в пелены, повивающа небо облакы а землю мглою, приникши к нему глаголяше:	его же мати пречистая дѣвица повивающе пеленами, прикладающи ся к нему любезно глаголющи:
10	«о царю небесныи и велікіи, что ти ся въсхотѣло к нам нищим на землю снити?	«о царю великый небесный, что ти ся въсхотѣло к нам снити нищим на землю?	«О высокій и страшный и безсмертный царю, что восхотѣ к нам к нищим снити на землю.
11	сея ли пещеры въсхотѣл еси, или сих яслеи, в них же нынѣ лежиши?	сія ли пещеры въсхотѣл еси, или сих яслей, в них же нынѣ лежиши?	пещеры ли восхотѣ, или в яслех полежати пеленами повиваем. (9) а ты, господи, небеса и облаки сам обвивая. (8) Тобѣ бо, господи, небо престол, а земля подножіе.

Уступи	А. Київський текст	Б. Пипінів текст	В. Соловецький текст
12	а се коль скоро Ирод безумныи шатая ся острить на тя мечь, убити тя хощеть!»	а се скоро Ирод безумный шатая ся острить на тя мечь и хощеть тя убити.	его же Ирод безумный скрегташе зубы своими, господи, хотя тя убити.
13	Глагола Адам сущим с ним в адѣ:	И глагола Адам сущим в аде:	vac.
14	«пріидѣте пророци и вси праведніи, послем вѣсть к владыцѣ с слезами на живыи он вѣк, хощет ли нас от мукы сія избавити?»	«приидете пророци и вси праведнии, послем вѣсть ко владыце Христу со слезами на живый он вѣк, хощеть ли нас от муки сеа избавити?»	Но пріидѣте пророки и пріидѣте праведници ...
15	А Исаия і Єреміа ругающи ся Адови і его немощнѣи сілѣ	а Исайа и Єремей ругающи адови и немощной силѣ его	Ісайя, Іеремѣе ругающе ся аду отвѣщаста глаголюще: о немощныи діаволе.
16	рекоста к Давиду: «а кто можеть от нас тому вѣсть принести?	рекоста Давиду: «а кто мож[е]ть отселе тамо от нас вѣсть донести?	Давиде глаголи, кто от нас на ны изнесе рѣчь. (14) на живый свѣт ко владыцѣ Христу?
17	врата мѣдная, а вереа желѣзная, а замцы каменны тврѣдо запечатано».	а врата медяная и вереа железныа, vac. замкы каменыя, а твердо запечатано».	vac
18	Тогда Давид к нима ясно рече:	Тогда Давид к ним ясно реч[е]:	Тогда Давид рече ясным гласом:
19	vac.	vac.	Ісайя, Єремей, Арон, Єзекѣй, Соломон. Адам, Авраам, Ісак, Ияков, Самоил, Данил и вся 17 пророк, послушайте гласа моего.

20	«а се заутра от нас поидеть Лазарь четвородневныи, друг Христов, той от нас к нему вѣсть донесеть».	«а се заутра от нас поидеть Лазорь четвородневный, друг Христов, той от нас к нему донесеть вѣсть».	vac.
21	И се услышав Адам первозданный человѣк, нача бити ся рукама по лицу своему, тяжко стоня въпіаше глаголя:	И се услышав Адам первозданныи человѣк, и нача бити ся рукама своима по лицу своему, тяжко въпияше и глаголяше:	Тогда услышав первозданный Адам вопіяше, бьюще в перси своя и в лицѣ руками и глаголяше:
22	«повѣдаи о мнѣ вѣсть владыцѣ, свѣтлыи, друже Христов:	«повѣдаи от менѣ владыце, свѣтлый друже Христов Лазарю:	«Лазорю, друже господень, изнеси на мя рѣчь на живый свѣт ко владыце Христу:
23	«а се ти въпіет первозданныи твои Адам.	а се ти въпиеть твои первозданный Адам:	vac.
24	На се ли мя, господи, създал на краткыи сей вѣк на земли сеи быти,	на се ли мя еси, господи, създал на короткый вѣк на земли быти,	иа се ли мя еси, господи, создал кратко мнѣ во свѣте твоем жити.
25	а се мя осудив в ад на многа лѣта мучити ся?	а се и мя осуди в адѣ многа лѣта быти мучити ся?	vac.
26	того ли ради наплъних землю, о владыко,	того ли ради наполних земьлю, о владыко,	да сего ли ти ради, господи, землю наплодих человекы?
27	а се нынѣ твои възлюбленіи, а мои внуцы во тмѣ сѣдять, в днѣ адовѣ, мучими скорбію, и туго сердце тѣшать, слезами своа очи зѣница омывають, а память желающе велми уныли суть?	а се нынѣ твои възлюбленныи внуци во тмѣ седять в дне адовѣ мучимы от сотоны, и скорбию и тугою сердце тешать и слезами своими очи и зеница омывають и памяти желающе велми уныли суть.	vac.

Уступи	А. Київський текст	Б. Пипінів текст	В. Соловецький текст
28	ибо на земли сей в мал час добро видѣхом, а се в тузѣ сеи многа лѣта в обидѣ есмы. в мал час аз бых царь всѣм тварем божіим, а нынѣ в многы дни раб бых Аду, а бѣсом полоняник. в мало время свѣт твои видѣх, а се уже солнца твоего пресвѣтлаго не вижду на многа лѣта, ни буря вѣтреняа не слышю, господи.	Се бо на земли сей только в малѣ час видихом добра, и се уже в тузе сей многа лѣта в обиде есме. В мал час аз царь быти всѣм тварем божіим, а нынѣ в многы дни раб бых аду, а бесом его полоняник. В мало время свѣт твой видѣх, а се уже солнца твое[го] пресвѣтлаго не вижю на многа лѣта, ни буря вѣтреняя не слышю, господи.	vac.
29	аще аз съгрѣших ти паче всѣх человѣк, то по дѣлом моим въздал ми єси муку сію; не жалу[ю] ся.	аще аз съгрѣших, господи, паче всѣх человѣк, то по дѣлом моим въздал ми еси муку сию: не жалую ся, господи.	да мене жаль ли ти, господи, или не жаль, аз бо, господи, согрѣших в дѣлех своих.
30	но сего ради жаль ми, господи:	но сего ради жаль ми, господи.	но того, господи, жаль,
31	аз по твоему образу сътворен есмь,	аз по твоему образу сътворен есм,	vac.
32	а нынѣ поругает ми ся, мучит мя дьявол злѣ.	а нынѣ діявол ругаеть ми ся, а по твоему образу сътворена мя мучить злѣ нудя мя, господи.	еже твоим созданіем ад посмехаетца и поругаетца.
33	не жаль ми, господи, а иже в породѣ живя а твою божественую заповѣд[ь] преступих,	аз ж[е] в порѣдѣ живя, а твою божественую заповѣд преступих.	аще аз Адам ...

34	а се, господи, первыи патріарх Авраам, а твои друг, иже тебе ради хотѣл заклати сына своего Исаака, и ты рече ему, господи: «тобою, Авраме, благословят ся вся колѣна земнаа», — то и той что съгрѣшил, а здѣ же в адѣ сем мучит ся с нами, тяжко въздышеть?	А се ти, господи, первый патріарх Аврам, а твой друг, иже тебѣ ради хотя заклати сына своего Исака възлюбленаго, и тъи рече ему, господи: тобою, Аврааме, благословят ся вся колѣна земьная. то тъй что съгрѣши? а той зде в адѣ сем мучит ся і тяжко въздышеть.	а се твои изволници Авраам с сыном своим Ісаком, Іаковом внуком в работѣ сѣдя во преисподнем адѣ.
35	vac.	vac.	сниди, господи, Авраама ради. или ти, господи, и Авраам согрѣшил?
36	а Нои праведныи, иже тобою избавлен бысть, господи, от лютаго потопа, а ада ли не можеши избыти? аще будеть и сей съгрѣшил, яко же і аз?	И Ной правѣдный, иж[е] избавлен бысть тобою, господи, от лютаго потопа, ада ли не можеши избавити? то аще будут сии съгрѣшили яко и аз?	vac.
37	а се великыи пророк Мойси	А се великый пророк Мойсей.	А се твой пророк Мойсѣй
38	vac.	vac.	провел жидове въскъвозѣ Чермное морѣ и глаголав с тобою на Синайстей горѣ [и] в купинѣ лицем к лицу.
39	а той, господи, что съгрѣшил есть?	а то, господи, что съгрѣшил есть.	vac.
40	то и той зде сѣдить с нами в тмѣ адовѣ.	то и тъй здѣж[е] седить с нами в тмѣ адовѣ	и той ти, господи, с нами во адѣ. (39) или ти, господи, и Моисѣи согрѣших?

Услуш	А. Київський текст	Б. Пипінів текст	В. Соловецький текст
41	А Давида ты, господи, сам прославил еси на земли, и дал еси ему, господи, царьствовати над многыми, а той съставил псалтырь и гусли. то что и той съгрѣшил есть? а и той здѣ же с нами мучит ся в адѣ сем, часто стоня въздышеть. аще ли будеть и той тако съгрѣшил, яко же і аз?	А Давида, господи, прославил еси на земли и дал еси ему царствовати надо многыми, а той съставил псалтырь и гусли, то что той, господи, съгрѣшил? а и той здѣ же с иами в адѣ сем мучит ся, часто стоня въздышеть, аще ли будуть також[е] съгрѣшили, якож[е] и аз?	vac.
42	vac.	vac.	а се, господи, твой пророк Ісайя, из чрева матери но вознесен на иебеса и той снидѣ во чрево матерьне, и ты господи снидѣ во чрево девице святыя богородицы, и той ти господи с нами во адѣ или ти господи Ісайя что согрѣшил?
43	vac.	vac.	и се твой великій пророк Данил, сын Єзекѣи пророка, поразил тѣло златое в Вавилонѣ и вверьжен ко лвом в ров, а тот господи с нами в адѣ. или ти господи и Данил что согрѣшил, носивый древян козел на раме, прообразова божественыя твоя страсти.

44	vac.	vac.	или ти господи и пророци что согрѣшиша?
45	vac.	vac.	А се господи сын Давидов Соломон созда тобѣ дом во Иерусалимѣ и сковав два орла злата подобна херувимом и серафимом и глаголяше: аще будет бог на землю, то снидет дух святый во орла. а орла же ся поносивше до церкви и вознесоста ся на небо.
46	а се великыи в пророцѣх Іоанн предтеча, креститель господень, иже роди ся от благовѣщенiа Гавріила, в пустыни въспитав ся от юности, ядыи мед дивіи, то что той, господи, съгрѣшил есть? то и той, господи, на земли от Ирода поруган бысть, зде же с нами в адѣ мучим есть.	А се великый в пророцѣх Іван предтечя, креститель господень, и[ж][е] роди ся от благовѣщениа аггелова Гаврилова, в пустыни въспита от уности, ядый мед дивии, и той от Ирода поруган бысть, по что той, господи, съгрѣшил есть, а здѣ с нами в адѣ сем мучим есть.	vac.
47	Но сего жалуют твои пророци, Илю или Єноха угодивша тебѣ паче всѣх праведник на земли.	Но и сего желають пророци твои Илья и Єнох, угодиша тобѣ паче всѣх праведник на земли.	vac.
48	vac.	vac.	уже бо господи не видим свѣтозарнаго твоего солнца ни благодарнаго твоего совѣта, но тугою содеръжими есмы. жалѣнiя нашего... уныли есмы.
49	то грѣх ли ради наших не хощеши нас помиловати, или своего времени ждеши?	то грѣх ли рад наших не хощеши помиловати нас, или своего времени жидеши?	vac.

Уступи	А. Київський текст	Б. Пипінів текст	В. Соловецький текст
50	коли ты сам хощеши снити, сам вѣси єдін, но мы человѣцы тощливы, а ты еси, господи, длъготерпѣлив и незлобив.	. . . ли сам хощеши, свѣси един, но мы человѣци есме тощливы, а ты еси, господи, долъготръпѣлив.	vac.
51	vac.	но прииди по нас въскоре и избави ада и свяжи діявола, и да тя увѣдять буявіи жидове, а мы вси человѣци благовѣрніи поклоним с[я] тобѣ, Христе, имени твоему святому славяще святую троицу отца и си...	vac.
52	vac.	vac.	И услыша господь приде [к] сестрѣ Лазоревѣ к Маріи и к Марфѣ в Вифанію. слышавше Марія и Марфа скоро текъши, падши на ногу єго и власы своими отирающе нозѣ єго и глаголюще: господи, аще бы здѣ был, не бы умерълъ брат наю Лазорь. И глагола господь Марфѣ и Маріи: воскреснет брат ваю.
53	vac.	vac.	И глагола ад ко діяволу: слышу. прискоръбна ми есть душа отпустити Лазоря и нудим есмь отринути Адама.

54	vac.	vac.	И рече господь к Маріи и к Марфѣ: гдѣ положисте его? и идоста на гроб. и повелѣ господь отвалити камень от дьверіи гробу. и рече Марія и Марфа: господи, уже смердит, четвородневен бо есть. и рече господь: аще вѣру имате, узрите славу божію. И возрѣв на небо и прослези ся, рече: Лазоре, гряди вон. и абіе воста Лазорь укроем обязан и рече господь: раздрешите и.
55	vac.	vac.	И егда воскресл Лазорь изо ада и глагола ко господу: господи, вопію[т] ти пророци во адѣ, первозданныи Адам и патріарх Авраам и с сыном Исаком и со внуком Іяковом. Давид же ти вопіет о сыну своем Соломонѣ: изведи господи из ада. и глагола господь к Лазорю: аще бы не Давида ради раба моего возлюбленаго, а Соломона бых во адѣ искоренил. И сниде господь духом на ада и множество небесных вой с ним: Исемиел и Рагуил, Измаил, Наиаил, Тартар, Гаврил, Михаил и все аггели идуще со крестом на ада и рекуще: возмете врата вѣчная и да возмутца врата пла-

Уступ	А. Київський текст	Б. Пипінів текст	В. Соловецький текст
55	vac.	vac.	чевная и вниде царь славы. и глаголаша ангели со пророки: господь силен и страшен во бранех, то бо есть царь славы, да возмутца. тогда царь великій Давид глаголеть: коли бѣх жив... да сокрушатца врата мѣдная и верея желѣзная сломятца. и тогда сокрушит господь врата мѣдная и верея желѣзная сломит. И глагола Адаму: сия тя десница создала от вѣка, сия же тя изведет из тля.
56	vac.	vac.	И тогда воскрес Ісус и глагола своим апостолом: шедше проповѣдаите по всеи земли крестяще и во имя отца и сына и святого духа, учаще я соблюсти...
57	vac.	vac.	а сам господь вознесе ся на небеса и сѣде о десную отца и по всей земли слава его. о Христѣ Исусѣ господе нашем.

на цілість, се заразом логічна цілість і повний поетичний образ. Ані часть речення, ані часть образу не може переходити до другої строфи, хіба що на один образ складаються дві строфи, див. у нас в. 54—61, 106—113, 122—127 (половина одної строфи затрачена), 152—159, 160—165 (більша часть другої строфи затрачена), 191—198, разом 6 подвійних строф, зв'язаних зі собою синтактично. Зрештою правильно в нашім «Словѣ» маємо строфи 4-віршові (на 45 повних строф маємо їх 41, а до того можна дочислити ще з 10 уривків). Тільки виємково знаходимо строфи 5- і 3-віршові, сих і тих усього по 3. Чим вияснити сю нерівність? Може, найпростіше вияснення буде попсований текст.

На сьому кінчу свої уваги. Не виключена надія, що коли буде звернена пильніша увага на сей твір, віднайдуться ще деякі його копії, може повніші і ліпші від тих, які звісні досі. Та хоч би й не знайшлось їх більше, то отсі уваги, надіюсь, виказали, що маємо тут перед собою дуже важний пам'ятник староруської поезії, котрий, крім своєї безперечної поетичної вартості, посередньо потверджує автентичність нашої найстаршої дружинної поеми. Відтепер годі буде сказати, що «Слово о полку Игоревѣ» підозрене вже хоч би для того, що стоїть ізольоване. Наша поема являється не тільки найобширнішим із тих фрагментів старої поезії дружинного віку, які ми можемо поставити обік «Слово о полку Игоревѣ», але надто розширює й рами тої дружинної поезії. Коли досі загально держалася думка, що в такій формі, як «Слово о полку Игоревѣ», складані були тільки чисто світські пісні про битви і походи, то тепер ми можемо сказати, що тій дружинній поезії не чужі були й духовні, церковно-апокрифічні теми, так самісінько, як се бувало і скрізь на заході Європи, і що й на тім полі наші старі поети вміли проявити таку міру оригінальності, щирого чуття і таланту, якої, не знавши сеї поеми, годі було б догадатися.

II. СЛОВО О ЛАЗАРЕВѢ ВОСКРЕСЕНІИ В РИТМІЧНІЙ ФОРМІ

Слыши, небо, внуши земле,
Яко господь глаголаше:
«Сыны породих и вознесох,
Тѣ же мене отвергоша ся,
Людіе мои не познаша мене».

«А и осля ясли позна господина своего.
И се аз иному славы своея не дам,
Но пущу слово мое на землю,
Да спасу люди моя от льсти сотонины».

. . . . . .

Удари Давид в гусли,
въскладывая пръсты своя на живыя струны,
и сѣдя в преисподнем адѣ и рече:

«Воспоим весело дружино пѣсьми днесь,
а плачь отложим и утѣшим ся!
Се бо время весело наста,
се пріиде день спасенія!

Уже бо слышю: пастыри
свиряють во врътепѣ,
и глас их приходит в адова врата
и в моя уши входит.

А уже слышю топот ног перьских конь,
иже дары ему несуть волсви
от своих царев небесному цареви
днесь рождшу ся на земли.

А того есмы, дружино,
много ждали дній;
тому бо есть небо престол,
а земля подножіе ногу его.

Того мати дѣвица,
повивши в пеленица,
повивающаго небо облаки и землю мглою,
приникше к нему глаголаше:

«О царю небесный и великій,
что ти ся въсхотѣло
К нам нищим на землю снити?

Сея ли пещеры въсхотѣл еси,
или сих яслей, в них же нынѣ лежиши?
А се коль скоро Ирод безумный
шатая ся острить на тя мечь,
убити тя хощеть!»

Глагола Адам к сущим с ним в адѣ:
«Прійдѣте, пророци и вси праведніи,
послем вѣсть ко владыцѣ со слезами
на живый он вѣк,
хощет ли нас от муки сія избавити?»

А Исаія і Єремія,
ругающи ся Адови
и его немощнѣй силѣ,
рекоста к Давиду:

«А кто может от нас
тому вѣсть принести?
Врата мѣдная, а верея желѣзная,
а замцы каменны тврьдо запечатано».

Тогда Давид к нима ясно рече:
«Ісайя, Єремей, Арон, Єзекѣй,
Соломон, Адам, Авраам,
Ісак, Іяков, Самоил, Данил

и вся 17 пророк, послушайте гласа моего:
а се заутра от нас поидеть

Лазарь четверодневный, друг Христов,
той от нас к нему вѣсть донесеть».

И се услышавь Адам,
первозданный человѣк,
нача бити ся руками по лицу своему,
тяжко стоня вопіяше глаголя:

«Повѣдай о мнѣ вѣсть владыцѣ,
свѣтлый друже Христов [Лазаре]:
а се ти въпіет, [господи],
первозданный твой Адам.

На се ли мя, господи, създал еси
на краткій сей вѣк на земли сей быти,
а се мя осудив в ад
на многа лѣта мучити ся?

Того ли ради наплъних землю, о владыко,
а се нынѣ твои възлюбленіи а мои внуци
в тѣмѣ сѣдять в днѣ адовѣ, мучими скорбію,
и тугою сердце тѣшать?

Слезами своя очи — зѣница омывають,
а память . . . . .
желающе . . . . .
. . . . .вельми унилы суть?

Ибо на земли сей
в мал час добро видѣхом,
а се в тузѣ сей
много лѣта [и] в обидѣ єсмы.

В мал час аз бых царь
всѣм тварем божіим,
а нынѣ в многы дни
раб бых Аду, а бѣсом полоняник.

В мало время свѣт твой видѣх,
а се уже солнца твоего пресвѣтлаго
не вижду многая лѣта,
ни буря вѣтрення не слышю, господи.

Аще аз съгрѣших ти
паче всѣх человѣк,
то по дѣлом моим въздал ми єси
муку сію, не жалую ся.

Но сего ради жаль ми, господи:
аз по твоему образу сътворен есмь,
а нынѣ поругает ми ся,
мучит мя діявол злѣ.

Не жаль ми, господи, а иже в пороцѣ живя,
а твою божественную заповѣдь преступих;
но того, господи, жаль, еже твоим създаніем
Ад посмѣхает ся и поругает ся.

А се, господи, первый патріарх Авраам,
а твой друг, иже тебе ради
хотѣл заклати сына своего Исаака,
и ты рече ему, господи:

«Тобою благословят ся вся колѣна земная» —
то и той что съгрѣшил, [господи]?
а здѣже в адѣ сеи мучит ся,
с нами тяжко въздышеть.

А се твои изволници Иса[а]к с Іяковом
в работѣ сѣдят во преисподнем адѣ.
Сниди, господи, Авраама ради!
Или ти, господи, и Авраам согрѣшил?

А [се] Нои праведный, иже тобою, господи,
избавлен бысть от лютаго потопа,
а ада ли не можеши избавити?
Аще будет и сей согрѣшил, яко же і аз?

А се великий пророк Мойси,
[иже] провел жидов сквозѣ Чермное море
и глагола с тобою на Синайстѣй горѣ
[и] в купинѣ лицем к лицу,

. . . . . .
. . . . . .
а той ти, господи, что съгрѣшил есть?
То й той зде сѣдить с нами в тьмѣ адовѣ.

А Давида ты, господи,
сам прославил еси на земли,
и дал еси ему, господи,
царьствовати над многыми.

А той съставил псалтырь и гусли,
то что и той съгрѣшил есть?
А и той здѣже с нами мучит ся,
в адѣ сем часто стоня въздышеть.

. . . . . .
. . . . . .
. . . . . аще будет и той
тако съгрѣшил, яко же і аз?

А се, господи, твой пророк Исайя,
из чрева матерна вознесен на небеса,
и той сниде во чрево матерне,
[якоже] и ты, господи, сниде во чрево дѣвиче.

И той ти, господи, с нами во адѣ
. . . . . .
. . . . . .
Іли ти, господи, Ісайя что согрѣшил?

И се твой великій пророк Данил,
сын Єзекія пророка,
[иже] поразил тѣло златое в Вавилонѣ
и вержен ко львом в ров.

А тот, ти господи, с нами в адѣ.
Или ти, господи, и Данил что согрѣшил,
носивый древян козел на раме
прообразова божественная твоя страсти?

А се, господи, сын Давидов Соломон,
[иже] созда тобѣ дом во Иерусалимѣ
и сковав два орла злата
подобна херувимом и серафимом,

и глаголаше: «Аще будет бог на землю,
то снидет дух святый во орла».
А орла же ся поносивше по церкви
и вознесоста ся на небо.

А се великый в пророцѣх Іоанн,
предтеча, креститель господень,
иже роди ся от благовѣщенія Гавріила,
в пустини въспытав ся от юности,

. . . . . .
. . . . . .
. . . . . ядый мед дивій,
то что ты, господи, съгрѣшил есть?

. . . . . .
то и той, господи, на земли
от Ирода поруган бысть,
зде же с нами в адѣ мучим есть.

Но сего жалуют твоя пророци
Илю или Еноха, угодивша тобѣ
паче всѣх праведник на земли,—
Или ти, господи, и пророци что согрѣшиша?

Уже бо, господи, не видим
свѣтозарнаго твоего солнца
ни благодарнаго твоего свѣта,
но тугою содержимы есмы.

. . . . . .
. . . . . .
. . . . . .
жалѣнія нашего уныли есмы.

. . . . . .
то грѣх ли ради наших
не хощеши нас помиловати,
или своего времени ждеши?

Коли ты сам хочеши снити,
сам вѣси едін, [господи],
но мы человѣци тощливы,
а ты еси долготерпѣлив и незлобив.

. . . . . .
. . . . . .
Приди по нас господи вскорѣ,
избави нас от ада и свяжи Діавола».

И глагола Ад ко Діаволу:
«Слышу . . . . . .
Прискорбна ми есть душа отпустити Лазоря
и нудим есмь отринути Адама».

И егда воскрес Лазорь изо ада
и глагола ко господу:
«Господи, вопіют ти пророци во адѣ:
первозданный Адам,
и патріарх Авраам и со сыном Исааком
и со внуком Іяковом;
Давид же ти вопіет о сыну своем Соломонѣ:
изведи господи из ада!»

И глагола господь к Лазорю:
«Аще бы не Давида ради,
раба моего возлюбленаго,
а Соломона бых во адѣ искоренил».

И сниде господь духом на Ада
и множество небесных вой с ним:
Исемиел и Рагуил, Измаил,
Нанаил, Тартар, Гаврил, Михаил.

И вси ангели идуще со крестом на Ада
и рекуще: «Возмете врата вѣчная,
и да возмутца врата плачевная,
и внидет царь славы!»

. . . . . .
И глаголаша ангели со пророки:
«Господь силен и страшен во бранех,
то бо есть царь славы, да возмутца!»

Тогда царь великій Давид глаголеть:
«Коли бѣх жив . . . . . .
да сокрушатца врата мѣдная
и верея желѣзная сломятца».

И тогда сокрушит господь врата мѣдная
и верея желѣзная сломит,

. . . . . .

. . . . . и глагола Адаму:

«Сия тя десница создала от вѣка,
сия же тя изведет из тля».

. . . . . .

. . . . . .

ПОПРАВКА

На стор. 81—82 підніс я згадку в нашім «Слові» про пророка Даниїла, що носив дерев'яне ярмо на плечах і, завваживши, що такого оповідання про пророка Даниїла в Біблії нема, висловив деякі здогади щодо джерел, із яких міг автор нашого «Слова» взяти сей образ. Уже по надрукуванні сеї розвідки я дійшов, що маємо тут діло справді з канонічною традицією, тільки не про пророка Даниїла, а про Єремію. В книзі сього пророка в гл. XXXII говориться, як господь наказав йому зробити ярмо і носити його на своїй шиї і як потім пророк Ананія розламав се ярмо на ньому. Значить, у тексті нашого «Слова» покладено через помилку Даниїла замість Єремії — знову вказівка на те, що Соловецька копія — бо тільки в ній знаходимо се місце — писана, мабуть, не з писаного взірця, а з пам'яті. Розуміється, що супроти сього відпадає потреба дошукуватися зв'язку нашого «Слова» з піснею про Кончака і з тим її уривком, який зберегла нам Волинська літопись, відпадають і всі дальші висновки, пороблені мною в показанім уступі. Та се, очевидно, не може захитати загального погляду на характер ані на час повстання сього твору, висловлений у моїй розвідці.

НОВИЙ ПРИЧИНОК ДО СТУДІЙ НАД ІВАНОМ ВИШЕНСЬКИМ

Моя праця про Івана Вишенського, опубліко-вана 1895 р.*, мала те незвичайне щастя, що викликала цілий ряд критик (згадаю тільки важніші: проф. Каліни, проф. Брюкнера, д-ра Студинського, Гн. Житецького і А. Кримського)*, де подано було багато поправок, уваг і цінних вказівок для нового оброблення сього інтересного писателя. Дещо нового про нього знаходимо і в виданім недавно другім томі монографії проф. Голубєва про Могилу*. В отсих рядках я хотів би звернути увагу ще на один твір Вишенського, не розібраний мною в згаданій книжці з 1895 р. і не завваженій також моїми критиками. Сей твір інтересний особливо тим, що був одиноким твором Вишенського друкованим за його життя — хоч і без його імені; він змушує нас зробити хоч один виємок із твердження, що з творів сього автора за його життя ніщо не було друковане.

В своїй розправі з 1895 р. на стор. 451 згадав я про збірне посланіе афонських монахів, опубліковане князем Константином Острозьким* 1598 р. в додатку до сімох посланій патріарха Мелетія Пігаса* проти унії в так званій бібліографами «Острозькій книжечці в десятьох відділах». Із сього старого друку, що швидко зробився бібліографічною рідкістю, переписувано не раз се посланіе до рукописних збірок (див. арх. Леонид. Описание рукописей. гр. А. С. Уварова, т. IV, стор. 123, 128; те саме: Строев. Описание рукописей И. Н. Царского, № 393 і 395). Не мавши в ту пору під руками ані старого друкованого тексту, ані пізнішої копії, ані навіть тої новішої репродукції посланія, яку зробив Малишевський* у другім (не випущенім у світ) томі своєї монографії про Мелетія Пігаса,

я нічого не міг сказати про сей твір. Тепер, маючи в руках його текст, надрукований д-ром Мільковичем* із копії, захованої в архіві Львівської Ставропігії* (Monumenta confraternitatis Stauropigianae Leopoliensis, t. I, 881—886)[1], я можу твердити напевно, що се посланіє було твором Івана Вишенського*. Короткий аналіз змісту, мови і стилю покаже правдивість сього твердження.

Посланіє адресоване «благочестивому княжати Василію», тобто кн. Острозькому, котрого називає зараз зі звичайним у Вишенського накопиченням прикметників «поборником церкви соборное, православное, восточное вѣры, ни в чесом неизмѣнное, авраамское, пророческое, апостолское, мученическое, отеческое, преподобных праведных и всѣх святых богоугодно поживших и богу угодивших». Далі, знов у дусі Вишенського, посланіє адресується до всіх православних християн, починаючи від панів, воєводів і єпископів «и до послѣднаго степене и простым смиренным гражаном в благочестіи обрѣтающимся еще в лядской земли». Воно написане від монахів Святої Гори «от страны вашее», значить, від афонітів-русинів. «Дійшов до нас — говориться в посланії — плачливий голос і такий важкий, що кожний правдивий боголюбець і братолюбець мусить сумувати і боліти тілом і душею, оплакуючи упадок братів гірше власної душі. Ті, що повинні були світити церкві світлом євангельського життя, ширять тьму, морок і ману, і згіршення. Але ви сьому не дивуйтеся, ані тим не турбуйтеся, ані не вдавайтеся в сумнів, «но паче вы благочестивіи мужайтеся, тверди, крѣпци и непоколебими в вѣре своей пребудѣте и ниже страха человѣческаго ужасайтеся, ниже баснословія многоплетенных лживых словес слухайте». Хоч і уб'ють ваше тіло, ви заховайте цілу голову — віру. «Много бысмо имѣли писати вам о прелести антихристовой хитрости, злобы, лукавства, ухищренія, како се упстрил розличне і въоружил на церков Христову, хотечи погасити сѣмя вѣры в вѣрных, то нынѣ нѣсть время. Сего ради толико вам мало обнажим отступников благочестія, да ся ними не прелщаете». Так вияснює автор посланія причину його написання і головну тему, про яку хоче писати. Маючи на увазі факт, що посла-

[1] До речі завважу, що подана в титулі сього передруку цитата на мою книжку про Вишенського, стор. 175, не має ніякого значення.

ніє було опубліковане в половині 1598 р. (передмова Острозького датована д. 11 червня, пор. митроп. Евгений. Описание Киево-Софийского собора и киевской иерархии. Киев, 1826, стор. 137), ми зрозуміємо, що причиною написання сього посланія був берестейський собор 1596 р., на котрім руські єпископи, крім двох (львівського і перемиського), разом з митрополитом Рагозою* відступили явно від православія і перейшли на унію. Проти тих єпископів і звертається попереду усього автор посланія і сей уступ його твору є найсильнішим доказом на те, що автором посланія був не хто інший, тільки Іван Вишенський. Адже ж тут маємо in nuce[1] зміст трохи пізніше, при кінці 1597 р. написаного великого посланія «К епископом, утекшим от православное церкви» (порівняй мою працю, стор. 192—195). Аргументи ті самісінькі, тільки держані загально, без фактичних доказів і особистих нападів. Автор хоче показати «не голыми словесы, но писаніем, яко сіи не были пастыре ниже учителе ниже вѣрніи, но были блазнители, прелестницы и разбойнически престол силою имѣніа, злата и сребра и человѣческою помощію и ухищреніем въспріали, да имѣньми а не церковію владѣют. Дѣрою влѣзли, а не дверми». А який був їх вступ, такі й плоди їх володіння. І не могло бути інакше. Адже ж хто хоче бути добрим, духовним пастирем, повинен 1) ще в світськім стані сповняти Христові заповіді і любити людей і 2) зректися світу і його дібр та користей і тільки тоді йти в духовний стан. «Покажи ж ты мнѣ в тѣх епископах не только заповѣди Христовы всѣ еще миряне сущи аще съхраняли, но едину кую от евангельских словес аще кои сотворил? Где претерпѣл ближняго и не судил ся с ним и благословил его вмѣсто нѣкоея пакости или отнятьем имѣнія и кривды учиненія и до ризы взятія и до срачицы невъзбраненія и по лицу біенія и другое страны обращеніа по Христовом словесы и прочих заповѣданых от него? Не все ли от юности даж до старости нынѣшняго времени в сварах, стяганіях, судах, правованіях, практиках, лъжеухищреніях, да лжею побѣдит искреняго своего, житіе свое проходили и нынѣ проходят?» І на єпископства пішли вони не на те, щоб служити церкві. «Нынѣ воин, властелин, богач, сластолюбец, а утро с тѣмиж имѣнми ничтож обнищавши, ради других имѣній, да будет болшій пан и богатшій и слуг болшей да

[1] В основі (*лат.*).— *Ред.*

имат и трапезы богатшіе и сластнѣйшіе по воли своеи да творит... сего ся ради на епископство тъщит... Тогда бо маетностью церковною и дѣвици замуж отдает и сродство свое обогащает и сам ся в мирѣ сем якоже богатый он пытает, услаждает и насыщает. И от сего майстер погибелный яко в своем сосудѣ основавшися, на болшую высоту ум и помысл его въздвизает, славою в нем играет, да себѣ нѣкую славу в вѣце сем обрящет». Так малює Вишенський психологію апостазії єпископів — майже дослівно згідно з тим малюнком, який бачимо в його посланії до самих єпископів. І далі він подає аргумент, звісний також із інших писань Вишенського, що правдива церков Христова повинна на землі терпіти переслідування та приниження. «Но сіи забѣгли на покои латинскіи, на славу і на честь папину, да здѣ мирно свое житіе и безнавѣстно поживут, изобразуючи, яко не суть и не были пастырѣ, но розбойници и не дверми, но дирою влѣзли».

Що робити православним у такім положенні, в якім опинились вони на Вкраїні, автор посланія не знає. Він аскет, він знає тільки одне: боротьба з покусами світу неможлива. Треба отрястися з них, бігти на пустиню і тут у тишині пізнавати бога. Адже ж усе на світі минуще, а всі віри, крім православної — мана і не варті називатися вірами. Чому? Бо не мають дару св. духа. «Наша же восточная вѣра истиная и не прелестная духа святаго дарованія въмѣщает, пришествія его сподобляет ся; освящают ся богоугодницы и просвѣщают и в боговиденіе приходят, богословствуют от духа наставляеми по совлеченіи ветхаго человѣка и по смерти тѣло нетлѣнно богоугодников пребывает, вонями благоуханными благоухает и чюдотворят кости мертвые». І сей аргумент ми знаходимо в інших писаннях Вишенського, від котрого перейняли його й інші апологети православія, прим. Захарія Копистенський* у своїй «Палінодії». Кінчиться посланіє звичайною у Вишенського порадою православним — терпіти всі переслідування, бо терпіння веде до вічного щастя.

Здається, сам отсей зміст і подані тут виписки вистануть вповні для сконстатування, що се соборне посланіє афонських монахів було твором Вишенського. Се сконстатування важне для історика літератури тим, що додає новий факт для характеристики писательскої діяльності Вишенського, збагачує його літературну спадщину ще одним, хоч і не першорядної ваги, та все-таки інтересним твором, вно-

сить одну певну дату в хронологію тих творів, яку нам приходилося уставляти звичайно наздогад, укріплює дату написання другого, дуже важного твору — посланія до єпископів-уніатів, для якого отсе посланіє служить немов коротеньким нарисом і конспектом, і подає важний причинок для оцінки того значення, яке мали писання Вишенського для сучасних, котрі не вагувалися надрукувати його посланіє в одній книжці з посланіями високопоставленого і шанованого патріарха Мелетія Пігаса.

АПОКРИФІЧНЕ ЄВАНГЕЛІЄ ПСЕВДО-МАТВІЯ І ЙОГО СЛІДИ В УКРАЇНСЬКО-РУСЬКІМ ПИСЬМЕНСТВІ

І

Вже в передмові до другого тому моєї збірки апокрифів («Пам'ятки», II, стор. VII—VIII, X, XIII—XV) я підніс важність т. зв. псевдо-Матвієвого євангелія для розвою національних літератур у Західній Європі середніх віків. Далі згадано там також про вплив сього апокрифа на староческу (стор. LXII) і польську (ст. XLVII) літературу, а на ст. LXII вказано на слід впливу того апокрифа навіть на новгородське малярство, хоча текст його, не дуже популярний і в Західній Європі, не був перекладений на жодну слов'янську мову.

В тім самім другім томі моєї збірки апокрифів я опублікував деякі пам'ятки нашого старшого письменства, що доказують значніший вплив сього апокрифа на наше письменство, спеціально на Карпаторуській території і змушують нас придивитися ближче як тому євангелію, так і тим його переробкам, що могли дійти в такій чи іншій формі на сю територію і послужити взірцем і джерелом для наших письменників. Пам'ятки, про які тут мова, се поперед усього поема «Сказаніе о зачатіи и рождестви пресвятия Богородици», знайдена д. Гнатюком* у Керестурі* в двох копіях, із XVIII і XIX в., на жаль, у обох без кінця («Пам'ятки», II, 74—98) і збірка «Чудес, которыи ся стали, гды Христос перед Іродом до Єгипту уходил»; сі чудеса знайдено в відписах як на Угорщині, так і в Києві («Пам'ятки», II, 153—157 і 403—408). Можемо тут лишити набоці ще один слід впливу того євангелія, власне т. зв. «Житие господа бога нашего Ісуса Христа и матере его» («Пам'ятки», II, 59—65), сконстатувавши, що се в значній часті переклад із польської книжки Опеця*

«Żywot Pana naszego Jezusa Chrystusa» (див. «Пам'ятки», т. II, стор. XXVII).

Найцікавіша з тих наших пам'яток без сумніву керестурська поема про уродження і дитячі літа Марії; як звісно, вона доводить оповідання до тої хвилі, коли Марія, по благовіщенні, задумує піти в відвідини до своєї своячки Єлизавети. Хоча зложена дивно мішаною, церковно-руською-сербсько-словацькою мовою, ся поема все-таки являється твором, не позбавленим навіть чисто літературної вартості. Такі місця, як опис гори Морії і Соломонового храму, як розмова Марії з ангелом, сцена між Йоакимом і пастухами, не вважаючи на деякі психологічні наївності, показують у авторі поетичну жилку і дар вірного обсервування дійсності. Те, що я підношу в загальній характеристиці карпаторуської літератури XVII—XVIII в.,— дар надавання апокрифічним повістям локального колориту, бачимо й тут у досить значній мірі.

Але далеко важніша і цікавіша ся поема для нас із історико-літературного погляду, власне тим, що в ній бачимо відгук апокрифа, досі дуже мало звісного на слов'янськім, особливо ж на руськім і сербо-болгарськім грунті, так званого «Liber de ortu beatae Mariae et Infantia Salvatoris a beato Matthaeo evangelista hebraice scriptus et a beato Jeronimo presbytero in latinum translatus» (T i s c h e n d o r f. Evangelia apocrypha, 1876, стор. 51—112)[1], а потроху також статті «De nativitate Mariae» (там же, 113—121). Ті обі статті, звісні тільки в латинських текстах, були правдоподібно переробками Яковового первоєвангелія, котрого старий латинський переклад був майже незвісний у Зах. Європі перед XV віком.

Першу виразну згадку про ті апокрифи маємо в листі папи Іннокентія I до Ексуперія з 405 р., де говориться: «Cetera autem, quae vel sub nomine Matthiae (в інших копіях Matthaei) sive Jacobi minoris, vel sub nomine Petri et Johannis, quae a quodam Leucio scripta sunt, vel sub nomine Andreae, quae a Nexocharide (в інш. Xenocharide) et Leonida philosophis, vel sub nomine Thomae, et si qua sunt alia, non solum repudianda, verum etiam noveris esse

[1] Окремо видав сей твір із невизисканого Тішендорфом штутгартського рукопису О. Шаде (O s c a r S c h a d e. Liber de infantia Mariae et Christi Salvatoris, commentatio seorsim edita Halis Saxonum, 1869.

damnanda» (Tischendorf, op. cit. XXIII)[1]. В Гелазієвім декреті з р. 496* вичислено між апокрифами не тільки євангелія Якова і Томи, але також «Liber de infantia Salvatoris» і «Liber de nativitate Salvatoris et de Maria vel obstetrice». Дуже інтересна уміщена перед псевдо-Матвієвим євангелієм переписка (розуміється, апокрифічна) єпископів Кромація і Еліодора з Єронімом*, перекладачем святого письма на латинську мову. «Про уродження діви Марії, про різдво і дитячі літа господа нашого Ісуса Христа — пишуть єпископи — знаходили ми дещо в апокрифічних книжках. Та що там багато противного нашій вірі, то по нашій думці треба відкинути все, щоби з нагоди Христа не зробити радості антихристові (ne per occasionem Christi traderemus laetitiam Antichristo). Коли ми міркували про се, прийшли до нас святі мужі Парменій і Вірін і сказали, що твоя святість віднайшов книгу, писану рукою святого Матвія-євангеліста, де описано також уродження самої діви-матері і дитячі літа нашого спасителя». Єпископи просять Єроніма, щоб переклав сю книгу на латинську мову не так для пізнання самих чудес Христових, як радше для поборення єретицьких хитрощів. Св. Єронім відповідає буцімто на сей лист, що святий Матвій справді написав таку книгу, але по-гебрейськи, і досі не опублікував її; екземпляри її, писані його власною рукою, хороняться у побожних мужів, передавані з роду в рід. Тільки один екземпляр дістався до рук Левкія Маніхейця, того самого, що написав фальшиві дії апостолів, і він, перекрутивши Матвієве писання, видав його (мб. по-грецьки), і воно було похвалене маніхейським синодом* (in synodo, cui merito aures ecclesiae non paterent)[2]. Отже ж тепер нехай пропадуть кусання тих гавкучих псів! Видаємо отсе писання апостола і євангеліста не на те, щоб покласти його нарівні з канонічними книгами, але щоб відслонити брехливість єретиків» (T i s c h e n d o r f, op. cit., 51—53). У своїй дисертації «De evangeliorum apocryp-

[1] А всі інші, що існують чи з іменем Маттія (в інших копіях — Маттея), чи Якова Молодшого, чи з іменем Петра й Іоанна, що якимсь Левкієм написані, чи з іменем Андрія, чи написані філософами Нексохаріадом (в інших — Ксенохаріадом) і Леонідом, чи з іменем Фоми, і коли є якісь інші, не лише їх треба відкинути, але, щоб ти знав, і конче засудити (*лат.*).— *Ред.*

[2] У синоді, завдяки якому вуха церкви будуть закритими (*лат.*).— *Ред.*

horum origine et usu». Тішендорф* звернув увагу на те, що євангеліє псевдо-Матвія справді виступає против єресі маніхейців; бо коли ті виводили рід Марії із племені Леві, то тут виводиться її рід від Давида, значить, із племені Юди. Захвалювання монастирського, незамужнього життя Марії вказує на те, що євангеліє було скомпоноване не швидше, як у V віці, хоча деякі його часті взяті з якихсь давніших, східних писань, що не дійшли до нас.

І в середніх віках се євангеліє не було дуже популярне; до нас дійшло ледве 10 копій і то дуже давніх і розкиданих по різних краях. Давнішим збирачам апокрифів воно було незвісне; перший згадав про нього Котелер* ще в XVII в.; перших 24 глави видав Тільо*, і тільки Тішендорф опублікував цілість. Пізніше від сього євангелія, десь у VI в., як догадується Тішендорф, виразно для противділання йому в церковно-правовірнім дусі було скомпоноване на Заході коротше оповідання «De nativitate Mariae», що справді швидко витиснуло з рук публіки сей старший, просторіший апокриф. У 10 розділах міститься тут оповідання про Йоакима і Анну, про заповідження і вродження Марії, її дитячі літа і заручини з Йосифом і вривається на різдві Ісусовім. При кінці XIV в. сей твір майже весь війшов у «Золоту легенду» Якова de Voragine*, а перших 8 розділів також вписано в «Speculum historiale» Вінкентія з Бове*. Та він же вніс у сю свою величезну книгу також глави 6, 8, 13—14, 17—19, 20—24 євангелія псевдо-Матвієвого, але з рецензії, де автор називався «Яков син Йосифів». Разом з перекладами сього твору на мови французьку і долішньо-німецьку в XIV в перейшли й ті відривки в народ. Зрештою ще в XIII в. у Франції перекладено псевдо-Матвієве євангеліє на пікардський діалект*. Поодинокі розділи із сього євангелія війшли потім у популярні книжки про життя Ісуса, що виходили у Франції від кінця XV в. (Див.: P a u l i n P a r i s. Les manuscrits français, т. IV, стор. 1, 12—14; т. VI, стор. 418 і д.; G u s t a v e B r u n e t. La France littéraire au XV siècle. Paris 1865, стор. 210; M i g n e. Dictionnaire des Apocryphes II, 377 і д.).

В X віці в Німеччині переробила Матвієве псевдоєвангеліє на латинські гекзаметри талановита поетка Грозвіта, монахиня з Гандерзгейму, в поемі «Maria», хоча і тут взірцем була редакція, де автор називався не Матвій, а Яков. Тим самим євангелієм користувався, хоч дуже в малій мірі, автор німецької поеми «Leben Jesu», написаної

ще в XII віці, далі піп Вернер (Pfaff Wernher) у своїй поемі «Drei liet von der Maget», написаній 1172 р. Тим самим євангелієм, хоча, мабуть, уже в французькій віршованій переробці, користувався також німецький поет Конрад фон Фуссесбрун* у своїй поемі про Ісусові дитячі літа. Виписки з того євангелія є в хроніці Мартина Поляка (вмер 1278 р.); ним користувався автор поеми «Die Erlösung», зложеної в Гессії в половині XIII в. і величезної поеми «Das grosse Passionale», що містить у собі крім історії Марії, Ісуса, Пілата і т. ін. також життя святих мучеників на цілий круг року. Тим євангелієм користувався подекуди також монах-картузіанець Філіп, що при кінці XIII в. написав дуже популярну поему «Marienleben». Та він не користувався псевдо-Матвієвим євангелієм безпосередньо, але держався вірно латинської віршованої компіляції «Vita beatae Mariae virginis et Salvatoris rhytmica», скомпонованої, мабуть, у XII або в першій половині XIII в. Із сеї латинської переробки черпали й інші німецькі автори кінця XIII і XIV в. І в Німеччині видано було ще при кінці XV в. кілька популярних книжок про уродження і життя Марії, але про їх джерела досі не було спеціальних дослідів (Пор.: Robert Reinsch. Die Pseudo-Evangelien von Jesu und Marias Kindheit in der romanischen und germanischen Literatur. Halle, 1879).

Лишаючи на боці літератури італійську, англійську і інші західно- та північноєвропейські, де також було багато прозових і віршових оповідань про вродження і молодість Марії і Ісуса, ми мусимо звернути увагу на те, що популярність тих поетичних переробок, звичайно, була не дуже широка і недовговічна. Роблені для одного якогось круга, прим., для лицарства — і улюбленою в тім крузі манерою, вони рідко виходили поза той круг, рідко переписувалися і коли та манера вийшла з моди, вони також попадали в забуття. Для духового життя широких мас важніші були ті уривки і ремінісценції апокрифів, що діставалися в текст незчисленних компіляцій, де оповідано монографічним способом життя Марії і Ісуса, в текст середньовікових казань, коментаріїв до святого письма, підручників риторики і т. ін. писань, що не тільки були безліку переписувані, але й пізніше ще належали до перших, друкованих книжок, уживалися в школах, були підручними книжками для проповідників і пізніших полемістів,

були перекладані з латинської на інші європейські мови і таким робом знаходили доступ до новіших національних літератур. Апокрифічні деталі бували тут розмальовані, розширені, збагачені найрізнішими місцевими легендами та видумками пізніших авторів; їм надавано більше або менше виразний місцевий колорит, підсувано такі чи інші тенденції відповідно до місця і обставин. Із тих середньовікових переробок, у яких при загальній некритичності тих часів усе ще бачено «боже слово» або бодай авторитет церковних учителів, черпали пізніші, особливо слов'янські письменники і поети. В передмові до другого тому «Пам'яток» я зазначив також відгуки згаданих мною двох латинських апокрифів у такім важнім для православної церкви творі як «Мінеї» Димитрія Ростовського*. Тут нам прийдеться зупинитися й на ньому довше.

До найбільше впливових переробок, основаних на апокрифах, але підмішаних іншими, досі ще не вислідженими деталями, належить власне згадана латинська поема «Vita B. Virginis et Salvatoris rhytmica»,—що власне задля своєї віршової форми і латинської мови здобула собі широку популярність і поза межами Німеччини. Ся поема, зложена з 8031 вірша, по парі римованих, була у 1888 р. опублікована, на жаль, без ніякого наукового апарату, д-ром А. Фегтліном*. Він зазначує тільки, що ся поема, «якої початок поки що губиться в темряві, судячи по численних і вчасних наслідуваннях і переробках, яких діждалася в усіх краях Європи в середніх віках аж до XVI в., мусила бути зложена десь у першій половині XIV в. Її автор, що позбирав із грецьких і латинських джерел і обробив оті легенди про Марію і Христа, був широко освіченим духовним; його ім'я не дійшло до нас. Чи він жив у Стирії, як приймає Рюккерт* у своїм виданні «Життя Марії, брата Філіпа», сього годі доказати». Подавши далі зміст поеми, др. Фегтлін підносить, що в самій королівській бібліотеці в Монахові[1] є шість рукописів тої поеми, в Грацу три, одна в Цюріху і т. д.

Щодо слів д-ра Фегтліна, буцімто автор сеї поеми позбирав оброблені в ній легенди з грецьких і латинських джерел, мусимо висловити сумнів, чи вмів він, живучи в XIII в., грецьку мову. Пролог першої книги його поеми

[1] Мюнхені.— *Ред.*

де він вичислює свої джерела, скріпляє той сумнів. Читаємо там ось що:

Sanctus Epiphanius, doctor veritatis,
Salamine pontifex Cypri civitatis,
et sanctus Ignatius, verus martyr Dei,
Iohannis discipulus filii Zebedei,
et Johannes Damascenus, qui philosophiam
omnem suam revocavit divinam in usiam,
de Maria virgine quedam conscripserunt,
que nobis in autenticis scriptis reliquerunt.
Descripserunt universe vite sue statum,
corporis et anime decus et ornatum.
Latinum in eloquium nuper hec translata
repperi, sed nondum adhuc scriptis propalata[1].

Із сього признання бачимо, що автор не черпав із ніяких грецьких джерел, але користувався якоюсь латинською компіляцією, що покликалася, для надання собі більшої поваги, на грецьких отців: Єпіфанія Кіпрського, Ігнатія Богоносця* і Івана Дамаскіна*, хоча очевидно ті поклики зовсім фантастичні, бо у згаданих отців церкви нема тих легенд, які подано в поемі. Що справді він черпав не з джерел першої руки, але з латинської компіляції, яку тільки з прози перевів на вірші, се потверджує він зараз далі додаючи, що перероблює се «stilo licet rustico, sermone tamen brevi»[2]. Так само не можна брати поважно й дальшого поклику автора на джерела для кінцевої часті поеми:

Sanctus Dyonisius Areopagita
de Marie transitu scribit ex hac vita,
et sanctus Juvenalis, episcopus Byzanti,
Cosmas et Theophilus, diversi quoque sancti,
ac doctores plurimi de virgine scribentes
pluraque fideliter exponunt nos docentes,
que pro laude virginis Marie compilavi.

---

[1] Святий Єпіфаній, учитель істини,
єпископ у місті Саламіні на Кіпрі,
і святий Ігнатій, справжній мученик божий,
Іоанн учень Зебедеєва сина,
і Іоанн Дамаскін, який усю свою філософію
звів до божественної суті,
дещо написали про діву Марію,
і нам залишили свої власні писання.
Вони описали все її життя,
красу і вроду її тіла і душі.
Все це в перекладі на латинську мову
недавно знайшов, але ще не опублікував (*лат.*).— *Ред.*

[2] Хоч простою мовою, вате стисло (*лат.*).— *Ред.*

Si quis ut apocriphum hoc velit reprobare,
caveat, ne veritatem presumat condempnare
Et in locis singulis ponendi sunt auctores,
qui sunt hujus carminis verissimi doctores[1].

Як бачимо, автор і сам почував, що йому закинуть компілювання апокрифічних оповідань і заслонюється від сього закиду, вивішуючи імена церковних писателів, із котрих жоден, крім (апокрифічного!) Діонісія Ареопагіта*, не писав того, що буцімто черпає з нього поема. Натомість автор навіть не натякає на властиві джерела свого твору — апокрифічне євангеліє псевдо-Матвія і оповідання «De nativitate Mariae», а для дальших частей, крім інших апокрифів, звісне «Dormitio B. Virginis Mariae», приписуване святому Іванові Богослову* (не Дамаскіну) і «Vita B. Virginis Mariae» константинопольського монаха Єпіфанія* (не Єпіфанія Кіпрського!).

II

На слов'янськім грунті, як звісно, з давен-давна боролися дві сфери впливів: східна, православна, з західною, католицькою. Розуміється, що й тут, у обсягу апокрифічної літератури, проявляється різниця тих впливів. У східній церкві апокрифічне первоєвангеліє мало трохи що не канонічну вартість і переписувалося в збірниках житій і «слів», призначених для церковного вжитку; тим часом на заході сей апокриф до XVI в. був майже незвісний, та й потім звісний був тільки вченим і не мав ніякої популярності. Значить, коли у західних слов'ян знаходимо прозові чи віршовані оповідання про зачаття, вродження і молодість Марії і Ісуса, то відразу можемо прийняти, що знайдемо в них деталі взяті не з первоєвангелія, а із згаданих

---

[1] Святий Діонісій Ареопагіт
написав про перехід Марії з цього життя,
і святий Ювеналій, єпископ Візантії,
Косма і Теофіл, також святі люди,
і дуже багато вчених, що про Діву писали
і правильно про це нас повчали,
і я з написаного ними в похвалу Марії склав.
Коли хтось схоче це засудити як апокриф,
хай подумає, чи не засудить він істину.
І нехай кожен автор буде на своєму місці,
всі, що цього твору є найсправжніші складачі (*лат.*).—***Ред.***

попередньо латинських апокрифів і їх пізніших латинських переробок. Слов'янських поем, особливо у чехів, про сі теми складено в XIV в., певно, немало, але більшина тих пам'яток, так як і загалом більша часть тої старочеської літератури, пропала в пізніших нещасних пригодах; те що дійшло до нас, се тільки дрібні відривки, заховані щасливим випадком. До таких відривків належить вірша з XIV в., опублікована Ербеном* (Wybor z literatury české, díl první, w Praze 1845, стор. 387—395) п. з. «Ježišowo mládí»; далі опублікована А. Патерою* (Časopis českého Musea, 1884, стор. 511 — 524) пісня п. з. «Svaté Mařie s nebes chvála», а в кінці уривок дуже гарної поеми, опублікований П. Шафариком* (ČČM, 1855) п. з. «Zlomek legendy o sv. Annĕ» (див.: P. J. Šafařik. Rozprawy z oboru věd slovanských, díl třetí, v Praze 1864, стор. 347—350). Найстарша з тих поем — ся остання, хоч годі згодитися з Шафариком, щоб вона була зложена ще в половині XIII в. Навпаки, і мова і віршова форма, все вказує на пору найкращого розцвіту сторочеської літератури в часі Карла IV*. Пісня, опублікована Патерою, мусила бути зложена геть пізніше, при кінці XIV або в початку XV в., в добі упадку старочеської літератури, як догадується її вчений-видавець.

У зв'язку з тими чеськими віршами роздивимо ту поему, що знайдена д. Гнатюком у двох копіях, одній із XVIII, а другій новішій із XIX в. в Керестурі в південній Угорщині і була опублікована мною («Пам'ятки», II, 74—98) п. з. «Сказаніє о зачатіи и рождестви пресвятыя Богородицы и присно Дѣвы Маріи». Се «сказаніє» вже своєю віршовою формою, своєю мовою і своїм змістом таке не подібне до всього того, що на сю тему було звичайно писане у слов'ян православного культурного круга, що для його зрозуміння мені видається доконче потрібним детальний розбір його змісту в порівнянні з іншими подібними творами, далі його мови і поетичної форми. Виходячи від основного тексту латинських апокрифів псевдо-Матвія і «Evang. de nativitate Mariae», а де треба, й від грекослов'янського первоєвангелія, і притягаючи до порівняння також латинську поему, я буду розбирати три старочеські поеми і керестурське «Сказаніє» в зв'язку з тими прозовими угро-руськими і українськими текстами, про які згадано вище. Додаю, що змістові керестурської поеми відповідає 9 глав псевдо-Матвія, 10 глав «Evang. de nativitate»,

258 віршів поеми «Ježišovo mladi»; Шафариків уривок має всього тільки 78 рядків, але відповідає тільки одній часті першої і часті другої гл. апокрифів.

І гл. псевдо-Матвія говорить про Йоакима з племені Юди. Се був багатий чабан, дуже богобоязний, що весь свій дохід ділив натроє: одну часть давав на вдови і сироти, другу на слуг божих, третю обертав на свій ужиток. Се почав робити від 15-го року життя. На двадцятому році оженився з Анною, дочкою Нахара, і жив з нею двадцять літ, не маючи дітей. В євангелії «De nativitate Mariae» говориться про обоє родичів; про плем'я Юди не згадано, тільки про покоління Давида. Два рази піднесено, що Йоаким і Анна жили в Назареті; про чабанство нема згадки; свої доходи ділили натроє: часть для храму і жреців, часть для мандрівних і вбогих, а часть для себе. 20 літ не маючи дітей, вони обіцялися богу, коли їм дасть дитину, віддати її на услуги богу і задля сього щороку в великі свята ходили до храму. Латинська поема зводить докупи оба варіанти і починає оповідання ось як:

> In civitate Nazareth in terra Galylea
> homo quidam habitabat ortus ex Judea
> gente, genus eius sumens de stirpe David regis[1].

Про те, що Йоаким був чабаном — нема згадки; свої доходи ділив натроє: одну часть роздавав

> Infirmis et pauperibus, pupillis et egenis,
> peregrinis, viduis et vagis alienis[2],

другу — для храму, третю лишав собі. Обоє з жінкою

> longo vero tempore simul habitabant,
> quod nullam propaginem prolis procreabant[3],

але як довго жили бездітно — не сказано. «Ježišovo mladi» йде тут за псевдо-Матвієм: робить Йоакима чабаном, не згадує про його походження від Давида, згадує про 20 літ

---

[1] У місті Назареті у Галілейовій землі
Жив якийсь чоловік, що походив із Іудеї,
А родом він був із племені царя Давида (*лат.*). —*Ред.*

[2] Хворим і вбогим, малим і бідним,
прочанам, удовам і чужинцям (*лат.*).— *Ред.*

[3] Отже, довгий час вони жили разом,
але не було в них ніяких нащадків (*лат.*).— *Ред.*

бездітного життя, не згадує про Назарет; тільки в одній дрібниці бачимо вплив «Evang. de nativitate» а то в порядку, в якім вичислено три часті Йоакимового добра і їх призначення: перша для храму, друга для вбогих, третя для себе. Приводимо тут початок сеї поеми:

Byl žid, jemuž jmě Joachim bieše,
Ten v manželstvi ženu Annu jmějieše.
Ten žid mnoho owec jmějieše,
A jineho těženie nejmějieše.
Wes užitek z swych owec děliešе:
jednu čest božiemu (chramu) a jeho sluham nosieše,
druhu čest pútnikóm a sirotkom děliešе,
třetí čestí sam s swú čeledi žiw bieše.
A to činil jest za let dwadceti,
s swu paní ne maje děti[1].

Шафариків уривок іде за псевдо-Матвієм: Йоаким — багатий чабан,

Jakž ni jeden z toho kraje
byl tak mnoho skota maje[2].

Оповідається про його шлюб з Анною:

A když dvadcieti let minu,
pojal sobě ženě hpannu
všie cti děvku jménem Annu,
jež bě dci Ižakarova,
rodu krale Davidova[3].

Назва Аннииного батька взята може з псевдо-Матвія, де він називається Ахар, але швидше з «Evang. de nativit.», де Ісахар-жрець, що не приймає Йоакимової жертви.

---

[1] Жив один єврей на ім'я Іоахім,
Була в нього дружина Анна.
Цей єврей мав багато овець,
А іншого майна в нього не було.
Увесь прибуток від своїх овець він ділив:
одну частину — божому (храмові) і служителям його,
другу частину він віддавав подорожнім і сиротам,
на третю частину він жив сам із своєю родиною.
І так він робив аж двадцять років,
з своєю дружиною не мав дітей (*чеськ.*).— *Ред.*

[2] Як ніхто інший із того краю
Він так багато худоби мав (*чеськ.*).— *Ред.*

[3] А коли минуло двадцять років,
узяв собі гарну жінку,
шановану всіма, на ім'я Анну,
що була дочкою Ісахара
з роду царя Давида (*чеськ.*).— *Ред.*

Йоаким живе з нею двадцять літ, не маючи плоду. Натомість пісня Патери держиться «Evang. de nativitate Mariae», хоч і переносить їх осідок із Назарета до Віфлеєма; своє добро ділять натрое:

Czest gednu bozyemu domu,
druhu czest chudym, putnikom,
pro Buoh, pyessym y konnikom[1].

Дуже інтересний тут додаток, якого нема в апокрифах, але який характеризує звичай наших (а певно й чеських) селян «держати день у році», себто в певний день щороку справляти обід для вбогих, сполучений зі службою божою за покійників і угощенням свояків і приятелів. Старочеський віршар каже:

Trogy sluzbu czynyesta do roka
s welykym postem y modlytwamy,
mssy, zaprossenym y almuznamy[2].

Ми побачимо той сам звичай, оповіданий подібними словами і в керестурській поемі, де Йоаким і Анна при щасливих випадках не тільки дякують богу самі, але

сотвориша сродником веліє
веселіє і учреждене (пор. рядки 244—245, 271—273).

І в своїх початкових рядках керестурська поема йде більше за євангелієм «De nativitate Mariae», або за латинською поемою, хоча оповідання значно коротше; згадує про Давидове плем'я і Назарет, не згадує про Йоакимове вівчарство; розділ доходів також такий, як у євангелії «De nativitate Mariae», хоча й говориться тільки про дві часті,— розуміється, третя часть лишається самим на життя. Числа літ не подано, в чім видно більшу близькість сеї поеми до латинської, ніж до обох прозових апокрифів і до старочеських поем.

II. гл. єв. п с е в д о-М а т в і я. В один празник Йоаким приносить жертву до храму, та ось до нього приходить церковний писар (scriba templi) Рубен і говорить, що йому, безплодному, не годиться приносити жертви. Зганьблений

---

[1] Одну частину божому домові,
другу частину бідним, подорожнім,
заради бога, пішим і вершникам (*чеськ.*).— *Ред.*

[2] Так вони обидва робили цілий рік
в великим постом і молитвами,
обіднями, запрошеннями до себе і милостинею (*стар. чеськ.*).— *Ред.*

Йоаким виходить із храму, не вертає додому, але йде до пастухів і пускається з ними і з стадами в далекі сторони, так що Анна 5 місяців не має про нього ніякої чутки. Порівняння з первоєвангелієм показує, що сей Рувим — той сам, про якого й там була мова (див. «Пам'ятки», II, 36), тільки тут із нього зроблено храмового писаря, тимчасом коли там не звісно, хто він такий. В євanг. «De nativitate Mariae» архієрей Ісахар відкидає Йоакимову жертву, забороняє йому стояти між плідними мужами і велить прийти аж тоді, коли буде мати дитя. Йоаким утікає до своїх пастухів і не вертає додому, боячися докорів сусідів. Латинська поема йде за євanг. «De nativitate», подаючи, що Ісахар виганяє Йоакима з храму. Але далі поема відбігає від обох апокрифів, оповідаючи, що Йоаким вертає додому, оповідає Анні все, що спіткало його в Єрусалимі, обоє плачуть і моляться богу, щоб дав їм потомство, і тільки тоді Йоаким задумав віддалитися від людей і йти в пустиню, щоб утекти від людських докорів.

Sumptis ergo servis suis, congregavit oves
et cuncta sua pecora, capras atque boves,
domum suam exiens, doloribus affectus,
ad vaste solitudinis desertum est profectus[1].

Там провадить життя аскета, молиться, плаче, мало їсть, навіть бичує себе; пастухи даремно просять його, щоб не мучив себе так дуже.

«Ježišovo mladi» йде слід у слід за євангелієм «De nativitate Mariae», хоча не має назви Ісахара, а тільки називає його «біскупом».

В Шафариковім уривку маємо тільки кінчик оповідання про Йоакимову пригоду в храмі, а власне гарний вірш, як Йоаким

Sam v sobě svoj smutek tlačí[2].

Зате Патерова пісня дає нам почути дух гуситського противпопівського руху, оповідаючи, як

Pop owa neuczyny hlupye
K uoltarzy k němu przystupy,
Ioachyma welmy uhany —[3]

[1] Отже, взявши з собою рабів, зібрав овець і всю свою худобу, кіз і корів, вийшов із свого дому, пригнічений горем, і відправився до самотності широкої пустелі (*лат.*).— *Ред.*

[2] Сам у собі свій смуток придушує (*чеськ.*).— *Ред.*

[3] Піп — цей неук і дурень — підходить до вівтаря і дуже ганить Іоахіма (*чеськ.*).— *Ред.*

по чім сей не йде додому, але до пастухів і мандрує з ними в світ — так як у псевдо-Матвія. В Димитріевій «Четьї-Мінеї» в книжці за вересень у житії Йоакима й Анни знаходимо цікаву компіляцію обох версій латинських апокрифів: насамперед архієрей Ісахар відкидає Йоакимову жертву, а потім іще інший «Жид із племені Рувимового» докоряє Йоакимові його безплодністю. Дуже важно зазначити тут, що власне таку саму компільовану версію маємо і в керестурській поемі, де читаємо:

Архиерей именем Ісахар
Не восприяв принесена на дар,
К тому еще укори святаго
О неплодствіи он приносящаго,—

додаючи, що його безплодність мабуть божа кара за якісь потаємні гріхи. А далі (в. 31 і д.)

І єще ся нѣкій євреянин найде,
От племене Рувимова прийде...
Святытеля и той укаряше.

Цікаво, що прозове оповідання в рукописі Ст. Теслевцевого* («Пам'ятки» II, 66) йде за версією латинської поеми, оповідаючи, як Йоаким після вчиненої йому в храмі нечесті вернув додому, і тільки потім, без пастухів і без стад пішов у пустиню. Ще далі йде текст, поміщений у Перемиськім Пролозі («Пам'ятки», II, 57), подвоюючи епізод у храмі: наперед виганяють відтам Йоакима і сей відходить у пустиню; потім Анна йде до храму і її також виганяють «сини Ізраїлеві». Як бачимо, фантазія копіїстів при переробляванні тих оповідань поступала зовсім аналогічно до фантазії простого люду при творенні різних варіантів казок.

Керестурська поема далі йде за слідами всіх апокрифів, починаючи від первоєвангелія: пропустивши епізод про розпитування серед дванадцятьох поколінь, чи є ще хто такий безплодний (сього епізода нема також ані в латинській поемі, ані в жодній чеській) автор оповідає, як Йоаким іде з Єрусалима в пустиню до своїх вівчарів, додаючи, мабуть, із власного концепту, що йшов до них три дні пішки; гарно малює сцену стрічі Йоакима з пастухами, їх зачудування і побоювання і,

Коли єго слуги увѣдѣвши,
вси на ноги горе восташе,

дочекавши своего господара,—
але ся боя, да их што не каре,
бо єго вѣдят гнѣвна, невесела.
Якая нужда єго принесла
баш на празник великія пасхи,
коли празнує вшиток род єврейски?
И снесли му ту погача,—
не хоще ести, но хоще да плаче.

Сей уступ, не взятий із жодного звісного нам джерела, але з безпосередньої життєвої обсервації, показує в авторі чоловіка, що був близький до народу. Те саме свідчить і той вірш, де Йоаким задля своєї молитви шукає місця

У пустини, где никого нема,
да єго слыша, ни птица допева.

Пригадаємо типове означення пустині в наших примовках: де кури не допівають, де дзвони не додзвонюють; очевидно, якийсь подібний зворот мав на думці і автор сеї вірші. Та вже тут ми маємо перший слід впливу первоєвангелія на нашу поему. Говориться в ній:

Тако святы богу ся моляше,
шест недѣлѣ пищи не вкушаше.

Ані єв. псевдо-Матвія, ані єв. «De nativitate» нічого не згадують про такий Йоакимів піст; останній із тих апокрифів подає загально, що Йоаким був у пустині aliquamdiu[1], а псевдо-Матвій каже лиш тільки, що Анна 5 місяців не мала про нього ніякої звістки. Тільки первоєвангеліє говорить про 40-денний піст, а за ним іде й наша поема і ті укр.-руські тексти, що були переробками первоєвангелія, як ось текст Григора («Пам'ятки», II, 50), Кузикевича* (ibid., 54), Перемиського Пролога* (ibid., 57), Данилівське учит. євангеліє* (там же, 98). Ту саму деталь знаходимо і в Димитріевій «Четьї-Мінеї» у згаданім уже житію Йоакима і Анни. Зате текст Теслевцевого переборщує псевдо-Матвія, не згадуючи нічого про піст, але подаючи, що Йоаким був «два роки у той пущи на покутѣ» (ibid., 66).

Кінчиться ся друга глава псевдо-Матвія оповіданням про те, як Анна сумує, плаче і молиться без Йоакима, бачить у саду на дафині гніздо воробців і нарікає на свою безплодність, просить у бога дитини і обіцяється віддати її богу на службу. Ангел являється їй, заповідає вроджен-

[1] Протягом певного часу (*лат.*).— *Ред.*

ня дитини (не кажучи, яка вона буде) і щезає. Анна йде до своєї спальні, паде на своє ліжко і лежить мов мертва весь день і всю ніч, потім прикликає слугу і дорікає їй, чому не прийшла потішити її. Слуга грубо відповідає їй і Анна знов плаче та сумує. В євангелії «De nativitate» сього епізоду зовсім нема. Латинська поема кладе наперед появу ангела Йоакимові, значить те, що оповідається в III гл. псевдо-Матвія, а потім появу того ж ангела, названого тут виразно Рафаїлом, Анні. Сей епізод оповідає автор лат. поеми за псевдо-Матвієм, хоча розширює оповідання своєю фразеологією. Як довго жила Анна без Йоакима, тут не говориться; замість гнізда з горобенятами, як у латинськім апокрифі, сказано загально, що Анна

herbas atque gramina de terra pullulare
vidit et se frontibus arbores ornare
et cum multis fructibus flores germinare,
et pro pullis vidit aves nidos comportare[1].

Далі йде довга молитва Анни, їй являється ангел, заповідає вродження дочки і прихід мужа за три дні. Стріча обох відбувається дома, як у псевдо-Матвія; про золоту браму нема згадки. Із старочеських поем тільки Шафариків уривок оповідає сей епізод, значить іде за псевдо-Матвієм. Оповідається тут, що Анна вийшла

do své ščepovnice,
uzřie v hrušce hnězdo vrabie
obhajcaj jho sedi, vabie
vrabata, ona křiciece
vzdvihaju sie z hnězda chtiece[2].

Плач Анни при виді гнізда держаний свобідно супроти тексту старого апокрифа і займає 38 рядків; на ньому й кінчиться сей уривок[3].

---

[1] Бачила, як трава і збіжжя ряснiють на землі,
і як листям прикрашаються дерева,
і як із квітів розвиваються численні плоди,
і як для пташенят птахи будують гнізда (*лат.*).— *Ред.*

[2] До свого садочка,
побачила на груші гніздо горобців,
оглянула його, сіла, кличе
горобенят, вони кричать,
вихиляються з гнізда, хочуть їсти (*чеськ.*).— *Ред.*

[3] Варто згадати, що Шафарик уважав його частиною оповідання про Анну, матір Самуїла, очевидно, не знаючи його джерела.

В керестурській поемі маємо тут знов дуже цікаве явище. Оповідається, що Анна, почувши про пригоду, яка сталася її мужеві, з великого жалю і сама пішла в пустиню, але потім зараз говориться, що вбралася в чорну одіж і, замкнувшися у своїм дворі, почала дуже плакати і нарікати; далі йде сцена в саду під дафиною, на якій вона побачила гніздо з малими пташатами, поява ангела, названого тут виразно Гавриїлом (сеї назви нема в первоєвангелію, та вона належить до православної традиції, пор. «Пам'ятки», II, 58, 67, 99), його заповідь, що вродить дочку і назве її Марією і Аннина обіцянка, що присвятить її божій службі. Анна в великій радості йде до Єрусалима. Як бачимо, початок сього епізоду виглядає як недоладний уривок. Тим часом зовсім таке саме оповідання ми знаходимо в цитованім уже житію Йоакима і Анни Димитрія Ростовського (кн. за вересень). Анна, по відході мужа, йде в пустиню, але зараз потім опиняється дома і сумує під дафиною. Правда, в житії є ще сцена з Юдитою, пропущена в поемі, але зате й тут епізод кінчиться подорожжю Анни до Єрусалима, і в керестурській поемі з латинським євангелієм «De nativitate». Значить, маємо знов факт більшої згідності керестурської поеми з українською редакцією житія, ніж із яким-будь іншим текстом. А що Димитрій компілював своє оповідання не тільки з латинських апокрифічних легенд, але також і з первоєвангелія, для того легко зрозуміти, що й керестурська поема має тут вірші мов живцем парафразовані з первоєвангелія:

Жив бог господ, котри мя сотвори!
Як будем я чадо родити,
Господу єго на вѣк поклонити,
Да служи господа и бога
во вся лѣта за живота своя.

Подібно читаємо і в первоєвангелію: «Живь господь бог мои! Яко аще приживу мужск пол или женьск пол, принесу в дар богу и буди служа во вся дни живота своего» («Пам'ятки», II, 37)

III гл. п с е в д о - М а т в і я. Ангел являється Йоакимові, сповіщає його, що потішив його жінку і що вона буде мати дочку, яка буде виховуватися в храмі і буде благословенна і звеличана. Ангел велить Йоакимові йти додому. Йоаким просить ангела, щоб погостився у нього, але ангел не хоче. Тоді Йоаким приносить богу в жертву ягня і з його димом ангел летить у небо. Йоаким ще не знає, що

йому робити, але в сні являється йому ангел іще раз і велить іти додому. Йоаким вибирається разом з пастухами. Вони йшли 30 день і коли були вже близько, явився ангел Анні і велів їй іти в золоту браму назустріч мужеві. Вона жде досить довго, врешті бачить, як наближається Йоаким, біжить напротив нього, кидається йому на шию і вітається з ним радісно. Єванг. «De nativitate» не має початкового епізоду з Анною, ангел являється Йоакимові тільки раз на яві і говорить йому довгу промову, обіцює дочку Марію, пророкує її святість, покликається на приклади Сарри, Рахілі, матері Самуїла і Самсона і велить йому йти додому. На знак, що його слова правдиві, він обіцює йому, що в золотій брамі єрусалимській зустріне його хтось, хто буде ждати на нього і дуже втішиться його приходом. У латинській поемі ангел називається Рафаїл. Він являється Йоакимові і говорить довгу промову, в якій заповідає вродження і ім'я Марії, велить Йоакимові по сімох роках віддати її до храму, а в кінці велить йому йти додому і потішити жінку. Про стрічу в золотій брамі нема мови. Старочеська поема «Ježišovo mládí» зразу йде за єв. «De nativitate», передаючи зміст промови ангела до Йоакима досить вірно, особливо ж його характерну аргументацію

Widěl jest bouh twé zapyřenie
pro neprawe uhaněnie;
neb i jédnoho [hřiechu] nenie,
cožkoli čini samo přiroženie;
wole zla, ta hřiech čini,—
hdež jie nenie, toho buoh ne wini[1].

Пор. у латинськім апокрифі: Videns quippe vidit pudorem tuum et audivit sterilitatis opprobrium non recte tibi objectum. Peccati namque, non naturae ultor est Deus[2] («Ev. de nativitate», III). Та далі чеська поема черпає з псевдо-Матвія, оповідаючи про Анну, її плач у саду під дафиною, про гніздо з горобенятами і т. д. В Патеровій вірші про

[1] Бог бачив твій сором,
за який тебе несправедливо засуджують;
у тому нема гріха,
якщо до цього спричиняється сама природа;
лиха воля, то вона чинить гріх,—
а де її нема, того бог не винуватить (*чеськ.*) —*Ред.*

[2] Той, що бачить, бачив твій сором і чув про ганьбу твоєї бездітності, за яку тобі несправедливо дорікають. Адже бог карає за гріх, а не за те, чого нема від природи (*лат.*).— *Ред.*

Анну не згадано нічого, а оповідається тільки про благовіщення Йоакимові і наказ, щоб ішов додому, де Анна стріне його весела. Значить, знов відскок від єв. «De nativitate», бо не згадано ані про золоту браму, ані про стрічу в Єрусалимі. Вродженням Марії кінчиться зрештою епічна часть сеї вірші, а далі йде довге вихвалювання богородиці.

В керестурській поемі ангел являється Йоакимові, покинувши Анну, заявляє йому коротко, що Анна вродить дівчину і додає:

Ту тебе мое знаменіе
и истино благовѣщеніе:
иди у град Іерусалим святы,
к соборней церкви будеш стати,
найдеш Анну баш на злати врата,
котра хоще тебе то исто сказати.

Йоаким іде до Єрусалима, стрічається з Анною і, помолившися богу, обоє вертають додому. Як бачимо, оповідання підходить найближче не до псевдо-Матвія, а до єванг. «De nativitate», але при тім знов-таки до цитованого Димитрієвого житія Йоакима і Анни (пор. «Пам'ятки», II, стор. XXXV).

І в інших київських писателів XVII в. стрічаємо сю саму традицію; прим., у «Небі новім» Галятовського* читаємо (чудо первоє), що «Іоаким знашол жену свою Анну з тоею новиною в церкви Іерусалимской в золотых воротах, же она мѣла породити цорку, которая мѣла зостати маткою божею, а то Іоакимовѣ ознаймил ангел, же мѣл там знайти жену свою з тоею новиною». Галятовський при тім покликується на Метафраста*; коли сей поклик вірний, то се давало би вказівку для слідження з одного боку джерел, із яких черпав Метафраст, а з другого — джерел, із яких черпали автори латинських апокрифів.

Про уродження Марії або латинські апокрифи згадують лише кількома словами; натомість латинська поема оповідає широко «De conceptione virginis Marie et infusione anime eius»[1], про освячення її в материній утробі духом св., про її вродження, подає пісню, Йоакима і Анни при її вродженні, оповідає про чуда, які сталися при тім, і в кінці говорить про її вивід у храмі 80 день по вродженні (вірші 365—486). Зміст сих віршів зовсім блідий і вбогий, видно се плід середньовікової схоластики, не оснований

[1] Про зачаття діви Марії і про освячення її душі (*лат.*).— *Ред.*

ні на яких старших джерелах. Старочеська і керестурська поеми вродження Марії також збувають дуже коротко, але в тій другій бачимо невеличкий слід впливу первоєвангелія. Як звісно, в первоєвангелію сказано, що по вродженні Марії Йоаким приніс дари до храму і при тім дивився на «петалу» архієреєву, себто на золоту бляху на його шапці з написаним на ній божим іменем; по блиску тої бляхи жиди ворожили собі, чи мила богу їх жертва, чи ні (пор. R u d. H o f m a n n. Das Leben Jesu nach den Apokryphen, 30). Отже, і в керестурській поемі сказано загально:

И принесе Іоаким дари;
не би к тому укора ни сгари;
благословен бысть архієреєм
божіим благоволенієм.

Гл. IV і V п с е в д о - М а т в і я оповідають коротко про введення трилітньої Марії в храм і подають радісну промову Анни перед усім народом із сього приводу. Тут характерний епізод — вихід 3-літньої Марії самої вгору по 15 ступнях, що вели до церкви. Те саме трохи ширше оповідає й «Evang. de nativitate» (гл. VI). Латинська поема оповідає про два введення Марії в храм: одно по трьох літах, хвилеве, якого ціль лишається неясною, а друге по сімох літах, по якім Марія вже лишається в храмі. В першім із тих епізодів видно тільки той один вплив латинських апокрифів, що Марія сама виходить на 15 ступнів; про дівчат зо свічками нема згадки ні при першім, ні при другім уведенні. В старочеськім «Ježišovo mladí» сказано також коротко, що Марію 3-літню віддано до монастиря. Натомість у керестурській поемі оброблено сей епізод широко і навіть з деяким локальним підмальованням. Автор поеми держався псевдо-Матвія, оповідаючи, як по трьох літах родичі скликають дівчат і дають їм у руки свічки і ведуть її з Назарета до Єрусалима, і як Марія вийшла на 15 ступнів. Цікаве тут пояснення;

Бяху тамо пятьнадесять степени
при церковном входѣ сотворени,
на всяком ся єден псалом пое
от священства, коли на нем стои,
и Левитов, коли гори виходи
и на службу до церкви уходи.

Латинські апокрифи дають два пояснення тих сходів: псевдо-Матвій говорить, що на них співалися т. зв. сте-

пенні псалми; «Evang. de nativitate» додає, що сходи були потрібні, бо жертовний вівтар стояв на горі. Латинська поема не дає ніякого пояснення; керестурська — йде за псевдо-Матвієм, що своєю дорогою звістку про ті сходи з 15 ступнями взяв із Йосифа Флавія* (пор. R. Hofmann, op. cit., 38).

Але маємо й тут сліди впливу первоєвангелія на нашу поему. І так у латинських апокрифах не подано імені архієрея, що прийняв Марію; правда, його не подано й у первоєвангелії, але зараз у дальшій главі того апокрифа, де мова про заручини Марії, говориться про Захарію; автор керестурської поеми переніс його вже на введення і замість звичайного єрея, яким він є в первоєвангелії, зробив із нього

сяти пророк Захария с нима,
архиєрей начални над всима.

Та маємо тут іще один додаток, якого не знаходимо ані в грецьких, ані в латинських апокрифах — про введення Марії у святая святих. Ось як оповідає про се керестурська поема:

Прияв святый руками своима
благослови дѣвицу прет всѣма.
Єще єдну сотвори вещ страну
Захаріа всѣм удивительну:
пречистую воведе дѣвицу
во святая святых голубицу,
во внутренность храма господняго
по второй же зависи бывшаго,
гдѣ не само ни полу женскому,
но ни чину священническому
дозволено не було входити
ниже кому молитви творити;
архієрей даде мѣсто тамо
кромѣ всѣх єдной дѣви само.

Сей мотив ми стрічаємо часто в прозових оповіданнях із XVIII в. на Карпаторуській території: в рукописі Кузикевича («Пам'ятки», II, 56), менше виразно в однім Перемиськім Пролозі (там же, 59), в угроруськім казанні Ст. Теслевцевого (там же, 73).

Але найважніше для нас те, що й сим разом знаходимо найближче свояцтво керестурської поеми з Димитрієвим житієм Йоакима і Анни. І в житії, як у поемі, родичі по трьох роках ведуть Марію «со свѣщами» у храм; їх стрічає архієрей Захарія і вводить Марію у святая святих. Ті

деталі зрештою можемо слідити ще далі назад: вони знаходяться в церковних піснях грецької церкви під д. 20 падолиста («Введеніе»), значить, вони належали до греко-візантійської традиції, хоча не дуже давнього часу (V—Хв.), коли складалися ті церковні пісні.

Гл. VI псевдо-Матвія оповідає про життя Марії в храмі. «Evang. de nativitate» говорить коротко, що їй там день у день являлись ангели (початок гл. VII). В латинській поемі характеристиці особи Марії і її побутові в храмі присвячено аж 10 розділів, разом 390 віршів, де серед загальників знаходимо епізод, уміщений у псевдо-Матвія в гл. VIII, про те, як Марія жеребом була вибрана королевою між дівчатами; тут се покладено як мотив, чому їй давали прясти і ткати королівські матерії — порфиру і шовк. Старочеська поема йде тут за псевдо-Матвієм, подаючи характеристику Марії і її ремесло-ткання паволоки (псевдо-Матвій opus lanificii[1]). Керестурська поема присвячує сьому епізодові досить довгий розділ, у котрім поперед усього знаходимо опис гори Морії і Соломонового храму, зроблений, мабуть на основі Йосифа Флавія,— чи безпосередньо, чи за посередництвом якої готової вже переробки, сього не берусь рішати. До латинської поеми, чи загалом до якогось оповідання, де докладно говорено про побут дівчат і хлопців при єрусалимськім храмі, зближається поема, оповідаючи:

Особнѣ же дѣвици живяху,
иже богу на службу даваху,
до времена и возраста своего,—
мусит затим за мужа якого
удатися, коли єи пріде время,
супружества да понесе бремя.
Особнѣ же живяху вдовици
и святыя жены пророчици,
завищани безмужно пожити,
до кончини чистоту хранити.
Особнѣ же мужіє живяху,
безсупружный живот провождаху
в подобіє єдному монаху.

Латинська поема оповідає тільки про побут дівчат при храмі, що жили

Juxta templum Salomonis quasi sub conventu,
numero duodecim tali sub obtentu,

[1] Ткацький витвір (*лат.*).— *Ред.*

ut viventes ibi caste domino servirent,
templum et ornatum ejus ibique custodirent[1].

Додає поема також:

Sic in Dei laudibus igitur manserunt
usque tempus nubile; tunc que voluerunt
nubere per sacerdotes viris tradebantur,
ipsis sponsalicia de templo donabantur[2].

Опис занять Марії при храмі в керестурській поемі також досить зближений до латинської поеми:

и сама є скоро научила,
совершено кнѣгу изучила,
еврейскоє свято писаніе,
покрай того и рукодѣліе:
шити, ткати, иглицою вести,
памут, чадван, само злато прести;
святои церкви что требоваше,
сама собом, руками дѣлаше
ко служенію священическому,
нарочито архіерейскому.

Се виглядає мов скорочений переповід віршів 819—842 латинської поеми, де говориться:

Nunquam otiosa fuit hec virgo tam beata,
sed semper in operibus bonis occupata:
aut circa ministerium altaris satagebat,
aut in templo domini devote serviebat...
aut sanctorum patrum libros sollerter relegebat,
et in his ut potuit meditans studebat;
byssum sive purpuram texuit vel nevit,
nennoc aurifigia facere consuevit[3] і т. д.

---

[1] При храмі Соломона, неначе в монастирі,
а всього їх було там дванадцять,
і там живучи в доброчесності, вони служили господові,
доглядаючи храм і його обладнання (*лат.*).— *Ред.*

[2] Так вони в божій хвалі перебували
до шлюбного часу; тоді тих, що хотіли
одружитися, священики передавали чоловікам,
даючи їм із храму посаг (*лат.*).— *Ред.*

[3] Ніколи не була бездіяльною ця блаженна діва,
завжди займалася доброю роботою:
або прислужувала в церкві,
або в божому храмі працювала...
або книги святих отців старанно перечитувала,
і вчилася, як могла, тому, що в них вичитувала;
вісон чи пурпур ткала і вишивала
і, звичайно, візерунки гаптувала (*лат.*).— *Ред.*

Далі оповідається в керестурській поемі про те, як батько й мати часто відвідували Марію в храмі — деталь, якої не знаходимо в інших звісних нам апокрифічних оповіданнях. Цікаво, що власне знов у Димитрієвім житію Йоакима і Анни знаходимо звістку про те, що Анна, повдовівши, переселилася до Єрусалима і часто відвідувала свою дочку в храмі; значить, поема знов являється немов поетичною переробкою української редакції житія.

Про те, що Марія не їла страв, які давано іншим дівчатам, але роздавала свої пайки вбогим, а сама годувалася тим, що приносили їй ангели, згадує коротко вже первоєвангеліє (гл. VIII, див. «Пам'ятки», II, 40), докладніше псевдо-Матвій; цікаво, що в латинській поемі про се не знаходимо згадки; натомість у керестурській бачимо се оповідання разом з дальшим уступом про поділ часу Марії при храмі, взяті живцем із псевдо-Матвія. Се оповідання находимо і в прозових пам'ятках, а власне в Дрогобицькім рукописі* («Пам'ятки», II, 61), де воно дісталося дорогою перекладу з польської книжки Опеця, що знов була переробкою середньовічної компіляції св. Бонавентури.

Кінчиться сей розділ керестурської поеми хронологічною нотаткою: Марія жила в храмі до 12-го року життя; сю цифру має первоєвангеліє; оба латинські апокрифи і латинська поема мають іншу цифру — 14 літ. Далі подано вік, до якого дожили Йоаким і Анна: Йоаким 80 літ, а Анна 70; перша з тих цифер узята з Єпіфанія-монаха (див. «Пам'ятки», II, 372); щодо другої сам автор поеми хитається, бо швидко потім подає, що Йоаким лишив «Анну осемъдесятлѣтну». Відки взято подробицю, що Анна бачила сина своєї дочки — не вмію сказати; в звісних мені апокрифічних оповіданнях я не стрічав його.

Гл. VII п с е в д о - М а т в і я оповідає, як архієрей Абіатар давав жерцям великі дари, щоб дали Марію за жінку для його сина і як Марія не хотіла йти і заявила, що хоче лишитися дівою до смерті. Сього епізоду нема в еванг. «De nativitate Mariae», а латинська поема говорить загально:

> Ergo multi filii nobilium venerunt,
> qui Mariam virginem in sponsam petiverunt[1].

---

[1] Отже, багато синів знатних людей приходили, які прохали одружитися з дівою Марією (*лат.*).—*Ред.*

Ані чеська, ані керестурська поеми також не мають сього епізоду.

Гл. VIII псевдо-Матвія оповідає про чудесні заручини Марії з Йосифом. Коли Марія мала 14 літ, скликано весь народ. Архієрей Абіатар заявляє, що від віку-правіку при храмі виховувались дівчата і кожна в такім часі виходила заміж, аж ось Марія винайшла новий спосіб подобатися богу і хоче лишитися незамужньою. Треба спитати самого бога, кому дати її під опіку. Жереб указує на плем'я Юди. Архієрей наказує, щоб на другий день усі нежонаті з того племені прийшли до храму і кожний щоб мав із собою прут. Зійшлися, від них позбирано прути; бог велить покласти всі прути в святая святих; завтра рано з одного прута злетить голуб; на чиїм пруті буде сей знак, той одержить Марію. На другий день роздано прути їх властителям, але на жоднім не було знаку; ангел показав Абіатарові маленький пруток, полишений у святая святих; се пруток Йосифів. Абіатар крикнув на нього, щоб узяв свій прут, і скоро він узяв його до рук, з його вершка вилетів голуб. Народ поздоровляє Йосифа, але сей випрошується, вимовляючися старістю. Архієрей грозить йому гнівом божим, і Йосиф згоджується взяти Марію, та просить, щоб з нею дали ще кілька дівчат, з котрими б вона пожила ще якийсь час. Архієрей пристає на се. В євангел. «De nativitate Mariae» деталів менше; нема згадки про кидання жереба, але згадується про пророцтво Ісаії: «Повстане прут із кореня Єссея і цвіт виросте з його парости»; на основі сього пророцтва скликають усіх нежонатих: чий прут випустить лист і на чиїм усяде голуб, злетівши з неба, той візьме Марію. Йосиф, старий дід, не дав свойого прута, аж коли сам бог сказав, що ще одного прута бракує, він віддав свій і на нього сів голуб. Йосиф не відмовляється більше, відбуваються заручини і Йосиф відходить до Віфлеєма, щоб зробити порядок у домі і приготовитися до весілля, а Марія з сімома товаришками вертає до дому своїх батьків у Галілеї. Керестурська поема і тут оповідає широко, з деталями відмінними від обох апокрифів.

Оповідання починається справді епічним стилем:

Совит трима сінедрим велики
со членови, свои совитники,
у совиту совопрошаху ся,
о Маріи совитоваху ся.

Промови Марії, що вона не хоче виходити заміж, тут не подано; в латинській поемі ся промова займає цілий розділ. Тут відмова Марії являється вже звісною радникам. Архієрей оповідає, що бачив архангела Гавриїла, як сей приносив Марії поживу і розмовляв з нею,— значить, се досі було незвісне нікому, мабуть тому, бо відбувалося в святая святих. Архієрей кінчить так, що не можна її силою віддавати заміж, а треба молитися богу, щоб виявив, що з нею робити далі. Всі моляться і одержують від бога відповідь — не сказано, яким способом — щоб зібрати чесних нежонатих мужів із царського роду і взяти від них палиці: чия палиця процвіте, тому треба віддати Марію,

дѣвство єи да може хранити
и чистоты свѣдѣтелем быти.

Архієрей розсилає наказ, щоб йому прислали з кожного племені по одному мужеві; з царського племені був вибраний Йосиф, 80-літній старець. Його палиця процвіла і архієрей заручив його з Марією.

Різниці між сим оповіданням і латинськими апокрифами ось які. У псевдо-Матвія архієрей не Захарія, а Абіатар; рада відбувається не в синедріоні, а при всім народі; тут же кидають жереб, із якого плем'я має бути муж Марії; архієрей сам, без окремої божої об'яви наказує мужам із племені Юди віддати прути; знак має бути не те, що прут зацвіте, а те, що з нього злетить голуб; Йосифів прут лишається в святая святих і тільки ангел показує його Абіатарові; Йосиф вимовляється від пошлюблення Марії і тільки під загрозою архієрея бере її, випрошуючи при тім, щоб дано йому разом з нею ще кілька дівчат для її товариства.

В євanг. «De nativitate» архієрей не названий, божої об'яви щодо віддавання прутів зовсім нема, знак — на чий прут сяде голуб, злетівши з неба. Йосиф випрошує з Марією сім товаришок. І знов ми бачимо, що керестурська поема, не маючи всіх тих деталів, найближче підходить до оповідання Димитрія Ростовського. В книзі за март у слові на благовіщення маємо те оповідання, з покликом на Георгія Кедрина* і на Єроніма. І тут архієрей Захарія, самі священики радяться перед кивотом і одержують божу об'яву; і тут знов — палиця має зазеленіти і голубиця, злетівши згори, має сісти на ній — се останнє, очевидно, взято із євanг. «De nativitate»; і тут Йосиф не змагається, а про

товаришок, які пішли з Марією на її нове житло — нема мови. Цікаво, що, покликаючись на того ж Єроніма, Галятовський («Небо новое», гл. III, чудо 5) оповідає сей епізод значно відмінно. Архієрей не названий; він промовляє в церкві перед зібраним народом, щоб дівчата, які досі жили при храмі і дійшли до 14 літ, вертали до своїх родичів; Марія відповідає, що не може вчинити сього, бо її родичі офірували на службу богу і вона сама шлюбувала довіку лишитися дівчиною. Архієрей приступає до кивота і запитує бога, що з тим робити? З кивота виходить голос, «жебы всѣ з дому Давидового принесли свои палцаты до олтаря, и єсли бы чый палцат заквѣтнул и на верху того палцата дух святый в постати голубиной показался», тому віддати Марію. Сей голос чують усі люди в церкві, між якими був і Йосиф, і зараз складають палиці; на Йосифовій показався знак і він бере Марію, не змагаючись до себе до Віфлеєма; та поки він лагодився до весілля, Марія разом з сімома дівчатами пішла до дому своїх родичів до Назарета.

Гл. IX псевдо-Матвія говорить про дворазове благовіщення Марії — при джерелі і при тканні порфіри. Варто зазначити, що в компіляції Єпіфанія-монаха оповідається про дворазове благовіщення: перше, коли Марія мала 12 літ і жила ще при храмі, почула раз під час молитви від вівтаря голос: «Уродиш мойого сина», але про се не оповідала нікому, аж доки не воскрес Христос; друге благовіщення було 2 роки потім, уже в Назареті (див. «Пам'ятки», II, 373). Те саме оповідання передає також Галятовський («Небо новое», гл. II, чудо 3), покликаючися на житіє і візії св. Єлисавети, списані св. Єронімом. Се оповідання треба відрізнити від псевдо-Матвієвого, що було тільки дальшим розвиттям тої реляції, яку маємо в первоєвангелію. Тут нема ніякої згадки про дівчат-товаришок Марії, при котрих по псевдо-Матвію відбулося перше благовіщення коло криниці. Марія живе у Йосифа; вона лишилася сама дома і йде з коновкою по воду; тут стає перед нею ангел і поздоровлює її; перелякана вона тікає додому і сідає прясти, та ось ангел удруге являється їй з благовіщенням. «Evang. de nativitate» знає тільки про одне благовіщення, в кімнаті. Оповідання починається від того, що бог посилає Гавриїла, щоб заповів зачаття господа. Ані в первоєвангелії, ані у псевдо-Матвія ангел не названий. Керестурська поема розвиває ширше оповідання євангелія «De

nativitate»: промова бога до ангела (він названий Гавриїлом аж пізніше, вірш 678) подана в цілості, означено дуже докладно час, коли відбулося благовіщення: в неділю о одинадцятій годині, а розмова ангела з Марією займає цілих 140 рядків (692—833). Се оповідання, зложене в драматичній формі, хоч досить наївне з погляду на психологію, все-таки цікаве як проба оригінального розмаху фантазії автора нашої поеми. Бо хоча благовіщення належало до тем, безліч разів оброблюваних церковними писателями, при чім навіть діалогова форма була часом уживана — пригадаю звісний діалог св. Івана Дамаскіна, дуже популярний також у нас у церковнім перекладі (див. прим. рукоп. Львівської університетської бібліотеки I, B. 1, під д. 25 марта, стор. 306), то проте такого діалога, як поміщений у керестурській поемі, в звісних мені писаннях я не знаходив. І видержуючи далі драматичний характер, автор поеми подає два монологи Марії, мотивуючи ними її постанову — покинути на якийсь час Йосифів дім і податися до Єлисавети. На сьому й уривається керестурська поема.

III

Порівняння, переведене тут, дало один результат, поки що тільки негативний: жодна із слов'янських поем про почаття і дітство Марії не була безпосереднім переповідом латинських апокрифів, хоча без сумніву всі вони основані на них. Та можна завважати і деякі різниці: Шафариків уривок і керестурська поема найближче підходять до псевдо-Матвія; «Ježišovo mladí» і похвала Марії стоять ближче до «Evang. de nativitate Mariae». Спеціально ж керестурська поема де в чому відбігає від усіх трьох чеських тим, що оброблює деякі уступи докладніше і ширше навіть ніж латинська поема і наближається до тих версій апокрифічних оповідань, які під впливом почасти латинських, почасти греко-візантійських джерел другої руки (середньовічних візій, церковних пісень, хроністів та агіографів) були зложені в XVII в. на Вкраїні в крузі київських учених. Се показує, що ся поема була зложена не швидше кінця XVII в. і в такій околиці, де ті київські впливи не тільки не знаходили собі відпору, як у Московщині, але мали податний грунт через сусідство з католицьким світом, а при тім мішалися з сербськими, на що вказує мова і поетичний стиль поеми.

Поема, як звісно, знайдена в Керестурі, де русини сусідують із сербами, і незвісна в інших частинах України-Русі. Керестур був заселений русинами уперве коло р. 1763. Значить, маємо перед собою дві можливості: або якийсь письменний русин зложив її вже в тій новій оселі (бо про принесення з півночі нема мови), або русини перейняли її вже готову від сербів. Отже ж поперед усього питання: чи автором поеми був русин, чи серб? Одно й друге припущення має дещо за собою. В поемі, так як її тепер маємо перед собою, знаходимо немало слідів угроруської мови в лексиці, словотворі і флексії, як ось: *иминіє*, срб. *иманье*, *витор*, срб. *ветар*, к е т, срб. *кад*, *када*, н и я к о г о с п о м е н а, срб. *никаквога*, т р и д н ѣ, срб. *три дана*, в ш и т о к, срб. *сав*, м и с т о, срб. *место*, с л о з и, срб. *сузе*, т е р а з, *нѣны* (зам. *нынѣ*), срб. *сад*, п р е д н ю (зам. *пред нею*), б у д е м я, срб. *чыу ја*, *були*, с в и щ а, срб. *свечка*, б а р з о к р а с н о, срб. *врло лепо*, є щ е л ѣ п ш е п а р а д а, с я т и й (зам. *сьвятий*), с а м а с о б о м (зам. *собою*), п о в т о р о й з а в и с и, п о к р а й д ѣ в ы, с о х р а м и н а м и у к р а ш е н а, германізм звичайний на півночі Угорщини (geschmückt mit Gebäuden), *гди* (зам. *гдѣ*), в о з н о ш а в а л і т. д. Та з другого боку, ми знаходимо в її мові на загальнім церковнослов'янськім тлі далеко більше сербізмів, прим. *блага су имали*, *преживиша*, *шора улапити*, *твои ствари*, *наполни еда*, *жалость обори*, *баш*, *погача*, *ести*, *хоще да плаче*, *мусим да заспивам*, *отади*, *отале*, *дал си*, *отамал*, *баща*, *малени*, *векшу* і т. д. і що найважніше, сербські слова і форми показуються всюди більше первісними, важними для будови вірша або для рими, коли тим часом руські дуже часто являються пізнішими і псують вірш, так що реституюючи сербські форми одержуємо правильний вірш. Ось пару прикладів. В 42 читаємо: «Ісраилю ниякого спомена»; поставивши сербське *никаквог* одержимо правильний вірш; в. 52: «але он иде ко своим овчаром», поставмо на початку сербське *па*, вийде вірш як слід; в. 72: «да єго слыша, ни птица допива», правильно: «да га слыша, ни тица допева»; в. 94: «от тераз не хощу укусити хлѣба», правильно буде: «отсад не чю укусити леба»; в. 112: «коли учула за своего господина», правильно буде: «кад учула за свог господина». Цікаві тут вірші 162—163; вони виглядають так:

И птици свои птенци имаю,
у своим гнизду веселятся с нима.

Приймаючи, що в сербському замість початкового *и* був звичайний сербський виклик *ево* (сі вірші — початок ридання Анни) і що поема була написана по-сербськи, одержимо здогадну сербсько-церковну форму таку:

Ево птици свои птенци има,
у свом гнезду веселятся с нима,—

де розмір і рими виходять зовсім правильні, коли тим часом руські форми псують одно й друге. Таких примірів можна в цілій поемі назбирати дуже багато.

Що поема не була твором самих керестурських русинів ані не була принесена ними з їх первісних осель у північній Угорщині, на се маємо дуже поважні докази. Поперед усього вона має дуже небагато признаків спеціального бачванського, словацько-руського діалекту, яким зложені інші апокрифи, поміщені в тім самім томі моєї збірки. Досить порівняти нашу поему хоч би з керестурською піснею про св. Вероніку (стор. 237—239):

Ей любезна матко, у тих вельких муках!
Щерцо ци роспадне от тих вельких жальох.
Гледа вона сина, нѣгде го не наидзе,
питала се Иоана: «Чи-ши го не видзел?»

Так само знайдена в Керестурі д. Гнатюком рукописна пасія, писана в XVIII в. (пор. виривки з неї «Пам'ятки», II, 239—241), очевидно, принесена до Керестура з північної Угорщини з осель не пословачених, виявляє зовсім інший характер мови і не має ані трохи тих сербізмів, на які так багата поема.

Коли зупинимося на думці, що керестурська поема — сербський твір, то знов виринає перед нами кілька питань. Який се твір? Чи народний, вроді сербських юнацьких пісень, чи книжний? А коли книжний, то де міг повстати і який був його початок? Розуміється, що дати якусь рішучу і певну відповідь на сі питання мені неможливо; на се треба би далеко докладніше знати старшу сербську літературу, ніж се можливе з тих немногих підручників, які доступні мені (Пипіна «Історія слов'янських літератур»*, Новаковича* «Історія сербської літератури», «Сербська бібліографія» і т. ін.). От тим-то я позволю собі тільки висловити деякі свої уваги, лишаючи дальші пошукування тим, хто має для сього ліпшу спромогу.

Не можна заперечити, що сербська народна творчість, особливо юнацькі пісні, мали деякий вплив на композицію

і виконання нашої поеми. Бачимо тут той сам епічний спокій, ту саму охоту до драматизування поодиноких сцен, у чому, щоправда, дає почин уже сам латинський апокриф. Але й понад се бачимо тут немало прикмет сербського епічного стилю, отже, прим. характерні асонанси внутрі вірша:

стару главу наслони на траву (74)
из очию горки слези ліє (76)
аз єсм єдна, котрая неплодна (166)
великия врата вся от злата (406).

Бачимо повторення тих самих віршів у різних місцях (пор. 476—479 і 559—562); бачимо епічні плеоназми в роді:

горко плаче, от серца стеняше (154)
яковаго рода и племена (613)
День освѣти и слонце изыде (620).

Знаходимо тут епічні прикметники властиві сербському епосу, як ось:

изобилно блага су имали (5)
на что ми е изобило благо (80)
пак он иде храму великому (213)
сувим златом и дробним бисером (266)
а посреди от била камена (402).

Та проте нема що й мовити, що поема не була витвором простого чоловіка, не держалася і досі не держиться в усній традиції. Вже сама тема свідчить про її книжне походження, та ще більше свідчить про се її мова, в основі церковна, тільки перетикана сербізмами. Ся мова, а також віршова форма — вірш сербської юнацької пісні, але по парі римований — показує досить виразно на той культурний круг, із якого могла вийти наша поема. Се був круг т. зв. іллірo-руський, що купчився довкола перших сербських шкіл у Белграді, Карлівцях і Новім Саді. І коли би се справдилося, в такім разі отся поема мала би для нас подвійний інтерес: раз через те, що вона досі служить лектурою для наших керестурських русинів, а друге через те, що тоді ми мусили би і на її повстання признати вплив українців, які на початку XVIII в. помагали закладати і удержувати перші сербські школи.

Може, не зайвим буде сказати тут кілька слів про сей, у нас мало звісний епізод із історії слов'янських міжнародних відносин. Після війни австро-турецької 1716 р., уложено згоду у Пожаревацу (1718), і з тим уся Сербія

аж по Ніш перейшла під панування Австрії. Се було перший раз від часів погрому на Косовім полі*, коли сербський народ почув себе вільним від турецького ярма і вийшов у живіші зносини з освіченими народами Європи. Наслідком сього була думка про заведення шкіл для народу. Сербський митрополит Мойсей Петрович заснував при своїм дворі у Белграді першу слов'янську школу і спровадив для неї учителів із Росії. Хто і відки були ті вчителі, ми не знаємо напевно,— по всякій правдоподібності се були українці з Києва. В р. 1723 австрійський уряд наказав закладати школи по містах і селах, а в 1731 р. те саме ухвалив сербський народний собор, що відбувся в Белграді. Наступник Мойсея Петровича, митрополит Вікентій Петрович заснував у 1733 р. «велику школу, в Карлівцях, а другу в Белграді і видав поклик до духовенства і народу, щоб давали дітей до тих шкіл. І тут першими вчителями були українці з Києва. Світські науки викладено тут по-латині. На взір тих двох шкіл повстало ще кілька інших. Правда, в р. 1737—39 вибухла нова війна між Австрією і Турцією, і Австрія в тій війні стратила Сербію; гарні початки шкільної просвіти в тім краю були знов придушені. І карловицька і білградська школа пропали, але раз розпочате діло не пропало. Головна частина інтелігентніших сербів ще при кінці XVII в. перенеслася була за Дунай, до південної Угорщини, і тут, у Новім Саді, тлів від 1740 р. огник принесений українцями з Києва. Від рр. 1740—1750 бачимо тут «духовну колегію» під ректорством Еммануїла Козачинського*, бувшого професора київської Академії, що був також від 1733 р. ректором карловицької школи. У Карлівцях був також учителем другий українець Іван Минацький; українцем був, мабуть, також учитель слов'янської граматики Николай Николаєвич[1]. Ми знаємо надто, що митрополит Мойсей Петрович прикликав був із Києва монаха Синезія Залуцького як проповідника; що перший учитель, який посланий був із Росії до Сербії ще Петром Великим, Максим Суворов, привіз із собою 400 букварів і 100 примірників граматики Смотрицького; що ще 1727 р. в Римницькій друкарні на Молдавії було передруковане російське «Первое ученіе отро-

[1] Ст. Новаковић. Историја српске књижевности. Београд, 1871, стор. 176—178, 180; Пыпин. Geschichte der slav. Liter. I, 265.

ком»[1], а в 1755 р. була в тій же друкарні передрукована коштом митрополита Павла Ненадовича граматика Мелетія Смотрицького, що зробилася основою сербської книжної мови майже аж до реформи Караджича*. «Передруковуємо сю книгу — говориться в передмові сього видання — через те, бо сербська молодіж хоч сяк-так і виучується, щоб могла перекладати і писати книжки, але не має граматики, то й не знає, якої мови і яких правил треба при тім держатися» (Новаковић, op. cit.,186). «Се видання,— каже сей учений — було дуже важне для розвою сербського письменства», хоча (так само, як і на Вкраїні) воно значило не поступ, а реакцію, вело від живої народної мови, вже перед тим подекуди вживаної в письмі, хоч і не зовсім чистої, до ніби правильної, «твердої» та мертвої церковщини. Досить тут порівняти писання Вишенського, «Апокризис», «Гармонію» Потія або «Палінодію» Копистенського* з писаннями Могили та Гізеля*, щоб побачити се. І в Сербії було так само. Порівняймо давніші писання босанських католиків, такого Дивковича або Матиєвича («Исповедаоник», 1630 р.) з писаннями першого ученика нової школи Гаврила Стефановича*, що коло р. 1740 переписував різні проповіді, в тім числі й нашого Лазаря Барановича*, «на просто и уразумителное знаніе срьбское за селяне и просте люде», або з мовою Жефаровичевої* «Стемматографіи илирическо-расіанскаго зографа». В однім панегірику на честь єпископа Павла Ненадовича читаємо:

Разгнув книгу и узрит сербско царство цѣло;
весел мню зѣло
Будет таков читател, яко темна мрака
Невѣжества сербскаго свобожден, а зрака
Славы дома неманска отселѣ извѣстен.

«Книжки починають писати — завважує д. Радченко* — мішаниною російської (?) мови з церковнослов'янською з незначною примішкою сербської мови, а в деяких книжках такої примішки й зовсім нема» (Радченко, op. cit., 8—9). Сей стан з малими виємками триває аж до часів Вука, і ще далі, аж до Даничича*. Особливо важний вплив на закріплення сеї мертвої, схоластичної мови мав трудолюбний, але мало талановитий письменник, архимандрит

[1] К. Ф. Радченко. Досифей Обрадович и его литературная деятельность. Киев, 1898, ст. 68; див. також «Журн[ал] Мин[истерства] нар[одного] просв[ещения]», 1882, IV.

Йован Раїч*, написавши сею мовою і видавши при кінці XVIII в. свою чотиритомову книгу «История славянских народов, наипаче болгар, хорватов и сербов». Ся праця була докінчена 1768 р. в Новім Саді, що й далі був головним гніздом слов'яно-сербської письменської традиції.

Ми не маємо спеціальних звісток про те, чи принесли українці-вчителі до Сербії в числі інших книжок також Димитрієві «Мінеї», але й без таких свідоцтв можемо догадуватися, що такий популярний твір, певно, мусив дійти й туди. А в такім разі ми мали би в руках коли не одиноке, то в усякім разі найголовніше джерело керестурської поеми.

Щодо часу написання поеми, то з того, що сказано вище, виходило би, що вона повстала не скорше, як у другій половині XVIII в. Ремінісценції сербської історії плекалися пильно в «ілліро-слов'янській» школі. Вже перший її ректор, українець Козачинський, написав на взір київської шкільної драми драму з сербської історії про царя Уроша п'ятого і сю драму виставлювано в Карлівцях 1733. Правда, ся драма не була друкована і тільки 1798 р. її переробив і видав Йован Раїч п. з. «Трагедіа о Урошу пятом и о паденіи сербскаго царства» (Новакович, op. cit., 213). Той сам Раїч був учеником київської школи; його історія сербського народу, видана 1794—95 р., не була першою пробою сербської історіографії. Такі проби були вже й давніше, прим. видане 1765 р. «Краткое введеніе в исторію происхожденія славяно-сербскаго народа» П. Юлинця*, писане майже чистою церковщиною. Та з другого боку, будили смак до народно-поетичної традиції і стилю народних пісень такі популярні твори, як «Разговор угодан народа словінскога» далматинця Андрія Качича Міошича* — проба змалювати стилем і складом сербських юнацьких пісень усю історію сербо-хорватського народу від міфічних до найновіших часів. Сей високо талановитий твір, взірець Нємцевичевих «Spiewów historycznych» і Кулішевої «України»*, популярний ще й досі у хорватів п. з. «Pjesmarica», був виданий уперве 1756 і діждався швидко кількох видань. Правда, православні серби вже й тоді бокували від католиків-хорватів і їх латинкою писаної літератури. Та проте годі сумніватися, що твір Качича Міошича був звісний і сербам. На се вказує факт, що ще 1818 р. землінський поет Ковачевич уважав потрібним передрукувати його твір, хоч і з деякими ско-

роченнями, кирилицею для сербів (Новакович, op. cit., 208). Те саме було ще в XVIII в. з іншими хорватськими і словінськими творами: кращі з них для вжитку сербів передруковувано сербською гражданкою (див.: Пипін, op. cit., I, 253, 255). До тих творів належав також «Сатир» другого визначного словінсько-хорватського поета старшої доби Матія Рельковича* (перше вид. 1761, кирильські — 1793 і 1807).

Під впливом тих змагань і тих творів сербська народна форма, а далі й народна мова, брала верх над церковщиною і київським віршарством. І так той сам Йован Раїч, що написав свою історію сербів твердим церковним язиком, видає 1791 р. поемку «Бой змая с орловы» («Боротьба гадюк з орлами», з приводу війни Турції з Австрією), написану гарною народною мовою (Радченко, op. cit., 15). При кінці XVIII і в початку XIX в. ми знаходимо в Бачці* групку писателів, що вийшовши із тої славеносербської школи, ведуть далі її традицію. Між ними варті уваги головно три: згаданий уже землінський переплетник Гаврило Ковачевич, гарячий сербський патріот і талановитий поет. В р. 1804 він видав поему про повстання сербів під проводом Юрка Чорного (Караджорджія), а швидко по тім пісню про битву на Косовім полі. Він пробував і інших тонів і написав романтичну поему «Аделаида алпійска пастирка» і передрукував, як уже згадано, 1818 р. Качичеву «Пјесмарицу» кирильськими буквами. Для нас важніше те, що він, очевидно ведучи далі старшу письменську традицію київської школи, перероблював на віршовані поеми деякі легенди, як ось про св. Саву, про Данила, Єроніма і т. ін. В тім самім напрямі працював друг його Вінкентій Ракіч* (род. 1750, ум. 1818), духовний, що крім проповідей полишив також популярні віршовані переробки духовних легенд, як ось: «Жертва Авраамова», «Собесѣдованія грѣшніка с богоматерію», «Песма о жизни Алексѣя человѣка божіа», а також прозову переробку чудес богородиці (чи не під впливом Галятовського?). Третій у тім кружку був свящ. Константин Маринкович, що видав у 1808 р. поему «Плач Рахили, или Избиєніе младенцев на повелѣніе Ирода царя Іудейскаго» (Новакович, op. cit., 208 — 209). Ось де треба нам шукати також початку нашої поеми.

Уже з самих титулів тих творів бачимо, що вони були писані в основі церковною мовою, значить, могли бути при-

ступні не тільки грамотним сербам, але й русинам. Новакович посвідчує, що твори сих бачванських письменників були популярні і головно визначуються своєю простотою і що в них віє старий, лиш крихту змодернізований дух середньовікового забавного письменства (Новакович, op. cit., 209). Все се підходить і до нашої поеми. Та не маючи під руками творів тих бачванських письменників, ми не можемо сказати, чи і котрий із них був справді автором нашої поеми, чи, може, вона була написана трохи давніше. Вкажу ще тільки, що 1772 р. вийшло першим, а 1781 р. другим виданням «Описаніе святаго божія града Іерусалима». Чи не взяв автор нашої поеми із сеї книжки свойого опису Соломонового храму? В такім разі ми мали би зовсім певну дату, раньше якої вона не могла бути написана, а власне 1772 рік.

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

**[до збірки: Хрістіан Зальцман*.
Книжка приказок про те, як не належиться поводиться з дітьми. Переклав Теодор Біленький. Львів,1900]**

Як поводитися з дітьми? Се питання для не одного з нас видається таким простим, що, властиво, й застановлятися над ним не варто. Виховували нас наші батьки, та й нічого, слава богу, вивели в люди,— скаже не один. Дитину люби як душу, а тряси як грушу,— скаже другий старою приповідкою, та й заспокоїться на тім. Але хіба дехто, більш освічений, застановиться над сим глибше і запитає себе: а чи справді наші батьки виховували нас так, як слід було? Чи справді вивели нас у люди? І коли вивели, то чому-то якось ми й досі не можемо добитися між людьми такого становища, яке би нам належалося?

Коли собі пригадаємо наші дитинячі часи і поводження з нами родичів, то не одному спаде на тямку, скільки то незаслуженого, непотрібного терпіння, страху, гризоти, сорому причинили не раз його м'якій, дитячій душі несправедливі, нерозумні або погані поступки родичів! А навіть ніби справедливі кари та побої бували такі, що не причиняючися до його моральної поправи, вчили його лише на другий раз ліпше стерегтися, робили його хитрішим, завзятішим, гіршим.

Давніше люди не застановлялися над сим. Найліпшим способом поводження з дітьми вважалася строгість: погрози, лайки, бійка. В наших старих книгах, писаних і друкованих, часто знаходимо такі накази, нібито вибрані з книг отців церковних, отже нібито писані з вітхнення і волі самого бога, а в них на різні лади обертається все одно й те саме: дітей треба карати, бити, застрашувати, бо інакше з них не буде нічого доброго. «Карай свойого сина від молодості, то будеш мати спокій у старості» — сказано в однім такім письмі. «Не попускаючи бий дитя,

бо коли б'єш його паличкою, не вмре, але буде живе, здорове. Бо б'ючи його по тілі, ти рятуєш його душу від вічної смерті. Коли маєш доньку, держи її під погрозою, то забезпечиш її тіло. Люблячи свого сина, часто завдавай йому рани, щоб пізніше ти радувався ним. Не смійся зі своєю дитиною і не бався з нею, бо як трохи послабиш, то багато потерпиш і пізніше наб'єш оскомину на душу свою».

Як бачимо, се були приписи жорстокого, понурого поводження з дітьми. І не треба думати, що се тільки у нас так було. Адже у поляків ще й досі повторяють богохульні слова: «Rózgą Duch święty dziateczki bić radzi»[1], немов би то дух святий піддавав людям їх глупоту і засліплення. Навіть тоді, коли у інших народів уже переважила думка, що й діти — такі ж люди, як і дорослі, що всяке терпіння дитячої душі не тільки таке ж болюче, як і дорослої, але ще до того шкідливе для її дальшого розвою,— ще й тоді в Польщі різка і батіг уважалися найліпшим способом виховання дітей, і навіть учені люди, письменники та народні світочі величали старі шляхетські порядки, де бук був найвищим законом, і складали вірші на похвалу нагайки (Oda do bizuna), де з любощами згадували, як то було гарно, коли панські діти разом з дітьми слуг брали кару на тілі, тільки що панських сікли «na kobiercu»[2], а простих на голій лавці.

Супротив того давнього, нелюдського поводження з дітьми виступили півтораста літ тому деякі щирі і розумні люди, поперед усього швейцарці Песталоцці* і Баздо* (Basedow). Вони вказали на велику важність розумного виховання дітей, а першою основою такого виховання вважали такий погляд, що діти такі ж люди, як і старші, що дітей, їх особисту гідність і їх потреби треба так само шанувати, як і старших, і тільки поводячися з ними лагідно, щиро, розумно, як з рівними, входячи в їх спосіб думання, можна їх виховувати на чесних, щирих, правдолюбних і справді свобідних людей.

Дуже велику заслугу коло розширення таких думок у Німеччині має Хрістіан Зальцман і його «Книжечка раків», себто книжечка приповідок про те, як н е т р е б а поводитися з дітьми. Подаючи вам сю книжечку в пере-

[1] Дух святий радить бити діточок різками (*польськ.*).— *Ред.*
[2] На килимі (*польськ.*).— *Ред.*

кладі на нашу мову, ми додаємо наперед ще коротеньку відомість про життя самого Зальцмана*, якого ім'я повинно бути звісне кожному, кому лежить на серці розвій людськості. Бо ж справа, щоб наша молодіж виходила здоровіша, розумніша, чесніша, се справа цілої нашої будучини. Нехай же ті маленькі Зальцманові приказки здобудуть собі і у нас стільки пильних читачів, як і в Німеччині!

ПЕРЕДМОВА

[до видання: Уїльям Шекспір. Гамлет, принц датський. Переклад П. О. Куліша... Львів, 1899]

«Гамлет» уважається справедливо найгеніальнішим твором Шекспіра. В фігурі датського королевича можна бачити найкращий поетичний візерунок душі самого поета. Не диво, що, як усі геніальні постаті, так і ся виявляє багато загадкового, хоча не менше певне й те, що праця коментаторів над «Гамлетом» від часу Гетевого «Вільгельма Мейстера» більше затемнила, ніж вияснила її, повіднаходила загадки і темноти й там, де їх зовсім нема. Не вдаючися в коментування драми, ми подаємо тут те, що найпотрібніше для її зрозуміння і доброго оцінення.

І. ДЖЕРЕЛА

В XVI віці до часів Шекспіра три рази друкована була книга «Danorum regum heroumque historiae», написана в XII віці Саксоном Граматиком; перше видання вийшло в Парижі 1514 р., друге (з передмовою Еразма Ротердамського*) в Базілеї* 1534 р., третє в Франкфурті над Майном 1576 р. Ся голосна літопись написана, як каже Еразм, «splendide magnificeque»[1], була передрукована не раз і потім (1644, 1771, 1839), не числячи новіших строго наукових видань Кранца, Гельдера і інших, а також перекладувана з латинської мови на датську (переклад Веделя, вид. 1575, 1610, 1713, 1851; переклад Шусбелля, вид. 1752, переклад Грунтвіга, вид. 1818—1819). В тій хроніці в книзі III оповідає Саксон ось яку історію. Датський король Рорік поставив у Ютландії князями двох братів —

[1] Блискуче і чудово (*лат.*).— *Ред.*

Горвенділа і Фенга. Горвенділ панував три роки, вславився морським грабівництвом і збудив проти себе зависть норвезького короля Коллера. Сей, зустрівшися з Горвенділом на відлюднім острові, що був пристановищем для піратів, умовляється битися з ним у поєдинку з тим, щоб переможець чесно похоронив тіло вбитого. Горвенділ убиває Коллера, а також його войовничу сестру Селу. Здобуту таким чином багату здобич він передає королеві Рорікові, котрий дає йому за жінку свою дочку Геруту. З нею Горвенділ мав сина Амлета.

Але брат його Фенго позавидів йому щастя, вбив його і оженився з його вдовою. «Бачачи се, Амлет,— оповідає Саксон,— щоб через розумніше поступування не впасти в підозріння, кинувся вдавати з себе божевільного, напустив на себе крайню хворобу ума і таким родом хитрості не тільки прикрив свій розум, але також оберіг своє здоров'я. Щодень, обнявши материного божка, кидався плазом на землю і оббризкував ціле тіло рідким болотом. Запоганені щоки, обмазане болотом обличчя смішно виявляли безум божевілля. Що говорив — усе було подібне до маячення безумного; що починав робити, все вказувало глибоку незарадність. Одним словом, здавалося, що се не муж, а якийсь смішний виродок безглуздої фортуни. Інколи, сидячи при огнищі і розгрібаючи руками попіл, звик був приладжувати дерев'яні вістря і гартувати їх у огні, обкручуючи їх кінчики шнурками, щоб були міцніші. Коли його питали, що робить, відповідав, що робить гострі стріли для помсти за батька. Деякі сміялись з нього, та розумніші почали підозрівати, що за тим безумом криється хитрість. Щоб вияснити се, задумали зробити пробу: вивезли його в ліс і там устроїли стрічу між ним і одною гарною дівчиною, що мала спокусити його на любов. Коли він справді дурний,— міркували,— то не зверне уваги на її красоту; коли ж тільки хитрує, то закохається і дасть пізнати свій розум. Але Амлета остеріг один його товариш. Амлет їде до лісу, сівши на коня задом до голови і держачи коня за хвіст. По дорозі здибають вовка; двораки говорять Амлетові, що се лошак; на се він відповідає, що якось мало таких лошаків бачив у королівській стаднині. Їдучи понад берегом ріки, двораки знайшли керму від розбитого корабля і мовлять Амлетові, що се такий величезний ніж. На се відповів Амлет, що, певно, мусив бути такий величезний пляцок, що його краяли сим ножем.

У лісі двораки лишили його самого і веліли одній дівчині зустрітися з ним, та Амлет, остережений своїм товаришем, і тут умів викрутитися з засідки. Допомогла йому й сама дівчина, що змалку, вихована разом із ним, потаємно любила його. Загалом на всякі питання він відповідав так, що ніколи не можна було спіймати його на брехні, але правда була так замаскована, що ніхто не міг уважати його розумним. Та проте знайшовся один вельможа, що, підозріваючи у всім тім хитрощі, радив королеві зробити ще одну пробу: Амлетова мати повинна покликати його до себе на розмову, а вельможа, сам схований за стінкою, невідомий їй і йому, підслухає ту розмову. Амлет при матері не буде таїтися, а хоч би мати й не хотіла видати сина, то король таки довідається через підслух, що вони говорили.. Король виїхав зо двора, а хитрий вельможа заховався під килимом, що був простертий на долівці в спальні королеви. Ідучи на розмову з матір'ю, Амлет, боячися зради, знов удав із себе дурного, почав піяти, як когут, трепати руками і скакати по кімнаті, а наскочивши на пана, захованого під килимом, хопив меча і пробив його, потім витягнув, добив, порізав тіло на шматки, зварив і дав з'їсти свиням. Тоді прийшов до матері, що плакала голосно, і почав жорстоко дорікати їй, що живе в кровосумішнім подружжі з убійцею його батька. Признавшись, що він удає безумного, щоб оберегти себе від королівських засідок і виждати пору, догідну для помсти, велів матері мовчати і здержувати себе від гріховного зближення з убійцею. Коли король вернув і почав розпитувати за своїм дорадником, ніхто не міг сказати йому, де він подівся; коли ж спитали Амлета, чи не бачив його, сей відповів, що бачив, як пішов до стайні і там його з'їли свині. Хоча се була правда, але ніхто не хотів сьому вірити. Та проте Фенго задумав таки позбутися пасерба, але так, щоб ані король Рорік, ані Амлетова мати не могли доміркуватися, що він винен у його смерті. От тим-то він послав Амлета до Англії з двома своїми слугами, котрим дав на дощечці накарбований лист до англійського короля, а в листі висловив просьбу, щоб Амлета зараз по приїзді покарано смертю. Але Амлет у часі нічлігу викрав своїм товаришам дощечку, прочитав, що в ній було написано, і, зістругавши королівські знаки, накарбував нові, де була висловлена просьба, щоби двох панів, присланих з листом, зараз покарати смертю, а премудрому юнакові, що їде

з ними, аби король дав свою доньку за жінку. Амлет дає в Англії докази свойого надзвичайного розуму, жениться з королівською дочкою, потім вертає до Ютландії, де трапляє якраз на свій власний похорон, бо чутка була, що його в Англії вбито. Зразу всі перелякані, потім сміються, бо Амлет знов удає дурного. Він береться угощати двірню: але, розносячи вино, кілька разів добуває меча, який мав при боці, і калічиться ним у пальці. Щоб запобігти сьому, двораки цвяхом прибивають клинок меча до піхви. Амлет, бачачи, що король оп'янівши подався до своєї спальні, пішов за ним, узяв його меча, а при нім лишив свого пригвожденого. Вернувшися, він обпоює всю двірню вином, а коли вони, п'яні, поснули, підпалює двір, і всі гинуть. Тоді він іде до королівської спальні, будить короля і, оповівши йому, що сталося, заявляє, що хоче помститися за свого батька. Король хапає за меч, та не може витягти його з піхви, і Амлет убиває його власним його мечем. Хоробрий муж і гідний вічної слави,— кінчить своє оповідання літописець,— котрий, розумно прикритий маскою глупоти, заховав під дивною подобою безуму мудрість, вищу понад людський геній, і хитрощами не тільки оберіг власне здоров'я, але помстився так страшенно за батькову смерть»[1]. В кн. IV оповідається далі про славне панування Амлета.

Нема найменшого сумніву, що се оповідання було джерелом Шекспірової трагедії. Маємо тут у зароді уже всі головні моменти і важніші фігури, ба навіть характери трагедії: король і королева, Гамлет, Полоній, не названий у Саксона, але схарактеризований як дворак, «багатший на зарозумілість, ніж на розсудливість» (praesumptione quam solertia abundantior), Офелія, Горацio, Розенкранц і Гільденштерн; маємо зазначений характер Гамлета, що вдає дурного, думає про помсту за батька і силкується говорити все так, щоб се була і правда, і щоб при тім ніхто не міг доглупатися дійсної правди; зазначено сцену розмови Гамлета з матір'ю, а коли Саксон про королеву мовить: «От таке-то зо всіми жіночими шлюбами: вони розсипаються, як полова від вітру, і тонуть, як хвилі в морі. І хто ж захоче покладатися на жіноче серце, що змінює своє успособлення так, як квітки змінюють листя відповідно до пори

[1] Alfred Holder. Saxonis Grammatici Gesta Danorum. Strasburg, 1886, стор. 85—96.

року у, в міру того, як нові події затирають слід давніших»,— то хто не побачить у тих рефлексіях зароду першого Гамлетового монолога зі славним реченням «О слабосте, ім'я твоє — жіноцтво!».

Не менше певна річ, однак, що Шекспір не читав Саксона Граматика в оригіналі. Але в 1559 р. вийшла по-французьки книжка: Belleforest. Histoires tragiques — збірка епізодів і оповідань, узятих із найрізніших книг; між іншими була там оповідана також історія Амлета Датського на основі Саксона. Книжка Бельфоре читалася пильно не тільки у Франції, але також у Англії; її перекладено також на англійську мову, але можна дуже сумніватися, чи Шекспір користувався тим перекладом, бо перше звісне нам його видання вийшло аж 1609 р., сім літ по написанню Шекспірової трагедії. На основі Бельфоре зладжена була в Англії ще при кінці XVI в. драма, про яку часто згадують тогочасні свідоцтва; на жаль, вона не дійшла до нас. Отже ж нема сумніву, що ся драма разом з французьким текстом Бельфоре була головним джерелом Шекспірового «Гамлета». З порівняння тексту перших видань трагедії, а власне видання з р. 1603 з виданням 1604 і остаточним посмертним виданням (First Folio)[1] з 1623 р., можна бачити, як Шекспір помалу позбувся впливу сього «старшого Гамлета», та при тім можна виробити собі деяке поняття про його зміст. Уже з посторонніх свідоцтв про «старшого Гамлета» ми знаємо, що там являвся дух убитого короля і кричав: «Помсти! Помсти!». Деталь, як бачимо, незвісна Саксонові, ані Бельфоре. В «старшім Гамлеті» Полоній звався Корамбіс, ся назва лишилася ще декуди в вид. 1603; Гамлетове божевілля проявляло себе сильніше і дикіше, значить, більше відповідно до оповідання Саксона; роль Горація була більша, і ще в вид. 1603 р. є сцена, пропущена в пізніших виданнях Гамлета, де Горацio в часі подорожі Гамлета до Англії, одержавши від нього лист про його вирятування з датського корабля, виявляє королеві злочинні замахи короля на Гамлетове життя — сцена, коли не перейнята живцем із «старшого Гамлета», то в усякім разі написана під його безпосереднім впливом.

Варто завважити, що поява духа Гамлетового батька взята Шекспіром також із «старшого Гамлета»; найдавніша

[1] Перше видання книжки розміром у паперовий аркуш або в половину аркуша (від лат. in folio — в аркуш).— *Ред.*

згадка про драму «Гамлет» з появою духа, що кличе до помсти, походить із 1596 р. Інший, менше виразний, натяк на сю драму походить ще з 1587 р. Сатирик Томас Наш* у одвертім листі до студентів університету говорить злобно про юристів, що, покинувши своє ремесло, кидаються на поле штуки, хоча не вміють перекласти по-латині одного вірша псалмів. «Правда,— пише дослівно Наш,— що англійський Сенека, коли його читати при лойовій свічці, дає їм багато добрих сентенцій.., а коли розбалакатися холодного поранку докладно з таким паничем, то він насипле вам цілі села (hamlets) — хотів сказати, цілі пригорщі «трагічних фраз» (G. B r a n d e s*. William Shakespeare, 126). Не без підстави бачать тут і натяк на штуку, що звалася «Гамлет», і натяк на сцену холодного ранку після появи духа і, нарешті, зв'язок з Сенекою. Як звісно, до нас дійшло десять латинських трагедій якогось Сенеки (ритора). Ті трагедії, бліді і водяні переробки грецьких взірців, цінилися в часі Ренесансу дуже високо і були, між іншим, перекладені також на англійську мову ще в XVI в. Дві трагедії Сенеки починаються власне появою духа, що кличе до помсти: в трагедії «Thyestes» являється дух Тантала, а в трагедії «Agamemnon» дух Тієста. Сим мотивом покористувався у Англії уперше один із попередників Шекспіра — Кід* у своїй «Іспанській трагедії», написаній коло 1584 р. Ся драма була, мабуть, безпосереднім взірцем «старшого Гамлета» і виявляє, крім появи духа напочатку, ще більше покревних зворотів і ситуацій. І так, герой драми Джеронімо, котрому замордовано сина, справді збожеволів; він промовляє іронічно, зворотами деколи дуже подібними до тих, які бачимо в Шекспіровім «Гамлеті». Так само як Гамлет, він кілька разів відкладає свою помсту. «Не кожна пора відповідна для помсти,— говорить він,— от тим-то я, невважаючи на свою невпинність, зупинюсь і, невважаючи на свій неспокій, буду вдавати спокійного. Їм не повинно здаватися, що я знаю про їх злочин, а моя глупота повинна втвердити в них віру, що я в своїй нетямучості все пущу плазом». В кінці він для виконання своєї помсти виставляє на сцені штуку — Кідову драму «Соліман і Перседа» і в часі гри винуваті, що грають головні ролі, справді гинуть під ударами кинджалів. Як бачимо, Шекспір знайшов для своєї трагедії підготоване майже ціле риштування. Що він покористувався тим «чужим добром», се не чинить ніякої уйми його твор-

чому генієві, бо з грубого, кривавого матеріалу, згруба обробленого руками невисоких талантів або попросту театральних ремісників, він сотворив безсмертний архітвір.

II. ШЕКСПІРОВЕ ОБРОБЛЕННЯ

Постійна прикмета Шекспірової творчості там, де ми можемо сконтролювати його роботу з текстом його літературних джерел, є вірність, з якою він іде по стежці, втоптаній його попередниками. Він не силкується пов'язати докупи всі нитки, усунути всі неконсеквенції; раз лишає в акції люки, то знов забуває деталі, сказані в однім місці так, і показує їх у іншім місці інакше. Він концентрує свою увагу і силу свого генія звичайно на двохтрьох фігурах драми, лишаючи інші неначе в тіні, немов не оброблені як слід. Та зате в тих головних фігурах він ясніє безсмертним блиском, а рішучі сцени драми вміє обробити так майстерно, що власне на них видно найліпше, як безмірно вище зумів він піднестися попад своїх попередників.

Отсей спосіб творення треба конче мати на увазі, коли говориться про «Гамлета». Багато загадковості, неконсеквенцій у будові драми і в малюнках характерів, багато такого, над чим ламали собі голови коментатори, вияснюється зовсім просто тим фактом, що Шекспір знайшов такі деталі у своїх джерелах і не вважав потрібним змінювати їх. Скільки-то намучилися критики, щоб погодити повільний, чутливий характер Гамлета з тою бистротою, з якою він убиває Полонія, або з тою байдужістю, з якою посилає на смерть Гільденштерна і Розенкранца! А тим часом ми бачимо, що Шекспір знайшов ті факти в своїх джерелах і перейняв їх до своєї драми, не много дбаючи про те, чи вони будуть зовсім згідні з тим характером Гамлета, який вилився з його душі — почасти також під впливом давніших джерел, а почасти з власної натури і з обставин власного поетового життя.

Можна вважати безперечним фактом, що Гамлет є найбільше суб'єктивна фігура з усіх, які сотворив Шекспір. Його устами поет висловив багато такого, що пекло його власну душу, та й написана була ся драма під впливом фактів, що дуже глибоко мусили зворушити душу і фантазію Шекспіра. Згадаймо поперед усього, що ще 1585 р. вмер його одинокий син Гамлет; пам'ять про нього могла

зробити у поета бажання не тільки обробити стару трагедію про Гамлета, але надто надихати її героя всім найкращим і найглибшим, що жило в його власній душі. В вересні 1601 р. вмер Шекспірів батько Джон, і ся смерть мусила знов у душі поета розбудити спомини молодих літ і пам'ять про сина. Та не бракло і інших, сучасних, фактів, що сяк чи так нагадували епізоди Гамлетової історії і мусили причинитися до витворення в душі поета того ліричного, меланхолійного настрою, яким надихана його трагедія. При кінці 1601 р. зворушила його ще одна трагічна подія: невдалий бунт лорда Ессекса і Шекспірового опікуна та приятеля лорда Саутемптона проти королеви Єлизавети. Ессекса покарано смертю. Саутемптон був засуджений на досмертну тюрму. Оба лорди були близькі свояки, а Саутемптон щиро опікувався Шекспіром; тож не диво, що наглий упадок тих могутніх мужів і цілої їх партії пригнобив його. В тім самім часі зазнав він ще одної прикрості — зради і ганебного кінця улюбленої ним женщини, про котру говорять його сонети, писані в р. 1600—1601. Сей болющий досвід звучить у терпких словах Гамлета про жіноцтво і в його розмові з Офелією.

Вказують іще на деякі події, що, певно, були відомі Шекспірові і могли мати вплив на концепцію його драми. Ітак, у сім'ї лорда Ессекса в часах, коли Шекспір молодим парубком жив іще у Стретфорді, була голосна в тім часі трагедія. Говорили, що граф Лейсестер отруїв старого лорда Ессекса і зараз по тім оженився з його вдовою. Друга аналогічна трагедія скоїлась у Шотландії, де лорд Дарнлей, муж королеви Марії Стюарт, в 1565 р. був убитий любовником королеви Босуелом, що зараз по тім узяв з нею шлюб. Майже напевно можна догадуватися, що Шекспір із оповідань про сю подію взяв контраст уродливого, пишного і благородного короля Гамлета і поганого та безхарактерного його брата і вбійці; Дарнлей справді був незвичайно вродливий, а Босуел поганий, хитрий і безхарактерний. І Дарнлея вбито так само у сні, як Гамлетового батька. Ще одну подію віднайшли новіші досліди, що полишила деякі сліди в композиції «Гамлета». В р. 1600 був шотландський король Джемс, син Марії Стюарт, загрожений ось якою пригодою. Олександр Ротвен, граф (Laird) Гаурі, запросив короля до себе в гостину. Ротвенів батько був 1582 р. як бунтівник засуджений Джемсом на смерть, його добра були сконфісковані в часі, коли сам Ротвен про-

бував у Франції і здобув собі там велику славу штукою фехтунку і іншими лицарськими здібностями. Коли король 1600 р. загостив до його замка, Ротвен запровадив його до віддаленої зали, заявив йому, що хоче помститися за свого батька, і вхопив його за горло. Та королеві вдалося кликнути рятунку, двораки прибігли і вбили Ротвена. Сестра Ротвенова, Енні-Мері Дуглас, жила при королівському дворі, і була чутка, що Джемс кохався в ній. На відомість про смерть брата вона збожеволіла і вмерла по кількох тижнях. Отже, дехто з критиків догадується, що Ротвен був прототипом Лаерта, на що вказує навіть близькість назв Laird — Laertes, а Енні-Мері — прототипом Офелії. Додаймо в кінці, що деякі деталі про Данію мусив Шекспір чути від англійських акторів, що гостювали в Данії 1585 і 1596 р. До тих деталей належить перенесення місця подій із Ютландії до Ельсінора, датські назви Розенкранц і Гільденштерн (у вид. 1603 вони написані Rosencraft і Gilderstone, у вид. 1604 Rosencrans і Guyldensterne, у вид. 1623 Rosincrane і Guildensterne), датське ім'я королеви Гертруди замість давньої Герути. Так само з оповідань акторів взяв він, певно, відомість про п'янство датців і про звичай — покривати кожний королівський тост гарматними вистрілами. Та треба сказати, що, користуючися такими принагідними відомостями, Шекспір зовсім не дорожив ними і відступав від своїх джерел, де йому захотілося. Він переніс місце подій із Ютландії до Ельсінора, із IX чи X віку в свій власний, велів Гамлетові вчитися у Віттенбурзькім університеті, велить датцям стріляти з гармат, дав датському королеві і декому з його двораків італьянські назви (Клавдіо, Горація, Бернардо, Марцелло, Рейнальдо),— одним словом, Гамлет є чим собі хочете, але не історичною трагедією з датської минувшини. Всі оті книжкові та історичні ремінісценції були для автора мов купа хворосту, з котрої тільки геній може зробити огнище, що горить і світить віки-віками. До всіх тих фактів, натяків, ремінісценцій треба було ще чогось — найважнішого, щоб із них міг повстати «Гамлет» — треба було портрета власної душі поетової, портрета геніальної людини, що, вдаючи безумного, під маскою безумства тим яркіше виявляє свою геніальність. «Що не вдалося жодному іншому поетові, те вдалося тут Шекспірові» — справедливо каже Брандес (op. cit., 512).

Коло 1601 р. Шекспір справді був у такім настрою, який потрясає нашу душу в його «Гамлеті». Йому вмер батько; його протектор лорд Саутемптон був у тюрмі; його улюблена зрадила його з його близьким приятелем; він був свідком бунтів і катастроф, що могли в чутливій душі викликати враження, буцімто «світ виходить із уторів». А надто яке ж було його особисте положення? Він чув у собі силу і здібність, чув той огонь геніальної натури, що повинен палати на вершинах людськості, а тим часом він був актором, становище в тих часах рівнорядне з цирковим клоуном. І коли досі гіркість сього становища осолоджували йому особисті зносини з такими освіченими і високопоставленими людьми, як лорд Саутемптон, лорд Пемброк і його улюблена Мері Фіттон, то тепер усе те нараз порвалося. В першій хвилі він не знаходив слів, плакав, упокорявся (в сонетах), але швидко він почув свою силу, його біль вибухнув гіркою іронією, і устами Гамлета він висловив свої власні досвіди та розчарування. Варто завважити, що, прим[іром], у славнім монологу «Чи бути, чи не бути» поет майже цілком забуває, що се говорить принц; слова виходять немов із уст підданого, що мусив «весь вік терпіти муки

І насміхи, гніт сильних і знущання
Гордині, біль одіпхнутого серця,
Загайливість закону, підлість суддів
І ту зневагу, що заслуга мовчки
Приймає од нікчемних» (стор. 72).

Відразу ясно, що се не Гамлетові слова, не виплив драматичної ситуації, а стогін власного серця поета.

«Гамлет» є не тільки найбільш особистою, але також найбільш філософічною драмою Шекспіра. Герой трагедії — мислитель, а події трагедії попихають його думку до розбирання найважніших, найтяжчих питань про ціль існування, про вартість життя, про природу етичних понять і соціального ладу. Деякі думки, висловлені в тій трагедії, навели деяких критиків на здогад, чи не був Шекспір знайомий з писаннями італьянського філософа Джордано Бруно, котрий, як звісно, якийсь час пробував у Англії. Але біограф Бруно, Брунгофер[1], на основі докладних студій

[1] B r u n n h o f e r, Giordano Brunos Weltanschonung und Verhängniss.

показав, що вплив Бруно в Англії загалом був дуже малий навіть на тих, що видалися з ним особисто. Бруно пробував у Англії в рр. 1583—1585, значить — в пору, коли Шекспір ще не був у Лондоні. Чи Шекспір читав Брунові італьянські твори, сього не знаємо. Ті ж філософічні погляди, які є в «Гамлеті», виясняються добре і без гіпотези про вплив Бруно, головно впливом французького філософа Монтеня, з котрого «Essay» є дещо майже дослівно в Гамлетових репліках. Ті «Essay» міг Шекспір читати по-французьки або й по-англійськи, бо їх переклав ще 1595 р. на англійську мову Флоріо, що був так само зближений до двора графа Саутемптона, як і Шекспір. В тій книзі знайдено паралель до Гамлетових слів про «згромадження політичних черв'яків на трупі Полонія» (стор. 109)*: «Маленькі воші вистарчають, щоб зневолити Суллу до зложення диктатури. Серце і тіло великого цісаря, тріумфатора — се снідання для дрібного черв'яка». Гамлетові слова, що ніщо само в собі не є ні зле, ні добре, а тільки наша думка робить його сяким чи таким (56)*, знаходяться також у Монтеня: «Те, що ми називаємо лихом або терпінням, само собою не є ані лихо, ані терпіння; тільки уява дає йому сю прикмету» (B r a n d e s, op. cit., 500—502).

Отсе були головні елементи, з яких зложилася та чудова цілість, що її критики справедливо називають «першою філософічною драмою новіших часів, де уперше виступає типовий новочасний чоловік з глибоко відчутою суперечкою між ідеалом і дійсним окруженням, між силами і завданням, з цілою внутрішньою різнорідністю вдачі, дотепний без веселості, жорстокий і ніжний, з вічним відкладуванням діла і з шаленою нетерплячкою» (B r a n d e s, op. cit., 527).

Шекспірів «Гамлет» був готовий коло половини 1602 р. В книгарськім реєстрі записано під днем 26 липня 1602 р.: «A booke called «the Revenge of Hamlet Prince (of) Danemarke», as yt was latelie acted by the Lord Chamberleyne and his Servantes», тобто «Книга названа «Помста Гамлета принца датського», що була недавно виставлена слугами лорда підкоморія». Лорд підкоморій Англії мав привілей удержувати театр і власне під його фірмою грала та трупа (під дирекцією Борбеджа), до котрої належав і Шекспір. Та книжка вийшла аж 1603 р. Се було, без сумніву, неправне видання, зладжене або після стенографічних записок,

зроблених в часі представлення, або після ролей, викуплених у акторів, а нарешті, може, вчасти після «старшого Гамлета». В усякім разі се видання, лишаючи набоці незлічимі помилки та недоладності, різниться дуже значно від пізніших, так що можна його вважати першим начерком, котрий Шекспір переробив потому дуже значно. Друге — далеко поправніше, хоч також без відома Шекспіра опубліковане — видання вийшло 1604 р. і було без значніших змін повторене в збірному виданні всіх Шекспірових творів, зладженому по його смерті 1623 р.

III. УКРАЇНСЬКІ ПЕРЕКЛАДИ «ГАМЛЕТА»

Отсей переклад, що тут подаємо до рук громаді, є вже третя проба перекладу Шекспірової трагедії на нашу мову. Перша проба зроблена була ще 1865 р. Павлином Свенціцьким*, звісним у нас під псевдонімом Павло Свій. Се був поляк, родом із України, талановитий польський поет, не без заслуги й у нашому письменстві. В числах 3—5, 7—9 «Ниви»* він надрукував перший акт свого перекладу «Гамлета, датського королевича». П. Свій заявляє в передмові, «що бачить недостаточність своєї праці», і додає, що його «переклад учинений був прозою, бо йому хотілось вірно віддать мисль первотвору, та за радою деяких він зложив його у вірш — не поетичний, зато найближче зближений до оригіналу». Вірш П. Свого в тім перекладі справді такий непоетичний, що проза була б ліпша: нема в тім вірші ані ритму, ані поезії; П. Свій попросту лічить силаби, та й то не все. Ось примір із першої сцени першого акту:

> Встряхнувсь, як преступник, на голос апелю
> страшенно. Чував я, що півень, той
> трубач, ранок ознамующий, своїм
> чутним острашним голосом пробуджає
> бога дня, і на цей знак кожний дух,
> чи він на землі блукається, в воді,
> вогні чи по вітру,— вертаєсь, звідки
> вийшов; а що це правда, переконаю
> тому то, що ми тут самі бачили.

Судячи з деяких язикових слідів (апель, норвегчик, збадання, на вижині своєї потуги) і з отсеї польської ритміки, П. Свій переклав свого «Гамлета» з п о л ь с ь к о г о оригіналу. Переклад, видно, не подобався, і на першім акті публікування урвалося.

Другий, сим разом повний, переклад «Гамлета» вийшов 1882 р. в Києві і був доконаний талановитим поетом М. П. Старицьким.

В передмові до свого перекладу д. Старицький пише (поросійськи): «Я поклав собі метою в перекладі не відступати ні на йоту від первотвору, з душевним тремтінням вдаючися в боротьбу з найхудожнішим твором найвищого генія, зберігаючи вповні навіть зверхню його форму, тобто і прозу, і білі, і римовані вірші, і навіть розміри» (стор. II). Далі автор передмови запевняє, що він кілька разів переробляв і провірював свій переклад, студіював Шекспіра не тільки в оригіналі (в двох кращих виданнях), але також у кращих перекладах (стор. III). На жаль, переклад не дає того, чого можна б було надіятися по таких приготуваннях. Переклад д. Старицького, беручи загалом, дуже свобідний. Зовсім наперекір своїй виразній обіцянці він змінив розмір віршовий у цілій драмі і замість англійського драматичного blancverse[1] (п'ятистопного ямба), завів розмір сербської юнацької пісні, що зовсім не надається до драми. Де є римовані вірші у Шекспіра (при кінці деяких монологів), там їх у Старицького нема, і загалом про дослівність перекладу навіть у прозових частях нема що й говорити. Се, зрештою, не є така велика біда, тим більше, що повна дослівність тут не раз попросту неможлива, коли переклад має передати не тільки слова, а й думку первотвору. Важніше те, що переклад, при якім у передмові заявлено, що «ані на йоту не відбігає від первотвору», вийшов майже на цілу третину довший від того первотвору. І так, прим., розмова Гамлета з духом (акт I, сц[ена] 5) має в англійськім оригіналі 109 віршів, у Старицького — 138; Гамлетів монолог при кінці другого акту у Шекспіра — 60, у Старицького — 78 віршів і т. д. Взагалі треба сказати, що д. Старицький поводився з англійським текстом занадто свобідно. Та, проте, треба признати, що його переклад читається гладко і виявляє працю неабиякого майстра української мови. Скільки пригадую собі, російська критика*, мало тямуча, а то й кермована злою волею, кинулась була на д. Старицького за сей переклад, закидаючи йому богзна-яке кування слів. Перечитуючи тепер його переклад, ми переконуємося, що ті закиди були в найбільшій часті неоправдані і що багато слів, котрі в 1882 р., а надто

[1] Білий вірш (*англ.*).— *Ред.*

ще росіянам, могли видатися неологізмами, оказалися щиро народними і здобули собі відтоді право горожанства в нашій літературі.

Що переклад, який ось тут подаємо до рук громади, зовсім у іншій мірі підходить під вимоги критики і дає зрозуміти та відчути красоту первотвору, за се порукою є вже само ім'я П. О. Куліша. Куліш — перворядна звізда в нашому письменстві, великий знавець нашої народної мови, а при тім добрий знавець язиків та літератур європейських народів. Він узявся перекладати Шекспіра не для проби, а певний свого панування над рідною мовою. Вимоги докладності і вірності оригіналові він розумів далеко не так, як д. Старицький, і дав нам переклад, з яким можемо без сорому показатися в концерті європейських перекладачів великого британця. Держачися оригіналу далеко докладніше, ніж його попередники, Куліш уміє при тім надати своєму перекладові свій індивідуальний колорит, щось таке, що позволяє відразу пізнавати в нім працю Куліша, а не жодного іншого українського поета. Є якийсь своєрідний тихий пафос, якийсь розмірений широкий подих у власних творах і в перекладах сього автора, щось мов широкі, могутні рухи великого корабля на великій ріці. Може би перекладачеві Шекспіра треба бистріших та звинніших рухів, більше різнородного ритму. Та вже те одно, що Куліш своїм перекладом відкриває перед нами широкі перспективи, куди може дійти наша мова своїм багатством, своєю мелодійністю та різнородністю свого ритму,— вже те величезна його заслуга.

Признаючи вповні сю заслугу, я, проте, мушу сказати, що й Кулішів переклад ще далеко не ідеальний, не те, до чого вже тепер була би здібна наша мова. Певна річ, усякий, хто відтепер у нас захоче братися до праці над перекладанням Шекспіра, буде мати стежку, протерту Кулішем, масу зворотів, укованих ним, масу слів і фігур, уведених у наш літературний скарб. Та, проте, я не сумніваюся, що новий перекладач буде міг держатися первотвору ще докладніше, перекладати вірш за віршем, не розбиваючи одного на два або хоч на півтора, як се не раз трапляється і Кулішеві. Правда, Шекспірове язикове багатство і незрівняння прецизія англійської мови роблять не раз зовсім неможливим навіть для німецького перекладача — не кажучи вже про французького або слов'янського — вбгати один його вірш у один свій. Наскільки ближче пі-

дійшов тут Куліш до оригіналу супроти Старицького, покажуть два-три приміри. Ітак, перший Гамлетів монолог (у нас. стор. 16)* має в оригіналі 31, у Куліша — 35, у Старицького — 44 рядки; розмова Гамлета з духом (стор. 32—36)* має в англійськім тексті 109, у Куліша — 122, у Старицького — 138 рядків; славний Гамлетів монолог «Чи бути, чи не бути» (стор. 71—72)* має в анг[лійськім тексті] 60, у Куліша — 65, у Старицького — 78 рядків. А при тім оскільки ж ближчий Куліш до віддання всіх тонкостей первотвору, котрі Старицький дуже часто заступає своїми, нешекспірівськими фігурами! Є і у Куліша перекладено дещо невірно, деякі такі місця позначені у нас у нотках, де подано дослівний виклад тексту. Але таких місць так мало, а супроти обставини, що сам текст Шекспіра неусталений і виглядає різно в різних виданнях, вони такі маловажні, що взагалі сей переклад можна назвати вірнішим оригіналові, ніж, приміром, звісні мені польські, а подекуди навіть ніж німецькі переклади Шлегеля* та Дінгельштета. Французького перекладу Віктора Гюгосина я не мав під рукою; та вже се одно, що він увесь — прозовий, чинить його непридатним до порівняння з віршовим перекладом.

Передаючи громаді отсей переклад, при котрому моя редакторська робота обмежилася на провірці українського тексту з англійським та доданню деяких пояснень при кінці і отсеї передмови, я просив би перед читанням справити отсі помилки*, що, на жаль, лишилися, не вважаючи на потрійну коректуру...

ПЕРЕДМОВА

[до видання: Уїльям Шекспір. Приборкана гостроха. Комедія в 5 діях в передгрою. Переклад П. О. Куліша... Львів, 1900]

В 1594 році видана була безіменно комедія «Taming of one shrew» («Уговкання одної непокірної»), твір незвісного нам автора, що, певно, тішився тоді великою популярністю на сцені. Дехто догадується, що опублікування сього твору мало іншу, спеціальну причину, а власне таку, що вже тоді появився на сцені інший твір на ту саму тему і власне той інший твір здобув собі відразу таку популярність, що якийсь книгар признав відповідним видати взірець сього нового твору, старшу безіменну комедію[1]. Признатися, пояснення досить круте, хоч в інших випадках, здається, бувало й так, що розголос Шекспірового твору був причиною публікації давніших його взірців. У сьому випадку се пояснення видається не дуже правдоподібним. Виходило б із сього, що Шекспірова комедія «Taming of the shrew» («Уговкання непокірної») була написана вже перед 1594 р. Інші дослідники датують сю комедію на 1596 рік і бачать у ній докази того, що Шекспір недовго перед тим був у Італії. Ся подорож і його побут у сонячнім краю могли відбутися найскорше в рр. 1592—1593, коли задля чуми в Англії всі театри в Лондоні були позамикані. Ми далі вкажемо ті деталі, в яких ті вчені бачать сліди особистої знайомості Шекспіра з Італією; тут завважимо тільки, що зовнішніх свідоцтв про таку Шекспірову подорож нема ніякісіньких, а в творах, написаних між рр. 1594 і 1596, перед «Венецьким купцем», також нема ніяких слідів тої подорожі. В усякім разі можна ска-

[1] Alois Brandl. Shakespeares Dramatische Werke. Bd. VIII, 109.

зати, що «Приборкана гострyха» і «Венецький купець» були написані коло 1596 р.*, хоча «Приборкана гострyха» була видана аж по смерті автора, в виданні in folio 1623 р.[1]

І. ДЖЕРЕЛА

Ще в XIV віці розійшлося по Західній Європі, правдоподібно з Іспанії, оповідання про уговкання непокірної жінки. Найдавніші його варіанти маємо в іспанській збірці «El Conde Lucanor», написаній, у значній часті на основі арабських джерел, Жуаном, сином інфанта Мануеля, намісником Мурчії*, що жив 1282—1347 р. В тій книжці оповідається, між іншим, про одного мавра, що до того застрашив свою непокірну жінку, що вона зробилася слухняною (розд. 45), а надто показано ідеал жінки в покірній і терпеливій Васкуняні, жінці графа Альварфанеца Мінаї (розд. 5), і взір непокірної, упертої — в жінці цісаря Фрідріха, що з власної вини вмерла від отрути. На жадання мужа признає Васкуняна, що клячі на пасовиську — се корови і що ріка пливе догори[2]. З Іспанії пішло се оповідання до Італії, де варіант його знаходимо у новеліста Страпаролі (родився коло 1595 р.) у його збірці «Le piacevole notti (ніч 8, нов[ела] 2). Тут тема скомплікована вже настільки, що виведено двох братів вояків, що женяться на двох сестрах: один поводиться зі своєю лагідно та покірно, і вона не поважає його, другий загукав свою бійкою і погрозами, і вона слухає його[3]. Безпосередньо з іспанського джерела черпали французькі трувери, Гюг Піосель*, що написав фабльо «De Sir Hain et de dame Anieuse», опубліковане в збірці Legrand d'Aussy, III, 175, і другий, безіменний, котрого фабльо п[ід] з[аголовком] «De la Dame qui fut corrigée» було опубліковане в збірках Барбазана* і Меона, IV, 365—386, у Legrand d'Aussy, III, 25—30 і 187—198 і, вкінці, з критичним апаратом у збірці Монтегльона і Рейно «Recueil général et complet des fabliaux des XIII-e et XIV-e Siècles», Paris, 1890, т. VI, стор. 95—116, див. також стор. 212—239, п. з. «De la Dame escoliée». Тут маємо так само, як у іспанській новелі, тільки одну

[1] G. Brandes. William Shakespeare, 208—209.

[2] Се оповідання перекладено на німецьке в книзі: Simrock, Shakespeare's Quellen, III, 233 і д[алі].

[3] Les facetienses nuits de Straparole, traduits par Jean Louveau et Pierre de Larivey. Paris, 1857, т. II, 128—137.

жінку, котру її чоловік провадить по своїй волі таким робом, що говорить усе навпаки того, що хоче, а вона все робить йому наперекір. В тій формі перероблено се фабльо на італьянську прозу, і воно ввійшло в збірку «Novelliero italiano». В XV віці воно дісталося до Німеччини (див.: H a g e n. Gessamtabenteuer, I, LXXXII), було визискане сучасним Шекспірові Мольєром у його комедії «Ecole des maris» і перейшло, без сумніву, з тих літературних джерел в уста народу, так що ще в XIX в. було записане в різних краях, в Іспанії, Франції і Данії (пор.: Simrock, op. cit., III).

Ті відгуки новели про всмирену непокірну, які стрічаємо у нас (пор.: В. Г н а т ю к, Анекдоти, 58 і Д р а г о м а н о в, Розвідки, II, 135 і д[алі]), пішли, мабуть, із іншого джерела, в усякім разі не з західноєвропейських новел і фабльо; вони занадто грубі і надихані варварством, якого не бачимо вже в новелах, а тим менше в комедіях пізніших європейських авторів.

Хоча іспанський «Conde Lucanor» був уперше виданий ще 1575 р., то, проте, нема мови, як твердить М. Ландау[1], щоб Шекспір міг безпосередньо користуватися сею книжкою. Щонайбільше можна би щось подібне твердити про автора старшої англійської «Непокірної». Дуже правдоподібно, що сей автор знав Страпаролі, але він пішов ще крок далі, бо з двох пар зробив три, та й саму комедію про уговкання непокірної вставив у рамку іншої історії уговкання непокірного. В прологу показано, як п'яниця, перебраний за пана, тратить звільна почуття свого я,— також стара орієнтальна тема, звісна вже в арабських оповіданнях про Гаруна-аль-Рашіда*, вчасно перенесена до Європи і прикладана то до бургундського князя Пилипа Доброго, то до інших панів, у Англії поміщена ще 1570 р. в одній збірці оповідань і майже рівночасно виведена на сцену як епізод у драмі «Дамон і Пітіас»[2].

Ся старша англійська комедія про приборкану гостругу була написана в рр. 1588—1590; сього догадуються з тої причини, що в тексті її знаходять декуди пародіювання бомбастичного стилю трагедії Марло* «Tamburlain the

---

[1] Dr. M a r c u s L a n d a u. Die Quellen des Dekameron. Zweite Ausgabe. Stuttgart, 1884, стор. 274.

[2] A l o i s B r a n d l. Shakespeare (у збірці біографій «Geistesheiden, herausgegeben von Anton Bettelheim», Berlin, 1894), стор. 119.

Greath» («Тамерлан Великий»), з великим поводженням виставлюваної в театрах від 1587 р. (Brandes, op. cit., 37; B r a n d l. Shakespeares Werke, VIII, 110). В ній маємо вже майже повний зміст Шекспірової комедії: пролог, у якім лорд велить передягти п'яницю і вмовляти в нього, що він пан; три сестри, з котрих одна визначається упертістю і гострим язиком, розбиває вчителеві музики інструмент об голову, кидається на залицяльника, що просить у батька її руки, і хоче видерти йому очі, та, вкінці, згоджується таки вийти за нього, щоб мати над ким збиткуватися. Сей залицяльник не з власної охоти береться до неї, але за намовою її батька, котрий обіцяв йому 6 000 крон, коли висватає його дочку. І він справді перемагає непокірну своєю енергією. Ідучи до шлюбу, він має намір зчинити бійку і вхопити молоду силою з батьківського дому, мучить її по дорозі на сльоті і холоді, потішаючи її тим, що нехай тільки сьогодні піддасться його розказам, а завтра буде її день, і що вона скаже, то буде зроблено. Та коли другого дня молода жінка пробує виявити свою давню вдачу, наживає з того багато клопоту. Скоро тільки скривилася на принесену їй страву, муж у тій хвилі викидає страву за вікно і біжить сам злагодити їй їжу, а її лишає голодну. Коли почала критикувати принесену їй сукню, муж рве сукню на шматки, а її лишає в старій. Скоро тільки сказала: втечу до батька,— муж у тій хвилі велить лагодити коней і голодну, втомлену везе її назад до батька. Таким способом, нібито сповняючи кожну її волю, він доводить її до того, що вона починає обдумувати свої слова і поступки, починає коритися мужеві і шукати з ним згоди і вертається до батька зовсім переробленою, так що своєю слухняністю помагає мужеві виграти заклад з мужами двох інших сестер, котрі вперед славились добрими, а тепер не дуже квапляться слухати своїх мужів.

II. ШЕКСПІРОВА ПЕРЕРОБКА

Як у багатьох інших випадках, де ми можемо прослідити се, так і в обробленні «Приборканої гострухи» держався Шекспір принципів, характерних для його розуміння штуки і драматичної техніки. Поперед усього він вносить усюди лагідніші обичаї, добірніший вислів, а зате поглиблює психологію осіб, відкидає надто грубі і незугарні інтриги, мотивуючи поступки людей їх характером,

привичками та інтересами. Злагодження колориту і поглиблення характерів — оце головні прикмети його переробок старших творів. Йому байдуже, чи фабула старшої драми надається для сього добре, чи ні; часто він удосконалює її своїми змінами, але не боїться полишати й деяких неконсеквенцій та недоладностей у будові, коли тільки головна його мета осягнена. Все се бачимо і в «Приборканій гострусі».

Поперед усього Шекспір переніс місце події з Афін, де вона відбувається в старшій комедії, до Італії, спеціально до Падуї, славної як центр гуманістичних наук[1] і, може, навіть звісної Шекспірові з власного побуту. Він зумів надати своїй комедії зовсім вірний і яркий місцевий колорит, чого не було в старшій комедії. Він значно злагодив драстичні сцени між Катериною і Петруччіем, хоча полишав багато мотивів старої комедії, так що події декуди являються немотивованими або слабо мотивованими. Поперед усього він усунув надто вже варварський епізод про те, що жених старається о руку сварливої панни за намовою і навіть за оплатою її власного батька. У Шекспіра Петруччіо виступає в ролі жениха почасти за намовою Гортензія, а головно з власної волі, бажаючи здобути її значне віно. Не можна сказати, щоб се мотивування було надто щасливе, тим більше, що закінчення комедії, основна згідність характерів Петруччія і Катерини, могли б були піддати авторові інше, далеко глибше і краще мотивування. Далі ослабив Шекспір поступування Петруччія в часі шлюбу: тут він являється без наміру зчинити бійку і силою вирвати Катерину з вітцівського дому (сей намір виправдував, чому він у старій комедії являється уораженим і в поганій одежі), і для того в Шекспіровій комедії ми зовсім не розуміємо, пощо Петруччіо під час шлюбу шукає зачіпки з попом і дяком — хіба тільки для викликання скандалу. Шекспір пропустив також дуже щасливий комічний мотив: умову з Катериною, що, мовляв, я маю сьогодні розказувати, а ти завтра, через що й дальші сцени його усмирення Катерини являються припадковими і тільки слабо мотивуються заявою Петруччія, що хоче пройти зі своєю жінкою таку саму школу, якою приучують соколів, тобто

[1] Brandes, op. cit., 159. Помиляється А. Брандль, твердячи, що і в старшій комедії річ діється в Італії («Shakespeare», 116).

уговкати її голодом і безсонницею. Загалом треба сказати, що фігури Катерини і Петруччія не стоять на висоті геніальної Шекспірової творчості, бо хоча автор зумів підняти їх на вищий цивілізаційний ступінь, ніж вони займають у старшій комедії, хоча осяяв їх блиском свого генія, що видно особливо в першім діалозі Петруччія з Катериною, то, проте, вони не переведені зовсім консеквентно, не продумані так глибоко, як се вмів чинити Шекспір у інших подібних випадках. Старий квас давнього грубого фарсу, де мужчина потішає себе і глядачів коштом жінки, даючи їй на кожнім ступені почути вищість своєї фізичної сили, тут не перетравлений, не піднесений до якогось ідейного ступеня.

Далеко більше майстерства показав Шекспір у обробленні другої групи осіб, що купчаться довкола другої доньки Баптісти — Б'янки. Маємо тут ряд образків із життя заможного італьянського міщанства в невеликім університетськім місті північної Італії з кінця XVI в. Паралельно до історії відносин Катерини і Петруччія йде історія сватання Б'янки цілою юрбою кавалерів, із якої декотрі, не маючи іншого доступу до панночки, передягаються за вчителів і наймаються до Баптісти вчити його дочок. Ціла та історія і група осіб — Шекспірів додаток до будови старшої комедії, в якій, щоправда, непокірна дівчина має двох сестер, але ті сестри виходять на сцену тільки в останнім акті, а зрештою, не грають у комедії виднішої ролі. Правда, і сей додаток не був видумкою Шекспіра; кавалери, перебрані за домашніх учителів, були вже давніше героями комедії Аріосто* «Gli suppositi», що була написана ще в 1509 р. і ще перед Шекспіром перекладена на англійську мову[1]. Шекспір покористувався сим мотивом, щоб змалювати життя тодішніх «салонових» людей з їх манерами, з претензією на вченість, з зовнішнім блиском, та при тім повне конвенціональної фразеології і нещирості. Як контраст до тих салонових паничів, що стоять на духовній висоті своїх слуг, так що можуть спокійно мінятися з ними ролями, стоять Катерина і Петруччіо, натури сильні, трохи жорсткі та неманірні, але наскрізь правдиві, одверті і енергічні, що, невважаючи на початкові конфлікти, швидше і основніше доходять до ладу одно з одним, ніж делікатна і манірна Б'янка, що для моди лиз-

[1] A. Brandes. Shakespeare, Stuttgart, стор. 331.

нула дещо і з латини і інших наук, зі своїм, певно, що закоханим, але слабохарактерним паничем Люченцієм. В тім контрасті і в такім освітленню фігур бачать критики перший прояв того моралізаторського тону, якого не було в Шекспірових творах із вчаснішої доби а який потім дужчає й дужчає в дальших творах, таких як «Венецький купець» і «Веселі віндзорянки», а з часом доходить до нечуваної сили в «Тимоні Афінськім» (Brandes. Shakespeare, 118—119).

Але Шекспірові не досить було сього одного контрасту. Він покористувався прологом старшої комедії про п'яницю, переміненого на пана, щоб показати, що й неотесана природність так само противна йому, як прилизане та слабохарактерне панство. Його котляр Хитрун (по-англійськи Sly, те саме, що німецьке Schlau — незвісно для чого Куліш перейменував його на Ницака) — се натура невчена, нецивілізована, а властиво така, що з цивілізації захопила тільки її деморалізацію; як у дикого чоловіка, у нього всі внутрішні пориви безпосередньо проявляють себе в словах або і в ділах; цивілізація дала йому тільки вбожество, упосліджения і — горілку. Жартлива проба панова — заставити сього англійського пролетарія XVI в. грати роль пана показує відразу, що ся роль не для нього, що розділ між англійським паном і англійським пролетарієм у XVI в. був уже далеко значнішим, ніж розділ між італійським паничем і його слугами.

III. АВТОБІОГРАФІЧНІ НАТЯКИ

Говорячи про «Приборкану гоструху», годиться сказати кілька слів також про ті автобіографічні натяки, які розсипав у тій комедії Шекспір. Вони відносять почасти до його молодечих літ (у «Передогрі»), а почасти до його здогадного побуту в Італії. Отже ж щодо першого варто зазначити, що «Передогра» діється в околиці рідного Шекспірового Страстфорда, коло одного з заміських шиночків, а далі в дворі одного багатого лорда, певно, також недалеко сього міста. Бачимо тут поперед усього фігури з англійського «люду» — шинкарку і Хитруна, бачимо мандрівних акторів, що щороку з Лондона вибиралися на провінцію і давали вистави не тільки по містах, але й по панських дворах; бачимо, що голосніші драми тодішнього репертуару були звісні й найменше освіченим людям (Хитрун цитує Кідову «Іспанську трагедію») так само, як і освіченим панам

(лорд згадує штуку про Сота). Бачимо тут порядки в тодішнім панським дворі, сцену вставання, вмивання, чуємо про страви, які подавано на стіл, про напої, яких уживано щодня. Все те, як видно, були сцени і деталі добре відомі Шекспірові з молодих літ.

Але як же супроти сього мусить здивувати нас, коли далі, переходячи на італійський грунт, Шекспір і тут являється мов у себе дома! Він не тільки цитує живцем італійські фрази привітання (се ще не дивниця, він міг чути їх від кого-небудь із тодішніх паничів, що бували в Італії), але подає багато інших деталей, яких ледве чи міг дізнатися від кого-небудь, не бувши сам у Італії. І так, учений Теодор Ельце звернув увагу на те, що вірші в «Передогрі»:

Покажем Іо, ще як дівувала,
Як, захопивши, Зевс її зневолив,—
Зовсім жива, що тільки не говорить,—

відносяться, правдоподібно, до славного Корреджійового* малюнка «Юпітер і Іо», що в рр. 1585—1600 знаходився в палаці різьбяра Леоні в Медіолані*, куди багато приїжджих учащало, щоб оглядати його[1]. Звернено увагу на те, що в «Приборканій гострусі» не тільки італьянські імена і назви передані вірно, але не менше вірно схарактеризовані, не раз одним влучним словом, міста і їх мешканці: Падуя — «мамка науки», Піза — «славна громадськими мужами», Ломбардія — «пишний сад Італії». Англійський учений А. Браун (A. B r o w n. Shakespeares Autobiographical Poems) завважив, що обряд заручин Петруччіо з Катериною відбувається зовсім не по-англійськи, а власне по-італійськи: Баптіста при двох свідках кладе руку Катерини в Петруччійову (акт II, 1). Особливо ж заімпонувало деяким ученим дамам вичислення дорогих речей у багатім італійськім домі, яке знаходиться в тім самім акті в репліці Гремія, і, по їх думці, вірнісінько передає враження, яке робить уважний огляд старої обстанови домів багатих італійських патриціїв (Brandes, op. cit., 158—160). Ми підносимо ті деталі, випорпані новішою вченою критикою, і вернемо до них іще в передмові до «Венецького купця», зазначуючи тут хіба те, що всі ті і значне число інших деталей, про які там буде мова, таки

[1] T h e o d o r E l z e. Italienische Skizzen zu Shakespeare («Jahrbuch der deutschen Shakespeare — Gesellschaft», Bd. XIII—XV), 1877—79; пор. B r a n d e s, op. cit., 162.

ще не в силі рішити питання, чи був Шекспір у Італії, чи ні; ми занадто мало знаємо його життя, товариство, серед якого він обертався, книжки, які міг читати, і т. ін., щоб могли позволити собі твердити в тім пункті щось напевно.

IV. «ПРИБОРКАНА ГОСТРУХА» В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ

Хоча отсей переклад «Приборканої гострухи» є першим, який появляється в нашій літературі, то проте мали ми вже пробу переробки сеї комедії. Доконав її Федькович і опіблікував 1872 р. у «Правді» п. з. «Як козам роги виправляють»[1]. Федькович викроїв із Шекспірової комедії одноактовий фарс, написав його прозою і переніс події у свої улюблені гуцульські гори. Нема що й мовити, що фарс вийшов грубий, дотепи вульгарні, цілість більше примітивна, ніж Шекспірове джерело, старша англійська комедія. Ся переробка ніколи не була ставлена на сцені, вже хоч би для того, що замість одної відслони, як обіцяно в титулі, їх є аж шість. Герой комедії Василь, гуцульський легінь, що довго служив у війську, при першій розмові б'є Катрю, під час весілля б'є гарапником весільних гостей, годує свою молоду стусанами та побоями, та хоч на початку ми чуємо, що він і сам лихий та сердитий, то, проте, накінці, по промові Катерини про обов'язки доброї жінки, він виголошує не менше довгу і зовсім недоладну промову про обов'язки доброго мужа. Коротко мовлячи, фарс Федьковичеві зовсім не вдався і був хіба свідоцтвом про брак у нього виробленого літературного смаку і ясних провідних думок.

Про отсей Кулішів переклад нам нема що говорити. Він взагалі досить вірний оригіналові і сам собою має високу поетичну і язикову вартість. Правда, переклад сеї комедії не такий трудний, як переклад трагедій або інших Шекспірових комедій. Що найбільше можна б було бажати, щоби перекладач докладніше держався оригіналу там, де в ньому є римовані місця, бо більше або менше число таких місць має деяке значення при досліді над часом написання твору. Та, проте, для широкої публіки такі деталі не мають значення.

---

[1] Видана також окремо п[ід] з[аголовком] «Як козам роги виправляють. Фрашка в І відслоні. Вільно за Шекспіровою драмою «Як пурявих уговкують». Написав Ю. Федькович». Львів, 1872.

ПЕРЕДМОВА

[до видання: Уїльям Шекспір. Макбет. Переклад П. О. Куліша... У Львові, 1900]

І. ЧАС НАПИСАННЯ «МАКБЕТА»

Д[ня] 25 марта 1603 р. вмерла англійська королева Єлизавета безпотомно. Її наслідником вибрали міністри шотландського короля Джемса (Якова), сина славної Марії Стюарт, що на розказ Єлизавети в англійській тюрмі була покарана смертю. Король Джемс був великим любителем театру. Ще 1599 р. гостили у нього в Едінбурзі лондонські актори, яким він уможливив давання в тім місті прилюдних вистав наперекір ухвалі міської ради, що була перенята пуританською ненавистю до театру. Одним із найперших актів його правління яко англійського короля було надання патенту «Pro Laurentio Fletscher et Willielmo Shakespeare et aliis», яким їх трупу із «слуг лорда підкоморія» переіменовано на «слуг королівських», тобто принято під безпосередню королівську протекцію. Яко директор королівського театру брав Шекспір участь у парадним в'їзді короля до Лондона д[ня] 7 мая 1603 р., хоча згаданий вище патент датований днем 17 мая того ж року. Дехто думав, що Шекспірова театральна дружина зараз у перших днях по приїзді нового короля до Лондона так йому сподобалася своїми виставами, що він тоді ж рішився взяти її під свою протекцію. Тим часом факт, що Шекспір і його товариші вимено̀вані вже яко «королівські слуги» між учасниками парадного в'їзду до Лондона д[ня] 7 мая вказує на те, що король мусив уже давніше знати сю дружину. Чи се була та сама дружина, яка 1599 р. гостила в Едінбурзі, чи, може, та, яка в р. 1600 давала вистави в шотландськім місті Ебердіні, в усякім разі певно те, що король Джемс мусив уже давніше знати її. Про гостину лондонських акторів у Ебердіні ми знаємо, що в ній брав участь актор Лоуренс Флетчер, який зістав був навіть

вроблений горожанином і членом гільдії Ебердіна; цікаво, що в королівському патенті з р. 1603 сей сам Флетчер являється спільником Шекспіровим. Із актів міської ради Ебердіна знаємо, що в р. 1601 лондонським акторам виплачено з міської каси надзвичайне «gratiale»[1] за їх вистави, давані в тім місті. Що тими виставами любувався король Джемс, на се вказує виразна приписка в рахунках, що те «gratiale» виплачено їм «з поручення короля». От тим-то має всяку ймовірність за собою догадка, що тоді, чи, може, яким іншим разом Шекспір зі своєю дружиною був у Шотландії і вже там зумів здобути собі прихильність короля.

По своїм параднім в'їзді до Лондона пробув король Джемс у тім місті ледве п'ять день. В місті вибухла чума, і король 13 мая виїхав до Грінвіча, де й був виставлений звісний уже патент для Флетчера і Шекспіра. Тільки 20 жовтня 1604 р. Джемса проголошено офіціально королем Великої Британії, себто сполучених Англії, Шотландії і Ірландії, і ся дата дає нам рівночасно речинець, перед яким не міг бути написаний «Макбет». Маємо там, у пророцькім привиді Макбетовім (акт IV, сцена 1) виразний натяк на «Банкових потомків», себто королів із роду Стюартів, що мають «подвійні держави і потрійні скіпетри», а се, як і все те пророкування, треба розуміти як комплімент новому королеві, проголошений зі сцени. Таким способом виходить, що «Макбет» міг бути написаний найшвидше 1605 р., коли пам'ять про коронацію короля була ще свіжа. В р. 1607 у комедії «The Puritan» знаходимо вже несумнівний натяк на сю трагедію: про Макбетову учту, на якій показується дух Банко, говориться там як про річ загальнозвісну, що ввійшла в поговірку. А д-р Саймон Формен у своїх записках, ведених п[ід] з[аголовком] «Booke of Plaies and Notes thereon» («Книжка театральних вистав і уваги про них») описує докладно виставу «Макбета», якої він був свідком д[ня] 20 цвітня 1610 р.

Думка про тісну злуку Англії з Шотландією і Ірландією тягнеться через усю трагедію, мов червона нитка. Осиротілі шотландські королевичі тікають один до Англії, другий до Ірландії; Англія привертає в Шотландії легального короля і за те, по пророцтву, має й сама з шотландського роду одержати королівську династію. Такі натяки, вплетені в трагедію, мусимо вважати відгуками того радісного

[1] Нагорода (*лат.*).— *Ред.*

настрою, який панував у Англії в початку панування Джемса І, швидко по його проголошенню королем Великої Британії.

Але настрій у драмі далеко не радісний, а, навпаки, страшенно понурий. Зрада, скритовбійства, конспірації, противприродні злочини — ось та атмосфера, якою надихана вона. Значить, на принагідну штуку для звеличання коронаційних празників «Макбет» не надавався. Ми знаємо, що швидко в житті Джемса І пішли інші пам'ятні дні: на його життя зроблено заговір, здається, за почином єзуїтів; Гю Фоукс, протестант, навернений на католицизм, мав висадити в повітря парламент у хвилі, коли там зберуться лорди і король. Дня 4 листопада 1605 р. заговір відкрито, Фоукса арештовано, а швидко потім ув'язнено також єзуїта Гарнета і інших учасників конспірації. Процес тих конспіраторів відбувся 1606 р., і ми маємо натяк на нього в гумористичнім монолозі одвірного (акт II, сцена 3), де сей говорить про «двоязичника, що для слави божої наробив багато зради, та, проте, не зумів пробрехатися до неба». Та ми маємо в тім самім монолозі ще один натяк на хронологію: орендатор, що повісився в ожиданні великого врожаю. В р. 1606 був у Англії такий великий урожай, що ціни збіжжя впали страшенно, і орендатори банкрутували задля сього. Не було можності і не оплатилося збирати все збіжжя, і для того багато нив полишено незжатих, так що збіжжя разом із соломою гнило взимі під снігом. Усе те показує нам, що «Макбет» був написаний і виставлений, по всякій правдоподібності, зимою 1606 р., може, з нагоди тих шумних празників, які устроювано по цілім краю, а поперед усього в Лондоні, по процесах конспіраторів, і які, повторюючися потім щороку в тій порі, війшли в національний англійський звичай і заховалися декуди ще й досі.

II. ІСТОРИЧНА ОСНОВА «МАКБЕТА»

В р. 1040 замордували незвісні злочинці шотландського короля Дункана в одній відлюдній кузні. Дунканови наслідником зробився воєвода Макбет, син тана з Гламіса, Фінлея, що був убитий Дунканови дідом Макомом II. Той Маком II захопив неправно престол Шотландії, замордувавши короля Кеннета IV. Внучкою того короля, отже, легальною спадкоємницею шотландського прес-

толу, була Грouч, жінка Макбетова. І вона потерпіла від узурпаторів. На розказ Макома II вбив завідатель замку Форреса її брата — поночі, в сні; її першого мужа, що збунтувався був проти Дункана, разом з 50 його прихильниками спалено в його замку. Таким робом виходить, по новішим історичним дослідам, що Макбет не був узурпатором, але через свою жінку правним наслідником шотландського престолу; що навіть коли мав яку участь у замордуванні Дункана, то після тодішніх звичаїв був до сього вповні управнений і навіть зобов'язаний законом про криваву помсту. Яко володар він був чесний і справедливий, робив багато добра народові, дбав про просвіту, засновуючи монастирі, що були також гніздами навчання. Син замордованого Дункана Маком виступив против нього при помочі одного графа з північної Англії і відібрав йому 1054 р. часть краю, а 1057 р. вбив його і зробився шотландським королем. Отсе історичне ядро пізніших легендових оповідань, якими обснована особу Макбета. Що се ядро було незвісне Шекспірові, про те нема що й говорити.

Сучасний Шекспірові англійський хроніст Рафаель Голіншед, що вмер 1580 р., подав у своїй двотомовій літописі Англії також нарис історії Шотландії, взятий ним із старших літописців, а головно із Гектора Боеса «Scotorum Historiae». Голіншедова хроніка, як у багатьох інших творах, так і в «Макбеті», була безпосереднім Шекспіровим джерелом. Погляньмо ж, як оповідає події Голіншед, бо се найкраще виявить нам, як поводився зі своїми джерелами Шекспір, викроюючи з них основи своїх безсмертних драм.

Оповівши про війну шотландців з данами, де визначилися Макбет і Банко (Banquho), Голіншед так говорить далі: «Отож трапилося, коли Макбет і Банко вертали до королівського обозу, що вони самі оба звернули з дороги для розривки і поїхали лісами і полями. І нараз на середині одної поляни їм пострічалися три жінки в дикім і дивовижнім убранні, мов появи якогось іншого світу. Коли воєводи завважили їх і здивувалися при їх виді, промовила перша і сказала: «Вітаємо тебе, Макбете, пане Гламіса!» (бо сей титул одержав він недавно по смерті свойого батька). Друга промовила: «Вітай, Макбете, пане Кодора!» Але третя сказала: «Вітай, Макбете, що будеш колись королем Шотландії!» На се обізвався Банко: «Що ви за жінки, що виявляєте мені так мало прихильності і не обіцяєте мені нічого, а мойому товаришеві, крім високих почестей, надаєте ще

й королівство?» — «Тобі,— промовила перша з них,— прирікаємо ще більше добро, ніж йому; бо він буде панувати, але скінчить нещасливо і не лишить потомства; ти натомість, хоч сам не будеш панувати, полишиш потомків, що в довгім ряді без перерви будуть королювати в Шотландії». Потім зараз усі три ті жінки пощезали з очей. Макбет і Банко уважали се зразу за пусту поману фантазії; жартом називав Банко Макбета королем Шотландії і жартом називав Макбет Банка батьком багатьох королів. Але пізніше пішла загальна думка, що ті жінки були не що інше, як віщі сестри (weird sisters), себто, як ви казали б, богині судьби чи які там німфи або феї, що через своє магічне знання мали дар пророкування, бо все сталося якраз так, як вони говорили».

Як бачимо, зав'язку драми знайшов Шекспір у Голіншеда готову, аж до таких деталей, як неісторичний бунт Макдонвальда і напад данів і як поява чарівниць ви відьом. Далі Голіншед оповідає, як Макбет у змові з Банком замордував Дункана, між іншим, за намовою своєї жінки, що була дуже честолюбна і конче бажала бути королевою. Пророцтво віщих сестер на сю постанову не мало ніякого впливу, навпаки, сам Дункан завинив головно, образивши і зневаживши Макбета. Ставши королем, Макбет панує добре і справедливо; тільки пізніше, за намовою якихсь чарівників, він убиває Банко. Сим він обурює проти себе шотландську шляхту. Макдоф прибуває до Англії, де живе Маком, син замордованого Дункана; по розмові з королевичем, вірно переданій Шекспіром (акт IV, сцена 3), Макдоф пристає до війська, яке дає Макомові англійський король, і йде до Шотландії. Макбет знов удається до «якоїсь чарівниці» за ворожбою, але ся велить йому не боятися нічого, поки Бірнамський ліс не прийде до замку Донсінана. Макбет ожидає напасників у тім замку; ворожі вояки під ослоною гиляк підходять близько, замок піддається, і Макбет гине в битві.

Своїм звичаєм Шекспір, черпаючи з Голіншеда, не обмежився на уступи, що говорять про самого Макбета, але брав і інші і приточував їх до своєї основи. Ітак, у тій самій хроніці на іншім місці знаходимо оповідання про жінку замкового коменданта Донвальда, що разом зі своїм мужем убиває шотландського короля Дофа III; Шекспір покористувався сим оповіданням для змалювання сцени убійства Дункана. З тої самої хроніки взято також

зовсім неісторичну звістку про Банко яко родоначальника династії Стюартів. Так само з іншого уступу Голіншедової хроніки взято фігуру шотландського патріота Ленокса, що не був навість сучасний Макбетові, але виведений Шекспіром у драмі, мабуть, тому, бо по літописних переказах він був протопластом Дарнлея, батька короля Джемса, а мужа Марії Стюарт.

Але винайдено й інші, ближчі до Шекспірових часів історичні події, що могли так чи інакше причинитися до сформування в поетовій душі страшної трагедії Макбета. Сам король Джемс мало що не впав жертвою подібної зради, якої жертвою зробився в драмі Дункан. В р. 1600 його запросив барон Олександр Ротуен до свого замку Перта в гості, по бенкеті запровадив його до спальні і тут заявив йому, що його жде смерть, бо він хоче помститися на нім за свойого батька, покараного смертю з наказу Джемса 1582 р. При сих словах Ротуен ухопив короля за горло. Джемсові вдалось, однак, крикнути і прикликати сторожу, і Ротуена на місці вбито[1]. Із оповідань про сю пригоду, як нам їх передали сучасні писані і друковані свідоцтва, видно виразно, що Шекспір міг покористуватися не одною реальною рисою для своєї драми. Так, прим[іром], говориться, що Ротуен, довідавшися, що король їде до нього в гостину, погнав наперед до свойого замку, випереджаючи короля,— те саме маємо в «Макбеті» (акт I, сц[ена] 5 і сц[ена] 6); в часі королівського бенкету Ротуен сидів мов сам не свій,— те саме бачимо в «Макбеті» (акт I, сц[ена] 7); по бенкеті він сам проводив короля до спальні, з якої мав намір не випустити його живого[2] — в драмі Макбет проводить Макдофа до королівської спальні (акт II, сц[ена] 3):

Макбет

Я заведу вас.

Макдоф

Я знаю, що се труд для вас приємний,
Та все ж се труд.

Макбет

Усякий труд, нам любий, се приємність.
Ось двері.

[1] Див.: Jahrbuch der deutschen Shakespeare — Gesellschaft, т. XII, с. 261—290, а також: Brandes, Shakespeare, с. 491.
[2] Brandes. Shakespeare, 601—602.

Вкінці годиться згадати, що обік дрібніших натяків на сучасні події, про які була мова в першім розділі сеї передмови, саме культурно-історичне тло трагедії — віра в чари і чарівниць — узяте не тільки з живих вірувань, але з незлічимих і страшних сучасних подій. Ніколи перед тим у Англії ся віра не дійшла була до такої сили, як за панування Джемса I, що сам був гарячим її прихильником і проповідником. Ще 1597 р. він написав книжку «Daemonologia», правдивий підручник для переслідування чарівниць, а 1598 р. спалено в Шотландії не менше як 600 старих баб — буцімто чарівниць. Страшенні тортури вимушували на тих нещасних найдивоглядніші зізнання, використані вчасті й Шекспіром. Тема: чари, чарівниці і демони була улюбленою темою розмов і дискурсів короля[1], що сам любив бути присутнім при мученні чарівниць і навіть придумував нові, жорстокі роди катування. Не диво, що і в літературі чарівниці зачали входити в моду, а оксфордські міщани, вітаючи Джемса при в'їзді в те місто в 1605 р., вложили повітальні вірші в уста чарівниць, що пророкують королеві всяке добро.

III. ШЕКСПІРОВЕ ОБРОБЛЕННЯ

Згадавши про сцену появи духа Банка при Макбетовім бенкеті (акт III, сцена 4), Брандес пише: «Се таке величне, таке глибоке і так чудово драматичне та театральне, як мало рис у цілій історії драми. І загалом майже вся основна композиція сеї трагедії з драматичного і театрального погляду вища всякої похвали. Відьми в чагарнику, Макбет перед замордуванням короля Дункана, леді Макбет, що ходить у сні,— се сцени такі ефектовні і величні, що мов огняними буквами назавсіди вписуються в пам'яті слухачів»[2]. Супроти сього — а суд Брандеса се тільки відгук загальної думки майже від самого часу появи сеї трагедії — незвичайно важно простудіювати драматичну техніку сього твору, ті способи, якими Шекспір осягає свої

[1] Сер Джон Гаррінгтон списав оповідання про свою ауд ієнцію, яку мав у Джемса 1607 р. Король між іншим запитав його, чи знає він, чому чорт радніше входить у старих баб, ніж у інших? На се відповів Гаррінгтон гумористично: «В Новім Завіті сказано, що сі духи найрадніше пробувають у сухих місцях» (Brandes, op. cit., 580).

[2] Brandes, op. cit.

ефекти, і того духа, той світогляд, яким він оживив сю трагедію — один із найстрашніших і найдикіших кошмарів, які могли коли-небудь притолочувати і мучити людську душу. Таке студіювання улегшене тим, що ми маємо під рукою джерело, з якого безпосередньо черпав автор. Із того коротенького змісту Голіншедового оповідання, який ми подали вище, видно, що взяв від нього Шекспір. Для пізнання Шекспірової творчості не менше важно простудіювати його відступлення від хроніки. Отже, поперед усього він підчорнив фігуру Макбета ще й супроти хроніста: коли у Голіншеда Макбет у спілці з Банком і іншими вельможами піднімає бунт і вбиває Дункана в битві, тут Макбет чинить се сам, убиває короля підступно в сні. Коли у хроніста Макбет зривається до бунту, покривджений і зневажений королем, у Шекспіра він допускається огидного скритовбійства на ласкавім, людянім монарсі, який тільки що надгородив і відзначив його і гостює в його домі. Коли у хроніста Макбет панує справедливо і мудро, Шекспір чинить його страшним тираном, що держить шпіонів у домах усіх своїх вельмож і бродить у крові. Про війну оповідає хроніст, що шотландці в ній були побиті — рівночасно Макбет на однім крилі, а Банко на другім, але потім, участувавши норвежців вином, приправленим сон-зіллям, і тільки коли ті поснули, шотландці вимордували їх. Шекспір зробив Макбета і Банка вояками без страху і хитрості і переможцями в двох битвах раз по разу. Та найважніші зміни поробив Шекспір у фігурі леді Макбет. Хроніст згадує про неї тільки коротко, що вона з честолюбства намовляла Макбета захопити королівську власть; Шекспір зробив її властивим злим демоном, що попихає Макбета до злочину і діяльно допомагає йому в його сповненні. Хоча деякі риси для малюнка сеї фігури взяв Шекспір із інших місць Голіншедової хроніки, то, проте, можна сміло сказати, що ся фігура в своїм цілому — власний додаток Шекспіра до Макбетової трагедії. Взірців для сеї фігури з її психологією треба шукати не в хроніках, а в старинній греко-римській трагедії. Тип жорстокої жінки, що для осягнення своїх цілей ламає найсвятіші природні зв'язки, вбиває власних дітей, власного брата, зраджує батька, нівечить життя улюбленого мужа, змалювала ся стара трагедія в «Медеї». Хоча Шекспір не знав геніальної «Медеї» Евріпіда*, то проте без найменшого сумніву знав латинську «Медею» Сенеки, розводнену, риторичну копію

грецької. Що Шекспір знав Сенеку і його трагедії, се ми бачили в «Гамлеті» (стор. 61)*, бачимо і в інших драмах, отже ж цікаво, що другий монолог леді Макбет (акт I, сцена 5), де вона кличе духів, щоб позбавили її пола (unsex) і наповнили її нутро ущерть жорстокістю, живцем нагадує перший монолог Медеї[1]. І загалом у обох фігурах багато подібного, тільки що Шекспірова психологія без порівняння глибша. Бо коли старинні трагіки розв'язку трагічного вузла Медеї переносили в надлюдський світ духів і чарів (Медея, сповнивши всі жорстокості, щезає в огнистім возі, тягненім драконами), то Шекспір переніс її в нутро своєї героїні. Леді Макбет, котрої сумління за дня спить, пригноблене її сильною волею, ходить у сні і терпить подвійну муку; її сильна воля кінець-кінців доводить її тільки до того, що вона вішається. Дуже правдоподібно, що навіть найефектовнішу сцену трагедії — появу духа Банка на Макбетовім бенкеті — завдячує Шекспір одному стихові латинської Медеї. Гонена фуріями, Медея терпить від привидів і кричить: «А се чия тінь надходить, мглиста, з розшарпаними суставами? Се мій брат, він жадає помсти». Сі слова могли дати імпульс Шекспіровій уяві до виведення тіні замордованого Банка, тим більше, що у Голіншеда про ту появу нема ніякісінької згадки.

Друга важна зміна, яку впровадив Шекспір, се видна́ роль відьом у драмі. Як уже сказано, у Голіншеда спочатку являються Макбетові не відьми, а «віщі сестри» — старогерманські норни, що віщують йому будуще без ніякого злого наміру. Шекспір переробив їх на злобних відьом-чарівниць, що стоять під командою греко-римської Гекати (богині тьми), переробленої також на злого демона. Отсі злобні істоти підводять Макбета на вбійства і злочини, ошукують його двозначними пророцтвами і доводять до згуби. На сю зміну вплинули, очевидно, сучасні англійські вірування про чари, вірування, що знайшли відгук не тільки в незлічимих церковних проповідях, але навіть у цілих трактатах, законах і постановах парламенту. Ще 1558 р. єпископ Джівель у проповіді благав королеву Єлизавету, щоб не давала пощади чарівницям. Костри горіли по всій Англії; в однім маленькім містечку Сент-Озіс у Ессексі спалено близько 80 чарівниць. Правда, 1584 р. виступив Реджінальд Скотт з книжкою «The discovery of witchcraft»

[1] Brandes. Shakespeares Dramatische Werke, IV, 139.

(«Відкриття чарівництва»), де основно і дуже розумно виказав усю глупоту віри в чарівництво; але його голос пролунав без відгуку. Сам король Джемс, як сказано вище, був гарячим прихильником віри в чари, а одним із перших законодатних актів його правительства в Англії був внесений в 1604 р. до парламенту проект закону проти чарівниць, що справді був ухвалений[1]. Супроти сього змагання за віру в чари і проти неї Шекспір не почував себе зобов'язаним заняти якесь становище, відмінне від широкої маси. Відьми, чарівниці, виведені ним на сцену, се не витвір фантазії Макбета, не те, що дух Банко, або дух Гамлетового батька; се дійсні, об'єктивні злобні істоти, такі, якими їх уявляли собі тодішні люди. Вони служать злому, можуть літати в повітрі, плавати по морю, піднімати бурі[2]; вони варять дивовижні чари в недоступних місцях, після дивовижних середньовікових рецептів. Усе се, аж до такої рецепти, аж до пісеньок, що буцімто співали відьми, гуляючи з демонами, аж до їх симпатії з котами вірно скопійовано з того, як виображувано собі відьом у Шекспірових часах, а роль, яку признає їм Шекспір у людських учинках, показує, що він далекий був від раціоналістичного погляду Реджінальда Скотта* .

Як звісно, в сцені, де відьми роблять чари (акт IV, сцена 1), Шекспір цитує пісню чарівниць, але приводить тільки перші слова: «Чорні духи, і т. д.». Так само перед тим (акт III, сцена 5) приведено початкові слова іншої відьомської пісеньки: «Ой, іди ж бо, ой, іди!» Не знати, чи Шекспір сам, чи видавці «Макбета» пропустили ті пісеньки, певно — як речі загальнозвісні в ту пору, а не належні перу Шекспіра. Аж в р. 1778 віднайдено рукописну поему «Відьма», зложену сучасним Шекспірові поетом Мідлтоном*, і в ній знайшлися повні тексти обох сих пісеньок. Між ученими йшла суперечка, чи пісеньки були зложені Шекспіром, чи Мідлтоном; цікаво, що й Брандес (op. cit., 601) хилиться до того, щоб признати Шекспірові їх авторство. Мені видається найбільше ймовірним, що ані Шекспір, ані Мідлтон не були авторами тих не то

[1] Brandes, op. cit., 596—597.

[2] Варто пригадати, що коли король Джемс 1590 р. заручився з датською принцесою Анною, і ся, пливучи до Шотландії, була заскочена бурею і загнана на берег Норвегії, король Джемс приписав сю бурю впливові чарівниць, і 200 нещасних баб у Шотландії та й немало в Данії погибло за се в огні кострів.

співанок, не то дуже примітивних чародійських формулок, але взяли їх готові з уст люду. В Шекспірових драмах такі вставки людових пісень трапляються досить часто.

«Макбет» був написаний безпосередньо по «Гамлеті»; на се вказують деякі аналогічні ситуації і головний настрій, понурий, песимістичний. І в «Макбеті», як і в «Гамлеті», поява надприродних істот є вихідною точкою драми, чинить її властиву зав'язку. І в «Макбеті», як і в «Гамлеті», герой вагається, хоча з інших причин; і в «Макбеті», як і в «Гамлеті», ходить при тім про вбійство короля. Цікаво, що роль жінок однаково погана в обох драмах, а властиво в «Макбеті» далеко поганіша, чим у «Гамлеті». Бо коли там королева була тільки слабою супроти залицянь убійці свого мужа, тут вона співвинувата, помічниця в убійстві, пружина, що попихає до вбійства. Навіть чиста і щира дівчина в «Гамлеті», Офелія, служить тільки параваном для батьківського шпіонажу і показується лялькою без власної волі, що тільки в божевіллі виявляє свою властиву натуру; деякою аналогією до неї можна в «Макбеті» вважати жінку Макдофа, чесну і щиру людину з обмеженим світоглядом, що не знає для мужа вищих обов'язків понад дбання за сім'ю і сходить зі сцени з крайньо песимістичними сентенціями на устах.

Є деякі аналогії в ситуаціях також між «Макбетом» і написаним кільканадцять літ вчасніше «Річардом III». Оба ті герої захапують королівський престол, допустившися вбійства правовитих королів; оба вони тирани, що бродять у крові; обох навідують привиди і духи, оба гинуть у бою; у обох трагічна катастрофа є випливом їх злочинів. Але при всім тім характери обох героїв — повнісінький контраст. Бо коли Річард — моральна каліка, злочинець з уродження і не почуває ніякої гризоти сумління,— Макбет чоловік в основі чесний і чутливий, але слабої волі; він не може опертися злудним обіцянкам чарівниць і намовам власної жінки; консеквенція раз сповненого злочину пхає його все далі і далі. І коли для Річарда кінцева катастрофа являється чимсь несподіваним і він ще в останній хвилі думає про рятунок і готов дати королівство за одного коня, Макбет уже перед рішучою битвою впав духом і бажає смерті, що може бути для нього найліпшим виходом із страшної душевної муки. Відчути і так консеквентно змалювати такі контрасти в таких подібних ситуаціях міг тільки такий великий геній, як Шекспір.

IV. ТЕКСТ «МАКБЕТА»

«Макбет» не був друкований за життя Шекспіра і появився тільки в першім збірнім виданні його творів 1623 р. Але видавці, очевидно, не мали вже під рукою власного рукопису поета і видрукували сю трагедію з якогось театрального екземпляра, сильно вкороченого і обкроєного. На се показує незвичайна короткість «Макбета». «Невважаючи на багатство акції,— каже Брандес,— ся драма майже найкоротший театральний твір Шекспіра. Коли «Гамлет» має 3924 вірші, «Річард III» 3599 і т. д., «Макбет» має всього 1993 вірші. Далі, вся архітектура драми попсована. Сама розмова між Макомом і Макдофом (акт IV, сцена 3), з драматичного погляду майже зайва, займає майже восьму часть об'єму всієї трагедії. Мусимо припускати, що первісно і інші часті мали розмірний об'єм, бо такої непропорціональності у Шекспіра деінде не стрічаємо. Декуди чуємо виразно пропуски. І так, у акті I, сц[ені] 5 леді Макбет уперве натякає Макбетові на те, що треба вбити Дункана. Макбет нічого не говорить на сю тему. А тим часом у слідуючій сцені Макбет виступає вже з повзятою постановою, а коли знов захитався, жінка докоряє йому натяками на якісь попередні, очевидно, пропущені сцени:

Ти був мужчина, як на се наважився;
А щоб зробитись більшим, ніж був перше,
Ти мусиш бути більшим од мужчини.
Тоді ні час, ні місце не годились,
А ти хотів і те і друге владить;
Вони уладились самі собою,
І нагода тебе нінащо зводить[1].

Так само неясне нам питання про те, чи мав Макбет дітей. У тій самій сцені леді Макбет виразно каже, що вона «кормила грудьми»; і пізніше, з промов Макбета (пор. акт III, сц[ена] 1), можна догадуватися, що у нього були діти, були сини; він гнівається на долю, що надармо заплямив свою душу, приготовуючи королівство для Банкових потомків, «а мій син не має бути моїм спадкоємцем!». Се, очевидно, не мало би ніякого значення, коли б у Макбета не було сина. А тим часом далі ми чуємо, що Макбет не має сина, і загалом у драмі полишено сю справу в непевності —

[1] Brandes, op. cit, 599.

можливо, що й тут непевність є тільки випливом обкроєння драми для потреб сцени.

Текст «Макбета» незвичайно трудний для перекладу, задля своєї лапідарності, різнорідності стилю і багатства натяків на різні мало звісні нам відносини. Загалом Шекспір з незрівнянним майстерством зумів тут і своїй мові надати той понурий, бурливий, дикий колорит, яким визначається подія трагедії і вся сценерія її — Шотландія. От тим-то «Макбет» — правдивий «камень преткновения» для перекладачів; приміром, у німецькій літературі такий геніальний поет, як Шіллер, дав зразок майстерного подекуди, але в цілому невдатного перекладу сеї трагедії, де дикі тони оригіналу злагоджено, вигладжено, прилизано і тим способом ослаблено. Переклад Куліша, з уваги на великі труднощі, які приходилось йому поборювати, можна вважати в цілому вдатним; в усякім разі се перша талановита проба перекладу сеї трагедії на нашу мову; та треба признати, що до тої сили і різнородності тонів, якою визначається англійський оригінал, їй ще дуже і дуже далеко.

DR. IVAN FRANKO:

Leša Ukrajinka.

Leša Ukrajinka.

Perша сторінка статті І. Франка «Леся Українка», надрукованої чеською мовою в журналі «Slovanský Přěhled»

КАРПАТО-РУСЬКЕ ПИСЬМЕНСТВО
XVII—XVIII вв.
Др Іоан Франко

Титульна сторінка окремого видання праці «Карпато-руське письменство XVII—XVIII вв.»

ПЕРЕДМОВА

[до видання: Уїльям Шекспір. Коріолан. Переклад П. О. Куліша. Львів, 1900]

І. ЧАС НАПИСАННЯ «КОРІОЛАНА»

«Трагедія Коріолана» появилася уперше в першім повнім виданні Шекспірових творів in folio 1623 р. Для означення часу її написання маємо небагато даних. Викінчення мови, віршової форми і драматичної композиції показує, що сей твір був плодом Шекспірового генія в добі його найвищої дозрілості. Факт, що основою трагедії було оповідання Плутарха*, яке в англійськім перекладі Норта появилося уперше 1595 р., потім 1603 р., а нарешті 1612 р., не дає ніякої певної вказівки. Трохи тісніше стягають хронологічну межу ось які уваги. При кінці 1603 р. відбувся голосний у цілій Англії процес одного з найвизначніших героїв Єлизаветинської епохи, Вальтера Ралея*, смілого войовника, що здобув для Англії Гуяну*, щасливо воював з Іспанією і відкрив Вірджінію, оскарженого за зраду краю і за накладання з Іспанією. На основі зовсім недостаточних доказів його засуджено на смерть, але вироку не виконано, тільки замкнено його в тюрмі і держано там довгі роки. Сей Ралей, гордий магнат, що з презирством дивився на простий люд, виступав у парламенті против закону про зниження ціни на хліб і був ненависний народові, яко державець винної монополії, послужив, по всякій правдоподібності, живим прототипом для геройської фігури Коріолана. Ще далі веде нас Кемденова книжка «Remarks concerning Britain», видана 1605 р. З сеї книжки Шекспір узяв ширшу, Лівієву* версію притчі про жолудок і сустави, наведеної у Плутарха лише в дуже короткій формі. Се одинокий, безсумнівно, певний граничний камінь: раньше Кемденової книжки «Коріолан», певне, не був написаний. Але коли саме? Деякі критики (Брандль) зупиняються на тім же 1605-м році. Інші (Брандес), пригадуючи, яку велику роль в трагедії грає мати—«найгордіша і найбіль-

ше викінчена постать матері, яку лише створив Шекспір» (B r a n d e s, Shakespeare, 761), звертаючи увагу на правдоподібність, що для сотворення сеї фігури Шекспір покористувався постаттю своєї власної матері. Ся постать могла в повній силі ожити в його пам'яті якраз тоді, коли ся мати вмерла, а се сталося 9 вересня 1608 р. Шекспір, без сумніву, був на її похороні і потім іще пробув пару неділь у Стратфорді; ще 16 жовтня він був за кума у одного стратфордського міщанина. З сього виводять, що тоді ж, під враженням материної смерті, був написаний «Коріолан». Неясний натяк на одну репліку з сеї трагедії хотіли деякі критики віднайти в одній драмі Бен Джонсона*, виданій 1609 р. Та не хибло й таких критиків, які на основі ще дрібніших обставин (одного слова в Нортовім перекладі Плутарха, що в виданні з 1612 р. має форму, відмінну від старших видань, а ідентичну з тою, яка є у Шекспіра в тім місці) догадувалися, що «Коріолан» написаний аж по 1612 році, отже був найпізнішим Шекспіровим твором. Хоча сей погляд з різних причин не може бути прийнятий, то все-таки лишається досить широкий простір часу 1605—1608 яко правдоподібна пора написання «Коріолана». Кінець 1608 року видається нам найбільше правдоподібним.

II. ДЖЕРЕЛА «КОРІОЛАНА»

Шекспір узяв основу для своєї трагедії з оповідання грецького писателя Плутарха про життя римського героя з початків республіки Кнея (не Кая) Марція, прозваного Коріоланом. Новіша історіографія виказала повну неісторичність сеї фігури і легендовість його мнимої історії, от тим-то ми не маємо можності ані потреби дошукуватися зерна дійсності в Шекспіровій трагедії. Що Шекспір не мав на меті писати історичну трагедію, се розуміється само собою при всіх його творах; тут се тим менше можливе, бо «Коріолан» — твір наскрізь тенденційний. Навіть той легендовий скелет, який Шекспір найшов у Плутарха, він дуже значно перемінив, для догоди своєму поглядові на героя і юрбу, який він хотів перевести в драмі. Ми подали в поясненнях докладні витяги з Плутархового оповідання, паралельного з Шекспіровими сценами, і читач може з них мати добрий образ того, як перемінював і прикроював Шекспір своє джерело, деколи — рідше — для самої драматичної будови, а деколи — частіше — для тенденції.

Ся тенденція була — виявити своє презирство для юрби, для простого люду, а пошану, навіть закохане обожання для визначних одиниць, для героїв. Свого героя Коріолана зретушував він далеко понад той ріст, який дає йому оповідання Плутарха. Він прибільшив його хоробрість, заставивши його зовсім самого вбігти в брами Коріоли*, коли тим часом у Плутарха він вбігає з невеличкою купою римлян і не дає замкнути за собою брами; прибільшив його гордість, заставивши його під час кандидування на консульство випрошуватися від обов'язку говорення до народу, заставивши його, далі, говорити кандидатські промови уриваними словами і згірдним тоном, не показувати своїх ран, наперекір Плутархові, який виразно каже, що Марцій на ринку показував свої рани; прибільшив його правдомовність, а радше нерозумну лайливість — розуміється, тільки супроти плебеїв, а не супроти патриціїв; надав йому чаруючу силу особистого впливу, що мигом привертає до нього серця не тільки приятелів (пор[івняй] промови Менеція, стор. 42; Волюмнії, стор. 43, Брута 45—46, посланця — 48, другого отамана — 49, Комінія — 52, п'ятого і шостого міщанина — 60—61*), але й найзапекліших ворогів (пор[івняй] промову Авфіда, стор. 112—113, і розмову слуг, 113—115*). Натомість його противників трибунів він зробив дурнями, інтриганами, завидливими честолюбцями, що підцьковують народ, а самі раді би вигородити себе, одним словом, демагогами найнижчої проби. Та найбільшу потопу свого гніву і презирства вилляв Шекспір на простий народ, на «юрбу», оту темну, змінчиву, легковірну і недовірливу, трусливу в небезпеці, непостійну і захланну юрбу, що ніколи не думає власним мізком, не зробить нічого з власної застанови, що потонула в найнижчих матеріальних інтересах і вміє любити тільки рівних собі та таких, що підлещуються їй, але ненавидить тих, хто здібністю, заслугами і силою волі станув вище неї, хоч би він був і найбільшим добродієм народу. До сеї юрби Шекспір почував інстинктове обридження не так, може, за погані прикмети її характеру (аристократична «юрба» буває не много ліпшою від плебейської), як радше за її брудні лиця, невмиті зуби, вонючі шапки, неприємне дихання і т. ін. Все те проявляє й Шекспірів герой з неспиненою різкістю, проявляють і інші персонажі трагедії (та й не лише сеї одної), як ось Мененій, Волюмнія, навіть отаман, що застелює подушки на лавицях у Капітолії*.

III. ОСОБИСТІ РЕМІНІСЦЕНЦІЇ

Що могло довести Шекспіра до такого погляду на героїв і юрбу? Що могло довести в його душі до такої нечуваної інтенсивності обожання для одних, а погорду і обридження для другої? Хоч як мало ми знаємо про Шекспірове життя, але з самого тексту його творів, а особливо з «Коріолана», ми можемо зрозуміти, що ті почуття у нього не вирозумовані, не удані ad hoc[1], але прориваються з елементарною силою з глибини його душі, виявляють себе такими конкретними рисами, що ми мусимо бачити в них особисті ремінісценції автора, виплоди його життя і тих відносин, серед яких розвивалася його творчість.

Поперед усього треба знати, що якогось «історичного змислу» у Шекспіра не було. Старі римські, чи старі англійські, чи які-будь інші часи він малював такими фарбами, яких достарчувала йому сучасна його дійсність. У «Гамлеті» при королівських віватах стріляють з гармат, а в «Коріолані» римські плебеї говорять «амінь», як англійські пуритани, і загалом римські плебеї — се не ті повнохарактерні, хоч не повноправні римляни, що дали перший у історії блискучий приклад довговікової, упертої і консеквентної боротьби за права,— се лондонська юрба, брутальна, неотесана, а головно та її часть, яку Шекспір щовечора бачив на партері свого театру, якої гамір приглушував найкращі місця його творів, якої сопух здавлював його груди. Що та юрба працює на хліб для себе — се він знав, знав навіть, що праця — її перший обов'язок. Але що ся юрба своєю працею годує і збагачує героїв і що праця повинна давати також відповідні права в громаді — про се у Шекспіра не находимо ніякого натяку.

І се нетяжко вияснити. Шекспір як актор був слугою зразу англійського магната, потім короля і привик обертати свій зір завше вгору, до тих найвищих сфер, у котрих бачив своїх протекторів. Походячи з заможної родини і доробившися акторством і писательством значного маєтку, він небагато знав про бідування тої «юрби» і не мав для неї спочуття. Зазнавши приязні деяких магнатів, він бачив у них дійсні основи суспільності, а його історичні відомості, черпані з хронік та Плутархових біографій, могли й утвердити його в тім погляді, що людськість жиє і розви-

[1] Для даного випадку (*лат.*).— *Ред.*

вається тільки нечисленними великими одиницями, чи то, як влучно каже Брандес, що та маса не складається з одиниць, але тільки з немногих великих цифр і мільйонів нуль. Чуючи й себе одною з тих великих цифр і гірко відчуваючи своє упослідження, своє низьке становище в суспільності, Шекспір тим живіше відчував великі трагедії великих героїв, що погибали в конфлікті з людською завистю, непостійністю та низьким честолюбством. Приклади таких героїв мав Шекспір у себе перед очима, а найяркішим був, без сумніву, згаданий уже Вальтер Ралей, що своїми завоюваннями прославив і збагатив Англію, а якого проте в падолисті 1603 р., коли його перевожено з одної тюрми до другої, розлючена лондонська юрба мало не розірвала на вулиці. Той самий Ралей, як Коріолан,— хоробрий, пишний, гордий та неподатливий супроти юрби, як Коріолан,— зненавиджений низькими, оклеветаний і засуджений за зраду краю, хоч її не допустився, симпатичний був Шекспірові ще й з іншого боку. Він був протектором артистів, приятелем поетів, у тім числі й Шекспірового друга Бен Джонсона, і сам навіть складав непогані ліричні поезії, отже, й тут деяка аналогія до Коріолана, якого Плутарх називає одним із найліпших римських бесідників.

Коли справедлива догадка деяких критиків, що постать Волюмнії утворена під впливом власних споминів поета про свою матір, то ми мали б у тій постаті важний причинок до характеристики матері нашого поета. Те, що ми знаємо про неї, велить догадуватися, що се була справді незвичайна жінка. Мері Арден належала до одної з найстарших і найповажніших шляхетських фамілій графства, що виводила свій рід аж із часів короля Едуарда Визнавця. В «Шекспіровій сім'ї вона репрезентувала гордий, шляхетський елемент; її предки з давен-давна були гербовою шляхтою».[1] В промові Волюмнії до Коріолана (стор. 141) є одне місце, що може служити характеристикою відносин Шекспірової матері до сина; се вірші, яким нема ніякої аналогії у Плутарха, додані Шекспіром із власного досвіду, ніжні і м'які, майже не до лиця гордій і твердій римлянці:

А я ж то, бідолашна квочка, мавши
Тебе одинчика, єдину втіху,
І на війну виквоктувала сина,
І по війні його вітала в лаврах.

[1] Brandes. Shakespeare, 760.

Ті слова далеко скорше до лиця матері поета, що догадується про велич свого сина, та змушена жити оддалік від нього, тільки вряди-годи може вітати його, коли вертає до рідного міста зі свого побуту в широкім світі.

IV. АРТИСТИЧНЕ ОБРОБЛЕННЯ «КОРІОЛАНА»

З погляду артистичного оброблення — композиції і будови драми, характеристики дійових осіб, багатства ідей і мови, красоти віршування — «Коріолан» належить до найкращих творів Шекспірових. Будова драми проста і прозова, експозиція ясна від першої сцени, характери дійових осіб проведені рукою великого майстра. Дія розвивається просто і широко; автор певний усюди своєї руки, не спішить до кінця, бо знає, що всюди зуміє зацікавити, захопити нас. Він звертає особливо пильну увагу на вирисування характерів і творить на канві, даній умілою рукою грецького писателя, безсмертні фігури Коріолана, Волюмнії, Менені я і обох трибунів, фігури не стільки римські, скільки загальнолюдські типи великих людських пристрастей, а в Менені ю безсмертний тип погідного прихильника золотої середини, скептика в міру і ентузіаста в міру, гумориста, філософа, тип, для якого у Плутарха Шекспір не знайшов майже ніяких даних, але який списав con amore[1], беручи для нього багато рис, мабуть,— із себе самого. Те, що ми знаємо про приватне життя Шекспіра, особливо про його відносини до товаришів, показує аж надто багато рис, зближених до тих, якими автор наділив Менені я.

Варто піднести різницю в поглядах на характер Волюмнії. Польський критик гр. Тарновський* бачить у тій фігурі сам чистий патріотизм, сам розум, саму моральну вищість над усіми фігурами драми, сам чистий і благородний аристократизм (див. його студію про «Коріолана»); натомість Брандес справедливо добачує в її характері пориви жорстокості і несправедливості супроти люду, значить, ті самі хиби, що згубили її сина, а її ради синові, щоб до часу вдавав смирного і покірного, поки не захопить повної власті в руки, не можна вважати знаком високої моральності, хоча, безперечно, вони належать до катехізму аристократичної політики. Є неконсеквенції і в фігурі Коріо-

[1] З любов'ю (*італ.*).— *Ред.*

лана. Справедливо підніс гр. Тарновський, що зрада вітчизни дається йому якось занадто легко. Він, що при першім закиді трибуна, який закидав йому зраду, спалахнув нечувано гострим вибухом, швидко потім поповнює зраду— і ані одної рефлексії, ані сліду моральної боротьби, вагання, нічого. І ще одна неконсеквенція. Він, загорілий аристократ і консерватист, виголошує в пориві одвертості погляди крайнього поступовця про старі звичаї:

А як ми звичаю у всім покірні,
То й пил старий ніколи не змітаєсь,
І блудів накопичуються гори,
Що й правду нам навіки закривають.

Здається нам, що се не аристократ Коріолан говорить, а демократ Спенсер*, що та репліка вирвана з його нарису про «Звичаї і обичаї», де сказано між іншим: «Старі вірування робляться в кінці мертвими формулами, що не сприяють розвоєві духу, але викривлюють і зупиняють його». Але ся неконсеквенція — то не знак слабості, а радше знак геніальності. Шекспір і його Коріолан — геніальні одиниці, що носять у своїй душі всуміш добутки минувшини і зароди будущини, що, боронячи старого, свідомо чи несвідомо промощують дорогу новому.

ПЕРЕДМОВА

[до видання: Уїльям Шекспір. Юлій Цезар. Переклад П. О. Куліша... У Львові, 1900]

І. ЗНАЧЕННЯ ДРАМИ

«Юлій Цезар» — одна з найпопулярніших Шекспірових драм. Від першої її появи на сцені в 1601 році ми маємо свідоцтва про її великий успіх. Поет Джон Вівер у своїй поемі «The Mirror of Martyrs», виданій 1601 р., пише:

Юрба стоголовна по Брутовій мові
Кричить: «Властолюбний був Цезар, амбітний!»
Коли ж Марк Антоній в проречистім слові
Вказав його добрість, заслуги крайові,
Ревнула: «То Брут є злочинець всесвітний!»
Новим наповнившись, ми давнім гидуєм;
Спів доти нам гарний, аж другий почуєм.

Ще в р. 1640 поет Леонард Дігс у своїм вірші на честь Шекспіра писав: «Коли мав появитися Цезар і коли виступали на сцену Брут і Кассій в різкій суперечці, як же захоплені бували тоді слухачі і з яким подивом виходили з театру! Але іншого дня з нудного, хоч і старанно обробленого Катіліни (Бен Джонсонового*) не могли видержати ані одної стрічки». Навіть у XVIII в., в часі псевдокласицизму, «Юлій Цезар» був одною з немногих Шекспірових драм, що не перестали бути зрозумілими. В р. 1741 його перекладено на німецьке, а Вольтер пробував наслідувати його. Ремінісценції з сеї трагедії віднаходять і в класичній німецькій драмі: в Гетевім «Фаусті» (поява земного духа нагадує появу Цезаревого духа) і в Шіллеровім «Вільгельмі Теллі» (сцена конспірації).

Для дослідника Шекспірового життя і творчості «Юлій Цезар» цікавий з двоякого погляду. Він стоїть як граничний камінь на якімсь крутім переломі в його житті. Після довгого ряду майстерних комедій і патріотичних драм вроді «Генріха V»,— творів, навіяних глибокою вірою в життя,

повних веселої мудрості і свободи духа, він розпочинає ряд великих трагедій, чимраз більше понурих, подиктованих чимраз більше песимістичним поглядом. Деякі ноти в тім страшнім акорді, як ось погорда для народної юрби, зневір'я в жінку, в приязнь, в любов,— бринять чимраз різче, сильніше, доходячи до повного нігілізму в «Тимоні Афінськім». Та, з другого боку, ніколи досі Шекспір не творив таких глибоких і з таким артизмом скомпонованих драм. Його основне змагання — вилущувати в кожній події її психологічні мотиви, поглиблювати і освітлювати драматичними способами психологічні конфлікти в душі героїв, тепер доходить до повного панування. В останніх творах сеї епохи, приміром в «Антонії і Клеопатрі» та «Тимоні Афінськім», драматична композиція усувається на другий план, а психологічна студія творить головний зміст драми. Певна річ, сей зворот у Шекспіровій творчості не був припадковий, але мусив мати зв'язок із його особистими і з сучасними англійськими відносинами. Новіша критика віднайшла багато фактів, що кидають деяке світло на сей переворот у душі поета. Не входячи детально в се питання, ми роздивимось тут тільки в тих фактах, що мали вплив на «Юлія Цезаря», а з порівняння драми з її джерелом попробуємо вивести деякі заключення про настрій і філософію автора.

II. СУЧАСНІ МОТИВИ

Історичні обставини, серед яких постав Шекспірів «Юлій Цезар», нагадували де в чім обставини, змальовані в самій драмі. Під пануванням Єлизавети Англія з малого королівства зробилася великою світовою силою; ряд блискучих побід на морі і на суші поміг Англії звалити першенство Іспанії; розвій промислу і торгівлі притьмив Голландію і німецькі Ганзеатські міста*. Обік сього йшла оживлена праця на полі науки і артистичної творчості. Кінець XVI віку був епохою такого розцвіту Англії, яким у цілій історії дуже мало можна найти паралелей.

Але вже в остатніх роках XVI в. показувалися признаки розстрою. Королева, людина, без сумніву, здібна і відважна, старіючися, виявляла чимраз більше слабі прикмети свойого характеру: безмірну зарозумілість на свою красоту, капризність та непостійність, певність своєї необмеженої власті і гіпокризію. Її давніші випробувані

дорадники та воєводи померли; її молодий фаворит граф Ессекс, хоч чоловік високоталановитий та відважний, визначався при тім також деякими важними хибами характеру, був зарозумілий, неоглядний і похопливий на всякі авантюри — і се не віщувало доброго кінця.

Ессекс знав особисто Шекспіра; він був і сам потрохи поет і любив поезію та театр. Правдоподібно, зблизився Шекспір до всевладного фаворита ще 1590 р.; в його окруженні пізнав він пізніше свого найліпшого опікуна, молодого лорда Саутемптона. Се був молодий панич, гаряча і непогамована натура, смілий у війні, освічений і пристрасний прихильник літератури та театру. Він закохався в панні Єлизаветі Вернон, сестріниці Ессексовій, але королева не позволила йому женитися з нею. Та Саутемптон не послухав заказу і оженився з нею потаємно. Се так розлютило королеву, що веліла арештувати обоє молодих і замкнути їх на протяг медових місяців до в'язниці, та й потім уже ніколи не приняла Саутемптона до своєї ласки.

В марті 1599 р. Єлизавета вислала Ессекса на чолі 14 000 війська до Ірландії, де якийсь Тайрон* підняв був бунт против Англії. Зараз на початку сеї експедиції спіткала Ессекса неприємність: він іменував був Саутемптона генералом своєї кінноти, але Єлизавета, що не могла Саутемптонові дарувати його самовільної женячки, зажадала від Ессекса, щоб віддалив його, і Ессекс рад не рад мусив учинити се.

Та ось випало так, що похід против Тайрона не вдався, і Ессекс вернув до Англії ні з чим. Се дуже розгнівало королеву. Ессексові виточено процес за головну зраду. Правда, сей процес не довів ні до чого, але Ессекс, роздратований ним і бачачи, що ласка королеви до нього пропадає безповоротно, разом із Саутемптоном уложив змову напроти королеви. Змовники хотіли опанувати її особу і захопити в свої руки кермо державних справ. Але виконання плану було таке недотепне, що справа розбилася на першім кроці; Ессекса і Саутемптона арештовано д[ня] 8 лютого 1601 р. (див.: Brandes, Shakespeare, стор. 351—371). Ессекс був засуджений на смерть і стятий 25 лютого того ж року; Саутемптона засуджено на досмертну в'язницю, з якої він увільнився аж по смерті королеви Єлизавети.

Що катастрофа, яка спіткала тих двох високопоставлених а близьких Шекспірові людей, мусила зробити на нього

велике враження, про се не можна сумніватися. Адже ж у марті 1599 р. він з ентузіазмом вітав Ессексове виступлення в похід до Ірландії; в прологу до п'ятого акту його «Генріха V» читаємо:

Тепер же гляньте —
В рухливій кузні й робітні уяви,
Як Лондон вилива своє міщанство[1].
Пан голова, вся рада в гарних строях,
Мов сенатори у старому Римі,
Й рої плебеїв поза їх плечима
Йдуть витязеві Цезарю назустріч;
Чи — щоб взять менший, та любіший приклад,
Коли б так із Ірландії вернувся
Вождь нашої ласкавої цариці
(Хай в добрий час іде!) й приніс нам бунт,
Настромлений на меч, то чи один би
Із сього сумирного міста тисся,
Щоб повітать його!

Вже тут цікаве зіставлення Цезаря з Ессексом; воно показує, що в Шекспіровій душі вже тоді вироблялася певна асоціація ідей у тім напрямі. Правда, про саму Ессексову катастрофу безпосередніх згадок у Шекспірових творах нема. Про такі речі писати тоді було небезпечно, а надто сама ідея конспірування против коронованих голів не була симпатична Шекспірові. Тільки раз, у 121 сонеті, адресованім до лорда Герберта і написанім, по всій правдоподібності, 1601 р., Шекспір натякає на своїх нещасних опікунів. Запевняючи Герберта про свою любов, він твердить, що вона далеко постійніша від політики, яка звичайно погубляє своїх коханців, і додає:

Присвідчить би сеє блазні
Часу нашого могли,
Що для доброти вмирають,
А для злочину жили.

Таке розуміння Ессексової долі, висловлене Шекспіром, дає несумнівний доказ на те, що драма «Юлій Цезар» — се поетичний відгук того сенсаційного факту, на який Шекспір дивився власними очима. Бо ж придивімося ближче, які постаті, які конфлікти змальовані в тій драмі!

Всевладний Цезар, славний побідами і геніем, старіється; сонце його генія померкло, перевагу беруть людські

[1] Себто настрічу Генріхові V, що вертає з Франції з війни.

слабості: пиха, зарозумілість, забобонність і впертість. А насупроти нього серед юрби невдоволених вирізнюється чоловік молодий, впливовий і люблений народом, філософ з уподобання, натура м'яка і гуманна, але задивлена в філософічні доктрини та в свою республіканську традицію — Брут. Між тими двома силами приходить до конфлікту, в якому, щоправда, гине Цезар від мечів змовників, але гине й Брут разом зі своїми прихильниками наслідком власної політичної недогадливості, чесності і м'якості там, де треба було бути безоглядним, наслідком податливості там, де треба бути консеквентним, і неподатливості там, де слід би було уступити. Гине чесний чоловік для того, бо його вчинок, сповнений у найліпшім намірі, був таки злочином з огляду на відносини, серед яких був сповнений; гине як герой, пізнавши, що через помилку вважав увесь свій час і своє окруження геройським. Умирає для чесноти, живши для злочину — так само, як, по Шекспіровій думці, вмер граф Ессекс. Із сього погляду ми мусимо Шекспірову трагедію «Юлій Цезар» уважати поетичним монументом, здвигненим на могилі нещасного англійського магната. Дивлячись на неї з сього погляду, ми зрозуміємо найкраще її архітектуру і ті зміни, які поробив Шекспір у своїм матеріалі, вжитім для сеї будови, прикроюючи його для своїх цілей.

III. ДЖЕРЕЛА ДРАМИ

Хоча Цезарева постать і смерть була темою багатьох драм у англійській літературі перед Шекспіром, то, проте, сим разом Шекспір не користувався жодним із тих своїх попередників, але черпав просто з Плутарха, а власне з життєписів Цезаря, Брута*, Марк Антонія* і трохи Ціцерона*. В поясненнях до драми ми показали докладно, де Шекспір ішов за Плутархом, а де відбігав від нього. Ті відскоки йдуть у троякім напрямі. Поперед усього Шекспір зробив фігуру самого Цезаря меншою, мізернішою, ніж її змалював Плутарх. Він прибільшив його фізичні недомагання, а його духовний портрет звів подекуди майже до карикатури. Шекспірів Цезар забобонний, упертий на дрібницях, самохвалько, любить підлещування і підхлібство, хоч удає з себе непохитного; він у душі бажає корони, але не хоче стратити популярності в народної черні; він боїться конспіраторів, боїться людей,

що багато думають, і виявляє характерну у всіх тиранів предилекцію до людей ситих і тупоумних. Можемо сказати сміло, що се навмисно зменшена і скарикатурована копія Плутархового Цезаря, а ледве тінь дійсного, історичного. Але говорити при тім, як се чинить Брандес (op. cit., 430, 441), про нездібність Шекспірову розуміти Цезарів геній нема ніякої підстави. В інших своїх драмах згадує Шекспір не раз про Цезаря з великим ентузіазмом (див.: B r a n d e s, op. cit., 431) і велить нам догадуватись, що він дуже добре розумів його велич. Коли ж тут він змалював його таким малим, то се, очевидно, не був брак зрозуміння, але його намір і той песимістичний настрій, у якім постала трагедія. З того, що сказано вище, випливає ясно, що Шекспір писав свою трагедію під враженням Ессексової катастрофи; а в такім разі що ж простіше, як припущення, що в фігурі Цезаря він зложив характеристику тої, що була приятелькою і злим духом Ессекса — королеви Єлизавети? Критики згідно підносять, що Шекспір, бодай у останній добі своєї творчості, від р. 1600, дивився на Єлизавету далеко не ентузіастично, не віддавав їй ніяких прилюдних похвал, не обізвавсь ані словом при її смерті (див.: B r a n d e s, op. cit., 350). А що той Цезарів портрет, який він змалював у драмі, не в одному нагадує ту Єлизавету, яка підписувала смертний засуд на Ессекса, се відразу впадає в очі.

Коли, з одного боку, Цезаря вкоротив Шекспір навіть супроти Плутарха, то Брута, властивого героя трагедії, змалював навіть вище Плутархового росту. Правда, сам Плутарх, кермуючись республіканськими симпатіями, підкрасив Брута супроти його історичного оригіналу; Шекспір додав йому ще більше симпатичних рис, у тім числі, прим., сердечне відношення до слуг і вояків, до жінки, лицарське почуття справедливості і безкорисність, хоча, прим., Плутарх згадує про те, що він значно побільшив свій маєток лихвою. Очевидно, що й тут рукою Шекспіра кермувала не жодна республікансько-демократична тенденція, а виразне бажання перенести на Брута симпатичні риси нещасного графа Ессекса. З сього вийшло, що він мусив перемінити історичні пропорції і, використовуючи совісно дрібні або анекдотичні риси, знайдені у Плутарха, дав образ мало відповідний тому, що знайшов у своїм первовзорі, та зате тим більш інтересний як пам'ятка його власного настрою і його поглядів на своє окруження.

Ще в однім напрямі бачимо у Шекспіра зміну супроти Плутарха. Коли у грецького історика оповідання держиться досить об'єктивно супроти народних мас, то Шекспір і тут, як у «Коріолані», не таїться зі своєю нехіттю до тих мас, робить їх глупішими, більше змінними та безхарактерними, ніж були на ділі, або, як влучно висловився один критик, переносить до Рима лондонську вуличну юрбу з кінця XVI віку.

«Юлій Цезар» надрукований був уперве аж у повнім (посмертнім) виданню Шекспірових творів 1623 р.

КАРПАТОРУСЬКЕ ПИСЬМЕНСТВО XVII—XVIII ВВ.

Дослід історії літератури по територіях у нас досі майже не початий, хоча приклад дослідів політичної і соціальної історії різних територій нашого краю, з такими гарними успіхами ведений в останніх десятках літ, повинен би був заохотити до аналогічної праці і на історично-літературному полі. Правда, досліди над історією української літератури, особливо давніших віків, на українськім грунті досі загалом не дуже широкі. Маємо цінні монографії, але одинока проба цілості, зроблена пок. Огоновським*, не сповняє навіть задач порядної бібліографії. Та при тім в часі, коли пок. Огоновський писав перший том свойого компендіума, справа дослідів територіальних відмін і течій літературного руху і деінде (прим., у поляків) тільки що дискутувалась і відтоді, можна сказати, майже й не поступила наперед поза деякі надто апріорні і невдатні проби.

У нас поставив справу на широкім науковім грунті уперве Драгоманов у своїх статтях про галицьку й українську літературу*, хоч і він не встерігся в тій праці від надто поспішних і наскрізь ненаукових розрізнень (прим., розриваючи Тургенева на російського і великоруського, Гоголя — на південно- і общеруського писателя і т. д.). Виразніше підчеркнено принцип студіювання писателя в зв'язку з територією, на якій і для якої він працював, у його статтях про Квітку і Шевченка («Громада», т. IV). Але публіцистична і полемічно тенденційна закраска шкодила тим статтям, так що тільки в звісній рецензії проф. Дашкевича на «Очерки» Петрова* ми одержали перший широкий і строго методологічно виконаний огляд української літературної історії від Котляревського аж до 60-х

років. Розвій української літератури в зв'язку з суспільним життям, місцевими традиціями і інтересами показаний тут дуже гарно і широко; українська література являється випливом дійсних духових потреб, випливом історії і розвою даної території.

Від часу видання праці проф. Дашкевича зроблено дуже мало для того, щоб провести далі, розширити і поглибити його досліди. Певна річ, матеріалів прибуло й прибуває раз у раз велика сила, але бракує тямущої руки, що вміла б вишукати їх. Особливо соті роковини видання «Енеїди» і початку нової укр[аїнської] літератури оживили наново питання про перші незначні початки тої літератури, тих язикових і літературних форм, у яких вилилася талановита діяльність Котляревського. Звернено увагу на попередників «Енеїди» — гумористичні вірші, інтермедії, драми; в цілім ряді монографій Дашкевича, Житецького, Сумцова* і інших освітлювано чи то поодинокі питання, чи більші їх комплекси, а проф. Петров і в останнім році Житецький дають проби огляду всього письменського доробку України в XVIII в.* Та коли праця Петрова своїм обсягом занадто тісна і обмежається майже на самий Київ з його «Академією», в праці Житецького видно вже бажання роздивити різні центри письменської праці і різні її форми — православні й уніатські, тобто східні й західні.

Правда, і ся найновіша праця, при всіх її добрих прикметах, не може вичерпати теми. Одно тому, що автор обмежив себе на дослідження генезису «Енеїди», а друге тому, що великі обшири досліду, великі території, де була своєрідна духова і літературна робота, лишаються д. Житецькому невідомі задля браку опублікованого матеріалу. Одною з таких не відомих досі територій я вважаю нашу Карпатську Русь, тобто весь обшир Карпатських гір, заселений русинами, починаючи від Спішу* на заході і доходячи до Кімполунга на Буковині, разом з досить широкими підгір'ями на північ і на південь Карпат, по Перемишль, горішній Дністер, Прут і Черемош з одного, над Угом, Лаборцою* і горішньою Тисою з другого боку. Етнографічно се (з виємком найдальших західних осад) територія, найчистіше заселена русинами, з найменшим процентом чужинців, найменше винародовлювана і найконсервативніша в захованні свого типу, своєї мови, звичаїв і способу життя. Історично се територія, найменше шарпана

чужими наїздами, найзатишніша; хвилі історичних катастроф, що потрясали інші частини нашої вітчини, сюди доходили в дуже ослабленій формі: козацькі рухи 1648—49, шведські напади, на Угорщині боротьба куруців з лабанцями* — от і все. Та рівночасно суспільний побут народу був тут не такий тяжкий, як деінде. Країна переважно лісиста, бідна на хліб, робила неможливим заведення панщизняного гніту, давала багато поля до кочового, пастирського або й розбійницького життя. Часті неврожаї змушували здавна гірняків періодично шукати заробітків по долах; відси їх цікавість до новинок, до авантюр і смілих вандрівок. Освіта в тих сторонах здавна була мінімальна, держалася в селі звичайно в якійсь попівській родині. Се мало той добрий бік, що релігійна пропаганда, протестантська, уніатська чи католицька, не гарячила тут нікого. На прості обставини життя вистарчала проста етика, а для догматичних тонкостей не було зрозуміння.

Про спеціальне письменство, яке могло існувати на тій території в XVII—XVIII в., досі не було мови. Воно спочивало в рукописах, розсипаних по курних мужицьких хатах, дяківках або парафіяльних горищах; маса пам'яток, без сумніву, затратилась, не раз на наших очах, а те, що було звісне, прим., невеличка публікація д-ра Ом. Калитовського*, могло вважатися якимсь спорадичним, виємковим явищем. Люди, що мали в руках більше число рукописних пам'яток сього письменства, прим., о. Петрушевич, дивилися на них з погордою, за їх, буцімто попсовану, польсько-руську мову, або публікували з них (та й то некритично) тільки дрібні шматочки (вкажу на томи Пётрушевичевої* «Сводной лѣтописи»). Тільки в останніх роках почасти рядом щасливих випадків удалося розшукати значніше число рукописів, із яких ми можемо хоч у приближенню виробити собі образ духового життя і письменських інтересів на тій території. Видані мною два томи «Пам'яток українсько-руської мови і літератури»* подали вже досить значне число текстів і позволяють робити деякі виводи. Але те, що опубліковано в тих томах — тільки мала частина того рукописного матеріалу, який був доступний мені. От тим-то я бажаю на основі рукописів, яких детальні описи подані в додатку до отсеї статті, показати хоч іздебільшого характер і розвій того карпаторуського письменства, що, по моїй думці, в XVII—XVIII вв. виявило до певної міри свою окрему фізіономію і повинно зайняти

своє місце в загальній конструкції нашої літературної історії як один із її добре обрисованих типів.

Що наперед усього треба вважати характерною прикметою сього письменства, так се його п о п у л я р н і с т ь. На карпаторуській території в XVII—XVIII вв. не було руських значніших шкіл ані просвітніх центрів, отже не було для кого писати по-вченому, по-церковному. Зате тут, особливо в західній часті сеї території, в Перемищині, Сянеччині, Сандеччині і на Спішу, чи то через сусідство до мазурів і словаків, чи через які невідомі нам впливи, прим. протестантизму, вчасно виростає потреба проповідництва, навчання народу н а р о д н о ю м о в о ю. Варто пригадати, що в тих сторонах ще в половині XVI в. дуже голосною і рухливою була купка людей, що хилилися до протестантизму, в їх числі Станіслав Оріховський*, син руського священика, що сам себе завсігди називав русином і значно перед руськими полемістами написав книжку в обороні руського обряду, особливо ж права священиків на женячку. В Сандецьких горах якийсь час був центр соцініанства*, були школи, проповіді, певно, по-латині, для панів, але дещо з того могло дійти й до руських священиків. Пригадаю, що й таємниче досі посланіе Половця Смери до Володимира* якимось робом в'яжеться з Перемишлем, де його мав знайти по-церковному і перекласти на руську, тобто близьку до народної, мову Андрій Колодинський, диякон із Вітебська[1]. Чи Колодинський був автором сього апокрифічного посланія, як догадується Малишевський, чи ні, в усякім разі вказівка на Перемишль, як на місце, де буцімто заховався старий його оригінал і де зладжений був переклад на новішу мову, має деяке значення. Як певного роду противділання протестантській пропаганді, в тих сторонах можна би вважати «Другий лист небесний», апокриф, що буцімто був доповненням до першого листа, тобто звісної «Епистоліи о недѣли». Сей другий лист небесний, на мові досить близькій до народної, був зложений при кінці XVI в. десь у Перемищині (див. додаток I) і визначається головно тим, що з великим натиском підносить конечність заховування постів, проти котрих виступали протестанти. Відгук антипротестантської полеміки

[1] М а л ы ш е в с к и й. Подложное письмо Половца Ивана Смеры («Труды III археологического съезда». Киев, 1878, т. II), ст. 307—316.

бачимо ще в половині XVIII в. в рукописі о. Іллі Яремецького-Білахевича* (дод. XVI).

Та проте, полемізуючи з протестантами на таких пунктах, як пости або шанування образів, руське духовенство могло від них брати собі приклад проповідницького запалу. Правда, те духовенство було невчене і йому треба було дати в руки підручники, готові проповіді. Поки їх не було на руській мові, духовні, особливо по селах, хапали польські «Postylle»*, протестантські і католицькі. І так біографи польського письменника Миколи Рея* (родився і жив у Журавні над Дністром) подають — не знати чи факт, чи анекдот,— що руські духовні відчитували в церквах замість власних проповідей казання із його «Postylli», а один навіть звик був говорити, забираючися до такого читання: «Послухайте, християне, казання святого Рея»[1]. А який міг бути вплив сього оригінального святого, легко зрозуміти, коли пригадаємо, що його «Postylla», наїжена злобними нападами на католицьке духовенство, а між ілюстраціями, поміщеними в ній, знаходимо, прим., образки папи, латинських єпископів і кардиналів у звірячих шкурах і з вовчими мордами, або єзуїтів, як злодіїв, що поночі по драбині лізуть у вікно дому, коли тим часом папа і єпископи вилазять із нутра того ж дому на дах дірами, проламаними в дасі (див. «Postylla», вид. 1571 р., ч. II, к. 187 і ч. III, к. 344). От тим-то не диво, що для противділання таким впливам православні ще в кінці XVI в. приступили до видання т. зв. учительного євангелія, тобто коротких проповідей на всі неділі і свята цілого року. Перше таке «Євангеліє толъковое», зложене мовою, близькою до народної української, вийшло в Вільні 1595 р. Як дуже на часі була ся книга, видно з того, що швидко треба було нових видань. І так 1606 р. видає Болобан* у Крилосі в церковнослов'янськім перекладі «Учительноє євангеліє» Калліста «в общую ползу великоименитому російскому роду»; сю саму книгу передруковано 1616 р. в Вільні, а вже 1619 р. виходить у Рохманові «Учительное євангеліє» Кирила Транквіліона Ставровецького*, що було потім передруковане 1668 і 1696 р. в Уневі. Того самого 1619 р. вийшло якесь учительне євангеліє в Могилеві, а 1643 в Яссах (К а р а т а е в. Описание славянорусских книг, напечатанных кирилловскими буквами. Т. I, с 1491

[1] B r o n i s ł a w Z a w a d z k i. Mikołaj Rej z Nagłowic. Lwów, 1875, стор. 63.

по 1652 г. Спб., 1883] 357, 358, 504). Що, однак, і сі друковані видання не вистарчали для потреб церкви, се бачимо з великого числа писаних екземплярів, які заховалися до наших часів. Лишаючи на боці інші околиці України-Русі, я згадаю тут тільки про ті учительні євангелія, що були списані на карпаторуській території. І так у нинішнім Жидачівськім повіті, в с. Човганах, була списана в р. 1603 «Книга євангеліє выкладное» (Петрушевич. Сводная летопись в «Литератур. сборн. Матицы», 1872—73, стор. 21); ся книга була донедавна в посіданні пок. Миколи Устияновича*. В р. 1635 писав священик Тимофій у Височанах, теперішнього Сяноцького пов., учительне євангеліе «малорусским нарѣчіем», як подає о. Петрушевич (op. cit., 75), що бачив сю книгу в бібліотеці Народного дому. В бібліотеці капітульній у Перемишлі маємо аж 9 копій учительних євангелій із XVII в., а з них бодай деякі на народній мові. До таких належить євангеліє свящ. Яворського, писане також десь у сяноцьких горах, і євангеліє Стефана Рихвальського, писане 1666 р. у Рихвалті; о. Петрушевич (op. cit., 147) твердить, що се копія видання Печерської лаври з р. 1637, але в тім році ані загалом у Печерській лаврі ніяке учительне євангеліє не було видане. З половини XVII в. походить також «Угроруське учительне євангеліє», писане в Данилові, віднайдене д. Гіядором Стрипським*; із сього євангелія були проби тексту, опубліковані в моїй збірці апокрифів («Пам'ятки», II, 98—100, 101—102, 112—116, 220—221); опис рукопису подаю в додатку II. На угорській Русі списане було й те учительне євангеліє о. Теодора Дулишковича* з р. 1673, про яке подавав звістку д-р. В. Охримович* («Записки», XIX, Misc., 4—6).

Щоб зрозуміти важність докладного простудіювання всіх учительних євангелій, як друкованих (особливо вид. з 1595 і Транквіліонового), так і писаних, не завадить додати, що майже ані одна копія не передає докладно оригіналу, а в писаних учит. еванг. навіть там, де в титулі виставлено якогось святого отця, можна здибати вставки самого переписувача, черпані з найрізніших джерел, не виключаючи й народних традицій та вірувань, як ось, прим., бачимо і в Данилівськім учительнім євангелії. Не маючи змоги присвятити сій темі докладнішої праці, я рад би бодай заохотити до неї декого з наших молодших учених.

До типу учительних євангелій прийдеться, мабуть, зачислити і той рукопис, що описаний у додатку під III яко «Староміський рукопис»*. Се властиво уривок якоїсь більшої цілості, знайдений недавно одним нашим товаришем — у виходку одного священика в Староміськім повіті. До сім'ї учительних євангелій можна зачислити сей рукопис тому, бо подає мовою близькою до народної переклади уступів євангелій на всі неділі в році і дає до них декуди короткі поучення; але понад се він дає дещо таке, чого нема звичайно в учительних євангеліях, а власне переклади перікоп апостольських писань на ті ж неділі і навіть на поодинокі дні кожного тижня, а в відділі празників господських і богородичних дає також ширші оповідання та легенди, що дотикаються тих празників, і переклади деяких церковних гімнів та стихир, що співаються в ті празники. Для якої цілі міг бути зложений сей рукопис? Перша часть, очевидно, має на меті уживання його в церкві, звісно, не для відправи, а для проповіді та поучень, але яку мету мала друга часть? Ми бачимо в ній перехід від типу старших учительних євангелій до пізнішого типу популярних «Соборників», про які зараз буде мова, заповнених оповіданнями, апокрифами, житіями святих, легендами та притчами. Новістю треба вважати поучення, держані в ліричнориторичнім тоні і зложені в значній часті з церковних стихир та гімнів. На якийсь посторонній, може, латинськокатолицький вплив при складанні сього рукопису вказують систематичні при кожній неділі вказівки на польське євангеліє. Автор покликається також на якесь учительне євангеліє, з якого черпає свої поучення. Особливо варті уваги дві перші картки рукопису, на жаль, не вповні заховані, де знаходиться переклад «Вірую» і «Десятьох божих заповідей», переклад доконаний, мабуть, із якогось польського взірця, на що, крім полонізмів у мові, вказує також латинський, зглядно уніатський додаток filioque[1] у «Вірую».

Політичні і громадські інтереси в житті русинів тої території займали дуже мале місце. І не диво. Ті русини, що полишали нам свої письменні пам'ятки з того часу, були люди вбогі, прості, неповноправні — селяни, дяки, духовні, виємково, може, дрібні шляхтичі. Значніша шляхта, навіть коли вона признавалася до русинів і держалася

[1] І сина (*лат.*). — *Ред.*

руської церкви, писала по-польськи або по-латині. Вузькість політичних інтересів видно найліпше з тих літописних записок, які роблено в тих сторонах у XVII і XVIII вв. Таких записок дійшло до нас декілька. Найстарша з них — Добромильська, частками опублікована кр[илошанином] Петрушевичем у його «Сводній літописі», а в цілості В. Б. Антоновичем[1]*. Вона ведена від 1648 до 1700 р. Симеоном Коростенським, деканом добромильським; її історична вартість майже ніяка, але як характеристика того, чим цікавився автор, вона цінна. Елементарні нещастя, фамілійні події місцевих панів і тільки вряди-годи скупі вісті про далекі війни та напади — ось що заносить він у свою «літопись». Вкладна́ Страшевицької Мінеї з 1578 р. (дод. I) виявляє далеко ширший політичний кругозір. З язикового погляду Добромильська літопись має деякий інтерес; особливо цікаві тут такі форми, як: *по вшисткуй Польще, вуйна* зам. *война, Подулски* зам. *Подолски; рук* зам. *рок; люпъшую* зам. *лѣпшую; Ілъвув* зам. *Львов; дорогутня* зам. *дороготня, для панув полякув, вувторка, огном* зам *огньом* і т. ін. Роком 1660-им починається Гукливська літопись, писана в с. Гукливе на північній Угорщині*, виривки з неї опублікував Є. Сабов[2]*. І тут обік деяких мадяризмів (марга) знаходимо такі форми, як *на пудгорю, зимивлѣ*. Подібним характером визначаються літописні записки солотвинські і лаврівські, опубліковані о. Петрушевичем («Свод[ная] лѣтоп.», див. стор. 34, 252—253), на жаль, не повно і без докладного опису оригіналів.

Далеко більший інтерес мають пам'ятки поетичного письменства, що збереглися з тих часів. Може, найстарша з них захована з датою, се уривок рождественської вірші, списаний на маргінесах Комарнянського пролога*. Дата, покладена коло того уривка і написана тим самим скорописом, що й сам уривок, стверджує, що писано його 1 цвітня 1655 р. На жаль, при пізнішій оправі рукопис обрізано, і через се пропав дальший текст нашої вірші. Ось те, що заховалося з неї:

Панове братя, що то за рада?
Або коли теж меже вами якая звада,
послухайте-но вы мене,

[1] Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси. Киев, 1888, стор. 239—240.

[2] Евменій Сабов. Христоматія церковнославянских и угрорусских лит[ературных] памятников. Унгвар, 1893, стор. 2—3.

у слишете щоколвек от мене.
Слышалем, же ангели спѣвают,
«Слава во вишних» оповѣдают.
«На земли покой, добрая воля!»
котрая то пѣснь загримѣла с поля.
Ово єно ся мѣ...
котрый то повѣсть нам речет певную.

Є се найстарший, скільки можна зміркувати, певний слід існування на галицькім Підгір'ю духовної вірші, держаної в легкім, гумористичнім тоні. В XVIII в. таких віршів складалося багато на Вкраїні, але в Галичині їх майже нема. Далеко важнішою пам'яткою треба вважати віднайдену о. Петрушевичем пісню про події 1683 р., хоча, на жаль, текст її, опублікований сим ученим[1], дуже далекий від коректності і дійшов до нас у досить попсованій копії. Відсилаючи цікавих до публікації о. Петрушевича і його уваг, доданих до неї, передаю сю пісню гражданським письмом із такими поправками, які мені видаються реституцією (де можна) первісного тексту, та з зазначенням прогалин там, де їх не зазначив о. Петрушевич (дод. X). Пісня зложена, як видно зі змісту, безпосередньо по оповіданих у ній подіях, а оповідання приточено до факту спалення церкви в Клокочі, Унгського комітату*, і перенесення з того села образа божої матері до Мукачева.

Ся пісня, зложена якимось досить письменним і зі станом подій обізнаним чоловіком, уводить нас в осередок бажань та симпатій тодішніх освічених русинів. Її автор, як і слід було ждати, противник мадярської самостійної, чи мадярсько-турецької держави, а прихильник німців. Він рад би, щоб турків вигнано не тільки з Угорщини, але і зі Стамбула, і ся евентуальність по побіді 1683 р.* видається йому досить близькою. Про польську поміч під Віднем він згадує симпатично, але не признає їй такого рішучого впливу на побіду, як се чинять поляки. Віденський терен від нього далекий; зате про утяжливу роботу очищування Угорщини від турків він знає більше, а тут виступають уже самі німці.

При кінці XVII в. бачимо на території, про яку говоримо в нашім огляді, певну зміну в смаку і в духовних вимогах письменних людей. Ми не знаходимо вже нових копій учительних євангелій, так улюблених недавно; правда,

[1] А. С. Петрушевич. Историческая песнь карпаторуссов из 1683 г. («Литерат. сборн. Матицы», 1886, стор. 190—198).

форма слова, або казання, лишається, але зміст її розширяється. Зі сходу і з заходу нанесено вже перед тим велику силу різних творів, апокрифів, легенд, апологів, світських оповідань, і ось тепер на різних точках нашої території (подібне діялося зрештою й по інших сторонах) іде популяризація сього матеріалу. Початок зробили звісні українські писателі, автори проповідей та збірок, як ось Ставровецький зі своїм «Перлом многоцѣнным», Галятовський і інші. Їх твори здобувають собі на нашій території велику популярність, якої подекуди не стратили й досі. Уступи з «Перла многоцѣнного», з «Ключа разумѣнія» і т. ін. переписуються і заводяться до рукописних збірників, а оповідані там «приклади» та чуда переходять в уста народу, вплітаються в канву давніших оповідань, пісень, колядок. Прикладом може служити колядка, записана о. М. Зубрицьким* у с. Мшанці Староміського повіту, де знаходимо оповідання про те, як з наказу божої матері сорок ремісників будувало

святу Софію в святім Кійові,
що на ній било сімдесять верхів,
сімдесять верхів, сімдесять крижів,
семеро дверий, а одні підлогн.

Далі оповідається ось яка пригода:

Тамтуди лежит з давну стежейка,
стежкою іде польська вінойка,
меже ними йде полковничейко.
Стала вінойка в крижі стріляти.
Рече словейко полковничейко:
«А не стріляйте ж в святії крижі,
бо спустит господь огняний дождик,
огняний дождик, громові кулі,
затопит господь польську вінойку».
Вни не слухали, в крижі стріляли;
а й так ся стало, як він говорив:
іспустив господь огняний дождик,
огняний дождик, громові кулі,
затопив господь польську вінойку,
хиба лиш зістав полковничейко[1].

В «Киевской старине» 1891 р. (кн. XII, ст. 476) я вказав* безпосереднє, по моїй думці, джерело сього уступу колядки в однім «чуді», яке оповідає Галятовський у до-

[1] Повний текст сеї колядки з моїми увагами див.: «Киевская старина», 1889, янв., ст. 231—233.

датку до свого «Ключа розумѣнія». Читаємо там (львівське вид., к. 138): «Чудо 85. Року 1630. Гды едного часу войско полское приступило под монастырь Печерскій и хотѣло его збурити, чуючи, же там Шулга полковник з рицерством запорозким знайдуется, в той час пресвятая «богородица манастырь свой от небезпеченьства оборонила, бо за еи предстателством огнистый дожч спал з неба на войско польское и одогнал єго от манастыря Печерского, що потым сами ляхове и нѣмцы, которыи были з ними, повѣдали. Над тым войском Бутлер и Жолтовскій были преложоными»[1].

На живе чуття спільності з Києвом, на добру пам'ять про його святощі вказує також віднайдений д-ром Охримовичем на окладці угроруського учительного євангелія уривок пісні «киевского печерского монастиря», буцімто «виложеної в Киевѣ градѣ пресвятой богородици» («Записки», XIX, Misc. 6). Ся пісня, так як вона записана в угроруськім рукописі, не має нічого спільного з Києвом; є се невдатний переклад звісного польського гімну «Panno chóru anielskiego», переклад доконаний правдоподібно таки на нашій карпаторуській території, повний полонізмів. Для нас цікавий тільки його титул, а власне факт, що перекладачеві захотілося конче пришпилити сей гімн до Київського Печерського монастиря; він силкувався для

---

[1] Подібний мотив, тільки ще з більше чудесним підмалюванням, перенесено в XVIII в. і на Почаївську ікону божої матері. Тут турки і татари облягають Почаїв і стріляють до монастиря, але, як каже в польській пісні апост. нотарій Каспрович:

Nazad leciały puszczone tu strzały,
Co widząc zgraie Otomańskie drżały,
Kiedy się na nich broń ich obróciła
I trupem zaraz poległa ich siła (Богогласник, 1790).
[Назад полетіли тут пущені стріли.
Це бачачи, орди оттоманські тремтіли,
коли власна зброя самих їх косила
і трупом у полі лягла їхня сила (*польськ.*).— *Ред.*].

А в звісній руській пісні читаємо:

Турки-татары смѣло ступают,
На гору стрѣлы як дощь пускают,
Их же всѣ стрѣлы
Назад летѣли.

сеї цілі робити вставки і в сам текст гімну, і так повстав двостих:

Високо лѣтают орлове,
Киевъских печар отцове,—

що ані розміром, ані змістом не в'яжеться з рештою гімну, але відповідав патріотичному намірові перекладача.

З якогось книжного джерела, подібного до «Ключа разумѣнія», пішла також «Киевская» пісня, захована в Кам'янському рукописнім «Богогласнику» з 1734 р. (дод. XIX). Хоча зложена твердою церковною мовою, вона варта нашої уваги вже тим, що й досі не перестала служити до церковного вжитку в однім із найдальше на захід висунених закутків нашого краю, не перестала піддержувати там пам'яті про Київ.

Текст пісні сильно попсований, декуди майже незрозумілий; топографія неясна; так і видно, що складав пісню хтось, що не мав ясного поняття про місцевість, а користувався тільки книжковими ремінісценціями. Про ті джерела, з яких черпав автор пісні, і про сам факт, що творить її основу, поки що не вмію сказати нічого. Та чи була ся пісня зложена в західних Карпатах, чи ні, в усякім разі вже те, що вона там співалася і співається й досі, в зв'язку з мшанецькою колядкою, де говориться також про Київ, показує, що зацікавлення навіть тодішнім, нібито мертвим та схоластичним письменством, будило і піддержувало серед народу ширші національні інтереси, тямку про далекі центри національного життя, свідомість про його ворогів.

При кінці XVII і з початком XVIII в. в нашій території йде досить живий письменський рух, про який ми поки що знаємо дуже мало. При страшеннім браку освіти, при упадку громадського життя і національної свідомості сей рух варт ближчої уваги. Він проявляє себе в різних рукописних збірниках, у яких крізь зверхню хаотичність і різнорідність тем проглядає бажання — обняти якнайширший круг відомостей, знайти відповідь на масу фізіографічних, історичних та моральних питань — і передати те все широкій масі мовою, доступною для неї, в формі легкій і привичній — проповіді, коротенького оповідання, вірша. Правда, відомості се застарілі супроти тодішньої європейської науки, відповіді не виходять із круга традиційної візантійщини або середньовікової схоластики, але сама форма — нова, стиль простий, виклад приладжений до потреб певчених читачів і слухачів.

Сей енциклопедичний характер мають рукописні збірники, яких досі звісно нам кілька, а яких, певно, мусило бути далеко більше. Такі збірники складано у нас церковною мовою з давніх-давен; ще один із давніх індексів заборонених книг говорить про «толстые сборники обрѣтающіе ся по попом» і начинені всякими неправовірними річами. Маємо в руках один такий збірник із XVII в., прозваний мною відповідно до підпису його власника (а може й складача) збірником о. Теодора з Дубівця*, але я вважаю зайвим подавати тут його опис, бо він зложений ще весь церковною мовою і, правдоподібно, в місцевості, досить далекій від обнятої нашими увагами території. Завважу тільки, що, окрім численних статей апокрифічного змісту, тут переписано чимало житій, легенд, проповідей, цілий Апокаліпсис св. Івана, Зизанієву книжечку про Антихриста* і староруське «Хождение» Данила Паломника.

Одним із найстарших рукописних збірників нового типу, тобто в нар. мові, був, мабуть, той Самбірський рукопис із кінця XVII в., про який згадує Жегота Паулі* (Ż. P a u l i, Pieśni ludu ruskiego w Galicyi, I, 134). Сей рукопис, у 8-ці, писаний на замку Старосамбірськім якимсь Юрієм ковалем Грушатицьким, містив, як подає Ж. Паулі, «крім кількох набожних пісень, молитви, відмовлювані в часі татарських нападів, різні легенди, в тім числі життя Володимира Великого, зложене укр.-руською мовою», а також звісну, передруковану в збірці Ж. Паулі, пісню про здобуття козаками Варни 1605 р. Де подівся сей рукопис — незвісно; правдоподібно, знайдеться в музеї Чарторийських у Кракові*.

Що житіє св. Володимира в перекладі на народну мову в XVII в. не було унікатом, на се маємо доказ у однім Пролозі, що знаходиться в Перемиській капітульній бібліотеці (LII, B. 5) і був написаний у XVII в. церковною мовою; тільки одно житіє, а власне житіє Євстахія Плакиди, написано мовою близькою до народної.

До нас дійшли чотири збірники, зложені або виключно, або переважно народною мовою при кінці XVII або в початку XVIII в. і то всі чотири з північної Угорщини, а три подібні збірники з Галичини, зложені або в самих горах, або на Підгір'ю. Се збірники: Ст. Теслевцевого (додаток IV), Унгварський (дод. V), два рукописи з с. Літманової на Спішу* (дод. VI і VII), Теодора Поповича Тухлянського (дод. VIII), і Кузикевича (дод. IX). Оці збірники позво-

ляють сказати декілька слів загальної характеристики. Їх автори, очевидно, сільські духовні, а їх рукописи — або готові проповіді, або матеріали, прилагоджені для визискання в проповідях. Але як же ж далеко відбігли ті проповіді від типу учительних євангелій! Коли там переважав простий виклад євангелія і головних точок віри та моралізація, тут найголовніше місце займають оповідання. Автори рукописів стягають для сеї цілі матеріал із усяких можливих джерел, із житій святих, із збірок середньовікових легенд і прикладів, із світських новел та казок або моралізаційних апологів, не гордують навіть оповіданнями, зачутими з народних уст, народними віруваннями та традиціями. Все те подиктоване щирим і гарячим бажанням — просвітити народ, напутити темних. Але при тім як же зворушує нас вид тих просвітителів! Вони ж самі темні! Хоч уміють читати і писати, володіють, крім руської, ще церковною, польською чи, може, й ще якою мовою, та проте, від дійсної науки, тої, що була тоді в Європі, вони стоять майже так само далеко, як і їх неписьменні слухачі. Що може бути наївніше частих упімнень тих проповідників: «Прислухайся добре отсьому мойому казаню, а будеш знати» — се й те! Що може бути забавніше, як їх вияснювання природних явищ, як їх міфологічні коментарії про метеори, «єродія» і т. ін. (див. «Пам'ятки», I, 326—328; II, 105—106). На якім допотопнім рівні стоїть їх полеміка з недовірками! Сих наших проповідників не цікавлять ніякі догматичні тонкості ані діалектичні докази; їх теологія груба, антропоморфічна, примітивна, хоч і порушується в рамах «православної» церкви. Унії бачимо хіба сліди, але не чуємо найменшого подиху тої боротьби, що велася довкола неї. Авторів і їх слухачів цікавлять найбільше оповідання, чудеса; поза се їх моралізація обертається в тіснім крузі конвенціональної моралі, можна сказати, в крузі десятьох заповідей, а пастирське богословіє зводиться до давання «пострахy християнського» і до упімнень, щоб люди не жалували давати духовному приносів. Але що є справді нове і цінне в тих оповіданнях і поученнях, так се їх мова — проста народна, з мадяризмами і полонізмами, вживаними в даній місцевості, з закраскою місцевого діалекту, декуди з невеличкою примішкою церковщини, не більшою, як її можна було чути в устах дяків і сільських грамотіїв. А надто спосіб оповідання! Автори наших рукописних збірок ніде не перекладають дослівно своїх джерел, не переписують

дослівно своїх взірців. Кожний із них бере зі свого взірця тільки основу і переробляє, переповідає її по-своєму, один з меншим, другий з більшим талантом. Хоча автори збірок Унгварської, Теслевцьового і Тухлянської почасти черпають із спільних джерел, подають спільні оповідання, то, проте, ані одно оповідання не згоджується з другим дослівно, а звичайно перерібка сягає далеко дальше поза стилістичні відміни, модифікує й саму річ. Видно, що автори трактують свої теми зовсім не як якісь святощі, а попросту як літературні теми, і оброблюють їх свобідно, силкуючися поперед усього надати їм по змозі яркий місцевий колорит. Старі патріархи і пророки, греки і римляни, царі і святі говорять тут зовсім так, як карпаторуські гірняки, уживають їх характерних зворотів і поведінок. Пригадаю поводження Йосифових братів у Єгипті («Пам'ятки», I, 168—172) і їх характерну промову: «Ми сини патріарха Якова — може-сте чували про него». Пригадаю епізод із Валаамом, де в однім рукописі сказано попросту, що Мадианіти покликали його на поміч, а в другім уже скомпоновано лист до нього від короля («Пам.», I, 258, 260) на взір численної в тім самім роді дипломатичної переписки, поданої в популярній «Александрії».

Бо й «Александрія» належала до тих творів, що в тім самім часі, в кінці XVII і на початку XVIII в., мали широку популярність на нашій території; і вона була перероблювана таким самим методом. Ми маємо під рукою дві такі переробки: одну з північної Угорщини (див. додаток XI), а другу поміщену в хітарському рукописі, описанім мною і д. Гнатюком* («Записки», т. X, Misc., ст. 7—14). Про третю переробку, що була доконана на Покутті над Прутом в с. Ілинцях Коломийського пов[іту], подав коротку звістку о. Петрушевич («Сводная лѣтопись 1700 — 1772 г.», стор. 102). Вона була списана 1726 р. Андрієм Помяковим «на малорусском нарѣчіи»; рукопис знаходиться в бібліотеці о. Петрушевича. Надіючися з часом опублікувати ті переробки, я поки що даю тільки невеличкі проби їх текстів, вибираючи для сього один розділ, який подаю в обох переробках, а надто випис розділів, на які поділено текст повісті в обох переробках, і вставлений у оповідання виклад космографії (додаток XI).

Сімнадцятий вік був у нас загалом героїчним часом, а тим самим і часом, коли люди, самі переживаючи найрізнородніші пригоди, любувалися в оповіданнях таких при-

год. Бачимо се і на нашій території, де те саме замилування від міської інтелігенції звільна переходить і на села і стається мотивом до перероблювання, перекладання різних романтичних повістей та легенд на народну мову. «Александрія» була найяркішим, але не одиноким прикладом. Ще в половині XVII в., як уже згадано, в однім перемиськім Пролозі (LII, B, 5), зложенім церковною мовою, знаходимо (стор. 116—130) «Житіе Евстафія Плакида стратилата й Феописты, жены его и чад его Феописта и Агапія», перекладене на народну мову з відтінками гірського діалекту. Життя св. Володимира і інші легенди бачили ми в Старосамбірськім рукописі, збірку легенд у хітарськім рукописі (дод. XI), оповідання про чистилище св. Патрикія додав о. Прислопський до свого перекладу коментованої псалтирі з 1760 р.* (дод. XIII), а в рукописі Степана Самборини (додаток XII) знаходимо крім збірки апокрифічних оповідань про життя апостолів та про загробне життя також переклад звісної книжки «Gesta Romanorum»*, доконаний із польського. Переклад, щоправда, не блискучий; він вповні підходить під ту характеристику руських перекладаних повістей XVII — XVIII в., яку подав д-р Мурко[1]*,— але видно, що була тоді потреба таких перекладів, і то потреба серед кругів, для яких незрозумілою була стара, книжна церковщина. Правда, ся потреба неосвічених селян, далеких від цивілізаційного руху, не була широка. Вони мали свої казки і пісні, свою усну словесність; письменство доповнювало її, подаючи їм легенди та притчі, приладжені для моралізації, а іноді й не зовсім приладжені для неї, як ось, прим., оповідання про Большевича і Волотовича в рукописі Унгварськім і Теслевцьового, про бражника в Калуськім* (дод. XIV), про Соломона і чортів у бочці в Іспаськім* (дод. XV), про Едевферія в збірці Кузикевича (дод. IX). Цікаво, що дуже пильну увагу звертано на есхатологію. Сюди належать не тільки широкі переробки оповідань про антихриста і страшний суд (у рукоп. Теслевцевого, Поповича), але також збірки перекладених статей про митарства і загробне життя в рукописі Самборини і ширші або коротші переробки старого апокрифа про вандрівку богородиці по муках; у наших рукописах маємо дві такі переробки: в збірці

[1] M. Murko. Die ersten Schritte des russischen Romanes. Wien, 1897, стор. 12—14.

Кузикевича і в рукописі о. Яремецького-Білахевича (дод. XVI, друковано в «Житі і слові», II, 81—88, 224—237). Сюди належить також переклад польського твору «Пекелная вѣчность», що заховався нам у двох неповних копіях, у кожній з додатком цілого ряду легенд, що також мають темою загробне життя (дод. XVII і XVIII). Ми маємо свідоцтва, що власне загробне життя і пекельні кари були улюбленими темами руських проповідників старої дати при кінці XVIII в., і що ті проповідники помагали собі при проповідях не тільки драстичними упімненнями, легендами і притчами, але також малюнками страшного суду, що часто переходили всякі границі «чемної подоби», так що аж церковні власті мусили виступати проти них («Записки Наук. тов. ім. Шевченка», т. XXVII, Misc., 10—11).

Нам лишається ще сказати декілька слів про вірші і пісні, які в XVIII в. були зложені або розширені на нашій території. Головну увагу треба тут звернути на цікаву працю, зроблену 1734 р. далеко на заході в Карпатських горах, на угорському чи на польському боці — сього не можемо сказати напевно,— зложити великий богогласник, себто збірку духовних віршів на всі неділі і свята цілого року, на різні чудовні образи і на різні пригоди людського життя. Оскільки можемо догадуватися, ся збірка складалася з трьох, а може й більше частей. Із першої з них, яку мав у руках о. Петрушевич і про котру каже («Литературный сборник Матицы», 1886, ст. 190), що вона знаходиться при церкві в Малім Липнику, Попрадського деканату, Шариського комітату, ми привели пісню про Клокочівський образ. Із с. Кам'яної в Грибівському повіті ми одержали недавно третю часть тої самої збірки (дод. XIX), відки також подаємо пісню про Київобратську ікону божої матері. Маючи в руках тільки сю одну частину сього карпаторуського «Богогласника» з 1734 р.*, ми можемо сказати, що загалом його вартість дуже невелика. Пісні зложені переважно (з невеликими виїмками) церковною мовою, без теплого чуття і без поетичного таланту; вони сухі і шаблонові, а коли перекладені з польського, то переклад слабий. Виїмків небагато, та до них треба зачислити пісню про Новосамбірську ікону божої матері; ся пісня зложена популярним розміром, мовою досить близькою до народної і визначається простотою і ясністю вислову і щирим чуттям; як звісно, вона ввійшла й до Почаївського «Богогласс-

ника»* з 1790 р., а на Угорській Русі була з невеличкою зміною в тексті приложена до Повчанської ікони божої матері (див. дод. XXI, 35).

До віршів нецерковного змісту, зложених, а бодай тільки розповсюджених на нашій території в XVIII в., належить «Пѣснь о свѣтѣ», як вона названа в рукописі о. Теодора Поповича, або «Пѣснь о плачливом житіи бѣдного студента», як вона називається в рукописній збірці пісень і віршів, списаній 1759 р. Дмитром Левковським; ся збірка, як подає о. Петрушевич (op. cit., 211), тепер в капітульній бібліотеці в Перемишлі. Автор нашого вірша в акростиху називає себе Александром Падальським. Що його вірша була розповсюджена широко в наших горах, се доказує ще одна її копія, яку сими днями надіслав мені о. Зубрицький із Мшанця Староміського повіту]; копія цікава тим, що текст вірші тут далеко сильніше, ніж у копії Поповича, закрашений признаками гірського діалекту (дод. VIII, варіанти).

Загалом треба сказати, що в XVIII в., чим далі до його кінця, тим більше переводиться мода списувати збірки оповідань, житій і т. ін., а бере перевагу охота до списування пісень і віршів. До нас дійшло велике число співаників, зразу майже виключно духовних, між якими найстарші поки що ті, що були зложені в 1734 р. в західних Карпатах, а далі з чимраз більшим числом світських пісень. До таких належить, мабуть, той рукописний збірник, який бачив о. Петрушевич у с. Добрянах коло Стрия і з якого він цитує віршу про війну москалів з турками під Хотином 1739 р. («Свод. лѣтоп. 1700—1772 г.», стор. 146), хоч, на жаль, учений автор нічогісінько не сказав про дальший зміст співаника, ані про те, коли і де він був списаний; саму віршу зложено правдоподібно в Тернопільщині, бо вона згадує про Буцнівську ікону матері божої. З нашої території походить, мабуть, інший співаник із XVIII в., що його має о. Петрушевич і з якого він (також не подавши нічого ближчого про рукопис) цитує (op. cit., 226—227) цікаву «Пѣснь свѣцку о ляхах з москалями», себто про бійку російського війська з польськими конфедератами в Станіславові 1764 р. Я вже при іншій нагоді передрукував сю пісню («Житє і слово», II, 274—275), а тут наводжу її ще раз як характерне для нашої території свідоцтво про настрій русинів супроти поляків перед розбором Польщі*.

Сторінка рукописного збірника Стефана Теслевцевого

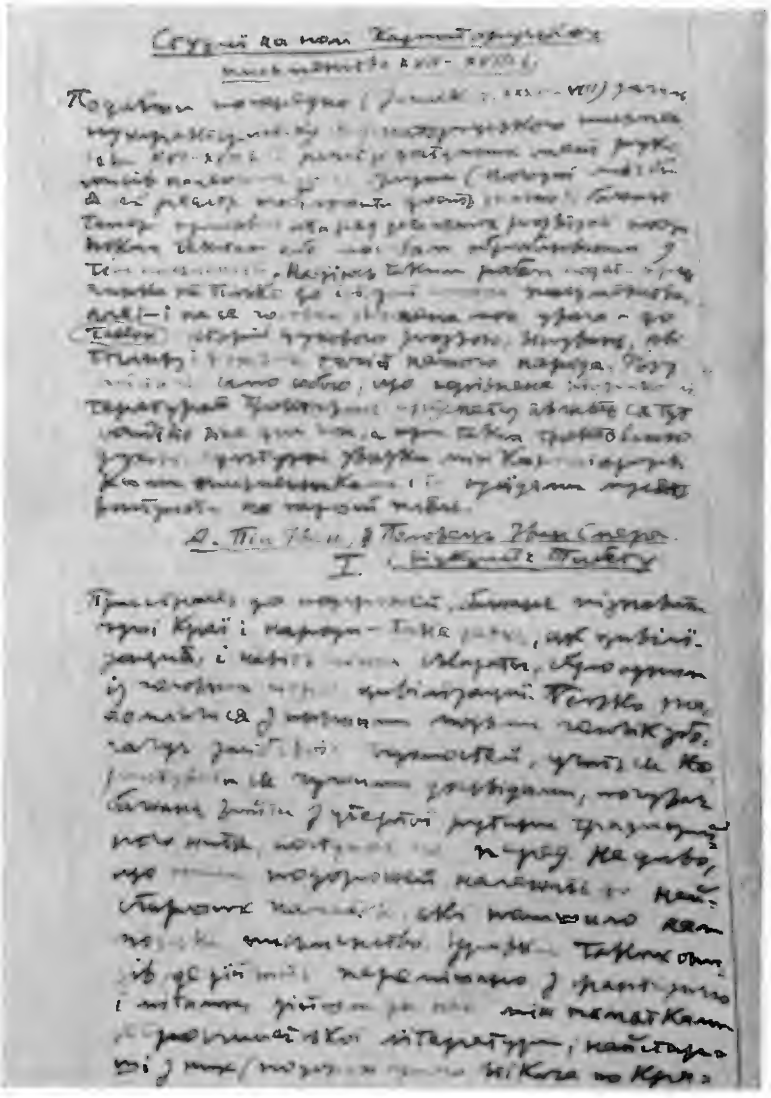

Перша сторінка автографа статті «Студії на полі карпаторуського письменства XVII—XVIII вв.»

Гей, чи чував хто о ляховской [славѣ],
Котрои достали в мѣстѣ Станѣславѣ:
Як почали були мѣсто рабувати,
Перед москалями мусѣли втѣкати.

Як в кошару вѣвцѣ, так их запудили,
А в Станиславовѣ юж их осочили.
Москалѣ из жарту почали стриляти,
А ляхи зо страху почали вмирати.

Ударили з гармат, аж баня упала
З певного костела, там ментрога стала;
Выходять ляхи, абы не пустити,
Москалов от мѣста не могли отбити.

Леч не доказали, бо не годни [того]
Москалов отбити, хоць их [и] не много;
Дали собѣ палор на середу рано,
А другим москалом в той час знати дано,

Абы на всю нощ ишли на ратунок:
В той час упав на них великій фрасунок!
Єден каже: біймо! десять: утѣкаймо!
А сто каже: всѣ ся москалом поддаймо!

Билися от раня аж [мали до] волѣ,
А ввечер зостали в москалов в неволѣ,
Любилисте ляхи ѣсти курій, гусій много,
Седѣт же в неволѣ, не иджте нѣчого.

Так москалѣ вмѣють ляхов частовати,
Би ся зарекли больше рабувати:
Дають мало ѣсти, а ще меньше пити,
Щоб ся зарекли больше бунтов чинити.

Не забуваймо, що сю віршу складав підданий Польської держави, в якій москалі в ту пору господарювали per nefas[1], були простими наїзниками. А тим часом із вірші виходить, що поляки грабують своє власне місто, а москалі приводять їх до порядку, карають їх за ворохобню. Як до дна мусив польський режим перевернути всі правні почуття у своїх підданих, коли на його грунті могла вирости вірша з таким основним поглядом! І не можна сказати, щоб автор вірші був який свідомий москалофіл. Ні з чого сього не видно, але йому подобається, очевидно, в москалях той елемент дисципліни, енергії і порядку, якого не звик бачити в своїх найближчих зверхниках — поляках.

[1] Як не слід (*лат.*).— *Ред.*

Нарешті зазначу, що від самого кінця XVII в. на нашій території стрічаємо проби записування народних або напівнародних (дворацьких) пісень. Першу таку пробу ми бачили в Старосамбірському рукописі, з якого Жегота Паулі вийняв текст пісні про здобуття козаками Варни. Коло половини XVIII в. знаходимо одну коротеньку пісеньку, записану на маргінесі Дрогобицького рукописного збірника, зложеного в значній мірі церковною мовою (дод. XIX), а з Калуського повіту маємо уривок більшої рукописної збірки пісень і віршів (дод. XXIII), на жаль, уривок дуже дрібний і неповний. Аналогічні явища бачимо також у північній Угорщині, де Клокочівська пісня, певно, не була першою, а в XVIII в. бачимо дальші проби співаників (дод. XXI і XXII), складаних почасти оригінально, почасти на взір Почаївського «Богогласника».

І ще одно явище варте уваги в карпаторуських рукописах XVIII в. Разом з зацікавленням до есхатології, до повістей про загробне життя і кінець світу, до чудес і легенд — росте також серед простого народу охота до ворожби, примовок і т. ін. штук, і духовні силкуються заспокоїти й сю «інтелектуальну» потребу. В рукописі Т. Поповича бачимо перероблені по-народному молитви та вірування про бджоли; там же знаходяться й інші пам'ятки старої магічної літератури, як ось: «Книга звѣздочетства», себто стара «остронумія», ворожба при хворих і т. ін. В рукописі Яремецького-Білаховича знаходимо (правда, по-церковному) старі апокрифічні твори: «Громник», «Рождественник», «Путник» і т. ін., хоч також досить змодернізовані щодо змісту. А російський учений Петров знайшов на Угорській Русі багату збірку апокрифічних молитов і замовлянь*, зложених народною мовою і списаних ще в початку XVIII в., бо коло 1707 р.[1] Крім чародійських молитов і примовок, знаходимо тут також «Врожку святых апостол», те, що над Черемошем називалося «Раздак» (у мене є копія з рукопису, зладженого кутським міщанином Рендигевичем у 1842 р.), а в Московщині Рафлі. Крил[ошанин] Петрушевич догадується, що сей рукопис — копія з якоїсь збірки, зложеної в Галицькій Русі, і додає, що подібна

[1] Вони опубліковані в «Журнале Министерства] нар[одного просвещения», 1892 р. Тільки відтам довідались про сю пам'ятку угроруси і передрукували її в ч. 21—24 угрор[уського] «Листка», 1892 р.

рукописна збірка, якою в прикарпатських сторонах користувалися наші малоосвічені священики, находиться також у митрополитальній бібліотеці у Львові.

На сьому я міг би й скінчити свої уваги. Але тут насувається питання: який був кінець сього письменства? Чи підготовило воно терен для нової народної літератури, чи перетворилося органічно в нові, вищі форми?

В тім-то й наше нещастя, що від довгих сот літ усі гарні початки нашого розвою рвалися і нові покоління завсігди мусили зачинати наново, мусили боєм здобувати терени, завойовані вже давно їх предками, а потім знов утрачені богзна яким фаталізмом. Так було й сим разом. Оте досить широке і досить живе письменство, якого існування посвідчують описані тут рукописи та яке, правдоподібно, було далеко багатше і різнородніше, ніж ми можемо міркувати з тих шматочків, що дійшли до нас,— при кінці XVIII в. вже було в такім упадку, що майже зовсім не заважило на вазі нашого розвою, коли приходилося шукати для нього нових доріг. Як звісно, в ту пору з волі австрійського цісаря повстають для русинів вищі школи, волею цісаря русини повинні просвічатися lingua patria[1]; але серед світліших русинів затратилося розуміння, що се таке та lingua patria, затратилася тямка про ту довгу письменську діяльність, що з кінця XVI в. силкувалася ввести у письменство живу мову простого люду. І хоча ще 1790 р. Ставропігійське братство в своїм «Букварі» подає «Свѣтску політику» майже чистою народною мовою, то вчені професори на Львівськім «руськім» університеті мучаться, викладаючи важкою церковщиною, пишуть по-польськи, по-латині, по-німецьки, навіть по-французьки, але по-своїому не вміють. Вихованці того університету силкуються внести церковщину навіть у елементарне навчання по селах, як, прим., о. Н. Щавінський, котрий у р. 1814 складає «Букварь славенскаго языка роду россіяному», або, як пише докладніше в другім титулі, «Букварь славенскаго язика, чтенія и писанія, в благопотребное поученіе и полезное руковожденіе учащим ся дѣтем своим и парохіян, издан от іерея Шавінскаго Николая, пароха Болоховец, питающаго во Академіи Львовской, составленной от Іосифа II імператора». Сей буквар не був друкований, рукопис тепер у мене*.

[1] Рідною мовою (*лат*).— *Ред.*

Фатальним способом вища просвіта, замість зблизити русинів до живого джерела розвитку — народу і його мови, віддалила їх від нього, повела інтелігенцію в обійми німців, поляків, мадяр, а простий народ лишила в темряві, або щонайбільше — лишила йому ті старі пам'ятки своєї письменської роботи, які ми оглянули вище і які він зберіг і зберігає й досі. Тільки менше освічені або виємково зорганізовані одиниці з-поміж тої інтелігенції не порвали зв'язків з простим народом і його мовою. До таких належав, мабуть, той Пастелій*, мукачівський канонік з кінця XVIII в., що зложив сатиричну віршу на попа, яка захована в відписах у співаниках з додатками інших дяківських або селянських рук (див. дод. XXII, 36). Який контраст до нього творить інший церковний угроруський достойник— Гр. Таркович*, що 1805 р. складає віршу на честь палатина архикнязя Йосифа і в ній виразно відрікається простої мови, простого віршування:

Бо где рык,
беч, бунч, крик,
звук, квак, клик,
там не мил лик;
за Ладу, Коляду, Лелію, Русалки
там гнусны пѣсенки и просты пищалки —

і вказує новій поезії одиноко гідні теми — або «Невску нимфу плакати», або «колѣном и сердцем дати поклон глубокій» будапештенському князеві[1].

Запізнені екземпляри старомодних віршарів бачимо ще в XIX в. не тільки серед селян і сільських дяків (приміри їх віршів див.: «Житє і слово», II, стор. 222—224), але й серед священиків, таких, як[?]ось о. Ферлеєвич у Товтрах на Буковині, котрого «Пѣсни и псальмы» (дод. XXIV) були навіть друковані, або як Степан Шепедій у скільських горах, котрого «Історіостіх» і інші вірші були опубліковані мною («Записки», XI, Misc., 3—14).

Але такі проби в XIX в. були ще менше популярні, ніж уперед, і не мали ніякого впливу на суспільність. Обхідною дорогою, через польський романтизм і чеський панславізм, дійшли деякі талановиті русини до нового зближення з рідним народом, поклали в 30-х роках основи нової на-

[1] Див.: «Житє і слово», III, 462—463. Початок вірші Тарковича, надрукованої тут із паперів Осипа Левицького, був надрукований ним у його «Граматиці» 1834, ст. 190.

родної літератури. Карпатська територія дала тому новому рухові талановитого співробітника в особі Вагилевича*, потім інших у Миколі Устияновичі, Антоні Могильницькім*, Йосафаті Кобринськім*, а в другій половині XIX в. видала Юрія Федьковича, поета і новеліста, першого з карпаторусів, у котрого писаннях такий європеєць, як Тургенєв, міг добачити справжнє «джерело живої води»[1].

Забуті і погорджені письменними русинами пам'ятки старого карпаторуського письменства знайшли захист під стріхами простих селян, убогих дяків та стародавніх сільських учителів; там і досі вони читаються і будять у вбогих душах небуденні думки, часом вищі, чистіші пориви. Але від початку XIX в. і тут грунт для розвою сього письменства був підкопаний. Доля пхнула всю масу нашого народу на нові шляхи, якими вона мусить іти наперед, чи хоче, чи не хоче. Появилися для простого люду такі перспективи, такі можності, про які вперед нікому й не снилося. Можність забезпеченого правного становища супроти пана, можність освіти і сполучених з нею ширших прав, можність економічної незалежності, національної рівноправності, громадської автономії, соціальної рівності — все се величезні поля діяльності, і сама присутність їх мусила зробити великий вплив на народну душу, на весь склад її ідей. Тим новим ідеям, новим потребам те старе письменство зовсім не відповідало, і ми не без зачудування бачимо, як часом нові народні змагання, мов у старій масці, виступають у формах, вироблених сим старим письменством, як ось, приміром, ся писана кирилицею з титлами просьба селян покутського села Залуча «над Черемшов» з 1840 р. (дод. XXV), котрої автори з таким притиском допрошуються, «аби наша наука в школѣ для наших дѣтей назавше була». Pium desiderium[2] русинів і донині!

---

[1] Див.: Лист Тургенєва до Драгоманова.— «Зоря», 1885, стор. 248.

[2] Побожне бажання (*лат.*).— *Ред.*

ДОДАТОК

І. ДРУГИЙ ЛИСТ НЕБЕСНИЙ

Отсей рідкий апокриф заховався і в інших рукописах (пор. А р х и м. Л е о н и д. Описание рукописей гр. Уварова, IV*, 254), але у нас був пізніше зовсім забутий. Я віднайшов його на маргінесах старої празничної «Мінеї», писаної в рр. 1570—1571 у с. Страшевичах, нинішнього Самбірського пов. для перемиського єпископа Антона Радловського, як довідуємося із вкладної записки на маргінесах кількох початкових карток, передрукованої далі в додатку до сього тексту. Загалом сей рукопис варт ближчої уваги, бо, як бачимо з тої вкладної, крім мінейних відправ у ньому подано також короткі поучення на відповідні празники, значить, була би се проба зробити щось посереднє між «Мінеєю» і «Учительним євангеліем». Оправа сеї книги дуже стара, правдоподібно зладжена ще в XVI в.; отже важно те, що написаний на маргінесі незугарним полууставом апокриф багато потерпів під час оправлювання, бо деякі рядки зовсім пообрізувано, інші втратили кінець. Значить, апокриф був написаний ще заким книгу дано до оправи. Пізніше, коли рукопис був уживаний у церкві, якась благочестива рука повишкрябувала тут і там букви і цілі слова, а бачачи, що не може впоратися з цілістю, яку рада була зовсім знівечити, позаліплювала обрізками паперу ті маргінеси, де був апокриф. У такім стані рукопис дістався до бібліотеки Оссолінських* (ркпс. ч. 3617) і мені прийшлося, відмочуючи наклеєний папір, відкрити схований під ним апокриф.

«Во імя отца и сына и святаго духа аминь.

Сія святая єпистолія господа бога и спас[а] нашего по закону владычнему поданная. От небес на землю упал

камень малии во градѣ святом Іеруса[лимѣ] во святом Сіонѣ. Упал камень с небесь, маль быст[ь] виденіем, и не бисть такового человѣка, аби его мѣл от земля воздвигнути. Вь тоии [sic!] час святыи патріарха блаженныи Іоаникій во святомь градѣ Іерусалимѣ и во всей Палестинстѣи странѣ, собравши ся митрополити и єпископи и вся священники [и] діякони учинили молбу великую ко господу богу с всенощ[ни]м [бдѣ]ніем три дни и три нощи. И во третий день снийде голо[с с н]ебесь над камень сеи и тогда патріа[р]ха взал [sic!] камень [рук]ою своею и обачиль в нем такое писаніе, слова святыи [мо]вячи:

«Азь есмь послал остерѣгаючи вас, [дл]я покааніа вашего, христіане, и другую єпистолию, [пон]еже о першой не покаялисте ся, як повелено быс[ть]. [Пр]иказано, и не хотѣли есте слухати слова мои божествены[и]. [И] для того послах на вас карности: язики погании [ва]с поплѣнять, повяжуть, в неволю поберуть [и по]провадять. И не отвернулисте ся от злих учинков своих и не пошли єсте дорогою правою, и слова святіи [є]вакіи [мб. євангельскіи] не хотѣли єсте слухати. Яком самь мовиль: [небо и] земьла [sic!] мимоидет, а слова мои не мимоидуть [до] вѣка. Ничтоже повеленій моих не радите и тую [єпистоли]ю не чтите, не святите. И за то пущу на вас зими и вѣтри силніи и громи страшніи, гради, метѣл[ниц]и великіи, води поточи [sic!] випущу из матки земнои, [...] на вас голод и смерть лютую, и на все имѣніе [ваше], трасеня и многое знаменіе и скорбь, не познали [...]якого лица моєго. Гнѣв мои на вас єс[ть] за зліи [учин]ки ваша и за святую недѣлю. И не вѣсте, смертніи [человѣ]ци, иже дах вам на земьлю всего добра, хлѣба, [вин]а, меду и овощи, всего до ситостыи ваших, а ви все [...]тя ваших преступаєте, боґа не чтите и не держите [в чис]тотѣ и в набоженствѣ церковном, але впалистеся [в сѣть] діаволскую и в дѣла его скверніи, осквернили есте [....]. И за то восхотѣх погубити всю землю [...] земні, и древа ваша посушу и отиму от вас воду и не будете м[али] что пити. И вседу [sic!] на вас все злое, иж не храните повелени моих, отчества моего вѣчнаго не стережете, о неи [...]шливіи чловец[и] и многопохотливі[іи] и лживіи! Ненави[дите], єдин другому пригодѣ радуе[те]ся и єдин друг[ого] оклеветуете. [...] вас ждеть мук[а] вѣчная и у[....] не вспомага[ете] и не жалуете и милости на ни[щих] не маете, си[ротам] кривду чинит[е], горші есте от поган, иж н[е мають] закона, и то[...] по закону свом[у] милость чинять.

А я вам зак[он] даль, а ви е[го] не держите, але осквер[нени] есте нечестьми [?] вашими [таи]ними, и нез[наете] окаянніи и прещенніи [яко] азь в святую недѣлю послах архангела Гавриїла в Назарет благовѣстити матери моеи пречистои о нарожденіи моем, в недѣлю рождество мое было, [в недѣлю воскресеніе] (к. 356 г.] из мертвых, и Адама от ада извед[ох], в недѣлю вознес[еніе] мое не небо бысть, в недѣлю дах вам закон пророком Моисеом на горѣ Синаискои [..гор]ші есте от поган. Не вѣсте, окаяніи, иж недѣлю буду суди[ти жи] вимь и мертвимь, и ввес свѣт, и воздам комуждо [по д]ѣлом его: як кто заслужит, так и заплату возмет. [Кот]оріи добріи по закону моему, и за то их буду звати [на п]равицу мою и во царство их пріму, а которіи чиниіли [sic!] [зліи] дѣла, я отжену их от себе, коли услишат глас мои великии [и ст]рашныи во уши всѣм: отидѣте от мене [нер]адівіи во муку вѣчную, во мѣсто діяволе, там житіе [ваш]е во градѣ діяволском с погани творящими [зл]а. Азь же клену ся вам десницею моею вѣчною [вис]окою и престолом моим пречистим: аще не оставите ся [злос]ти ваших, пошлю на вас страх и трепет великі. [В свят]ую неделю аще которіи человѣк безпамятливіи [...]юни не оставит дѣло свое в суботу от девятаго часа до понеделка восход солнца, да будеть проклять. [Кт]о учинить безаконство и грѣ[х] законопреступнии [во] святыя дни, в недѣлю, в среду и в пятокь, [в к]оторіи святіа дни претерпѣлем распятія и смерть [лют]ую, таковіи будеть проклят. Глаголю вам: чтите недѣлю, пятницу и среду в чистотѣ и в добром хотѣніи, [мол]ите ся и в молитвах набожне пребиваите. Тими бо [молитвами] вибавите ся от ада и дам вам радость на души [и на] тѣлѣ, и землю во сладкую пищу, всѣх благ [земних] до ситостии ваших. Глаголю вам: в среду и в пяток [рыбы] да не ясте, а мѣнов[и] те во пости святыя взаконенния [...]им в празники господскія и пресвятыя богородица. Аще кто [яст в ср]еду и пяток рибы, разоряеть церков[...] анафема от отца моего небеснаго [...] матере моея [попален] будет огнем несогараемим. Да разумете, коли би ви дни святыи взаконенніи и праздники благословеніи молитвами и пѣніем церковним препровождаите тіи дни свят[...], глаголю вамь, и к[ле]ну ся престо[лом] моим святым, же юж от сего [дне] не пошлю вам третую єпистолію таковую, я[ко сію]. Аще не покает[е ся], отверзу небо и пролиє на [вас] дожд с к[...] навалным[...]февраля. И сожжу всяк[...] земніи. И пак[и] пошлю на вас дожд с кро[вію] и огнем,

и пож[ж]ет огнь от ли[ца] всея земля. И паки пошлю на вас звѣреи [...] и живих вас поидять. И отиму от вас луча солнечная свѣта сего, и будет темность вели[кая] и не будете видѣти [...]. Пошлю на вас громи страшніи со небес и блискавицѣ, [а]би есте погорѣли. Тогда будете откоповати гроби мертвимь и плакати начнете: востаните, [у]мерліи, видите [...]реше не може [...] терпѣти [...] ощения господня [....] ими мы [...] гробы ваша [...]тамо погребем [...] юж не можем [...те] рпѣти [...]сти и преще[нія] господня [...] посла господь [за] злость нашу [...]омо учиниіли [...] да плачем [вели]ким и горким [...]т ридати[...]ла набо [? sic!] [...] тогда отверну [лиц]е свое от вас[...] буду вас [ка]рати до вѣка [...] Уже учиніли [...] а злыи и лживіи и стропливіи, не любите [єди]н другаго. Загублю вас на вѣки и приидете [...] и загибели и в чужоложніки и чужол[ож]ницѣ. О горе вам! Злим путем есте пошлы як[...] домлане ол[...] вас ждет [...] пѣназѣ да[...] и так [...] чужоложство [...] набиваете [..го]ре вам, оскв[ерни]ли есте з[акон] божыи и церко[...] овии загуб[...] заплату и [...] убогих ли[шаете] сироть не ж[алуе]те и крив[ди] им чинит[е] зотов [...] му [...]закон[...] дах. П[...] церкви[...] а ви его [...] церков [...] святу [...] на омитє грѣхов ваших, слуха[...] един другому [...] до окон, и все есте на ворожкахь и волхвах и вся [си]ла діявол[с]кая [...] ніте лѣпше [би] ся таково[му] человѣку [не ро]дити. О го[ре в]ам, безако[ннии!] чему [не ст]рахаете ся[...] са не рося[дет] земля [и по]жрет васъ [...] непоздержанія вашего, недобріи, хитъланіи, нищи[...] гордии, неблагодарніи. Видите тихаго человѣка и правого сердца и про[ста]го, а вы его уязвляете и з него ся насмѣваете и шидите, един на другого при[сяга]ете име-[нем] моим, [кле]нете ся [як] старіи т[ак] молодіи [не] престанно. Злостій ваших [...] церкви [...] святыя оз[...]шаите [...] и рано д[...] уставаите на молитву, на убогих милость маите и жалите их. О горе тому, иж [...] злословить или укаряеть чернца. О горе то[м]у, иже [зло]словить господина свого духовнаго! Як ся ему [...]еста незапа[...] они бо суть [...]ніи господеви [...]вду святаго [...]она повѣ[..]ть не попу[...]ает [...]ко но [...]ца Христа [церк]овь святую [о гор]е тому[...] осуждает [...]ищаи [...]ши болшаго, [ст]-аршаго, [...]соваго [...]всяде ся[...] гроба [...] звѣ[ра л]ютаго, и не вѣрит во святую церковь и троицу [...]ого тому [....]ж .. лими [...] или крестным сыном своим и кревними своими».

Не менше цікава з язикового погляду, а важна для означення часу і місця написання сеї «Мінеї» вкладна́, написана гарним курсивом на марг. над текстом на картах 2—13, по обох боках кожної картки, всюди по одному рядкові; на жаль, у однім місці бракує одної або двох карток, так що і вкладна дійшла до нас неповна. Ось що читаємо в ній:

«Исписаны быст сия книгы в селѣ и в дворѣ єпіскопьском в Страшевичах при Антонии Радловском єпископѣ премиском и самборском, на имя Минеи избранныи обѣ букатѣ. Септеврыи мѣсяць, в немже есть 5 мѣсяць и в каждой службѣ на седмой пѣсни на господьская празникы поученія душеполезная, а на памяти святых угодник божіих житія их. А другая буката мѣсяць февруар, в немже єсть 7-мь мѣсяць и на седмои пѣсни поученія яко и в першеи, и община на зади книгы. И тыж в тыи часы и рокы яко по въплъщени сына божія из пречистыя єго богоматере тисяча пят соть седмь десятого и седмьдесять пръвого бысть глад велкыи по всеи тои земли. А в третии годь повѣтря моровы немалы. И в томже роцѣ 1572 престави ся Жигмонть Августь велкыи крал полскыи и не бысть краля цѣлыи, год, аж был вчинен сеим велкыи на обираня краля у Варшавѣ и там ся зезволили вшитци панове єдносталне на французского Индриха княжа Андегавенске и послы по него выправили, аби єго на крулев [далі бракує картки рукоп] Христова Димитрія а также абы тыя книгы вышше писанѣ не были отдалены от тоя церкве святыя. А кто бы их маль отдалити яким колвек обычаем, то хочу суд с ним имати пред господем богом в ден страшнаго єг[о] судища, и на нем да будет клятва святых отець тиі. Иже в Никеи».

II. ДАНИЛІВСЬКЕ (УГРОРУСЬКЕ) УЧИТЕЛЬНЕ ЄВАНГЕЛІЄ

Рукопис сього твору, писаний у XVII в. на грубім, тривкім папері in folio, переважно одною рукою, тільки деякі прогалини доповнила якась друга рука, гарним, грубим полууставом, з кіноварними титулами і декуди з орнаментами на чолі уступів. Книга складається нині з 233 карт, переважно добре захованих, з широкими маргінесами, що почорніли по краях. На одній стороні пересічно 29 рядків, нагорі жива пагінація, кустодів нема. Початок рукопису затратився; бракує, як видно з нумерації кватерніонів,

з переду 16 карток; декілька карток бракує також усередині і при кінці. Оправа і пагінація нові. Книжка належала, як видно із вкладної, що буде наведена далі, від 1723 р. до церкви в Данилові, у північній Угорщині. Ось її зміст:

1. Недѣля о блудном сыну (стор. 1—5), без початку і кінця.

2. Недѣля сыропуст. (стор. 5—7), без початку.

3. Недѣля первая святаго поста, євангеліе от Іоана зач. 5 (стор. 7—12).

4. Недѣля 2-я святаго поста, євангеліе от Марка зач. 7 (стор. 12—16).

5. В недѣлю 3 крестопоклонную, євангеліє от Марка зачало 37 (стор. 17—24), оповідання про старозавітні події, що означали хрест (Мойсеєва палиця, вода з каменя, мідяна гадюка, дерево в водах Мерри), далі згадано про хрестове видіння Константина. Хрест названо гербом сина божого.

6. В недѣлю 4 святаго поста євангеліе от Марка зач. 40 (стор. 25—34). Виривок із сього казання про те, як диявол спокушував апостолів, щоб зрадили Ісуса, був надрукований («Пам'ятки», II, 220—221).

7. Недѣля 5 святаго поста, євангеліе от Марка зач. 47 (стор. 34—40).

8. В суботу Лазореву святаго поста, євангеліе от Іоана зачало 39 (стор. 40—46). Виривок із сього казання про Лазареве єпископство на Кіпрі був надрукований («Пам'ятки», II, 348—349).

9. В недѣлю цвѣтную на уєханіе господа нашего Ісуса Христа, євангеліе от Іоана зач. 40 (стор. 47—54).

10. В недѣлю свѣтлую пасхи ученіе православным христіяном (стор. 54—63). Знаходимо тут між іншим ось який цікавий уступ: «Буди вѣдомо всѣм православным христіяном, иже сеся свѣтлая недѣля ден великій и святый єст, понеже о въскресеніи господни солнце зышло 6-и годины в ночи и стояло на востоцѣ два дни, на полудни стояло 3 дни, а над вечером стаяло [sic!] два дни, и про то зовет ся великій день и не годит ся нам христіяном ніякого дѣла дѣлати в тоту недѣлю святую, а кто бы важил ся квалтити тоты дни святыи, да будет проклят в сій вѣк и во будущій. Так же с женами не съвокупляти ся, але з радостію и в чистости и у набоженствѣ пребывати». Далі оповідається тут про Ісусів прихід до пекла ось якими словами: «Въскресь

Христос и до ада пришол, а перед его святою милостію ишли два аггелы, Михаил и Гавріил, яко лвы ко противным силам, великим голосом [зовучи]: «Возмѣте ся врата вѣчная, отступите всѣ съпротивныи власти, съкрушите ся врата вѣчная, засоромѣйте ся всѣ съпротивныи съпостаты, се бо иде на вас царь славный и силный, который вас побѣдит и раздрушит панство ваше до конца». Сего ради и страх пришол на діявола от царя моцъного Христа. Таковое было пришествіе Христово до ада с страхом и ужасом и блистаніем великим. Тогды аггелы спѣвали: «Възмыте ся врата вѣчная и возмѣте князи врата ваша и ис корене подвигнѣтес, щоби естес не затворили николи». Тогда аггелом спѣвающим врата желѣзныя взяша ся и діяволи засмутили ся, и верѣя сътръша ся и вся основанія темничная подвизаша ся и всѣ слуги пекелныи застувпѣли. И выполнило ся слово пророка Аввакума, которое написал [на марг. 33.3.]: «Съсѣкл еси ужасом главы силных». Тогда діяволи отвръзоша уста своя и ричали: «Кто там царь славный, що роздрушил нашу дръжаву?» говорили до них вся аггелъскіа силы: «Хочетели увѣдати царя славы? Вѣдайте, господь крепок и силен, который вас изверг с небес до ада во бездну. Господь главы ваша съкрушил в Іордани. Юж ваша моц на вѣки загинула, юж ваше мучителъство упало». Сія глаголющи аггелы и взяли их самого пекелного мучителя Велзавула и ведут его к Христу небесному царю. И зъвязал его господь узами нерѣшимыми и с ним Юду Скариотского, що продал господа Іисуса Христа. Адам же найпершій человѣк услишал, яко господь спас идет, которого от вѣка ожидали у муках, высвободити их всѣх там будущих в адѣ, начал повѣдати всѣм связаным сіе. Адаму повѣдающе а господь Христос юж к нему приходит, а в руках несет побѣдное оружіе крест. Адам же узрѣвши господа прослезил ся и жалосно заплакал и рече всѣм сѣдящим тамо от вѣка: «Ото юж господь с нами!» Тогда рече господь к Адаму: «С духом твоим! Въскръшаю тя, въстань от тмы, освѣтил тя Христос, и всѣм мовлю вам: издыйдѣте живущіи во тмѣ». И рече Христос Адаму: «Не для того създал ем тя, щобы в адѣ звязан еси был. Тебе ради Адаме сънійдох с небес и тѣло человѣче взялем на себе. Тебе ради Адаме кров свою проліях, да тя облеку в пръвую одежду. И рукописаніе твое раздрал ем. Вижд Адаме гвоздіе, рук и ног моих прибитіе и желчію напоеніе, да извръгу бремя грѣха твоего из тебе и да разорю лютую смерти твоея чашу. На крестѣ

умрох и копіем прободен бых в ребра, яко да твое ребро исцѣлю, от негоже ти създах жену. Востани Адаме отсюду от смерти во живот, от тмы во свѣт, от робъства у слободу, от темности в вышній Іерусалим, от пекла у райскій пожиток, от землѣ на небо. Я єм господь бог твой, Адаме, смерть пріялем был за тебе и въскрес єм от мертвых, да обладаю живыми и мертвыми». Отець небесный ждет овчате погибшого, чини аггелстіи ждут Адама с радостію, коли прійдет и возыйдет к богу. Чом? Коли Адам сгрѣшил в раи, и тогды выгнал его господь-бог из рая, и выгнавши его, поставил огняного херувима на воротѣх райских, и там не пущано никого аж до воскресенія Христова. Возвратил ся херувим славы, престол готов, брашно готово, житіе готово, иже око не видѣло и ухо не слышало и на сердце человѣку не взыйде, иже уготова бог любящим его. Тогда Христос Адама за руку взял и вывѣл его из ада, и вшитки вышли с Христом, толко самого премудраго Соломона лишил у пеклѣ. Рече Соломон: «Господи, чому мя тут лишаеш?» И рече Христос: «Далем ти мудрость и выйдеш ты мудростію своею, и лѣпше вѣрити будеш, иж от мене мудрость имаеш». Потом рече Луцѣперь, цар діяволъскій: «Чому ты не идеш оттол?» И рече Соломон: «Господь прійде другій раз по мене». Рече Луциперь: «Юж досыт ми горкой бѣды начинив, царство мое разъдрушив и всю силу мою стер. А коли єще бы имал прити тут другій раз, то юж до конча [sic!] мене погубит и сердце мое расторгнет». Имивши Соломона и выпхал вон с пекла. Тогды почал Соломон спѣвати: «Преблагословенна єси богородице дѣво [и] воплотивый ся ис тебе! ад плѣни ся, Адам призва ся, клятва потреби ся и Євва свободи ся и смерт умертви ся». А мы тѣм поюще възопіем: «Благословен бог иже изволивый тако!».

11. В недѣлю свѣтлую пасхи на литургіи євангеліе от Іоанна зач. 1 (стор. 63—79). Переклад євангелія — досить вільний і скорочений, далі оповідання про вихід жидів із Єгипту, про перехід через Червоне море, про Авраамову жертву, про вибух води з каменя, доконаний Мойсеєм, про 40-денний піст (перший так постив Адам з Євою: «Адам і Євва пръвозданныи за преступленіем заповѣди божей постили ся и покутовали 40 дніи и 40 нощій у рѣцѣ Іордани голыи стоячи на камени, а другій камен на головѣ дръжали», стор. 72, потім Мойсей на Синаї), далі про мідяного вужа, про чудо Ісуса Навина з сонцем, по чім сказано: «А кды избавитель наш Христос на крестѣ был, была тма

на вшиток свѣт за 3 годины, от 6-й годины 9-й солнце не дало свѣтлости, за чим той велебный день называет ся от латины велка ноць» (стор. 72). Далі згадано про Йону, приведено пророцтво Даниїла і Йосії про Ісусову смерть, наведено євангельське оповідання про воскресення Ісусове, повторено приведене в попереднім казанню вияснення назви «великдень» (стор. 77) і закінчено упімненням: «Варовати ся всякого грѣха, то єст убійства, блуда, чаров, потвора, безъмѣрнаго пянства, понеже пянство вшитким грехом єст матица».

12. В недѣлю Фтомину, євангеліе Іоанна зач. 5 (стор. 79—84). Оповідання про св. Тому переплітане науками вроді отсеї: «И вѣруючи выни єсмо добрыи учинки чинити, прибѣгаючи зо хотю [sic! у теперішній народній мові «зо хіттю»] до дому божего из офѣрою, с подарунком господу богу избавителеви своему за отпущеніе грѣхов своих, то єст проскуров и свѣчею и з ладаном и з алмужною убогим, як ти сила заносит».

13. Недѣля 3 по пасцѣ святых мироносиц, євангеліе от Марка зач. 69 (стор. 84—89).

14. В недѣлю 4 по пасцѣ о розслабленом, євангеліе от Іоанна зачало 14 (стор. 89—97). Між іншим упоминає: «Не надѣй ся на бай ани на ворожки, ани тыж на иншіи розмаитыи богинѣ» і вказуючи, що одних бог «карает хворотою, кварами, фрасунком», а інших пробує, згадує про праведного Йова, що «хоть был праведный, напущал на него журы, убоство, коросты, бетеги, але он праведный не ходил по ворожилях, не вѣрил баилям». На стор. 95 читаємо: «Чом видиш, казда о дерево садовое имает стараня, окопует его, обрѣзует, нахилят, щобы право росло, и пак присажуе, солодкое стовпя до него покладает, щобы хоснаво было и щобы урожай добрый принесло» — інтересне свідоцтво про замилування угорських русинів того часу в садівництві.

15. В недѣлю 5 по пасцѣ о самарянинѣ, євангеліе Іоанна зач. 12 (стор. 98—102). П'ять мужів, яких мала самарянка, що про неї мова в євангелію, то п'ять книг Мойсеєвих, а шостий муж, то Ісус.

16. Недѣля 6-я о слѣпци, євангеліе Іоанна зач. 34 (стор. 102—107). Про початок силоамської купелі знаходимо тут ось яке оповідання: «У тот час, коли наихали поганыи сарацины на Іерусалим хотячи его звоевати, але не могли, понеже пламен огненый обточив Іерусалим и боронив,

и так жаден тых поган не могли ся приближити к нему, єднакже воду отняли от них были. Іерусалимляне не маючи воды барзо жалосны и смутны были. Тогды пророк Іезекеиль вышедши на свое предверіе помолив ся господу богу, абы им воду дал, и почал копати студник. И там божіим повеленіем явилас им вода. А тоты погане отвороть учинили от Іерусалима: єдины сами ся посѣкли, а других огнь попалив, и ни един не зостав жив» (стор. 104). Автор виясняє, відки у людей береться сліпота, і твердить, що вона буває двояка: одна йде з того, що люди не святкують неділь і свят, не постять, п'ють, «на пятницѣ и на недѣлѣ из женами съвокупляют ся, и про такое безаконство родят ся дѣти нестаточныи, нездоровыи, слѣпыи, нѣмыи, нерозумныи. Вторая слѣпота, що у родѣ посагают ся у кръви, у близкости, и которыи по заходѣ солнца слюб берут, и таковых непослушных людій родят ся им дѣти злодѣеве, разбойници, лотри, блудници, чаровници» (стор. 105—106).

17. В четверток 6 недѣля по пасцѣ, вознесеніе господне, євангеліе от Лук. зач. 114, поученіе (стор. 107—111).

18. Недѣля 7 по пасцѣ, євангеліе Мафт. гл. 56 (стор. 111—114). Ті картки переписані іншою рукою і вставлені в книжку так, що конець попереднього слова знаходиться на стор. 115, але там перечеркнений і на стор. 111 переписаний ще раз, очевидно, для того, бо перший копіїст пропустив одну проповідь (на 7 неділю), даючи на стор. 115, по закінченні слова на вознесеніе, зараз проповідь на нед. 8.

19. В недѣлю 50-ца поученіе, євангеліе Іо. зач. 27 (стор. 115 — 125). В сю неділю автор має нагоду розвинути науку про св. духа і розвиває її в православнім дусі: «Дух святыи от отца исходит, а на сынѣ почивает». На 125 стор. внизу на маргінесі підписано старим скорописом: «Во Лукачова Крал. град (?) іюл 14, рок 1646» — правдоподібно дата написання книги.

20. Нед. 1 всѣх святых євангеліе Мафт. гл. 90 (стор. 126—133).

21. Недѣля 2 по всѣх святых євангеліе Мафт. гл. 9 (стор. 133—138).

22. Недѣля 3 по всѣх святых, євангеліе от Мафт. зачало 18 (стор. 138—141). І тут автор між етичними упімненнями майже найвище ставить: «Подавай милостыню убогим, до церкви святои офѣру справедливе отдавай господу богу,

то ест десятину з вѣрнои працы своеи, проскуру, свѣчу и ладан за отпущеніе грѣхов своих» (стор. 141).

23. Недѣля 5 по всѣх святых, євангеліе Мафт. гл. 25 (стор. 142—148), оповідається про вбійство Авеля і про Авраамову жертву як приклади сильної віри в бога. Автор пише між іншими: «Ищи никоторый чоловѣк єст такій, що из своего иманя шкодуе дати проскуру, свѣчу и кадило, нежели бы дал иное што болшее, а хоть рекома про люди дашто мало дает, а вѣры до того не мает, то неприятна будет офѣра его» (стор. 145).

24. Недѣля 5 по всѣх святых, євангеліе Мафт. зач. 28 (стор. 149—155).

25. Недѣля 6 по всѣх святых, євангеліе Мафт. зач. 29 (стор. 155—159).

26. Недѣля 7 по всѣх святых, євангеліе Мафт. зач. 33 (стор. 159—165). Автор завважує, що багато людей у неділю, «егда звоны церковныи кличут до дому божего» — «бѣжат по куплях, по длъзѣх, по ворожках» (стор. 163).

27. Недѣля 8 по всѣх святых, євангеліе Мафт. гл. 38 (стор. 166—171).

28. Недѣля 9 по всѣх святых, євангеліе от Мафт. зачало 59 (стор. 171—176). Починаючи від стор. 173, на марг. внизу на стор. 173, 175, 177, 179, 180 і на марг. з лівого боку здовж сторони 181 і 183 знаходиться написана курсивом ось яка вкладна́: «Вѣдомо чинимо кому о том вѣда. Належит як духовному [sic!] стану, так і свѣцкому. Раб Василый Романнув Васил і жонов своев Оленов і сыном своїм Гаврилом і з сыном Шътефаном і сыном Симоном, Іованом і з Луком, і придали єї до храму святого (перечеркнено: Архистратига) до архиєрея Николы. Дав єм за ню 12 золотых, зовемую євангелиє учителное, до церкве Данилускої. А хто бы єї мав отдалити от тої церкве, да будет проклят. Анафема Аінамарафту року 1723.

29. Недѣля 10 по всѣх святых, євангеліе Мафт. зач. 72 (стор. 177—183). Автор остерігає: «А где вѣры и святобливых учинков не єст, то там и духа святого не єст, лиши діяволъское жидло. А мы християне повинны посты святыи постити и покуту чинити за грѣхи нашѣ, а не слухати тых, котрыи отступили от православнои християнскои вѣры, яко то сут лютры, калвины, римляне, угърове, котрыи отщепили ся от святои вѣры греческои» (сторона 178).

30. Недѣля 11 по всѣх святых, євангеліе от Мафт. зач. 77 (стор. 183—190). На марг. внизу на стор. 184—185 знахо-

дяться писані одна курсивом, а друга полууставом різними руками ось які проби пера: 1) «Ласкавый чителнику, чити а не клини, бо папер удал ся барзо злый недобрый». 2) «Не винен папѣр ничого, але чернило было злое недоброе, къпирвасу треба было болш до него придати».

31. Недѣля по всѣх святых 12, євангеліе от Мафт. зач. 79 (стор. 190—206). Подано 10 заповідей божих, оповідано історію про Данила і Зузанну, далі про вирізання племені Веніамінового за зневажену жінку, при чім автор покликається невірно на джерело: кн. Юдит, гл. 20, хоча се оповідання знаходиться в кн. Суддів, гл. XIX—XXI. Звісне євангельське місце автор толкує: «Подобнѣше поворозови скрузѣ игляное уше пройти», а на стор. 203 на марг. остерігає перед «хулою геретическою щодо нешанування образів і покликається на «Маргарит», 46.

32. Недѣля 13 по всѣх святых, євангеліе Мафт. зач. 57 (стор. 206—216). Автор згадує про зруйнування жидів Тітом і їх розсипання по світі, «так што ни мѣста своего, ани городу, ани кметій своих межи нами, христіяны, не могут имати на вѣки» (стор. 210—211); нарікає далі, «що ни в єдном народѣ такого безчестія не єст, як межи нашим руским народом, що на свои учителѣ о их чести никус не смотрят; хот бы межи ними аггел з неба был, еще бы им не догодил» (стор. 212). По думці автора «за що юж и нас господь-бог покортал и карет, то ест злыми панами и неурожаем поля и иншими розмаитыми карностями» (стор. 213). «Можеш то кождый зрозумѣти,— говорить він далі,— видячи, што ся дѣет межи нашим народом руским, иж господь-бог узял у них царство и панство, а придал латинѣ, котрыи своих учители честуют и им потребности и заслуги платят яко учителем и слугам божіим» (стор. 213). Як бачимо, автор уміє вдарити навіть у патріотичну струну, коли йому того треба і, очевидно, числить на симпатичний відгук у серцях слухачів.

33. Недѣля 14 по всѣх святых, євангеліе от Мафт. зач. гл. 89 (стор. 217—224).

34. Недѣля 15 по всѣх святых, євангеліе от Мафт. зачало гл. 202 (стор. 229—231). Цікавий тут отсей уступ: «Коли прійдет недѣля или празник иншій божій, то мы его не перепровадимо на божій хвалѣ, але май мыслимо, як бы єдин другого даяк спотварити, правотити, албо у карты грати а на том вшиток день стратити» (стор. 227). Здається, що

гра в карти вже тоді була розповсюджена по угроруських селах, бо проповідник виступає проти неї й далі: «А діявол з давна ся научил и учит ся, як бы хвалу божію знищити, и такжей вымислил против четырех євангелистов свою євангелію четверой масти, то ест оных проклятых картов, штобы такжѣ люди ловили и до свого панства приводили, до пекла вѣчного. Може то кождый видѣти, що болше таких, котрыи вшиток день тот святый недѣлный стравят при написѣ шатанском, нѣж при словѣ божум» (стор. 228).

35. Недѣля 16 по всѣх святых, євангеліе от Мафт. зач. гл. 15 (стор. 231—238).

36. Недѣля 17 по всѣх святых, євангеліе от Мафт. гл. 62 (стор. 239—242).

37. Недѣля 18 по всѣх святых, євангеліе Лук. гл. 17 (стор. 243—247).

38. Недѣля 19 по всѣх святых, євангеліе от Лук. зач. 26 (стор. 247—250).

39. Недѣля 20 по всѣх святых, євангеліе от Лук. зач. 30 (стор. 251—254).

40. Недѣля 21 по всѣх святых, євангеліе от Лук. гл. 25 (стор. 254—258).

41. Недѣля 22 по всѣх святых, євангеліе от Луки зач. 83 (стор. 258—262).

42. Недѣля 23 по всѣх святых, євангеліе от Луки зач. 38 (стор. 262—265).

43. Недѣля 24 по всѣх святых, євангеліе от Лук. зачало 39 (стор. 266—269).

44. Недѣля 25 по всѣх святых, євангеліеот Луки глав. 53 (стор. 269—274).

45. Недѣля 26 по всѣх святых, євангеліе от Луки гл. 66 (стор. 275—280).

46. Недѣля 27 по всѣх святых, євангеліе от Луки зач. 71 (стор. 280—284).

47. Недѣля 28 по всѣх святых, євангеліе от Лук. зач. гл. 3 (стор. 284—293).

48. Недѣля 29 по всѣх святых, євангеліе от Луки глав. 85 (стор. 294—300). Подано 20 причин святкування неділі; упоминає «не вдаючи ся у свѣцькіи баснѣ» ходити в неділю до церкві «из офірою ведлуг можности своеи, из свѣчею, и проскурою и з ладаном и алмужною убогим за свое отпущеніе грѣхов» (стор. 297).

49. Недѣля 30 по всѣх святых, євангеліе от Луки зачало 205 глав. 10 (стор. 301—303).

50. Недѣля 31 по всѣх святых, євангеліе от Луки зач. 93 (стор. 304—308).

51. Недѣля 32 по всѣх святых, євангеліе Лук. зач. 204 (стор. 308—311).

52, Недѣля 33 євангеліе Лук. зач. 94 (стор. 312—316).

53. Мѣсяца септеврія на рождество пресвятыя богородица поученіе ко православным христіяном. Господи благослови отче (стор. 317—322), апокриф, друковано, див. «Пам'ятки», II, 98—100.

54. Мѣсяца того ж 14 въздвиженіе честнаго креста господня (стор. 322—327), оповідання про віднайдення св. хреста Єленою.

55. Мѣсяца октоврія 26 страсти святого мученика Дом[и]трія (стор. 327—329), по-церковному.

56. Мѣсяца того ж в 28 страсть и умученіе святои Парасковеи. Господи благослови отче (стор. 330—344), по-церковному.

57. Мѣсяца ноєв. 8 събор архаггела Михаила (стор. 338—343), по-церковному, оповідано між іншим чудо в Хоні (тут се місце названо Єрихоном).

58. Мѣсяца того ж 21 уведеніе пресвятыя богородица, благослови отче (стор. 343—346), друковано, «Пам'ятки», II, 101—102.

59. Мѣсяца декврія, страсть святои мученицѣ Варвары (стор. 346—350), по-церковному.

60. Мѣсяца того ж в день 6 чудо святого Николы (стор. 350—352), по-церковному, оповідано чудо про Димитрія, урятованого з моря, і про трьох мужів, урятованих від меча.

61. Мѣсяца декеврія в 25 день на рождество господа нашего Ісуса Христа, євангеліе, которое рачил ознаймити господь наш Ісус Христос святым євангелистом Мафт. зач. 1 (стор. 353—373). Уступи сеї проповіді друковані, див. «Пам'ятки», II, 112—116.

62. На день крещенія великого господа нашего Ісуса Христа наука православным христіяном мовячи (стор. 373—384).

63. Мѣсяца февралія 2 день стрітеніе господа нашего Ісуса Христа, поученіе к православным христіяном (стор. 384—387).

64. На день святого веселого благовѣщенія святои пречистои богородици наука єст описана христіяном, чти євангеліе хочеш ли в тетрѣ (стор. 387—395).

65. Мѣсяца апр. 23 страсть святого мученика Христова Георгія от царя Деклитіяна (стор. 396—405).

66. Поученіе на день святых верховных апостол Петра и Павла ко православным христіяном. Благослови отче (стор. 405—412).

67. На день святого пророка Іліи слово єст к наученію христіяном (стор. 412—416).

68. На день святого преображениа великаго господа бога и спаса нашего Ісуса Христа, наука правосл. христіяном (стор. 416—425).

69. Поученіе на день успенія пресвятой владычица нашея богородица і присно дѣвы Маріи ко православным христіяном (стор. 425—435).

70. Мѣсяца августа 29 наука от євангели. святого на усѣєновеніе честнои главы Іоанна предтечѣ, описана през євангелиста Мар. гл. 24 (стор. 435—444).

Част вторая поученія [о] Іоаннѣ святом, тѣлко прошу абысте послухали (стор. 445—450).

71. Поученіе ко православным христіяном во той час, аще кто преставит ся от христіян к господу (стор. 451—466).

III. СТАРОМІСЬКИЙ РУКОПИС

Рукопис, а властиво фрагмент рукопису, має 110 більше або менше цілих карток меншого folio, з деяких карток є тільки малі шматочки. Розуміється, що кінця ані початку нема, а і всередині багато карток повидирано. Рукопис писаний гарним і старанним полууставним письмом XVII в.; що не давніше, показують сліди уніатської або католицької догматики. На кожній стороні звичайно 26 рядків; початкові букви кожного зачала писані кіноваром, так само титулики в тексті. Кустодів ані живої пагінації нема, так само нема ніяких приписок на маргінесах.

Оправа нова, нумерація сторін — моя.

1. Слов[о] в недѣлю. Десят члонков закона и заповѣдій, которых сам господь-бог мовил и приказал и дал пророку Моисеови на горѣ Синаи, написавши мѣзиным своим пальцем на двох таблицах. Рек господь так, человѣче (стор. 1—4). Подаю сей інтересний текст в цілості, т. зн. скільки його лишилося:

Мовиль господь-бог вшиткы тыи слова: ям єсм господь-бог твой, которыи єм вывюл тебе з землѣ єгипскои з дому неволѣ.

1. Милуй бога твоего зо вшитких моцiи твоих над вшитко створѣня.

1. Не имаи боговь чюжих пред мноу. Быблiа чорнаа.

2. Абы єсь инших чюжих боговь не хвалил, ани чаром ни ворожкам не вѣрил.

2. Не чини собѣ образу, ани всякого подобенства, которое єст на небѣ горѣ, и которое на земли низко, ани тых котopiи сут в водѣ, под землеу, не будеш ся им кланял ани их хвалил. Ям єсм господь-бог твои моцныи, завистныи в милости, мъстячи ся неправости отцевьскои в сынох в третюм и... тых, котopiи мене... (далi видерто. Стор. 2) ... его надáремно бéрет.

4. Милуи ближнего твоего, яко себе самого, и каждого человѣка.

4. Памятаи, абысь ден недельныи святиль, през шест днiи будешь робил, и выконавши роботы твоеи, але седмого дня день святыи господа-бога твоего, не чини учинку жадного вон. Ты и сын твои и цорка твоя, слуга твои и служебница твоя, быдло твое и гость, которыи єст в дому твоем. Абовѣм в шестих днех створил господь-бог небо и землю, море и што в них єст, и отпочинул дня седмого. Прóто ж благословил ден недельныи господь-бог посвятиль его.

5. Не бiи никого ни оружiем, ни языком.

5. Чти отца твоего и матку твою, абы сь долго жив был на земли, которуу господь бог твои дасть тóбѣ.

6. Не розбиваи ани кради, и не бери ни в кого ничог[о] невиннаго.

6. Не будеш забú... (далi брак. стор. 3).

8. Не будеш краль.

9. Не присягаи на криво про бога твоего.

9. Не мовь против ближнему твоему фалшивого свѣдоцьства.

10. Не бери дармо в уста своя имене божiа.

10. Не пожадаи дому ближнего твоего, ани пожадаи жены его, ани слугы, ани дѣвкы, ани волу, ани осла, ани вшиткыхъ рѣчiи, котopiи сут его.

На первои таблици сут четверо, которыи належат к самому богу. Будеш миловал господа бога твоего зо вшиткого сердца твоего, зо вшиткои душѣ т[воеи], зо вшиткого змыслу твоего и зо вшиткых [сил] твоих. На другои таблици сут шестеро[...], [ко]торыи належат к ближнему наше [.. .....] миловал ближнего твоего яко [.....].

Кто выполнит тых десят члонков [.....]
пріимет запевное вѣчное [.....]
Вірую в единаго бога [.....]
Створителя неба и [.....]
Видомых всѣхь [.....]
И в единаго [.....]
из отца [.....] Нижній ріг картки видертий, так що пропало внизу кілька цілих рядків тексту і більші або менші части горішніх рядків. На обороті читаємо далі:

8. Которыи для нас людіи и для нашего збавлѣня зступил з неба.

9. И втѣлил ся єст з духа святого, з Маріи дѣвицѣ, и человѣком зстал ся єст.

10. Укрижован тыж для нас под понтеискым Пилатом, умучень и погребен єст.

11. И встал з мертвых третего дня ведлуг писмь.

12. И вступиль на небеса.

13. И сѣдит на правици отца.

[14]. И зася пріидет з славою судити живых и змерлых.

[15]. Которого кролевьства не будет конець.

[16]. И в духа святого, господа оживляющего.

[17]. [...] орыи зь отца и з сына походит.

[18]. [.....] изь отцемь и з сыном сполу велбюнь [.....] хвалюнь, которыи мовил єсм през пророкь.

[19. И єдин] ую повседневную зборовую и....[церк]овь.

[20]. [.....]ть на отпущеніе грѣхов.

[21]. [.....] ерлыхь.

[22]. [.....] амин.

[.....] и зоставил

(Кінець видертий)

2. [Слово 29. В недѣлю 9], стор. 5—7 без початку.

3. Слово 30. В недѣлю 10, котора зовет ся о барзо хвором человѣцѣ, которого Христос уздровил и шатана з него выгнал, євангеліе Мафт.,гл. 72 у полском гл. 17 (стор. 7—12), без кінця.

4. [Слово 31 в недѣлю 11], стор. 13—18, без початку.

5. Слово 32. В недѣлю 12, котораа зовет ся о богатом человѣцѣ, там же єму Христос назначил двѣ заповѣди закона євангеліе в Матфеи, гл. 74, у полском гл. 19 (стор. 18—25). Подаю тут деякі виписки, щоб дати поняття про уклад такого «Слова».

«В время часу оного. Человѣк нѣкоторыи єдень младенець пришедши к Ісусу рек єму: «Мистру добрыи, што доброго имамь чинити, абыхь имал живот вѣчныи?» А он єму рекль: «Чему мя зовешь добрым? Никто не єст добрым хыба єдин бог» і т. д. По скінченні перікопи (от человѣк то невъзможно єст, але от бога вшиткы рѣчи възможны сут) автор книги додає: «То єст євангеліе днешнєє. Яко Христос понуждал оного младенца, абы офѣроваль маетность свою убогым и абы за ним пошол, але он не хотѣл, але смутно отшол, бо мал маєтности много». Далі йде євангеліе на понеділок (Марка, гл. 11), на вівторок (Марка, гл. 12), на середу (Марка, гл. 13), на четвер (Марка, гл. 14), на п'ятницю (Марка, гл. 15), на суботу (Матвія, гл. 90), з кожної по кілька рядків письма. Далі йдуть перікопи з апостола, отже, в неділю з ап. Павла до коринтян гл. 158 (очевидно, якоїсь загальної нумерації): «Где тыж ознаимую вам євангеліе, которую єм вам проповѣдал, которую єсте тыж пріали. Ъ которои тыж стоите, през которую тыж збавлѣня имаєте. А ласка его, которую оказал напротивко мнѣ, не єст порожня, але єм болше вшиткых працовал з нихь». Так само і на дальші дні тижня складач рукопису звичайно не дає цілих перікоп, тільки обмежується на однім або кількох реченнях. Кінчиться вибірка ось яким поученням: «А мы, брата, отвертаймо ся от злых мысліи, а навертаймо ся к богу створителю своему, который ся нами всѣма опѣкуєт и трощет и дает покармь и оброк на кождый рок, наполняет до сытости в веселіи сердца наша. Тот єст всякому благоподател и всякому покарму и царству небесному подател. Тым которіи в вѣрѣ и в правдѣ и в чистых мыслех и вь учинкахь добрых тръвают, тіи царство небесное отримают. Подобаєт братіа въсяко богатство отложити ведле апостола Павла, и утончити волною нищетою, яко възмощи узкым путем вънiити в царство небесное. Узок и прискорбныи пут ведучіи в живот, и мало их єст, которіи глядают єго. Прото и Давидь пророкь рек: як розмножили ся немощи, и хворобы ихь, то єст грѣхы! Апостол Павел глаголеть: бывшим нам хворым, то єст грѣшным, Христос за нечестивых и злых умерль. Богогласныи Григоріи рекль: початок злости еж[е] не дбати о зацных и добрых рѣчехь. Престааніе добру злом початок єст, может вся господь гды хощет, и злаа и добраа укажет. Протож брата к могущему богу хвори бывше приступим, уздоровленіа и спасеніа жадаимо, покорным сердцемь и умыслом припадѣм, убозіи

и назіи от грѣха явим ся. А так обогатившес в рукы божіа маєтност свою отдаваимо, презь рукы убогых складаимо, на небесѣхь скарбы собѣ збираимо и ховаимо. Тогда запевно явим ся в пришлыи вѣкь богатіи тръвалого богатства и скарбу благого, з которого покармь и наслажденіе пожитковь въспріимем в царствѣ небесном презь Христа Ісуса господа нашего з выбраными его, которому в троици хвала на вѣки амин» (стор. 24—27).

6. Слово 33. З учителного євангеліа. В недѣлю 13, котораа зовет ся и чътет ся як Христос поручал винницу свою винаром, яко они взагрдили пожитками з винницѣ и забили дѣдича царства и стратили обѣтницу. Євангеліе Мафт. гл. 87 у полском гл. 21 (стор. 26—32), в середині брак картки.

7. Слово 34. З учителного євангеліа. В недѣлю 14, которую господь презь подобенства о веселю царства божіего назначил. Євангеліе в Мафт. гл. 89 у полском гл. 22 (стор. 32—38).

8. Слово 35. З учителного євангеліа. В недѣлю 15, яко Христос указал вшиток закон презь два члонки заповѣдей его, євангеліе в Мафт. гл. 92 у полском гл. 22 (стор. 38—45).

9. Слово 36. З учителного євангеліа. В недѣлю 16, яко Христос даваль маєтность и скарбь свои христіаном розмаитыѣ, євангеліе Мафт. гл. 105 у пол. гл. 25 (стор. 45—53), без кінця.

10. Слово 37. В недѣлю 17. В которую чтет ся зь учителного євангеліа о невѣстѣ Хананеи, яко Христос през вѣру цорку єи уздровил. В євангеліе Мафт. гл. 62 у пол. 15 (стор 54—60).

11. Слово 38. В недѣлю 30 [sic?], яко Христос з рыбитвами розмовлял, євангеліе в Луц. гл. 17 у пол. гл. 5 (стор. 60—67).

12. Слово 39. В недѣлю 2 [?] а поста 19 котораа чтет ся, яко Христос учил народ, а там значиль, што за заплата добрым, євангеліе в Луц. гл. 26 у полс. 7 (стор. 67—70), кінця нема.

13. [Слово 40. В недѣлю 20], без початку (стор. 73—77).

14. Слово 41. В недѣлю 4 а поста 21 зь учителного євангелія, яко Христос рачил ознаимити о насѣню по пожиткохь овоцов злых и добрых, євангеліе в Луц. гл. 35 у пол. 8 (стор. 77—82).

15. Слово 42 в недѣлю 5 [поста], 22 котораа зовет ся о богатом человѣцѣ и убогом человѣцѣ, яко Авраам розмовлял ся з ними, євангеліе в Луц. гл. 83 у пол. гл. 16 (стор. 82—88).

16. Слово 43. В недѣлю 6, 23, котораа чътет ся о Христѣ, яко Христос выгнал шатана з человѣка и здоровымь учинил єго, євангеліе в Луц. гл. 38 у пол. 80 (стор. 88—96).

17. Слово 44. В недѣлю 7, котораа чтет ся, яко Христос невѣсту хворую, з которуѣ кров плынула, установил и уздровил през вѣру, и преложеного человѣка дочку оживил, євангеліе в Луц. 39 у пол. 8 (стор. 96—103).

18. Слово 45. В недѣлю 8 з учителного євангеліа, яко ся Христос розмовлял з докт[ором о...]нных заповѣдех, и о человѣцѣ, который...., євангеліе в Луц. гл. 53 у пол. 10 (стор. 103—111), на стор. 103—104 пропалена велика діра, з карток 105—110 лишилися тілько невеличкі шматочки, решту повидирано.

19. Слово 46. В недѣлю 9, 26, котораа чътет ся о богачи, яко его бог внет оштрафовал и карал его смертелным часом, євангеліе в Луц. гл. 66 у пол. 12 (стор. 112—118).

20. Слово 47. В недѣлю 10, 27, котораа зовет ся и чътет ся о хворой невѣстѣ от шатана скорченую, которую Христос уздоровиль в день недѣлныи, євангеліе Лук. 71 у пол. 13 (стор. 119—125).

21. Слово 48. В недѣлю 11, котораа зовет ся и о Христовѣ вечери в царствѣ вѣчном и о купцех розмаитыхь, которіе не хотѣли пріити до вечери царства, євангеліе в Луц. гл. 76 у пол. гл. 14 (стор. 125—134). Картка 127—128 так само в більшій часті видерта і лишився з неї тільки клаптик.

22. Слово 49. В недѣлю 12, в которую Христос уздоровиль десят трудоватых от хворобь их, євангеліе в Луц. гл. 85 у пол. 17 (стор. 134—141).

23. Слово 50. В недѣлю 13 о человѣцѣ, з которым Христос розмовлял о члонках закона и богатствахь и о скарбѣ царства, євангеліе в Луц. 91 у рим. 28 (стор. 141—147).

24. Слов[о] 51. В недѣлю 14, котораа зовет ся о слѣпци, которого Христос уздровиль презь вѣру его, євангеліе в Луц. гл. 93 у пол. 28 (стор. 147—155).

25. Слово 52 в недѣлю 15 о человѣцѣ зацном Закхеи, которыи пришол к збавлѣню зо всею челядію през вѣру и мысль чистую к богу, євангеліе в Луц. гл. 94 у пол. 29 (стор. 156—164).

Далі йде друга часть, що має загальний титул «Поученіа на господьскыя празникы», та, на жаль, власне ся часть, дуже важна для пізнання характеру і композиції рукопису, утерпіла найбільше, так що з неї лишився тільки малий шматок.

26. Мѣсяца септ. 8 на рождество богородицѣ, яко в повѣстехь розличных о рождествѣ богородица наидует ся, яко от плоду чистого от Анны в старости родис (стор. 165—172). Маємо тут популярний переповід перших глав апокрифічного первоєвангелія, а потім додано: «Днес, братіа, учинѣм и справмо празник о рождествѣ богородица глаголяще», і далі йдуть церковні пісні на честь св. Анни і різдва Марії, подані або в церковнім оригіналі, або в перекладі, прим. «Присягал господь Давиду и не запрѣл ся єи: от овощу живота твоего посажу на столци твоєм. Слыши, дочко, и виж и нахили ухо твое, и забуди люди твоя и дом отца твоего, и въсхощет царь добротѣ твоей». Усе се, мабуть, було частиною проповіді на се свято, хоча властивого поучення й нема.

27. Мѣсяца сеп. 14. На въздвиженіе честнаго и животворящого креста господня, на котором Христос терпѣл и пріаль от жидов ганебную смерть, євангеліе Іоан. гл. 60 (стор. 171—181). Насамперед подано уступ із євангелія про розп'яття і смерть Ісусову, а потім оповідання про віднайдення хреста царицею Єленою. Кінчиться ось як: «Так и мы, братіа, варуймо ся прежде и не будѣмо в злых учинках, в всѣх рѣчахь мешкаимо так, яко угодно єст богу, и вдячно покаяніем и роскаяніем злостіи зкрушѣм сердца и трезвѣм ся, на первое достоиньство и благословеніе прибѣгаєм. Кресть честныи оживляющіи Христовь, въсему миру утвержденіе, хрестоименитыя церкви нероспрошеныи скарбь, православных и христолюбивых царіи наших незвитяженое оружіе и нерушимое огражденіе вѣрно покланяющим ся ему. И стрѣлы розожженыя вражіа, противныя, шатанскыя летящаа на нас в дне угасит и отженет. Красныи и свѣтлыи день сіи празднуєм в веселіи и радости духа глаголяще: Спаси господи люди твоа и благослови достоиньство свое, звитяжство царем нашим на татары и непріателѣ даруи, заховал еси и уваровал крестом люди своя. Тому в троици хвала и моц на вѣки. Амин.

28. Мѣсяца ноемврія 21. Въведеніе в церьков пречистыя владычица наша богородица и присно дѣвица Маріа (стор. 181—189). І тут зразу йде оповідання на основі апок-

рифічного первоєвангелія, від введення Марії в храм (гл. VII—IX) аж до її заручин з Йосифом; до сего додано оповідання з св. Луки про відвідини Марії у Єлисавети, при чім Єлисаветине поздоровлення передано словами майже живцем узятими з польського («А скуд же то мнѣ иж пришла матка господа моего до мене»), а далі йде поучення, зложене знов переважно із церковних пісень і псалмів, почасти народною, почасти церковною мовою.

29. Слово в недѣлю пред рождеством Христовым святых праотцевь и отц наших, євангеліе Мафт, гл. 1 (стор. 189—195). Уступ євангелія і виклад його.

30. Мѣсяца дек. 25. Слово в день рождества Христова, євангеліе в Мафт., гл. 3 у поляков гл. 2 (стор. 195—197). Між сторонами 196 і 197 бракує кілька карток.

31. Мѣсяца августа 15. Слово в день премѣненіа и в небовзятя и успеніа пресвятыя богородица, євангеліе в Луц. гл. 54 (стор. 197—203), зразу уступ із євангелія, потім оповідання, зложене на основі апокрифа (надруковане «Пам'ятки», II, 389—390), далі виривки з псалмів.

32. Мѣсяца августа 29. Слово в день усѣкновеніа святого пророка Іоана, євангеліе в Мар. гл. 24 (стор. 203—208). Дальше, стор. 207—218, се картки, чи радше шматочки карток, що заховалися з якихсь частей рукопису, але так, що не творять ніякої цілості. На марг. стор. 203 знаходимо шматок якоїсь вірші про усікновеніє св. Івана:

Іоанн веселит ся,
Іродияда смутит ся;
Іоанн главу наставляет,
Іродияда допевни ся [?]...

IV. РУКОПИС СТ. ТЕСЛЕВЦЕВОГО

Се показна рукописна збірка, що числить 329 карток звичайного 4-to, записаних досить дрібним заокругленим полууставом, трохи зближеним до скоропису. Увесь рукопис писаний одною рукою. В теперішнім стані він не має ні початку ні кінця, та й у середині є чимало прогалин; загалом увесь рукопис дуже потерпів від частого читання і непошанівку. Писар любить уживати кіновар і розписує ним не тільки титули, але й поодинокі рядки в тексті. Тому, що майже всі картки рукопису зотліли по всіх краях і не держалися купи, то не вважаючи на кустоди, покладені внизу кожної сторінки, не всюди було можливо

впорядкувати картки як слід, так що нова пагінація і порядок, у якому йдуть тепер поодинокі статті, не всюди такі, як могли бути первісно. Я називаю цей рукопис рукописом Ст. Теслевцевого на основі маргінесових записок. І так на стор. 92—97 внизу написано почерком і чорнилом відмінним і новішим, ніж письмо самого рукопису: «Во имя отца и сина и святого духа амѣн. Си съборник Теслевцевого попа Стефана. А кто би єи мав отдалити от тои церкви, буде проклят, анафема». Подібний напис, але дуже виблідлим, декуди зовсім нечітким письмом (скорописом), знаходимо на горішнім маргінесі на стор. 336—339. Виразно видно тут «Іерея Стефана». В рукописі маємо в цілості або в більших чи менших уривках 69 статей. Подаємо тут їх заголовки в такім порядку, як наступають по собі тепер, долучаючи декуди ширші виписки.

1. Уривок оповідання про чуда св. Михайла (стор. 1—2), а власне оповідання про три київські чуда, перше, на жаль, неповне. З огляду на спеціальний інтерес сього текстика подаємо його тут у цілості.

«... знову єѣ прибило моцно. На другіи день..... же на том мѣсцу увидѣли дѣру на церкви, и тую бляху еще далей вергло от церкве. Чудовали ся тому вшитки. Знову еще моцнѣйше прибито, а третеи ночи знову єѣ одорвало, и знайшли тую бляху за цвинтаром вон, на дворѣ того мѣщанина, чия бляха была и от котрой дѣвки, и тогды вшитки опознали, иж то зажалованая тая была офѣра и неприятна богу и святому архистратигу Михаилу. И тоту дѣру до вѣку заправити не можут на знак и на памятку, през що то ся так стало. А другіе ся бляхи свѣтят яко солнце, и потому то ся называет тои святый монастыр Золотоверъхій Михайло.

В том же богоспасающом городѣ Кіевѣ хотѣла Москва добывати и рабовати Печарскій монастыр успенія пресвятои богородици. Першій раз, коли пришли, то слѣпли; другій раз такь же; третій раз, коли их бог простив от слѣпоти, они ся не покаяли и пришли рабловати [sic!] той монастыр матки божеи. И коли пришли против столпа Володимирова, там святый Михаил явне ся им на очи показав на кони у золотой брончатой сорочцѣ, у панцири ..... самых воинов не разив..... конем их, мечем своим ноги им поподтинав. Тоє увидѣвши Москва перестали своего дѣла.

В том же Кіевѣ у єдиного мѣщанина богатого болѣла дѣвка на злую тяжкую хоробу, у которой болести лежачи

ослѣпла. И много єѣ отец лѣкаром наложил, и не могли єѣ излѣчити. Що теж єѣ отец учинил? Удал ся до монастыря Золотоверхаго Михаила, где теж лежит тѣло святои великомученицѣ Варвары, просив ігумена, абы то казал молебен служити над гробом святои великомученицѣ Варвары. И там привели тоту дѣвку. А по молебенѣ просил той мѣщанин ігумена, абы обмыв намѣсный образ святого Михаила священною водою, абы то знову обмыл хорую дѣвку тоею то водою. А сам с плачем и со слезами припадает до образа святого Михаила, обѣцяючи ся юж каждого року два разы празник давати на чуда святого архистратига Христова Михаила, мѣсяца септеврія 6-го дня, знову на собор архистратига Христова Михаила, мѣсяця ноєврія 8-го дня. И скоро образ умыли, и промыли... тою водою дѣвцѣ очи призываючи на помоч святу Варвару и святого Михайла. А скоро очи дѣвцѣ промыли третій раз, в том часѣ зараз [прозрѣла] дѣвка, и там зараз прославили небеснаго бога и святого архистратига Христова Михаила, воєводу сил небесных. А той мѣщанин до своей смерти пополънял святому Михаилу обѣтницю свою, а над гробом святои Варвары каждого року свѣщу поставлял и молебен отправлял за єѣ причину, иж то ся причинила до святого Михаила за єго дѣвкою. Претож прошу вас православные христіяне, и мы грѣшные просѣм святого архистратига Христова Михаила, которого єст и церков на имя єго святое. Почтѣме свято єго правдивоє, припадайме з вѣрою горячою перед святую икону, приносѣм єму офѣру, благайме єго яко патрона своего, абы ся причинил за нами грѣшными до господа бога царя небеснаго, абы нам рачил [єго] святая милость грѣхи нашѣ отпустити и до роскоши райскои пустити, до царства небеснаго, за причиною и ходотайством святого и достойно хвалного архистратига Михаила. Богу же нашому слава во вѣки вѣком аминь».

Не маючи під рукою збірок київських місцевих легенд, я не можу сказати, відки взяв автор отсего уривка основу своїх оповідань. В усякім разі важний культурно-історичний факт сей, що київські місцеві легенди були з початку XVIII в. популяризовані в північній Угорщині і піддержували серед народу почуття спільності бодай на полі церковнім. Сей факт набирає ще більшого значення, коли поставимо його обік указаних вище фактів мшанецької колядки про київську св. Софію і пісні «Кам'янського Богогласника» про ікону Братського монастиря (дод. XX, 38). Можна догадуватися, що зацікавлення київськими легендами на

карпаторуській території було досить живе, коли в різних і далеких від себе місцях полишало літературні і усні сліди.

2. Мѣсяца септеврія 8 день, и рождество пресвятои богородици, як ся она народила (стор. 4—15), проповідь на апокрифічні теми, передрукована мною («Пам'ятки», II, 65—71).

3. Казаня на воздвиженіє честнаго и животворящого креста господня. Господа-бога прошу о помоч, а ваших милостей о пилноє выслуханя (стор. 15—24). Автор показує своє джерело в «книзѣ Проліог», але черпав, мабуть, із якогось польського джерела. На се вказує той уступ оповідання, де говориться, що Константинові приснився хрест, а довкола нього був напис «полскими лѣтерами», а в іншім місці до слова «вшитки» в тексті він додає на маргінесі зовсім зайве «омнес».

4. Мѣсяца септеврія 12 дня. Мученіе святого великого мученика Никиты, благослови, отче, прочитати (стор. 25—37), популярна перерібка апокрифічного житія св. Никити, якого церковнослов. текст опублікував Тихонравов* («Памятники отреченной русской литературы», II, 112—120).

5. Мѣсяца септеврія 26 день. Преставленіе святого Іоана Богослова євангелиста и апостола Христова, казаня избранноє (стор. 37—48), оповідання основане на звіснім апокрифічнім «діянію» ап. Івана, написанім псевдо-Прохором.

6. Казаня на покров пресвятои богородици и присно дѣвы Марыя (стор. 48—58). Автор показує своє джерело дуже неясно: «книга богославска». Зразу йде оповідання про Андрія Юродивого і звісне візантійське чудо, а далі оповідається про чудо богородиці в Києві за Ізяслава, про інше чудо в Візантії, що подає цікаву версію легенди про печену дитину, а в кінці оповідання про Романа Простака, що пізніше зробився Романом Півцем.

7. Мѣсяца октобря во 68 [sic!] день. Святого [апостола Фомы] (стор. 59—71). Звісне апокрифічне «діяніє».

8. Мѣсяця октовря 26 дня. Святого великомученика Димитрыя Солунъскаго, благослови отче прочитати (стор. 72—78).

9. Мѣсяца октовръя 28 день. Жытіе и страсть святыя великомученницѣ Параскевіи нареченной попросту Пятки і о єи жытіи святом і якого роду была (стор. 79—82), без кінця.

10. [Слово на собор. св. Михайла] (стор. 83—91). Початку сеї статті нема, титул подаю після живої пагінації. Є се оповідання про сотворення і бунт ангелів, разом з оригінальним поясненням падучих звізд і метеорів, надруковане в моїй збірці старозавітних апокрифів («Пам'ятки», I, стор. 325—330).

11. Мѣсяца ноевря 21 день, на воведеніе пресвятои богородици (стор. 92—97), оповідання, основане на апокрифах і надруковане мною в збірці новозавітних апокрифів («Пам'ятки», II, стор. 71—74).

12. Мѣсяця декевря 4 день. Житіє и мученіє святои великомученицы Варвары и Улиянны, сенаторского роду (стор. 98—102), кінця нема.

13. [Житіє святого Іоанна Дамаскина] (стор. 103—107), початку нема, оповідається про відрубання і вздоровлення руки св. Івана.

14. Мѣсяця декеврья 6 день. Чудеса, албо дѣйства иже во святых отца нашего Николая архиєпископа Мирыликийского и чудотворца великаго (стор. 108—165). Оповідано тільки чуда св. Николая, без житія. Збірка чудес сього святого здавна була дуже популярна на Русі і в XVII та XVIII в. була багато разів друкована в Києві. Ся колекція в київських друках (бодай у тім, що є в мене в руках, на жаль, без початкового аркуша) має 20 чудес, а надто чотири чуда вставлені в само житіє. Автор нашого рукопису не держиться київського друку, як се видно з ось якого порівняння.

1) Чудо про Агрикового сина Василя — також перше і в київськім друку.

2) Другоє дѣйство святого отца Николы, описанноє от святого Макарія пустынножителя — апокрифічна легенда про змагання св. Николая з чортом, досі, здається, не друкована, мається у мене ще в одній копії в церковнослов'янськім тексті.

3) Чудо про трьох моряків, подібне до друкованого в київській колекції під ч. 17 «Чудо о трех купцах потопленных от поган».

4) Чудо про трьох воєвод визволених із темниці, виняте із Житія св. Николая (київський друк, k. 64 v.—68 v.) Зрештою в нашім рукописі текст неповний.

5) Чудо про князя Андріяна. Із сього чуда лишилося тільки закінчення (10 рядків); паралелі між друкованими чудами не знаходжу.

6) Чудо про попа Христофора, в друку під ч. 2. Текст неповний, бракує щонайменше одної картки.

7) Чудо про ковер, подібне і в друку під ч. 14, тут редакція відмінна: місце — Антіохія.

8) Чудо про три ікони, пор. друк. під ч. 4.

9) Чудо про пана і слугу вирятуваних із моря, пор. друк під ч. 6.

10) Чудо про три вбогі панни, виняте із Житія, пор. друк, k. 52 v. — 55 v.

11) Чудо про купця, обграбованого на морі, а потім знов збогаченого св. Николаєм, паралелі в київській збірці не знаходжу.

12) Чудо про воскрешеного парубка і запоможеного бідаря, в друку паралелі не знаходжу.

13) Чудо про дівчину в Римі, з котрої св. Николай вигнав демона, паралелі в друку нема.

14) Чудо про обграбований і знов збагачений монастир, не подібне до того, яке мається в київськім друку під ч. 18.

15) Чудо про дитину втоплену в Дніпрі, пор. київський друк ч. 7.

16) Чудо про половчина (тут татарина), пор. київський друк ч. 11.

Як бачимо, колекція в значній часті згідна щодо матеріалу з київською, але виявляє редакцію геть відмінну, а деякі чуда взяті з інших, правдоподібно західних джерел (чудо в Римі!).

15. Мѣсяця декеврья 17 дня. Святых трех отрок и святого пророка Даниїла (стор. 165—178), оповідання в значній часті основане на апокрифах, надруковане мною («Пам'ятки», I, стор. 312—319).

16. Казаня на рождество господа-бога и спаса нашего Ісуса Христа (стор. 178—197). Часть перша сего казання, оповідання про Валаама, надруковане мною в збірці старозавітних апокрифів («Пам'ятки», I, стор. 257—260), часть друга — «Пам'ятки», II, 123—131.

17. Казаня на собор пресвятои богородици (стор. 197—205), надруковано — «Пам'ятки», II, 153—154.

18. Повѣсть на святого Василія о Єладію млоденцу, як ся записал діяволу Корасыи ради панъны, царскои дѣвки, і як Єладія спас святый Василій Великій (стор. 205—218). Церковнослов'янський текст сеї повісті і її переробку на лірницький кант надрукував я в «Житю і слові», 1895, т. III, стор. 307—312.

19. Казаня на богоявленіе господа-бога нашего Ісуса Христа (стор.219—234), надруковано — «Пам'ятки», II, 174—184.

20. Мѣсяця того ж во седмій день. На собор святого и славного пророка предитечи крестителя Іоана (стор. 234—237). Оповідання про те, як рука св. Івана вирятувала християнську дитину від дракона.

21. Казаня на стрѣтеніе господа нашего Ісуса Христа (стор. 238—244), надруковано — «Пам'ятки», II, 132—136.

22. Мѣсяця августа во 30 день. Іже во святых отец наших вселенских трох святителей Василія Великого, Грыгорыя Богослова, Іоана Златоустаго (стор. 245—252). Яко джерело покликано Євсевія «Житіє святих».

23. Починаєтся святая четыридесятница святаго великаго поста. Іже во святых отца нашего Іоанна архієпископа Константина града Златоустаго в недѣлю причта о мытары і о фарысеи (стор. 252—260). Зразу переклад євангельського тексту притчі, а потім поучення, зложене, мабуть, зовсім незалежно від тексту св. Івана Золотоустого; сей текст цитуєтся на маргінесі як одно з джерел проповіді, але обік нього цитуєтся ще якась книга «Выклад зверъцало роздѣл 6».

24. Поученіе в недѣлю от святого євангелія о блудном сыну, душеполезное и спасителное всѣм христіяном (стор. 260—268), переклад притчі і поучення без подання джерел.

25. В недѣлю мясопустную євангеліе Мафт. зачало 106 (стор. 269—276), про страшний суд.

26. В недѣлю сыропустную євангеліе от Мафтеа зачало 17 (стор. 277—282), про відпущення гріхів і піст, з цитатами із старозавітних книг. Із кустода на кінці стор. 282 бачимо, що далі мало йти поучення «В суботу», але його тепер нема.

27. О Феодорѣ Тироніѣ (стор. 283—284), без початку.

28. В недѣлю первую святого поста поученіе іже во святых отца нашего Іоана Златоустаго (стор. 284—290), здаєтся, що взяте із «Перла многоцінного», яке й цитуєтся напочатку на маргінесі.

29. В недѣлю 2-ю святого поста поученіе ко христіяном іже во святых отца нашего Іоана Златоустаго (стор. 290—293), джерела жодного не цитовано.

30. Поученіе в недѣлю крестопоклонную до христіян вѣрных, благослови, отче (стор. 293—302), збірка оповідань

про хрестове дерево перед Христом; виривки з сього «Поученія» надруковані, див. «Пам'ятки», I, 251—254.

31. В недѣлю четвертую святого великаго поста, поученіе святого Іоана Златоустаго о пощеніи до людій, благослови, отче, прочитати (стор. 303—304), без кінця.

32. [В суботу Лазареву] (стор. 305—308), оповідання про Лазареве воскресення на основі євангелія. Кінчиться ось яким уступом: «И много тогды жыдов увѣрыло у Христа сына божого. А иншіе закаменѣлые мали свои сердца, пошли зе встыдом сердячи ся на Христа сына божого, и радили ся, як бы могли Христа єго святою [sic!] милость убити. И не щобы Христа, але и Лазоря хотѣли забити, що для него много жыдов тогды увѣрыло во Христа сына божія. Лазор же оттол отыйшол во Кипръскій остров и там єго Христос єпископом учинив. И знову потому жыв Лазар сѣмъдесят лѣт, як єго Христос ис преисподнеи вывѣл, як то юж лежав мертвыи чотыры дни. А потом знову отыйшол ко господу в царство небесное». Інший варіант сеї легенди з Данилівського учительного євангелія див. «Пам'ятки», II, 348—349.

33. В недѣлю цвѣтную євангеліе от Мафтея зачало 83 а в глав. 21 поученіе до христіян (стор. 309—315). Текст євангелія і виклад потроха полемічний проти жидів.

34. Во святый великій четверток. Слово святого отца нашего — Євсевія о сошествіи во ад святого Іоана предитечи. Можеш то повѣдати єсли не будет пасыи и в пяток на страсти Христовы, можеш то повѣдати и на усѣкновеніе главы святого Іоана предитечи, можеш то повѣдати и на яком погребѣ для постраху христіянъского (стор. 316—336); надруковано — «Пам'ятки», II, 317—327.

35. Казаня на воскресеніе Христово (стор. 336—343), надруковано — «Пам'ятки», II, 327—331.

36. Казаня на вознесеніе господне, як Христос пошол на небеса со плотію и со славою ко отцу (стор. 344—345); заховався тільки початок і кінець; цілість із Унгварського рукоп. надрукована — «Пам'ятки», II, 331—334.

37. Казаня на собор святых отец в недѣлю седмую по пасцѣ (стор. 345—352), переробка мінейної статті про перший Нікейський собор*.

38. Казаня на рождество святого Іоана крестителя предитечи, мѣсяця іюня дня 24-го (стор. 353—362), надруковано—«Пам'ятки», II, 103—109.

39. Мѣсяця іюля 1-го на святых верховных Петра и Павла повѣсть выбранная (стор. 362—372), основане на апокрифах.

40. На сошествіе святого духа. Утѣшительный параклите, пріиди днесь и помози ми отворити уста моя, нехай і я возвѣщу хвалу твою (стор. 374—384), пор. те, що сказано далі про казання на сю тему, поміщене в Унгварськім ркп., дод. V, 30.

41. Слово о святой тройци, як ся Аврааму бог показав на пути у дуба маврыйского (стор. 384—390), без кінця, надруковано — «Пам'ятки», I, 330—333.

42. [О Измаили] (стор. 391—392), без початку, надруковано — «Пам'ятки», I, 333—335.

43. Слово на святых четырыдесят мучеников (стор. 392—401), із «Мінеї».

44. Мѣсяця марта 17 день. Жытые святого Алексея челов. бож. (стор. 401—410).

45. Мѣсяця априля дня... Жытіе и мученіе святого великомученика и побѣдоносця господня Георгія (стор. 411—419).

46. Во той же день чудо преславное святого великаго мученика Георгія о шаркани і о царевнѣ (стор. 420—425).

47. Мѣсяця іюлія во 8 день. Жытіе и мученіе святого великаго мученика Прокопія. Благослови, отче, прочитати (стор. 425—429).

48. Мѣсяця іюля 20 день. Святого славного пророка Іліи (стор. 430—444), надруковано — «Пам'ятки», I, 296—303.

49. Мѣсяця іюлія 27 дня. Святого великаго Панътелеимона (стор. 444—446), без кінця.

50. Казаня о Іосифѣ прекрасном о сынѣ Іякова патріярхи старозаконнаго (стор. 447—478), без кінця, надруковано — «Пам'ятки», I, 157—173.

51. Сказаніе о Мойсеи, як ся родив и в якое время і як ся годовал и як жыдов вывѣл из Єгипта и был им воєводою 40 лѣт (стор. 479—491), з прогалиною всередині, надруковано — «Пам'ятки», I, 245—251.

52. Жытіе Іова праведнаго, из жывотов святых описанныи от Семиона Метафраста, як мал терпѣти напасти и карности из допущеня божого (стор. 491—498), надруковано — «Пам'ятки», I, 264—267.

53. Сказаніе о милосердію друг ко другу и о вѣрѣ доброй. Повѣсть предивная о єдином купци і о жебраку убо-

гом, як был обогатѣв, як єст написано в книзѣ у Проліодзѣ (стор. 498—506).

54. Мѣсяца августа в 4 день. Сказаніе о седми отроках, которіе во Ефесѣ спали лѣт 300 и знову устали. Приклад слушный довод противко невѣрников, которіе то не вѣрят же то мертвыи мают воскреснути. Из жывотов святых описанно от Семиона Метафраста. Можеш оповѣсти на погребѣ (стор. 506—508), усередині велика прогалина. Пор. Арх. Леонид. Опис. ркпс. гр. Уварова, IV, 28, 428 і ін.

55. [О кролю Помирону] (стор. 509—520), без початку. Інтересна переробка початкових глав «Варлаама і Йоасафа», а власне притчі про побожного царя, що кланявся аскетам, і злученої з нею притчі про дві скриньки, пор. мою книжку «Варлаам і Йоасаф»*, стор. 17—18.

56. [О смерти і о рыцеры] стор. 521—525, без початку.

57. Повѣст о Тазиотѣ, марта 27. Может ся повѣдати при погребѣ (стор. 526—530), оповідання про візію загробного світу. Пор. Арх. Леонид, IV, 170, 219, 245 і д.

58. Повѣсть о сповѣди, як она єст важна християном (стор. 531—534), оповідання, мабуть, із «Великого Зерцала»*.

59. О Удонѣ єдином владыцѣ: над неумѣенътным ласка пресвят. богородици, и карность за роспустый [sic!] блуд (стор. 535—538), без кінця, пор. Арх. Леонид, IV, 154, 217, 449; Владимиров*, Великое Зерцало, Приложение, ст. 47, ч. 1665.

60. [О малых дѣточках] (стор. 539—544), поучення без оповідання, без початку і кінця.

61. [Слово о татѣ и гробокопатели] (стор. 545—549), без початку, із «Великого Зерцала».

62. Слово о другом гробном прокопатели, на погребѣ дѣвичом или когда хощеши (стор. 549—552), із «Вел. Зерцала».

63. Слово на погребѣ дѣвичом о Єфтаи кролы, который то был убогій (стор. 553—558), надруковано «Пам'ятки», I, 335—338.

64. [Книга о послѣдных днех] (стор. 559—622), без початку. Се популярна переробка грецьких ревеляцій Іполита*, Кирила Єрусалимського* і Мефодія Патарського* про прихід Антихриста і страшний суд. У нашій старій літературі ті грецькі твори були дуже люблені; їх перекла-

дано, переписувано, перероблювано і друковано. Найстаршої друкованої переробки автором був Зизаній, котрого книжка «Казанье святого Кирилла патріаръхи іерусалимъского о антіхристѣ и знакох его» вийшла 1596 р. в Вільні. З Зизанієм полемізував Транквіліон у своїм «Євангелію учительнім», оповідаючи також про Антихриста. Та коли ті полемічно заострені писання, хоч і зацікавлювали людей, але власне задля своєї тенденції чисто теологічної мусили бути обмежені на тіснішу публіку і з часом тратили інтерес, то апокрифічна повість Мефодія Патарського ліпше відповідала смакові широкого загалу і послужила канвою для отсеї «книги». Вона була зложена на карпаторуській території і ми знаходимо другу її копію, а властиво часть у рукописі о. Теодора Тухлянського. В нашім рукописі ми маємо ось які розділи твору:

1) [О зачатю Антихриста] стор. 559—561 (у Поповича* vac.).

2) О женѣ Мандонѣ царыци поганой и невѣрной (стор. 561—564), у Попов. розд. 1.

3) О трех юношах царех братіях рожоных і о страшной и крывавой войнѣ і о погибели люцъкой (стор. 565—569), у Попов. розд. 2.

4) О Михаилѣ цару греческом і о єго побожности (стор. 569—574), у Попов. розд. 3.

5) О царствѣ Анътихрыстовѣ (стор. 574—578), без кінця, у Попов. розд. 4 і кінець.

6) О власти и моци Антіхрыстовой (стор. 579—581).

7) О пришествію Іліи і Єноха [і] Іоана Богослова і о смерти их (стор. 581—583).

8) О карностях божіих на самого Антіхрыста и слуг єго пятнованых през седми аггелов божых (стор. 583—588).

9) О запаленю землѣ и згорѣню всѣх стіхій и єлементов свѣта сего дочасного (588—593).

10) О пришествіи Христовѣ на суд праведный (стор. 593—599).

11) О востанію нашем на суд, як мают мертвыи и жывыи всѣ востати (стор. 599—607).

12) О собраню всѣх народов на суд божый (стор. 608—610), кінця брак.

13) [Про засудження грішників у пекло], бракує майже цілої статті, тільки лишився на стор. 611 кінчик 6 рядків.

14) О призванію праведных во царство небесное і о блаженной жызни будущаго вѣка (стор. 611—615).

15) О хвалебных тѣлах святых, яковы будут по воскресеніи нашем общем і о новом свѣтѣ і о новых небесех і о новой земли (стор. 615—618).

16) О свѣтѣ, яков будет нижный, и земля и що на ней за люде жити будут (стор. 618—622). Кінчиться заставкою з написом: «Конец книзѣ сей о послѣдных днех». Увесь текст буде надрукований у четвертім томі «Пам'яток».

65. Пасѣя алко повѣсть душеспасителная о муцѣ Христа бога нашего, велми утѣшная и жалосная, як жыдове зловѣрные Христа мучили (стор. 622—650), без кінця, надруковано — «Пам'ятки», II, 222—236.

66. Слово и причта святого Варлаама скитника Асафови, приклад о лакомствѣ люцком, глава 13. При потребѣ (стор. 651—652), без кінця, звісна притча про пташника.

67. Уривок оповідання, без початку і кінця, про чоловіка, що за намовою жінки давав гроші бідним з тим, що позичає їх християнському богу, а потім ходив до церкви допоминатися свойого довгу, пор. Арх. Леонид, IV, 193, 246.

68. Уривок викладу до Варлаамової притчі про чоловіка в балці (стор. 655—656), без початку і кінця.

69. О Патерику Скитском (стор. 657—658), уривок без початку, візія св. Павла Простого.

V. УНГВАРСЬКИЙ РУКОПИС

Сей рукопис писаний полууставом у XVIII віці мале folio, без початку і кінця, лишилося 205 карток, з котрих одна видерта так, що лишилася лише перша половина. Зрештою рукопис захований добре. Папір сірий, негладжений, текст у подовжних краях обведений лінійками, зверху т. зв. жива пагінація, внизу кустоди. Титули і початкові букви до стор. 174 писані кіноваром, зрештою дуже блідим, далі кіновару не вживано. Текст писаний кількома руками, не дуже старанно, численні писарські помилки непоправлені. Оправи нема, хоча рукопис, очевидячки, був оправлений і то не швидко по написанню, бо при оправі значно обрізано маргінеси і ушкоджено майже всюди біжучі титулики над текстом. Письмо досить велике, на стороні звичайно 22—25 рядків письма. Рукопис належить до бібліотеки василіянського монастиря в Унгварі; за його

уділення складаю щиру подяку проф. д-ру О. Колессі*. Рукопис містить:

1. Кінець слова на усікновеніє глави св. Івана Хрестителя (стор. 1—4), додано при кінці оповідання про чотирьох Іродів і про смерть їх і їх рідних; се оповідання поміщене в другім томі «Пам'яток», стор. 339—340.

2. Казаня на собор архистратига Міхаила воєводи сил небесных (стор. 4—16), оповідання про сотворення десятьох полків ангелів і про бунт Луципера, про впадок збунтованих ангелів і про їх розміщення, про падучі звізди і про надання старшинства над ангелами Михайлові. Картка, що містить стор. 13—14, видерта до половини. Оповідання, і змістом, і висловом майже тотожне з отсим, надруковане мною в першім томі «Пам'яток» (стор. 325—329) із дефектного в тім місці рукопису Ст. Теслевцевого. Інтересне тут упімнення проповідника: «Тут каждий май уха слушати, а кто умѣет писати, а ти собѣ перепиши» (стор. 5), вказівка на те, що казання вроді поміщених у отсій збірці і в подібній до неї збірці Ст. Теслевцевого, не тільки були виголошувані в церквах, але також переписувані не тільки священиками, але також їх парафіянами.

3. Казаня на святого Николая, з епіграфом із єв. Матв. гл. 6: «Ищѣте прежде царствія божія и правди єго, и сія вся приложать ся вам» (стор. 17—29). Починається старозавітною приповідкою про те, як дерева вибирали собі короля і викладом тої приповідки (стор. 17—19), потім іде риторично підкрашене оповідання про життя св. Николая.

4. Казаня на рождество Христово (стор. 29—41). У вступі (стор. 29—31) порівняння людської натури з ангельською, а далі виклад про гріхи проти св. духа і про старозавітні події, що були «фігурами» Христового різдва.

5. Казаня на обрѣзаніе господне (стор. 42—53), ціле паренетичного змісту.

6. Казаніе о трех кролех, яко пріидоша (стор. 54—60), оповідання подібне до того, яке надруковано мною в другім томі «Пам'яток», стор. 11—13 із Львівського рукопису XVII в. При кінці під окремими титулами короткі оповідання: «Слово о Ирод҃ѣ цары, яко хотѣл забити Христа» (стор. 58—59) і «Слово о Иосифѣ святом» (стор. 59—60), що належать до тої самої цілості.

7. Казаня на рождество пресвятой богородици з епіграфом: «Премудрость созда себѣ храм и утверди столп

седмь». Попереду йде довгий виклад сеї притчі з толкуванням тих стовпів (стор. 61 — 69), потім подано деякі деталі про рід св. богородиці. Автор на кожнім кроці губиться в символізуванні. Інтересне хіба апокрифічне пророцтво Сибілли Тибуртини: «Пророковала о тим Сібиля Тибуртина, же пречистая дѣва мѣла Христа породити не нарушивши своего дѣвитства. Бо гди погане в Римѣ збудовали божницу Янусовѣ богови своему фалшивому, на то́ — часъ питали Сибѣллѣ Тибуртини, поки би мѣла тая божница стояти? Отказала Тибуртина: «Поки дѣвица сына не породить». Так же ся и стало, бо поти Янусова божница стояла, поки пречистая дѣва Христа не породила; а скоро уродила Христа, заразъ тая божница во Римѣ на землю упала». Те саме оповідання з іншого рукопису див. «Пам'ятки», II, 21.

8. Казаніе на воздвиженіе честнаго креста (стор. 64—92). Виклад про чотири причини всього світу, а потім про префігурацію хреста в старім заповіті. З пізніших легенд узято тільки отсе коротеньке оповідання: «Святый Ге[оргій] єпископь Геліопольскій крестом от огню обороныль ся, бо прежегнавши ся крестомь вшоль у огон и там пол години стояль, єднакь нѣ сам не згорѣль, нѣ волоси, нѣ сукня огнемь не нарушила ся. Для того и ми сѣдаючи до столу жегнаємо крестомь хлѣбь и вшелякіи потрави и напои, жебисьмо в ѣденю и в питю безпечніи были от всего злого; для того лѣгаючи спати жегнаємо крестомь себе самих» (стор. 91—92).

9. Житіе преподобнаго отца нашего Семиона столпника (стор. 93—99), звісне оповідання із «Четьї-Мінеї».

10. Казаніе на святого мученика Христова Ныкиты (стор. 100—108). Сі підкрашене троха народною мовою апокрифічне «Никитино мученіе», надруковане з рукопису Рум'янцівського музею XVI в. Тихонравовим («Пам'ятники отреченной русской литературы», т. II, стор. 112—120). Пор. дод. IV, ч. 4.

11. Казаня на святое богоявленіе єгда бог восиновляше Ісуса Христа (стор. 109—115). Згадується тут про те, що Каїн, уродившися, мав сім гадючих голов, а щоб позбутися їх, Адам записав себе і свій рід дияволові, сей залляв той запис у олово і разом із гадючими головами сховав у Йордані в глибокім вирі під каменем, а Ісус, ідучи хреститися, спалив той запис і ті голови. Докладніше ті оповідання див. «Пам'ятки», II, 176—180 і 187—189.

12. Казаня 2 на богоявленіе Христово (стор. 116—125). Те саме оповідання, але докладніше, ніж у попереднім казанні, при кінці знов символічний виклад поодиноких деталів.

13. Казаня на стрітеніе Христово (стор. 125—134). Майже дослівно згідне з тим, що надруковане мною в другім томі «Пам'яток», стор. 132—135.

14. Казаніе на трех святителей: Василія Великаго, Григорія Богослова, Іоана Златоустаго (стор. 134—143). Коротко розповідано про життя сих трьох святих і про встановлення їх празника. При кінці під лінією додано ось яке оповідання: «Повѣствует ся от древных о Иоанѣ Златоустѣ, почому ся називает Злотоустом, а то такая причина. Коли бил заточен у арменски Кукуси остров, бывши там писав єпистолию до Кириака заточеннаго, утѣшачи єго у трафунку. И гди пышучи устав и отишов от того мѣсца, где ся узяв орел, налетѣвши ухватил каламар єго и пюрко и полетѣв преч. Іоан святый мислив собѣ що бы то было такового и откуду ми ся стала пакость утрапленому человѣку? Оправивши пищок ис тростины, не имаше каламару стал пищок мачати во уста свои. И гди писал, ано стали и[з] слини єго золотіи лѣтери на хартіи барзо красніи, и написал лист до Киринея, и отол ся назвал Златоустом». Пор. дод. IV, ч. [22].

15. Казаніе в недѣлю о митари и фарисеи (стор. 143—153). Підмальований народною мовою переклад одного слова св. Івана Златоуста.

16. Казаня в недѣлю о блудном сыну (стор. 153—164), здається, того ж Ів. Златоуста.

17. Казаня в недѣлю мясопустную (стор. 164—174), виклад євангельського оповідання про страшний суд, без апокрифічних деталів.

18. Казаня в недѣлю сиропустную (стор. 174—183), про значення посту.

19. В суботу перъвую свят. поста памят творим святаго Феодора Тирона (стор. 183—191), звісне апокрифічне оповідання про св. Теодора Тирона і змія, надруковане Тихонравовим з рукопису Троїцько-Сергієвої лаври XVI в. («Пам'ятники», II, 93—99), пор. дод. IV, ч. 27.

20. В недѣлю первую святаго поста поученіе иже во святых отца нашего Іоана Златоустаго (стор. 191—199), про значення посту.

21. В неделю 2 поста поученіє ко християном иже во святых отца нашего Іоана Златоустаго (стор. 200—205), про піст і стояння в церкві, пор. дод. IV, ч. 29.

22. Поученіє в недлѣю крестопоклонную (стор. 205—216), про значення і силу хреста, оповідання про перехід жидів через Червоне море і дальші пригоди в пустині, подібне до того, яке надруковано з рукопису Ст. Теслевцевого в першім томі «Пам'яток», стор. 251—254. Тут оповідання повніше, ніж у дефектнім рукописі Теслевцевого. Пор. дод. IV, ч. 30.

23. В недѣлю четвертую святого поста (стор. 217—220) про значення посту і покути. Між іншим читаємо тут: «Ниневітяне ся постили сами и дѣти не сали 3 дни персій материй своих, и скотом пасти не давали. Коли ся мѣсто их хотѣло запасти из ными за их великій грѣх, Іона-пророк проповѣдал им погибел их. А почувши сам цар ныневицкій разореніе вѣчное, устал сам со престола своего царского, извер шати дорогіи ис тѣла своего и взяв верету на себе и сѣв на пепѣл и сѣдѣв молячи ся богу небесному. Там быв крик великій, а плач ревній, и отпустив им бог грѣхи их, видячи их покору добрую».

24. В недѣлю 5 святого поста поученіє (стор. 221—224), приготування до страстей Христових.

25. Слово в суботу Лазареву (стор. 224—230), про воскресення Лазаря, без апокрифічних додатків.

26. В неділю цвѣтную, євангеліе от Мафтея зачало 83 (стор. 230—239), символічний виклад Ісусового в'їзду до Єрусалима і проповідь проти недовірства, пор. дод. IV, ч. 33.

27. Во святій великій четверток. Слово святого отца нашего Євсевія о сошествіи во ад Іоана Предитечи (стор. 240—265), надруковане мною з копії майже дослівно згідної, з рукопису Ст. Теслевцевого, в другім томі «Пам'яток», стор. 317—327. Один уступ із отсеї копії, про покарання жидів за Ісусову кров, передрукований мною там же, стор. 338—339.

28. Казаня на воскресеніе Христово (стор. 265—273), із згідної копії Ст. Теслевцевого надруковано мною в другім томі «Пам'яток», стор. 327—331.

29. Казаня на вознесеніе Христово (стор. 273—281), надруковано мною із отсего рукопису там же, стор. 331—334.

30. Казаня на сошествіе святого духа. Дуже близький до сього текст є також у Ст. Теслевцевого, дод. IV, ч. 40.

Характерне в обох сих казаннях вставлене оповідання про лицарів Григорія Болшевича і Габріеля Волотовича і про душу одного з них, що під час сну в виді миші вибігає у нього з рота, бігає по лісі і в дуплі одного дерева знаходить скарб. Се оповідання взято з якоїсь західноєвропейської версії і в середніх віках ввійшло в склад епосу про Карла Великого*.

31. Казаня о святой тройци, яко ся бог Аврааму показа у дуба амаврійского (стор. 296—312), оповідання про гостинність Авраамову, про трьох подорожніх, про зарізане теля, що ожило по обіді, про знівечення Содоми, про Лота, його гріх і покуту, в кінці про Агару і Ізмаїла та їх потомків. Текст, дуже близький до сього, надрукований мною з рукопису Ст. Теслевцевого в першім томі «Пам'яток», стор. 330—334, пор. дод. IV, 41.

32. Казаня на рождество святого Іоана Предотечи и Крестителя господня (стор. 312—323). Оповідання згідне майже дослівно з тим, що надруковане з рукопису Ст. Теслевцевого в другім томі «Пам'яток», стор. 103—108, пор. дод. IV, 38.

33. Казаня на святых верховных апостол Петра и Павла (стор. 323—341). Основа взята майже виключно з апостольських «Діянній», з виємком оповідання про боротьбу Петра з Симоном-волхвом, основаного на апокрифічнім оповіданні про сю тему. Майже такий самий текст є і в рукописі Ст. Теслевцевого, дод. IV, ч. 39.

34. Казаня на святого пророка Иліи (стор. 341—358), основане в переважній части на святім письмі, з деякими апокрифічними додатками (про ниву, що одного дня засіяна, того ж дня зійшла і дозріла, про смерть Єзабелі); текст майже дослівно такий самий з рукопису Ст. Теслевцевого надруковано в першім томі «Пам'яток», стор. 296—303, пор. дод. IV, 48.

35. Казаня на святого великомученика Пантелимона (стор. 359—363), популярний переповід мінейної статті, пор. дод. IV, ч. 49; долішня часть картки 359—360, яких 7 рядків, видерта.

36. Казаня на преображеніе господа нашего Ісуса Христа (стор. 363—373), перенетично-догматичного змісту.

37. Сказаніе о Мойсею, ка[ко] ся родил и в которое время и яково ся годовал и як вивѣл жиди из Єгипту (стор. 373—391). Оповідання в головному згідне з тим, яке з дефектного рукопису Ст. Теслевцевого надруковано

мною в першім томі «Пам'яток», стор. 245—251, пор. дод. IV, 54.

38. Слово о святом Авраамѣ, єгда яви ся єму архистратиг Михаил (стор. 392—401). Се звісний апокриф, про смерть Авраама, надрукований Тихонравовим з рукопису Троїцько-Сергієвої лаври, XVI в. («Пам'ятники», I, стор. 79—90), тільки в отсій копії він значно вкорочений.

39. Казаня на успеніе пресвятия богородица (стор. 402—410), популярно переповіджений апокриф про смерть богородиці, приписаного святому Іванові Богослову, надрукований із отсего рукопису в другім томі «Пам'яток», стор. 390—394. Кінця бракує.

Щодо мови сього рукопису, то вона, як показують подані проби, в головному народна, з невеликими примішками церковщини; примішки угроруського діалекту рідші, ніж у рукописі Ст. Теслевцевого, ще рідші мадярські слова; натомість є декуди полонізми, знак, що автор тих писань черпав із польських джерел, котрих він зрештою ніде не цитує. Щодо правопису, то він принципіально фонетичний. Хоча писець і вживає **ы**, **ѣ**, але звичайно неправильно, особливо **ы**: різниця між **ы**, **и**, **і** у нього зовсім не існує, хіба тільки, що **ы** ніде не кладеться на початку слова. Інтересна предилекція нашого писця вживати **ы** після **н**, чи треба, чи не треба,— аналогічна до предилекції писця рукопису Ст. Теслевцевого, вживати **ы** після **ж** і **р**. З **ъ** і **ь** бачимо в отсьому рукописі дивні переверти. Один писець (пригадую, що рукопис писаний кількома руками) уживає тільки одного, а другий тільки другого знака; коли в одних статтях ми читаємо звичайно *ест*, *милост*, *пишет* і т. ін., то в інших знаходимо не тільки *єсть*, *тылько*, але також *даль*, *просиль*, *просять*, *вечерь*, *онь* і т. ін. Як бачимо, і тут живе почуття вартості тих знаків затратилося і писарі вживали їх по якому власному правилу.

VI. РУКОПИС ІЗ с. ЛІТМАНОВОЇ А

Рукопис писаний на сірім гладкім папері в початку XVIII в. в 4-ку, одною рукою, без кіноварі, з захованою старою пагінацією, що числить картки і йде з деякими прогалинами від 1—218. Деякі картки, повиривані з середини, з пообриваними рогами заховалися і потроху заповнюють прогалини. Рукопис належав у 1847 р., як видно з приписів на маргінесі олівцем, до селянина Глин-

ського в селі Літмановій на Спішу, в західній часті північної Угорщини і заховався в його сім'ї дотепер. Деякі статті в тім рукописі писані церковною мовою, переважна часть народною з невеличкими слідами діалекту. Ось його зміст:

1. Житіе и мученіе святых безсребник и чудотворец Христовых Козмы и Даміана (стор. 1—7).

2. На день собору святого архаггела Михаила казаня (стор. 7—17), пор. дод. IV, ч. 10.

3. На день воведенія в церков пресв. владычици нашея богородици (стор. 17—20).

4. Житіе святого апостола Андрея первозваннаго (стор. 21—30). Тут у рукописі прогалина. По карті 15 іде 25 з закінченням якоїсь статті.

5. Житіе святого Алексея человѣка божія (стор. 31—48), пор. дод. IV, ч. 44.

6. Слово в день святых младенец 40 000 от Ірода царя в Вифлеомѣ избіенных (стор. 48—55), пор. дод. IV, ч. 17.

7. Житіе иже в святых отца нашего Василія Великаго (стор. 55—62), без кінця. Далі прогалина, по к. 40 старої нум. наступає правдоподібно 44.

8. [Святых 40 мученик], без початку і кінця (стор. 63—70), пор. дод. IV, ч. 43.

9. Житіе и мученіе святои великомученицы Варвары (стор. 70—73), пор. дод. II, ч. 59; IV, ч. 12.

10. Житіе преподобнаго отца нашего Саввы общему житію наставника (стор. 73—79).

11. Приповѣсти розмаитыи о святых (стор. 80), без кінця. Між стор. 80 і 81 нової пагінації бракує картки рукопису.

12. На спасенную страсть господа-бога спаса нашего (стор. 81—97), пор. дод IV, ч. 65.

13. На праздник самого спасителя Христа или пресвятой богородици то в такій сенс можеш предмову учинити (стор. 98).

14. На праздник въскресенія Ісус Христова (стор. 99—105).

15. Приповѣсть, албо и поученіе о зрадѣ и о насилію яко панове дѣют и укривджают подданых своих и людей убогих (стор. 105—111), оповідання про старосту Мисимаха і підданого Гвідона, що терпів від старости різні кривди, доки в кінці цар не довідався про все і не покарав старосту; оповідання досить безбарвне, виглядає як поспішно зроблений витяг із якоїсь більшої цілості. Стор. 112 порожня.

16. Извѣстіє о чтнѣм древѣ креста святого, на нем же Христос распят бысть (стор. 113—121), звісна легенда про хрестове дерево (пор. «Пам'ятки», II, 242—246), церковною мовою.

17. О Мойсеи пророцѣ (стор. 122—186), коротко переповіджена біблійна історія від уродження Мойсея до кінця книги Суддів, головно на основі біблійних книг, але із деякими апокрифічними додатками. Особливої уваги заслуговує останній уступ, де говориться про вигублення племені Веніямінового із-за знасилуваної жінки (Суд. XIX—XXI) і кінчиться ось як: «Тых всѣх до наименшого выбили, толко дѣвок их зоставили, абы сѣмя Веніяминово, єсли би где зостал якый потомок єго, потом воскресили. Которых знайшлося по немалом часѣ 600 тым иж недоставало на 200 дѣвок, позволили им в свята на танцѣх дѣвки хапати и за жены мѣты. Того звычаю и горняци научили ся; треба их яко Веніяминовых потомков карати».

18. О премудром Саломонѣ (стор. 186—196), на основі Біблії.

19. Приклад о пожитках и опатрности вшитких речах (стор. 197—200). Варлаамова притча про однорічного царя в досить цікавій редакції, з викладом.

20. Притчи розличных бытій: притча о неситых житопродавцах (стор. 201—203), із житія св. Спиридона, по-церковному.

21. Притча о милостыни царя Іраклія (стор. 203—204), по-церковному.

22. Притча о трех другах (стор. 204—207), із «Варлаама і Йоасафа», по-церковному.

23. Притча о двох рабѣх (стор. 207—212). Зміст притчі такий: два раби розгнівали пана, і він вислав їх геть від себе на кілька літ. Один, відійшовши на чужину, збудував дім, заложив хазяйство і розбагатів, другий, найнявся у золотаря з тим, що коли пан пришле по нього, аби за його роботу дав йому золотий вінець. По кількох роках пан посилає по своїх рабів: той, що був багачем, покидає все і йде голіруч, другий несе на голові золотий вінець і знаходить ласку у пана. Далі йде проповідницький виклад притчі.

24. Притча о купнѣ с богом (стор. 212—214). Муж «єлин» за намовою жінки-християнки давав милостиню вбогим з тим, що дає се християнському богу. Коли ж їм не стало що їсти, іде до церкви, щоб бог їм віддав, знаходить срібну монету, за неї купує рибу, а в ній знаходить дорогий камінь.

Се, очевидно, та сама притча, якої закінчення заховалося в рукописі Ст. Теслевцевого, пор. дод. IV, ч. 67.

25. Притча от Патерика о пѣніи церковном (стор. 214—217), звісна тема Шіллерової балади «Der Gang in den Eisenhammer», паралелі див: O e s t e r l e y. Gesta Roman, ч. 283 і стор. 749.

26. Притча 200. Євсевія о купцѣ богобоязливом (стор. 218—220). Купець сидить у тюрмі за довги; якийсь багач хоче взяти його жінку на блуд і обіцюється за се викупити його, але купець не пристає. Се бачачи, розбійник, що сидів у тюрмі разом з купцем, відкриває йому, де має закопане золото, і купець сплачує свій довг.

27. Притча о правдѣ и о кривдѣ (стор. 221—225), в формі притчі оповідана казка про те, як товариш товаришеві в дорозі за шматок хліба вибрав очі, як сліпий підслухав розмову чортів і прийшов до здоров'я і великого маєтку, а другий через свою захланність пропав (пор. «Етнографічний збірник», I, 69—76).

28. Історія о Мелхиседеци иже єст неродословень (стор. 228—229), між стор. 228 і 229 брак картки.

29. Приповѣсть о сваволых людех (стор. 229—231), на марг. приписано: «Александер єпископ в традиціях своих».

30. Притча о невиннѣм на смерт осужденном (стор. 231—233), на марг. дописано: «Люцій Маринес Пин[еро] о речех гиспанских глава остатна».

31. О невинности святого Іоанна Дамаскіна (стор. 233), на марг. приписано: «Іоан патріарх Іерусал. в житіи єго». Пор. дод. IV, ч. 13.

32. О созданіи мирстѣм, от Бытія главы 1-выя (стор. 233—250), без кінця, церковною мовою.

33. Кроники розличных бытій, иж[е] бысть и єсть богом созданна на всем свѣтѣ. О раю земном (стор. 241—253) — переповіджена уся перша частина кн. Битія аж до збудування Вавілонської вежі, з апокрифічними додатками народною мовою.

34. О дивных народѣх людій (стор. 254—257), із якоїсь середньовікової космографії.

35. О Авраамѣ (стор. 257—278), оповідання про Авраама і Ісаака на основі Біблії, нар. мовою.

36. О Іосифѣ сыну Іакововом (стор. 278—294).

37. Поученіє святого Іоанна Златоустаго к вѣрным (стор. 295—299), нар. мовою.

38. Слово святого Василія о дѣлателех добрых и о лѣнивых (стор. 299—303), по-церковному.

39. Слово святых отец о піяницах (стор. 303—306), по-церковному.

40. Слово святых апостол о святом постѣ (стор. 306—311), нар. мовою, зміст не має нічого спільного зо св. апостолами. Між стор. 310 і 311 брак двох карток.

41. Слово святого Іоана Златоустаго о глаголющих яко нѣсть грѣшным муки (стор. 311—316), нар. мовою.

42. Слово святого Іоанна Златоустаго о собирающих многая богатства (стор. 317—325), нар. мовою.

43. Слово святого Генадія патріархи вселенского душеполезное (стор. 325—330), церковною мовою.

44. Слово святого Іоанна Златоустаго о милостыни душеполезное (стор. 331—332), без кінця, церковною мовою.

VII. РУКОПИС ІЗ С. ЛІТМАНОВОЇ Б

Притулений до попереднього і разом з ним дістався до нас другий рукопис, а властиво шматок рукопису, писаний у XVIII в. в 4-ку, на відмінним від попереднього, сірім бібулястім папері, відмінним, також одним почерком, заокругленим полууставом трохи зближеним до скоропису. Рукопис заховався дуже лихо, роги карток зотліли, пообдирані, всередині прогалини, декуди вирізано части карток. Рукопис мав також стару (арабську) пагінацію, що числила картки, але з неї лиш де-де лишилися сліди; остання з захованих тепер карток має ч. 83, але всіх захованих карток маємо тепер лише 36. Рукопис зложений увесь народною мовою. Ось його зміст:

1. [Слово на стрѣтеніе Христово], стор. 1—4, без початку.

2. Мѣсяца марта дня 25 на благовѣщеніе пресвят. владычица нашея богородици и присно дѣвы Маріи. Євангелія Лук., зач. 3 (стор. 4—10); по стороні 4 і по стор. 8 бракує мб. по одній картці.

3. Житіе и мученіе святого великомученика и побѣдоносца Христова Георгія, иже пострада в царство Деоклитіяна в лѣто 280 мѣсяця апріля 23 дня (стор. 10—17), пор. IV, 45.

4. Чудо бывшее святого мученика Христова Георгія о дѣвици юже избави от змія в жытіи своем (стор. 17—19), всередині брак картки. Пор. IV, 46.

5. Мѣсяця ануарія 24 дня. Казаніе о жытіи честнаго пророка и предтечи и крестителя господня Іоанна (стор. 19—25).

6. Мѣсяця іунія 29 дня. Жытіе святых верховных апостол Петра и Павла, пострадавших в Римѣ в время Нерона царя в лѣто 69 (ст. 25—42).

7. О Тибетѣ или о новознайденом свѣтѣ в Азіи, западней части свѣта (стор. 42—50). Се не реляція про дійсне географічне відкриття, а тільки переробка дуже популярної в Західній Європі від XIII в. легенди про Попа Івана і його ідеальну державу*.

8. В недѣлю пяту святого велик. поста, єванг. Мар. святого, зач. 47 (стор. 51—57), проповідь без кінця.

9. Слово о рождествѣ Ісус Христовѣ (стор. 57—62), надруковано, «Пам'ятки», II, 415—417.

10. Слово святѣйшого патріярхи Терентія в Цариградѣ (стор. 62—68), оповідання про жида, що хотів отруїти патріарха Терентія, і про чудо, яке сталося при тім.

11. Слово патріархи о покутѣ, як єст человѣкови грѣшному покута пожыточная (ст. 68—72), оповідання про св. Антонія-пустинника, без кінця.

Найважніше в тім рукописі те, що вже піднесено в увазі до передрукованого відси тексту («Пам'ятки», II, 417—418) і що видно особливо зо статті під ч. 7, се його перехідне становище між східними й західними, польськими а, може, й словацькими джерелами. Із сього погляду сей рукопис варт пильної уваги.

VIII. РУКОПИС О. ТЕОДОРА ПОПОВИЧА ТУХЛЯНСЬКОГО

Так називаю сей рукопис на основі підпису його властителя а, може, й автора, що знаходиться на маргінесі. Рукопис, що знаходиться в бібліотеці Оссолінських у Львові під ч. 2189, написаний коло 1750 р. Се книжечка в новішій оправі, малої 8-ки, добре захована, писана в головній часті одною рукою; кілька лиш карток писано двома іншими руками. Письмо дрібне, полууставне, але заокруглене і дуже близьке до скоропису; кіноварі не вживано ніде, так само нема ніяких оздоб ані рисунків. На сей рукопис звернув увагу уперве проф. Макушев*, що 1881 р. описав його і передрукував більшу часть його змісту в «Журнале Министерства нар. просвещения». В 1884 р. др. Ом. Ка-

литовський подав його опис, хоч і недокладний, у «Зорі» (ст. 65), де й передрукував одну статтю з нього т. зв. «Книгу звѣздочетства», а деякі інші часті, в «Бібліотеці «Зорі» п. з. «Матеріали до руської літератури апокрифічної». Частину того матеріалу передрукував потім я в обох томах «Пам'яток», а віршу п. з. «Пѣснь о свѣтѣ» видав я з невеличким поясненням 1889 р. в «Киевской старине» (за март, стор. 741—744). Подаю тут докладний опис змісту сього рукопису:

1. Книга звѣздочетства (ст. 1—11), надрукована д-ром Калитовським з невеличкою студією у «Зорі» 1884, ст. 66, 73—75.

2. Проразумѣніе от болезний (стор. 11—14), стаття окрема від попередньої, не надрукована д-ром Калитовським і навіть якось не завважена ним.

3. Пѣснь о свѣтѣ (стор. 15—18). О. Петрушевич («Сводная летопись с 1772 до 1800 года», Львов, 1889, ст. 103) звернув увагу на те, що початкові букви кожної строфи сеї вірші творять акростих, що дає назву її автора — Александер Падалський. О. Петрушевич бачив сю віршу в збірці пісень і віршів, списаній у Львові 1777—78 Дмитром Левковським, автором кількох церковних пісень, поміщених у почаївськім «Богогласнику». Рукопис Левковського має бути в капітульній бібліотеці в Перемишлі, а вірша Падалського має там титул «Пѣснь о плачливом станѣ нищаго студента». Уважаючи сю віршу одною з кращих пам'яток нашого віршування в XVIII в., особливо на нашій території, а надто з огляду на її популярність у наших горах, я друкую її тут у цілості. Про її популярність свідчить факт, що до нас дійшло кілька її копій. Крім згаданої копії Левковського з р. 1778 і копії Т. Поповича з 1751 р. я одержав від о. М. Зубрицького ще одну її копію, зроблену, судячи по папері і письмі, також іще в XVIII в. десь у горах коло Турки і знайдену у одного селянина в Мшанци Старомісського пов. (ближче до Турки, ніж до Старого міста). Ся копія передає не всю віршу, але вона цікава тим, що надала їй більше закраски місцевого гірського діалекту, ніж копія Поповича. Друкую тут віршу на основі Тухольської копії, поправляючи в тексті ті початкові слова строф, де з вини копіїстів попсовано акростих і подаючи в нотах відміни з мшанецької копії. Титул даю з копії Левковського.

ПѢСНЬ О ПЛАЧЛИВОМ СТАНѢ НИЩАГО СТУДЕНТА[1]

1 А хто ж на сем свѣтѣ без долѣ вродил ся[2],
тому свѣтъ марне[3] як колом[4] точил ся;
лѣта плинут марне[5], як бистрие рѣки,
часи молодие як з дожджу потоки,
все то[6] марне минает.

2 Луче[7] би ся било в свѣтѣ[8] не родити,
нѣжели на свѣтѣ бездолному жити;
албо вродивши ся скоро в землю гнити[9],
жеби[10] недолго в свѣтѣ бездолному жити,
нехай жалю не буде.

3 Ой доле[11] моя, где ти в той час била,
коли моя мати мене породила,
же мя тепер в свѣтѣ[12] нѣ в чѣм не ратуеш,
а ти гуляєш, кому но ти служиш[13],
а я бѣдный на свѣтѣ.

4 Куди оберну ся, не маю радости,
тилко в очах слези, а в серцу жалости;
вийду межи люди[14], стану та думаю,
що люде гуляют, як риби в Дунаю,—
ой[15] тяжкий мой жалю!

5 Сам же я не знаю, що маю чинити,
як мѣнѣ на свѣтѣ бездолному[16] жити.
Коли би мнѣ крила орловие[17] мати,
полетѣл би я где своей долѣ шукати[18]
а в чужие сторони[19].

6 А[20] свѣте ж мой красний, ти щастом [sic!] голдуеш,
однаго минаеш[21], другому даруеш;
иніх людей садиш в дорогие шати[22],
а иніх садиш в пошерпанѣ лати[23],
рани сердцу завдаеш.

---

[1]Мшан. титул: «Пѣснь о марности свѣта», [2]родив ся, [3]марнѣ, [4]кола, [5]плинут, [6]ся, [7]лѣпше, [8]нигде, [9]пѣти, [10]аби, [11]Ах долеж, [12]нигде, [13]тилко той гуляет, кому ти голдуеш, [14]медже людій, [15]ах, [16]мѣзерному [17]орловыѣ, [18]полетѣл бым долѣ где своей шукати, [19]а в чуджинѣ сторонѣ, [20]Ах, [21]минаш, [22]в дорогих палацах, [23]в старейки лѣта.

7 Нѣхто чоловѣка в нещастю не знае,
як на собѣ сукней богатих[1] не мае;
хотяй би йон бил[2] и чесного рода,
як не маш в кишени, то певна незгода,
хоч би бил намудрѣшший.

8 Де[3] ся чоловѣку в нещастю подѣти,
до кого он мает главу приклоніти?[4]
хто собѣ[5] панует, а не поратує,
не тилко чужина, але и родина
в нещасной годинѣ.

9 Ест[6] такии люде, що нендзи не знают,
вродивши ся в щастю, в щасцю[7] умирают,
а иншиі й з роду фортуни не мают,
хоч найболше жиют, роскошей не знают
аж до смерти своеи.

10 Рожние люди мови о мѣзернѣм мают,
котории нендзи на свѣтѣ не знают:[8]
коли прийде убогий где меже богатѣ[9],
зараз єден з другим почнут ся зглядати,
в кождом словѣ осуждати.

11 Пишов би мѣзерний[10] фортуни шукати
а в якой она сторонѣ, коли би єй[11] знати!
Ачей же коли у мене фортуна буде[12],
в той час мене знати всюгда будут люде,
где тилко ся поверну.

12 Ах доле ж моя, доле, чем мя ти минаеш,
а иніх людей в свѣтѣ спомагаеш?
Тилко мене мѣзерного в свѣтѣ не ратуеш,
мѣсяца едного [мѣнѣ] не послужиш?
За вѣк би мѣнѣ стало[13].

13 Да вшиткож тое[14] фортуна справует:
кому она служит, той завше панует;

---

[1]мѣзерних, [2]а хоцяй же бы был, [3]Поп. і Мшан. «Где», але акростих вимагає: «де», [4]свой жал уносити, [5]Хоць инный, [6]Поп. і Мшан. «сут», [7]в том же, [8]которыи в свѣтѣ в щасцю оплывают, [9]медже богатых, [10]Пѣду я бѣдный, [11]мнѣ, [12]Як в мене фортуна мѣзерного буде, [13]Сеї строфи в Мшан. нема, [14]А! всеж бо тое.

кто фортуну мает, в каждого бивает[1],
а на мѣзерного як звѣр поглядает,
в каждом словѣ осуждает[2].

14 A[3] szczoż za uticha w switi czełowiku,
Коли марне тратит лѣта сего свѣта?[4]
Ачей же коли сам бог що ударует[5],
же ся надомною коли измилует[6],
в нещасной годинѣ[7].

15 Ласка то все бога[8] усѣм тим керуе,
же[9] ся з надомною коли так[10] змилуе;
коли мѣнѣ схоче и сам бог що дати[11],
не даст надомною так барзо згаржати[12]
в нещастливой годинѣ.

16 Смутне мое сердце нѣгди ся не втѣшит,
тилко нѣби все жал тяжкий барзо зносит[13],
немаш жадной хвилѣ, жеб мнѣ послужило,
жеб ся мое сердце хоч на час втѣшило,—
за[14] вѣк би мѣнѣ стало.

17 Кирвавие слези з очей моих текут,
хоч би на еден час, [и] то не престанут;
плачут мои очи, сердцем моим тужу,
же я нѣ вѣд кого щирости не вижу...
Як мѣнѣ не тужити?[15]

18 И едного немаш, жеби бил мнѣ щирий[16],
жеби мя потѣшил[17] в нещасной годинѣ;
сам же я не знаю, що чинити[18] маю?
Жаль свой износити[19], би мя мог втѣшити
в нещасливой годинѣ.

19 Измилуй ся боже, до тебе волаю,
тилко в тобѣ едном всю надѣю маю.
Боже з високости, не дай.... жалости
мѣнѣ мѣзерному, в свѣтѣ нещасному,
на вѣк тя будем хвалити. Амен.

---

[1]кажди го витае, [2]еще наругает ся, [3]Да, [4]вѣку, [5]Чи то минѣ то сам бог взичае, [6]так велмѣ здѣвает, [7]нещаслива година. Далі в Мш. іде стр. 18, [8]Ласкавый єст бог в небѣ, [9]Чей, [10]Бог, [11]Ах! минѣ господ и хощет что дати, [12]вельмѣ здивати, [13]тилко на собѣ все жаль тяжкый носит, [14]за весь, [15]Ся строфа у Мшан. vac. [16]Що бы мнѣ зичливый, [17]порадив, [18]до кого я, [19]вѣносити.

Мшанецька копія, з якої виписано варіанти, се великий піваркуш сірого, грубого паперу, записаний з одного боку зовсім полууставним виразним письмом; вірші йдуть per extensum[1], тільки кожна строфа починається a capite[2] і має порядкове число (кирильське). Всіх строф 16. Внизу на оборотній стороні підпис: «Coram me Eliasz Demianoski mp. Administrator woytostwa Groziowskiego, candydat Groziowski[3]. Грозьова, село сусіднє з Мшанцем, але що значить отся урядова корамізація на вірші — не розумію. Зрештою Мшанецька копія, як бачимо, в многих місцях краще заховала первісний текст, ніж Тухлянська.

4. Казаня на рождество Христово (стор. 19—51). Казання зложено з трьох частей, а поодинокі часті мають ще менші відділи під окремими титулами. І так на стор. 26 маємо: «Част втораа того ж казаня о явшей ся звѣздѣ і о чудѣ бившем в Персидѣ»; стор. 27: «Зде позоставівши повѣст персидскую і тіх трех кролей начнем казаня о предівном і невімовном рождествѣ Христовом»; стор. 40: «О звѣздѣ, которую маєт пресвятая богородица на собѣ и что ся на ней значат три звѣзды»; стор. 44; «Част третая тогож казаня о тои звѣздѣ, которая привела трех кролей из перскои далекои крайні на поклоненіе Христу новорожденному царю и о богинѣ перскои Уриі»; стор. 47: «Отход оних трех крулеи от Персиды до Іерусалиму». Див. Калитовский, стор. 9—21; «Пам'ятки», I, 260—263; «Пам'ятки», II, 13—18, 117—123, 337—338.

5. Казане на собор пресвятои богородици или по рождествѣ Христовѣ в неделю и на святых младенец избієнних от Ірода-царя (стор. 51—57), друковано — Калитовский. Материалы, 22—25; «Пам'ятки», II, 143—146.

6. Казаня на богоявленіе господне (стор. 57—72), друковано — Калитовский, 25—32; «Пам'ятки», II, 184—191.

7. История о женѣ Мандонѣ царици безбожной и бестиялной (стор. 72—79), друковано — Калитовский, 35—38.

8. Повѣсть о трех юношах царех, братиях родних (стор. 80—84), друковано — Калитовский, 39—41.

---

[1] В широкому розумінні (*лат.*).— *Ред.* [2] З голови (*лат.*).— *Ред.* [3] Дочкам Еліаш Дем'яновський, адміністратор Грозьовського війтівства, кандидат Грозьовський (*польськ.*)— *Ред.*

9. Рация о цари Михайлѣ, како будет царем тритцят лѣт (стор. 84—90), друковано — Калитовский, 41—44.

10. О царствѣ Антихристовѣ и днех послѣдних (стор. 90—94), друковано — Калитовский, 44—46.

11. Слово о єдиной девіци пустиножителніци, которая била у пустини чотиридесят лѣт, родом била от велеатинской землѣ из села Єнома, дочка отца Феодора селянина (стор. 94—102), без кінця, переробка оповідання про Марію Єгипетську.

12. Modlitwy nabożne z różnych mieysc y książek dla pożytku zbawiennego skompendiowane (стор. 103—148).

13. Повѣст о чловеци и смерти (стор. 149—161).

14. Pieśń nabożna polska (стор. 162), inc. Zniewalasz moy Jezu do żalu.

15. Oratia nativitatis Christi (стор. 163—164), inc. Wesoły to dzień, wesoła to nowina.

16. Pieśń wielkopostna (стор. 164), inc. Stała matka boleściwa, без кінця.

17. Наука о пчелах святого Зосима, кто их хощет плодити, так чинити потреба (стор. 165—167), надруковано — Калитовский, 49—50.

18. Nauka o szczupaci (стор. 167—170), надруковано — Калитовский, 50—53.

19. Modlitwa iehda roiewe vtikaiut (стор. 171—172), надруковано — Калитовский, 53—54.

20. Молитва от уроков над пчелами (стор. 172), надруковано — Калитовский, 54.

21. Без окремого титулу ще одна статейка про пчоли (стор. 173), надруковано — Калитовский, 54.

22. Nayszliachetnieysza, Nayprzenaydostoynieysza (стор. 174), під сим польським титулом подана руська вірша (з акростихом, «Яков Я»); передруковую її в цілості:

Яко богом предизбранную
матер дѣву прекрасную,
Херувим славнѣишую,
Серафим чеснѣишую,
превишшую аггел
и всѣх и архангел
достоино єст всегда славити,
бы нас могла избавити
от наглои смерти.

Ко ней бо кто прибѣгает,
а на помощ єи призивает,

той будет збавленний
от вѣчной геенни,
от всякаго студа
в ден божого суда;
не взискаеш,
не взалкаеш,—
нескончона
в небѣ корона
во горнем Сионѣ.

Она бо єст воевода
християнскаго народа,
красная царица,
мати владичица;
усим дает присно
дари независно,
исцѣляет,
просвѣщает
неомилно,
леч изобилно
всѣм благодарствует.

В ден пришествия Христова
предстати тогда готова,
чесним си покровом,
своим омофором
люди покривати,
о божая мати!
Бо с вибранна
чистая паниа,
дѣво, мати
благодати,
даждь нам взирати.

Явственна сына твоего,
пана и бога иашего,
во троици славима,
всѣм непостижима,
и от архангел всегда славима.
Где сут святих лик собори
и архангелские хори,
намь возиграйте!

На стор. 19 під титулом підписано: «W roku 1756 miesionca marca d. 18». На стор. 50 на бічнім марг. підпис здовж сторінки: «Syia xionżeczka Teodora Popowicza Tuchliąskiego, d. 20 augustis 1751»; такий же підпис, тільки без дати, є й на стор. 66.

IX. РУКОПИС ПАВЛА КУЗИКЕВИЧА

Сей рукопис, зладжений коло половини XVIII в., називаю так по його властителю, що підписався на маргінесі. Се книжечка малої 8-ки сірого паперу, значно зачитана і декуди пошарпана, без початку і кінця та й з прогалинами всередині. Заховалося досі 180 карток у старій, трухлявій, шкіряній оправі, яку тепер заступлено новою, тривкішою. Донедавна рукопис зберігався в селянській хаті в с. Грушові Самбірського пов., відки учитель Горуцький прислав його в дарі до бібліотеки «Просвіти» у Львові. Текст писаний одною рукою, досить старанно, полууставом, без кіноварі. Рукопис містить:

1. Кінець оповідання про Антихриста і кінець світу (стор. 1—16).

2. Глава 31 о отверженіи себе (стор. 16—32). Між стор. 20 і 21 брак двох карток, так само між 24 і 25 і брак кінця статті, що дає виклад на євангельські слова: «Аще кто хощет по мнѣ ити, да отвержет ся себе», писаний церковною мовою.

3. Част 1 о крестѣ господнимь,— казаня, де зразу згадано про смерть Ісуса, потім подано виклад символіки хреста.

Част 2 яко крест єст глупство [й демо]ном погибелный (стор. 42—54), полеміка з тими, що вважають хрест знаком ганьби, і оповідання про війну Константина з Максентієм.

Част 3 о крестѣ господни яко от Персиды принесе ся (стор. 53—70), про війну Гераклія з персами. На стор. 53 на марг. внизу підпис: «Jan Bielecki», на стор. 63: «Pawel Kuzikiewicz», на стор. 64: «Ta xiąszka Pawła Kuzikiewicza»[1], на стор. 65: «Kto tę xiąszkę ukradnie, temu ręka odpadnie»[2].

4. Поученіе на преставленіе святого євангелиста Іоанна Богослова избранно от житія єго (стор. 71—102), оповідання в початку основане на євангелії, а далі на псевдо-Прохорі. На стор. 97—102 на марг. внизу йде ось який запис: «Ja jestem dobrze uczony człowiek y mnię wszyscy xięża kochaią, ciebie Jendrzeiu Łysyku nicht nie kocha, ponieważ ty iesteś głupy bardzo y nie chcesz się uczyć y iesteś

---

[1] Ця книжка Павла Кузикевича (*польськ.*).— *Ред.*

[2] Хто цю книжку вкраде, тому рука відпаде (*польськ.*).— *Ред.*

bardzo chytry iak lis. Chodź ze mną do szkoły zawsze, to nie będziesz takim. Skończyło się»[1].

5. Поученіе на рождество пресвятои богородици (стор. 103—122), друковано «Пам'ятки», II, 53—57. На стор. 103—104 внизу на марг. підпис: «Jan Bielecki tę xiąszkę pisał roku 1821»[2]; на стор. 107—110: «I tak to powiadam: kto tę xiąszkę wkradnie, temu ręka odpadnie; y ieszcze to mało ręka, ale także y noga, to surowo nakazuię, bo nareszcie y głowa odpadnie»[3].

6. Част 1 о смерти Іоанновѣ, яко велики грѣх цузолство і о злости женской (стор. 123—133), оповідано на основі євангелія про смерть Івана Хрестителя.

7. О женах злых (стор. 133—142), здається, часть друга попереднього казання, але подана під окремим титулом як окрема цілість. На стор. 142 під текстом ось який запис: «Roku 1809 w iesieni pszenica była po zł. pol. 72, żyto po złt. 56, jęczmień po złt. 40, owies po złt. 28».

8. Поученіе в нед. 30 євангеліе Лук. зач. 91 (стор. 143—151), проповідь без оповідання.

9. Поученіе в нед. сыропусную, євангеліе Мафт. зач. 17, наука (стор. 152—160). На стор. 160 внизу знов підпис пізнішого властителя: «Jan Bielecki iego ta xiążka».

10. Слово о откровении мук, єгда ходила пресвятая богородица з Михаилом, где мучит ся род христіанскій (стор. 161—179). На стор. 179 під текстом дописано: «В року дни 366, а часов 8760. 1790 godzin w roku». На стор. 180 написано іншою рукою зазначення погоди в падолисті і грудні, але не звісно якого року, по-руськи латинськими буквами: «Misiaca noemwria dnia 12 snih perszyy raz napadaw y w horach snih upaw tohdy; 13 pohoda y moroz wełykyy wes den» і т. д.

11. Чудо великомуч. Георгія. Слишите братіе й други, повѣм вам чудо святого Георгія, что сотвори во житіи своем (стор. 181—188). Пор. дод. IV, 46 і VII, 4. На стор. 183 внизу підписано: «Ta xiążka Pawła Kuzykiewicza».

---

[1] Я дуже вчена людина, і мене люблять усі ксьондзи, тебе, Єнджей Лисик, ніхто не любить, тому що ти дуже дурний і не хочеш вчитися, і дуже хитрий, як лис. Ходи завжди зі мною до школи, то не будеш таким. На цьому кінець (*польськ.*).— *Ред.*

[2] Ян Белецький писав цю книжку року 1821 (*польськ.*).— *Ред.*

[3] І так оце скажу: хто цю книжку вкраде, тому відпаде рука, і це ще мало, рука, але й нога, це суворо наказую, бо зрештою і голова відпаде (*польськ.*).— *Ред.*

12. Исповѣдь правовѣрном христианом (стор. 189—192), формула сповіді, по-церковному.

13. Страд[а]ніе святаго великомученика Іоана новаго в Бѣлградѣ мучившаго ся от старости Перъса (стор. 193—219). На стор. 219 внизу підпис: «Spisali sia siia muczeniia swiątego Jana soczawskiego R. P. 1761 miesiąca novembris die 28». Оповідання списано церковною мовою. На стор. 220 написано уривок якоїсь молитви, пару проб пера, а потім ось яку літописну записку:

(1697) 113 Tatare były.
(1748) 62 Sarancza była.
(1776) 34 Hrom seło spaływ Medynyczi.

1848 Руского 3 а латинского 15 мая. Панщина и всѣ здирства даровано. Ся остання записка додана пізнішою рукою, але та сама рука при повищих трьох записках зроблених старим польським курсивом подописувала, може на основі аналогічних записок знайдених у якій іншій книжці, роки, взяті нами в скобки. Що значать цифри 113, 62 і 34, покладені перед тими записками — не знаю. Записка з 1776 р. важна тим, що стверджує місцевість, де був написаний рукопис: Мединичі або якесь поблизьке село, може, той сам Грушів, де заховався рукопис до наших часів.

14. Слово о єдной дѣвици, житіе, како жила в пустини лѣт 40, и тамо скончила живот свой (стор. 221—232), популярна переповідка житія Марії Єгипетської, пор. дод. VIII, 11. На стор. 221 під текстом унизу записано: «Пам'ятка даной свободи дня 3-го мая року 1848, а на стор. 232 під текстом: «Szugaiow łąka 1225, morgow 6, 375 sążni □».

15. Слово святого Василія великаго (стор. 233—264), звісне оповідання про те, як св. Василій відібрав у чорта запис на душу Євладія, пор. дод. IV, 18.

16. Кінець жартливого універсалу до п'яниць (стор. 265—266); подаємо його тут, може, хто знайде цілість» ... високо мислил. Претто мои наимилшіи братя выже специфѣкованіи, так великіи яко и малии, прошу вас унѣжене, зебравши ся до купы, то мой унѣверсал в слух всьм часто прочитовати а найбарзѣ при запустах, коли то много бувает роспусти, и коли в живю (sic!) мене наслѣдуючи, не келѣшком, але квартодушием на лоп выхиляючи, з хмелю ся не просыпляючи, ис под чопа не виникают. До тых бовѣм мова моя наибарзѣ належит, аби вѣдали, чим мают по смерти трактовати и чим мают на похмѣлє покрѣпляти. Эжели предто кому ся подобает сеи мои трактамент в листѣ моєм по

части виражоній, нехай ся з реєстру Бахусового не виписует, тилкож ражу всѣм мѣти пилноє око на пришліи час и завше памятати о том, що маєт бити на потом».

17. Слово святаго Алеферія єже єст душам христіянским (стор. 267—280), звісний апокриф, названий також оповіданням про 12 п'ятниць, див. про нього: А. Н. Веселовский. Опыты по истории развития християнской легенды. IV, 2. Сказания о 12-ти пятницах («Журн. Мин. нар. просвещ.», 1876, июнь).

18. Предословіе к читателю благочестивому (стор. 280—284), апокриф про п'ять болістей богородиці, надрукований відси, «Пам'ятки», II, 368—369. На стор. 283 внизу підписано: «Maliem swoich hroszyi tymfow 200, 206 R. P. 1761 miesiaca now.,» а на стор. 284 під текстом: «Pawło Kuzikiewicz».

19. Поученіе в нед. в 21 євангеліе выклад (стор. 285—295), виклад притчі про сівача. На стор. 295 під текстом між пробами пера також: «Roku 1820. На стор. 296 між пробами пера записка: Roku 1800 Zima była bardzo wielka tak że śnieg domy poprzywalał ze wszystkim, aż ludzie wciekali schałup. Pszenica była po złotych 40, żyto po zł. 30, jenczmin po zł. 24, owies po zł. 14. Pro mense Decembris»[1].

20. Поученіе в нед. 1 поста, выклад євангеліе Іоан зач. 5 (стор. 297—311). На стор. 310 внизу записка: „1810 rb. w iesieni słoty wielkie byli aż do bożego narodzenia, w zimię sniegu mało było alie wiosna bardzo pozna była przez niepo-[go]dę, snieg w gurach wielki barzo upad i wszendy snieg był wielky, na same (далі на стор. 311) wniębowstompienie snieg był wielky, tak że wszystkie ziemię zapadł. Żyto już kwitło w ten czas, jak snieg był; 13 dni był. Żyto było po zło. pol. 80, przenica po złt. 100, jęczmien po zł. 64, owies po zł. 48. Pawel Kuzikiewicz"[2] [сей підпис перечеркнено].

21. Поученіе в нед. 24, євангеліе выклат Лука зач. 39

[1] Року 1800 зима була дуже велика, так що сніг позасипав будинки зовсім, аж люди втікали із хат. Пшениця була по 40 злотих, жито по 30, ячмінь по 24, овес по 14. У місяці грудні (*польськ.*).— *Ред.*

[2] Року божого 1810 восени була велика сльота аж до різдва, зимою снігу було мало, а весна — дуже пізня через непогоду, у горах випав дуже великий сніг і скрізь снігу було дуже багато, на саме вознесіння сніг покрив усю землю. Жито вже цвіло в той час, коли випав сніг; 13 днів лежав. Жито було по 80 пол. зл., пшениця — по 100 зл., ячмінь — по 64, овес — по 48 зл. Павло Кузикевич (*польськ.*).—*Ред.*

(стор. 312—321). На стор. 313 внизу підпис: „Jan Bielecki w ten czas byłem y to pisałem, Bóg świadek temu“[1]. На 322 знов записка з р. 1810 така сама, як при ч. 20, а під нею підпис: „Ja Paweł Kuzikiewicz w ten czas byłem i to pisałem, Bug swiadek temu. Roku 1811 Żyto było po zł. 200, przenica po zł. 258, jęczmień po zł. 60, owies po zł. 80 i bardzo pogoda wielka była, aż ziemia gorzała, w iesieni i w same żniwa słoty barzo wielkie byli, tak że wszystkie zboża pozrastaly“[2].

22. Початок служби святои, що то знак єсть єдина поверховна некрвава офѣра насвятѣйшого тѣла и крове господа нашего под особами хлѣба и вина остатней вечери от Христа пана на памятке (sic!) муки своей на мѣсце вшыткых офѣр старого тестаменту и постановленя (стор. 323—334), виклад латинської служби божої, очевидно, перекладений з польського і з багатьома полонізмами. На стор. 323 внизу продовження записки з попередньої сторони: „Żyto wtenczas było po zł. pls. 224, przenica po zł. pol. 248, jęczmień po zł. 180, owies po zł. 128“[3]. На стор. 334 по тексті дописано: „Finis. Liaus tibi Deus“, а іншим письмом: „Dnia 15 decembra na препод. отца Спиридіона snieg nawalny szedł z wielkym wiatrem przez dni 4,5-ty i 6-ty dzień pogodny, a 7-my snieg. Była kurzawa wielka, a od 7-mego dnia pogoda była y mrozy jak dzień tak noc aż do dnia 22 decembra, a 22-go dnia wiatr z mrozem wielkym»[4].

23. K a t e c h y z m n a u k i wiary ś. chrześciański katolickie rzymskiey krótko zebrane początki, które służyć mogą do przygotowania się na spowiedź swięto sakramentalną, tak dla instrukcyi starszych iakoteż y młodszych (стор. 335—350). Кінця нема. На окладці була приліплена карточка,

---

[1] Ян Бе́лецький, у той час був і це писав, Бог тому свідок (*польськ.*).— *Ред.*

[2] Я, Павло Кузикевич, у той час був і це писав, бог тому свідок. Року божого 1811 жито було по 200 зл., пшениця — по 258, ячмінь— по 60 зл., овес—по 80 зл. І дуже спека велика була, аж земля горіла, а восени і на самі жнива була велика сльота, так що усі хліба попроростали.

[3] Жито тоді було по 224 зл. пол., пшениця — по 248 пол. зл., ячмінь — по 180 зл., овес — по 128 зл. (*польськ*).— *Ред.*

[4] Ішов густий сніг з великим вітром протягом 4-х днів, 5-й і 6-й день погожий, а 7-й — сніг. Була велика хуртовина, а від 7-го дня випогодилось, і морози як вдень, так і вночі стояли аж до 22 грудня, а 22-го дня — вітер з великим морозом (*польськ.*).— *Ред.*

тепер дуже пошарпана і зруйнована, на котрій читаємо: «Chto tę xiąszkę dostany, ten i niech zmowi trzy Oycze nasz y trzy Zdrowaś Marya za zmarłego Bazyli... Czapowskiego śś. pamieńci, ktory umarł dnia 20 Stycznia... Paweł Kuzikiewicz»[1].На звороті сеї картки також було щось писано, але крім поодиноких слів (душеспасителная язви і т. ін.) годі дочитатися якоїсь цілості.

X. ПІСНЯ ПРО ВІДЕНЩИНУ 1683 Р.

Отсю пісню віднайшов і опублікував о. Петрушевич («Литерат. Сборн. Гал. Матицы», 1886, стор. 190—198); вона заховалася в рукописній збірці віршів та пісень духовного змісту, зладженій 1734 р. в с. Камінці, Спішського комітету, в північно-західній Угорщині. Докладного опису сеї збірки о. Петрушевич не подав, та про її зміст ми можемо мати поняття з поданого далі (дод. XVIII) опису збірки пісень із с. Кам'яної Грибівського пов., що, правдоподібно, була третьою частиною тої самої збірки, якої першу (а може, й не першу) мав у руках о. Петрушевич. Ми передруковуємо тут його текст із деякими своїми поправками (зазначеними в нотах) і поясненнями.

ПѢСНЬ О ОБРАЗЕ КЛО[КО]ЧЕВСКОМ

Прислухай ся кто из боку и присмотри ся
справам бозским великим, и зачуди ся,
что ся дѣє на сем свѣт
а в угерском повѣте.

Плакал образ пречистой в Клокочевѣ,
котры взяты, поставлены в Мукачеве.
Гнѣв божій ся гутує,
образ панны ляментує.

Презъ куруцов[2] в Клокочеве церковь спалена,
а угорска вшитка земля испустошена:
легко тоє было знати,
же ся треба бога бояти.

[1] Хто цю книжку дістане, той нехай прокаже три рази «Отче наш» і три рази «Богородице діво» за померлого Базиля Чаповського св. пам'яті, що помер 20 січня. Павло Кузикевич (*польськ.*).— *Ред.*

[2] Куруци — партія мадярських противників Австрії, якої головою в ту пору був гр. Емерик Текелій. Ся партія надіялася при помочі Турції і Франції відірвати Угорщину від Австрії.

Ото куруцы з лабанцами[1] себе зганяют,
а лютцкіе орсаги квалтом отбирают;
брат на брата наступает,
сын отцеви смерть готует.

Хотяй кто из боку прійде, мусит признати,
же угерская земля добра была мати,
але злыя мала дѣти,
же не хотѣли в покою сѣдѣти.

Медом, млеком, достатками ся оплывали,
. . . . . [2]
а сынове своей волѣ
дочекали злой недолѣ.

На цесаря свои руки..... подняли,
из Текелим..... раду узяли:
от цесаря отступают,
к турчинови присегают.

Ото идут до Будина примера брати[3]
и хотят ся турчинови приятелми стати;
Турчин их к себѣ пріймует,
а под Видень ся стягует.

Строго били, мордовали не як панове;
Текелего вармеде южь [стоят] готове;
а посполу с ним.....,
як сами хотят, так плюндруют.

Сплюндровали всю землю угерскую,
еще хотят сплюндровати и немецкую:
подъ Пожоном[4] юж ставают,
что ся стане, то не знают.

---

[1] Лабанци, мабуть попсована німецька назва Lanzenknechte — прихильники Австрії і німецького панування в Угорщині, непримиримі вороги куруців.

[2] Тут пропущено вірш, а замість нього через помилку повторено два короткі вірші попередньої строфи.

[3] В р. 1682 Текелій присяг у Будині на вірність турецькому султанові і за те іменований князем (премієром) горішньої Угорщини.

[4] Пожон, з мад. Pozsony, лат. Posonium, нім. Pressburg (Петрушевич).

А таборы турецкы стали под Вѣдень,
а не знают, же им прійдет горко обѣдень.
Цесар на то нич не дбає́т,
а надѣю в богу має́т.

Бог нам с пречистою вся оборона,
прійде до нас и полская вшитка корона,
изберет ся християнство,
отжене от нас то поганство.

Кды ся стали немци с турком смелѣ витати,
стали турцѣ с под Вѣдня як пилно утѣкати!
Нѣмцы хвалу богу воздают,
за турчиномѣ угоняют.

Идут за ним з утѣхою ажь до Будина.
Турци мовят: «Недобрая то у нас єсть новина!»
Єдны в Будине зостали,
а другіє поутѣкали.

Небесков [помочю?][1] нѣмци Будин достали,
а в Будине великую кровь розляли,
а турков всѣх мечем постинали,
а христіаны осадили.

Идут нѣмця ажь под самый Нандор Феервар[2],
Турчинови крвавы мечи указуют;
Турчин тоє гды обачил,
из таборов утечи рачил.

Єгерскіє[3] тоє турцы гды увидѣли,
свою раду зараз отповидѣли.
. . . . . .
. . . . . .[4]

Провадят ся через Тису нѣмци под Варад[5],
а варадскій тому баша [был] барзо нерад:

[1] В рукоп. «Небескове»; о. Петр. поправляє на: «Не бес крове», хоча розмір вірші вимагає ще трьох складів, а кон'єктура «не без крове» — не зовсім щаслива.
[2] Білград.
[3] Ягер — Ерляв.
[4] Пропуск.
[5] Варад або Варадин, по-нім. Grosswardein, колись сильна крі-пость, у теперішнім Бігарськім повіті.

в єдну среду барзо рано
Ганзерови Варад дано!

В городѣ при холодѣ турцы сидѣли,
от стрилянія гранатов свѣта не видѣли
прес Ганзера преславного,
єднораля немецкого.

Но по волѣ Варад дали,
бо ся смерти в нем бояли.
Юже турци отступуют,
а христіяне триумфуют.

Провадят ся из Варада,—
дай боже, жебы пошли ис Цареграда!
Дай то боже дочекати
в Цареградѣ пѣснь воспѣвати!

И бог з высокого трону
нехай упокоит угорскую корону;
нєбес [?] з высокого трону,
нехай радость дасть цесару,
абы єще лѣта многа
был презвытяства....
абы єму слава просвѣтала
и на вѣки все тревала.

Кінець пісні, очевидно, попсований, із строф тільки де-де полишалися довші, початкові рядки, але більшина їх пропала; полишалися тільки коротші, що, певно, в співанні повторялися по два рази і для того ліпше захова-лися в пам'яті того, хто списував пісню.

XI. ДВІ КАРПАТОРУСЬКІ ПЕРЕРОБКИ «АЛЕКСАНДРІЇ» З XVIII В.

Відсилаючи до детального опису хітарської рукописної збірки в «Записках», т. X, Misc., стор. 7—14, де були подані також титули поодиноких розділів «Александрії», поміщеної в тій збірці на 94 картках разом з коротким змістом кожного розділу, подаємо тут для порівняння ти-

тули розділів другої «Александрії», надісланої нам о. Жатковичем* із північної Угорщини в рукописі (180 карток малої 8-ки, без початку і кінця), зладженім десь у початку XVIII в., що містить саму тільки сю повість та й то не всю.

Хітарська «Александрія» має, як видно з нашого опису, 20 розділів, хоча в рукописі є деякі прогалини; і угроруська має 20 розділів, хоча не має ні початку ні кінця, а деякі розділи зовсім відмінні від Хітарської.

1. Початок історіи о Алєксандрі Македонском, како ся почал и зачал. Ся глава в хіт. оповідає про Нектанава, царя Єгипту, про те, як околичні царі не любили його за чари, і напали на Єгипет, про розмову Нектанава з одним філософом, якого цар вислав на вивіди, про те, як цар ворожбою довідується («лекомандію терти начал») про впадок Єгипту, далі його втеку з Єгипту перед нападом Дарія і інших царів, про вродження Александра від Нектанава, про молодість Александра і про смерть Нектанава з руки Александрової, про їзду Александра на коні-людоїді Буцефалі, про його побіду на олімпійських ігрищах і про розбитий Александром шлюб його батька з якоюсь іншою царівною. Із сього розділу в угроруській «Александрії» лишилося тільки кілька обшарпаних карток, на котрих знаходимо як окремий розділ: «О смерти Нектанава, от которого мудрости Александер учил ся и от которого ся страху зачав». Подаємо тут сей уступ і відповідний уступ із хітарської «Александрії» для характеристики обох оброблень. У хітарськім рукописі оповідається коротко розмову Александра з Нектанавом про найвищого бога і далі кажеться:

«Александер же рек: «О майстре, так многія хитрости умѣваеш, [а] смерть свою вѣдаеш ли от кого мает быти тобѣ? То єму рек мнѣмаючи собѣ, аж бы он не вѣдал. Он же рек: «Смерть мнѣ имат быти от сына моего, а ты, Александре, маеш убити отця своего». И рек єму Александер: «Минѣ ли ты видиш милого ми отця забити Филипа?» И пхнул єго з горы в ров на прикрый камѣнь, бо тогды мовил з ним на каменой горѣ стоячи близко судища царского. Нектанав же в ров упал ледва жив и рек: «Не утаил ся єси, иж син мой єси ты, от мене бо рожден єси, аз тя зачах и мене отця своего убил єси, Александре, и як єм ти рек. А о том нихто не вѣдал, тилко мати Алімпіяда. И се я юже, сину мой Александре, отходжу к темному аду, во преисподнюю землю, где вси єлинскіи цари мучат ся от великого бога Саваофа». И то рек умер.

И сіе слышав Александер устрашил ся, велми того жаловал, а Нектанава взем на плещи свои от землѣ и к матери своей Алимпіядѣ принесе и рек: «Правда ли єст, мати моя, иж он єст отец мой?»

Алимпіяда видячи сіе барзо злякла ся [и] Александру все подостатку сказала о отлученіи их. Александер же достатечне от матери своей увѣдал и велми о том жаловал и з великою честію тѣло єго поховали».

А тепер подаю се саме оповідання в угроруськім тексті:

«О смерти Нектанава, от которого мудрости Александер учился и от которого ся страху зачав.

А потом по килку дній пойшов Александер гуляти на єдину скалу славную великую, узявши из собою Нектанава волхва, от которого ся Александер зачал во утробѣ матерней и котрый был першій учител Александров. А потом гуляючи собѣ на той скалѣ почнет єму повѣдати о его фортунѣ и его звитяствѣ и его рицерствѣ и як мает сей свѣт..... узяти под свою моц и побѣдити всѣх царей и королей, и колко мает лѣт жити на свѣтѣ и якая єму смерть мает быти и от кого и на яком мѣсцу. А потом почнет до Нектанава Александер мовити: «Учителю мой драгій, повѣч ты мнѣ, от кого тобѣ мает смерть быти и на котором мѣсцу?» Потом посмотрит Нектанав на бѣгы небесныи и ревне сплачет и почнет мовити ко Александру: «А то от власного моего сына мает ми смерть быти ту на той скалѣ». Рече к нему Александер: «Хтож ти ту ест сын? А мы то есме сами ту два. А то вижду тя мантачу, же шалвѣрюеш!» А потом трутил его с тои скалы, и ту зараз скончал ся. Александер зараз прійшовши до дому почал повѣдати о Нектанавовой смерти, з якои прицчины єго за]бил. «Матко моя Алимпіядо, а то у добрый єм ся час зачал и доброго єм ся часу родил, але злого часу злое-м дѣло учинил, бом учителя своего Нектанава забил». Рече к нему царица: «О сыну мой Александре, а то се-с власного своего отца забил». Рече знову Александер ко матери своей: «Матко моя, що тому ест за причина, або у тебе два мужѣ, а в мене два вѣтцѣ?» «А то, сыну мой, Александре, скажу тебѣ, що тому ест за причина: а то есме жили с твоим отцем царем Филипом 40 лѣт, а потомства есме не мали. И хотѣл царь Филип твой отец мене прогнати преч с царства своего. А потом отходячи з дому отец твои царь Филип на 3 роки воевати на Филимы и приказав мнѣ, абым за тоты три роки пилностараня имѣла

за дѣти, бо як пріиду з войны а не будеш мати дѣтей, то я тебе преч прожену с царства своего. И так я перечувши за вѣщка Нектанава, которыи то тебе през стараня и мудрост свою през бѣгы небесныи учинив»...

И почнет Александер мовити: «О матко моя, чому ты мѣнѣ о том не оповѣдала през такіи долгіе часы?» [тут бракує картки].

Александер выслухавши повѣсть тую от маттере своея пошов опят под тую скалу и падши на Нектанава [почав ревне] плакати и тыи слова мовити: «Отче Нектанаве, отпусти мнѣ моего невиденія!» А потом взял єго на рамена свои и принесл его до славного города Македоніи и погребе єго со славою и честію великою благодаряше бога Саваофа».

Як бачимо, хітарський текст, се не просте скорочення угроруського, але свобідна переробка, хоч можна приняти й навпаки, що угроруський був переробленням і белетристичним розширенням коротшого оригіналу вроді того, який маємо в хітарськім рукописі.

До тексту, що відповідав першій главі хітарської «Александріі», належало також оповідання, оброблене в угроруськім рукописі в окремій главі: «Мѣсяца іюнія 17 дня. Отход Александров до Алимпіяды мѣста, хотячи играти на колѣ алимпійском из иншими паняты, где такій звычай их был». Із-сього оповідання лишилися лише 4 сторінки; далі прогалина, по ній іде закінчення сього оповідання (неповних 6 рядків), а далі висше наведене оповідання про смерть Нектанава. Значить, не тільки текст, але й порядок епізодів у обох «Александріях» відмінний.

2. О цари Алтамиши и о Кумянах, сього епізоду в угрор. нема.

3. О цари пелагійском Анаксархосѣ, і сього епізоду в угрор. нема, а є тільки його закінчення, що тут має титул: «О смерти царя Филипа отца Александрова», оповідання, з котрого зовсім не видно, щоб Филип умирав від рани, одержаної в бою з Анаксархосом, так що годі й зміркувати, чи був сей епізод у угрор. «Александріі».

4. О цари Даріи перском. Переписка Дарія з Александром, аж до першої війни. В угрор. сій главі відповідають розділи: а) Починает ся царство Александрово щасливе; б) Приход Маръдаріев от Александра з Македоніи до Перъсиды до великости єго царя перскаго Дарія задунайскаго, поморъского. В тій главі знаходимо, однак, крім

подій, оповіданих у хітар., також історію першої війни персів під проводом Саркидона з македонянами, про побиття і смерть Саркидона, далі історію другої битви, де Александер стрічається з Дарієм і розбиває його і в кінці епізод про рицаря Ляшка, що визвався зрадою вбити Александра, але не осягнув сього — епізоди, яких нема в хітарському рукописі. в) Повѣсть книги славнои Александрѣи, како царь Дарій пишет до царя Пора индийскаго, просячи єго о помоч на Александра царя Македонского — нема в хітарському рукопису. г) Повѣст славнои книги Александрѣи, як цар Александер сам ходив послом до царя Дарія, бога перского — нема в хітар. рукописі. д) Мудрость Александрова — дальші пригоди в часі того посольства, нема в хітар. рукопису.

5. О цари Архидонѣ селуньском, сього епізоду в угрор. «Александрії» нема, натомість зараз по скінченні оповідання про Александрове посольство, по відступі, але без окремого титулу йде оповідання про війну Александра з Дарієм. Се оповідання, якому в хітар. ркп. відповідає розд. 10 (зовсім відмінний від нього змістом), веде річ від виходу Александра з Македонії, має далі окрему главу «Битва потужная» і кінчиться смертю Дарія і заручинами Александра з його дочкою Роксанною.

6. Похід Александра на Рим. Аналогічний сьому епізод маємо в угрор. рукоп., але в іншім місці, а власне по завоюванні Єрусалима, про що в хітар. говориться в розд. 8.

7. О полуденных странах и дивных людех розмаитых, сього епізоду в угрор. ркп. нема.

8. О приходѣ Александровом до Іерусалима, сей епізод в угрор. рукоп. іде зараз за оповіданням про смерть Дарія і має титул: «Отход Александров до Єрусалима вѣдѣти моцност єго и хотячи єго узяти».

9. О Єгиптѣ великом како Александер в него вихал. В угрор. за попереднім розділом іде оповідання: «Повѣсть славной книги Александрѣи како пошов царь Александер от Єрусалима до Риму на заходніе стороны»,— в тім самім розділі оповідається також про завоювання Трої і Вавілона. Тільки потім іде розділ: «Оттоль пошол Александер до Єгіпту».

10. О цари Даріи перском. Хітарський рукопис тільки тут оповідає про війну Александра з Дарієм і про смерть Дарія, про що в угрор. ркп. уже давно була мова. В сьому

місці угрор. ркп. має знов епізод, якого нема в хітар.: «И тут ся знову першане избунтовали на Патоломея и на Александра, не хотячи ся поддати єму, и Патоломея хотѣли с Персиды выгнати».

11. Сказаніе о скотех и о звѣрех дивных человѣкообразных и о жонах, и о муравах и птицях. Сього розділу в угрор. рукоп. в тім місці нема, але в іншім місці, а власне за оповіданням про Александрів похід на Гога і Магога, додано детальне поученнѧ про всякі «високі» і невідомі речі, починаючи від небесних кругів, а кінчачи дивними звірями, рибами і птахами.

12. Сказаніе о Ракліи царі и о шесторучных и о шестоногых и дивных людех — сього епізоду в угрор. рукоп. нема.

15. Сказаніе, як Александер на індийского цара Пора пойдет. Сей епізод оброблений в угрор. рукописі дуже широко і йде зараз за оповіданням про бунт персів.

14. Сказаніе, як прійшли поганіе царѣ з дары — сього епізоду в угрор. ркп. нема.

15. Отход Александров на Мастридонскіе стороны — епізод з таким самим титулом є і в угрор. ркп. зараз за оповіданням про побиття Пора. Як звісно, в хітар. ркп. сей епізод захований тільки в частині, в угрор. він увесь і до оповідання про битву з мастридонськими жінками додано ще оповідання про битви з різними дивоглядами.

16. Отход Александров на сѣвернія стороны, на юг, сього епізоду в угрор. ркп. нема.

17. Отход Александров на сѣверные стороны и на поганых царев на Гога и Магога, аналогічне оповідання і в угрор. ркп. п. з. «Отход щасливый Александров на сѣверные, далекіе стороны на царей поганых на Гога и Магога и прочіи». Про додане до сього розділу в обох ркп. поученнѧ про недовідомі речі ми згадували вже вище; тут подаємо сей уступ[1], що тоном і способом викладу зовсім випадає з рамок оповідання, як причинок до пізнання того погляду на світ і природу, який наші інтелігенти ще в XVIII в. вважали «висшою наукою»:

---

[1] Подаємо текст, коллаціований із обох рукописів, не зазначуючи дрібних відмін, а вибираючи ту, що по-нашому являється правильнішою. Важніші відміни, додатки або пропуски в однім або другім ркп. зазначуємо в нотах.

«Пишут богословци о сем свѣтѣ през духа святаго. Єсли ся хочеш научити, учиж ся книг богословскіх вышшои наукы, будеш и ты знати высокыи и мудрыи речи справы боскои. Знай же и ты неуку не глубокий у науцѣ, и ты простый человѣче, яков єст круг того видимого свѣта, яков єст круг земный, яков єст круг небесный, яков єст круг солнечный, яков єст круг мѣсяця со звѣздами, яков єст круг морскій, яков єст круг[1]* вѣтряный, яковая єст под ним преисподняя сторона: чи она темная єст, чи она єст свѣтлая. Оттоже знай и научи ся, не буди невѣжею простим, бо свѣт єст, як ты видыш, увес круг власне як яблоко або коло или яйце круглоє.

Изображеніе таковое свѣта.

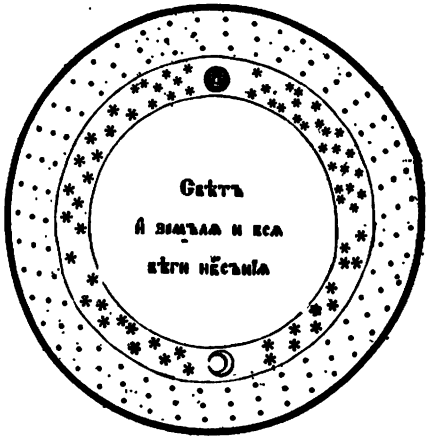

Свѣт, як видиш тото кольце, так кругло єст, чловече, свѣт, а земля єст уся у крузѣ и море объходит у коло свѣта, як пише у книзѣ «Зеръцали», иж то земъля уся єст у серединѣ неба, так власне, як лушъпина у яблицѣ и зернята, або як жолъток у яйци, так земъля у небѣ объдержит бо земълю небо и зверха и зи споду, зо всѣх чотырох сторон а круг сего свѣта зображеніе так ся обертает, як млинное колесо або як млинний камен. И тое небо видимое, которое видаемо, блакитъное, носит на собѣ свѣт, носит на собѣ солнце на третем предѣлѣ богом сотворенно, як пишет

[1] Тут в угрор. ркп. прогалина, яку доповнюємо з хітар. ркп., зазначаючи її звіздками.

царь Давид через духа святого (псал. 83): «Небеса повѣдают славу божію, твореніе же руку єго възвѣщает тверд». А твердь ся называет небо. Мѣсяць, звѣзды носит сии нижный предѣл, и так оброты и бѣги небесныи ся обертают, як точило или колесо со солнцем и мѣсяцем и со звѣздами и планетами небесными. И то собѣ читай и научи ся з богословій. Коли тут день, то под нами нощ, а коли ту нощ, а под нами чинит день. И так ся обертает коло свѣтовое и чинит ти, чловѣче мѣзерный, и роки, лѣта, дны и часы: бо сут одинадцятеры небес, десятеры крем сего трепредѣлного видимаго неба, бо и сіе на трое у гору роздѣлено. И на третем предѣлѣ солнце поставил премудрый мештер бог Саваоф. Бо коли бы солнце ту на сем низком предѣлѣ [стало], то бы горячестю своею вес свѣт выпалило и рѣки бы высушило, як пише у богословіи. И так коли солнце идет через море албо понад морем окіянском, то много его ясностю своею и променями горячими выбират. И для того море окіянское вшитки руки, источніки, потоки и кирницѣ у себе пожирает. А еще єст дивъная реч инъшая, як ся и тому неуку и ты простаку еще не зачудуеш! Єст у мори окіянском такая рыба богом сотворенная на початку свъта, которая то лежит [головою][1] на сходѣ солнца и основала и огорнула около всего свѣта з морем окіянскім и знову хвостом своим притулила до головы своей и накрила голову свою. Тота рыба єст душа водная, а имя еи Левиафан. Тоею то рыбою вода жива, а тота рыба жива божіим промыслом, бо то все справила премудрост небеснаго бога Саваофа, а не человечая и не інъших богов поганых, которым ся кланяют геретики зловѣрные.

Єще ти ест реч дивная, для чого часом [бывает][2] вода мала в рѣках: знай и тото! А то таким способом: ест у мори окіянскоим 12 єврѣпин, попросту дванадцят вѣкен, вырв или пупов, которые аж до самой преисподнеи глубиною [сягают]. А море передѣлено ест пѣском, як пише: «Полагаяй морю предѣли пѣсок». Отож знай, иж то межи морем, то ест межи водами, и межи бездною преисподнею передѣлив и перегородив бог пѣском твердым и тмою под пѣском, абы то не вшитка вода ишла и упала под земные стороны. Але то на початъку свѣта и на заоснованию земли так учинив пан бог: учинив окна до преисподнеи стороны, и ест

[1] Додано із хіт.
[2] Дод. із хіт.

при тых окнах 12 веліорыбов,[1] то єст китов великих от початку свѣта. И по росказу божом коли тоты киты рыбы мало отступят от тых окон, тогды вода обернет ся вдну во преисподняя страны наполняючи и там мѣсця через росказ божій.

И тым ся чинят рѣки малы и сухое бывает лѣто. А коли тоты китове залягут тоты окна, тогды ся море и рѣки и поточины и кырницѣ до сытости ся наполняют. А знову, чловѣче, коли бы тоты кыты отступили на довго от тых окен, то бы ся вшитка вода, моря, рѣки, потоки, кырницѣ, обернуло бы ся во преисподнюю сторону, ту бы и кроплѣ воды не было, и все створеня на сем свѣт погыбло и люде. Але тота рыба будет и перед кончиною свѣта. Тогда бог повелит отступити китом тым от тых окен, и тогда моря высхнут и рѣки и кырницѣ [и] потоки.

А знову и то: коли бы тоты велиорыбове[2] то єсть китове 12 за росказом божіим залегли тых 12 окен и от них не отступали долго, то бы так стало ся, яко во дни Ноевы, коли потоп быв, як пише в Бытіях; обернула бы ся вшитка вода на лице земли и згубила бы вшитко створеня сего свѣта. Бо так ся то чинило во дни потопа, коли бог небесный хотѣв погубити потопом людей за грѣхи: тогда повелѣв тым кытом стражником [заткати] тых 12 окен, и тогды легли моцно на тых окнах, и обернула ся вода вся на верх земли. А до того еще отворили ся были хлябы небесныи, и илляв ся дожд пруткій и обливний 40 днів и 40 ночій, и затопило [было] всю вселенную, аж была вода под небеса. И токмо то ся спасло, що з Ноем было во ковчезѣ. И стояв потоп на земли 13 мѣсяцій, а коли выстояло 13 мѣсяцій, тогда повелѣв бог тым кытом великим отступити от тых окен, и ходили собѣ по своей воли поты, поки им бог не повелѣв. А коли им бог повелѣв знову ся привернути и они коли легли по потопѣ, то юж отступают по росказу божому до фторого [sic! у обох ркп. зам. второго] пришествія божого. Бо уже другаго потопу водного не будет, уже бо пред страшным судом затопит бог свѣт потопом огненным, который то огень называют католики, то ест ляхи, чистцем. А так пише письмо, иж тот потоп так буде завышкы, покы был потоп тот першій водяный. Тяжко бо и тогда збыти всякому сътвореню, и вшитко згорит. Бо як пише, иж так тот огень

[1] В хіт. рыб великих.
[2] В хі т. порожня.

будет горѣти, иж горы каменные будут ся розсыпати и ростопляти яко воск и олово. А вода всю землю охоложает.

И то знай собѣ, чоловѣче, иж у земли сут дѣрки власне як у чоловѣцѣ жилы кровю наполненыи, и моцуют чоловѣка; так и вода скроз вшитку землю тыми отхланями, тыми дѣрами протѣчет и проходит [и землю прохоложает и фолгу ей чинит][1].

Знай и тото, чоловѣче мѣзерныи: ест у земли нѣкоторые называют ся вулканы: тѣсные барзо мѣсця, иншіе рудые, инъшіе солоные, инъшіе горкые, вонячіе, инъшіе квасные, скроз которіе то проходит яко колвек вода ся тиснучи силою, ... такова бывает: ест вода рудая, ест вода прикро солоная, ест вода горкая, ест вода вонячая, смердячая, гнилая, ест вода солодко-солоная, ест вода прикро солодкая, ест вода бѣлая, ест вода сивая, ест вода жовтая, ест вода квасная; скрозѣ которые вулканы, проходы ся тисне и проходит, и такова из землѣ на свѣт выникает. А то все справила премудрост небеснаго бога. Як же ты ся, мѣзерный человѣче, не задивуеш таковой божой премудрости и справѣ? И чому ся не хочеш научити, абыс не был глупым дурнем, але абыс знал премудрость божію? Бо лѣпше ест, человѣче, розум на свѣтѣ, премудрость над вшитки скарбы и клейноты. Але то люде глупыи нѣ за що ея собѣ важат и у простотѣ на тым ся свѣтѣ валяет, а о справах боских нѣчого не знает и о своей души не гадает.

Нуж еще простаку, що гадаеш о небеснои краинѣ и о невидимом мирѣ? Знаеш ли и научилесь ся, що ся там чинит? Знай же и научи ся з писма святого; и о том бо ся в писмѣ святом пише и называет «видимый мир и невидимый». Чи знаеш же, що то ест [«видимый же мир и невидимый?»]. Знай же: видимый мир — на сем свѣтѣ, люде, человѣци; а невидимый горѣ, то ест в небесех аггелове божіи. Бо як на земли много ест людей, так и в небѣ ест много аггелов и святых. И то ест мир невидимый, которого мы не видиме, бо десятери ест небес[2], а единадцятое емъпірейское небо, где сам бог почивает, як пише псалмѣста святый: «небо небес», бо и небеса мают над собою небо, власне як мы над собою, на котором бог, троица трисвѣтлая почивает, отец и сын и дух святый, там маистат ест, там оген моцный емъпірейскій, палаючій непрестанно, там не потреба солн-

[1] Дод. із хіт.
[2] Хіт. «десятеры небеса сут».

ца, там не потреба свѣта, там бог сам солнце и свѣт, там херовими и серафими огнисти пламенные, там не потреба дня анѣ ночи, бо все ровно завше свѣтлость божія. А верх того неба найвышшого нѣт там ничого инъшого, єдно вода, о которой то водѣ пише псалмиста: «и вода яже превыше небес». О той то водѣ пише, бо тоту воду там бог положив на початку свѣта. Читай о том Битія и научи ся: «Ризы же бѣлы яко свѣт». А мѣсяць сотворен от солнца третей части, а звѣзды от семой части, бо то єст все огнистая реч. Мѣсяць со звѣздами положил бог на сем видимом небѣ. А так не знает нихто, якова єст глубина юж под преисподнею краиною и поки там небо оперло и где небу край, тому то кругу небесному, токмо сам бог о том знает, который то его основал и учиніл».

По тім поученні в обох рукописах іде оповідання про похід Александра до гір Сімплегадів, епізод про рибу, в якій знайдено камінь-самоцвіт, званий «кормаколос», про чоловіка, що знайшов золото і не хотів брати, і про воєводу Ярослава, що обголив собі бороду і за се Александер докоряв йому. На сьому оповідання в угроруськім рукописі уривається, хоча маємо ще кілька обшарпаних карток.

18. Отход Александров на полуденную сторону до Капернаума и до Вифъсаиды и до Зина городов славных и до Тиру, до Ефесу, до Сидону, до Понта великаго, окружаючи увес свѣт. Сей самий епізод дослівно схожий був і в угрор. ркп. та з нього заховалися тільки дві карточки з титулом дослівно згідним з хітарським.

19. Приход Александров до Кандакии царици морскои в поселствѣ. Із сього розділу заховалися дві картки в угрор. рукоп.

20. Порушеня Александрово на восточные стороны далекыє, знати, що ся чинит у тых сторонах восточных, тут же оповідано і про смерть Александрову. В угрор. рукоп. сього закінчення нема.

Не вдаючися в детальне обговорювання сих текстів, яким надіюся присвятити окрему розвідку, скажу тільки, що обі ті переробки мають одно спільне джерело — «Александрію» так званої сербської редакції, але автори їх користувалися сим джерелом не однаково, розширюючи, вкорочуючи, перемінюючи порядок епізодів або додаючи нові епізоди з якихсь інших джерел. Варто уваги, що коли в початкових уступах наші тексти різняться дуже значно і фор-

мою і змістом, чим ближче до кінця, вони сходяться чим раз ближче, так що кінцеві епізоди, як ось вищенаведена космографія, мають текст в основі тотожний, де відміни лежать тільки в писарських помилках та недоглядах.

Подаю ще тут титули легенд, що знаходяться в хітарському рукописі обік «Александрії», бо ними в'яжеться сей рукопис із іншими в одну сім'ю. Ті легенди були вже друковані д. Гнатюком у «Записках» т. XVI, 1—38.

1. Повѣсть о єдином короли, который ходив со злодѣем в ночи красти; єсли бы был красти не пошол, то бы был изгинул злою смертію («Зап.», стор. 4—8).

2. Слово от Патерика о покутѣ, як она чоловѣкови грѣшному єст пожитечная, хто єя по правдѣ выдержит, хоч и не на велкы час, абы по правдѣ (стор. 9—13), пор. дод. VII, ч. 11.

3. Уваж теды, чоловѣче, же мусимо муки претерпѣти албо на сем, албо на тамтом свѣтѣ; лѣпше єднак на сем, нѣж на тамтом покутовати (стор. 13).

4. Сказаніе о єдном рыцері славном, который надѣяв ся на сілу свою и пробаловал щастя своєго воєвати из кождим; а на останок из смертію (стор. 14—18), звісне оповідання про лицаря (Аніку) і смерть.

5. Сказаніе о єдном цесарі Іовианѣ, котрый был поднѣс пыху супротивко богу, которого бог карал (стор. 20—27), пор. «Gesta Romanorum, ed. Oesterley», 360 і паралелі 722.

6. Слово о Давидѣ-разбойнику (стор. 27—29).

7. Слово о Флавіянѣ-разбойнику, который хотѣл розбити монастир черніческий, але и сам спасе ся (стор. 29—31).

8. Слово о єдном пустелніку, который хотѣл звѣдати судов божих, который у пущи сѣдѣв 30 лѣт и на послѣдку хотѣв стратити свою покуту и душу, єсли бы єму ангел не повѣл (стор. 31—36), пор. «Славяно-русский Пролог», изд. Пономарева, т. I, стор. 210.

9. Слово от путніку кніги, како в Цариградѣ святѣйший патріярха Терентий випил бил лютую трутизну из рук єдиного жида (стор. 36—38), пор. дод. VII, ч. 10. Деякі варіанти до сих легенд подав проф. Полівка, див. «Narodopisny Sbornik československý», svazek III, 103—104.

XII. РУКОПИС СТЕПАНА САМБОРИНИ

Так називаю сей рукопис, що переховується тепер у бібліотеці Перемиської капітули під сигн. LI, 1. 8, від його колишнього властителя, що підписався на маргінесі. Се показна книжка, писана кількома руками в першій половині XVIII в. десь у західнокарпатських горах. Письмо полууставне, папір грубий, зложений у 4-ку, книга, крім титулу, добре захована, в старій шкіряній оправі, має на хребті старий напис: «Историе розмаите з рымских и теж инших авторов коротко зебране». Карток ненумерованих 409, початку тексту і загального титулу нема. Ось докладний зміст рукопису.

1. Казання над покійником, без титулу і без початку (сторона 1—13).

2. Частина євангелія св. Івана в перекладі на народну мову. Починається словами: «Церкви, где ся вшитки жидове схожали, не мовилем по тиху»; кінчиться так: «Запечатовали камѣн и страж поставили. И ми, намѣлши християне, страстем его поклонѣм ся, абы нам рачил живот вѣчный даровати, а по смерти в лицу его кролевати» (стор. 15—22).

3. Оповідання без титулу: убійця, боячися кровавої пімсти від брата вбитого, в велику п'ятницю прилюдно покаявся перед тим братом і одержав від нього прощу, а за те Ісус тому милосердному явився в сні і сповістив його, що за його добрий учинок виняв із пекла його брата і батька (стор. 22—24).

4. Повѣсть преподобнаго отца нашего Макарія про загробне життя і митарства (стор. 27—47).

5. Св. Василій аггелову повѣсть сказует (стор. 47—55), вийнято із «Пролога» під днем 19 октоврія.

6. Слово святого отца нашего Кирила о исходѣ души и о митарствах (стор. 55—71), винято із «Пролога» під д. 29 лютого.

7. Слово Иоанна Златоустаго о твари божій и о кончинѣ смертнѣй и о покаяніи (стор. 72—75), винято із якоїсь книги «Соборник», глава 37.

8. Поученіе святого Василія, благослови отче (стор. 75—80). Почин: «Научи ся вѣрныи человече благочестію дѣлател» і т. д.

9. Казание на богоявление господне (стор. 80—104).

10. Слово святого отца Кірила о первозданнѣм (стор. 104—108).

11. Житіе преподобнаго отца Давида бывшаго прежде разбойника (стор. 109—113), вийнято із «Пролога» під д. 6. вересня.

12. Гисторие розмаите з римскіх и теж инших акторов [sic!] коротко зобраны (стор. 115—480). Се переклад звісної збірки «Gesta Romanorum», доконаний із польського. Подаю тут титули поодиноких розділів:

1) О пониженю порожнеи хвалы (стор. 115—121) і Выклад того ж обычаю (стор. 121—123).

2) О уважаню вѣчности (стор. 123—129) і Выклад того обычайный (стор. 129—131).

3) Гистория о Аполонѣ крулю Тирским и Тарсиеи кролевнѣ, наприклад, иж смуток перемѣняет ся во радость (стор. 131—199).

4) Приклад о хитрости диябелскей, яко суды боски сут справедливи (стор. 199—207).

5) Приклад о дивном рядѣню божом и о початю святого Григория (стор. 207—236) і Выклад того обычайный (стор. 236—242).

6) Приклад о пышным цезарю Иовиянѣ и о єго унижењю, иже господь-бог частокрот пишных понижа [sic!] а покорных подвыша [sic!] (стор. 242—257), і Выклад того обычайный (стор. 258—263), пор. дод. XI, ч. 5, стор. 90.

7) Приклад о досконалости (стор. 263—269) і Виклад того обычайный (стор. 269—274).

8) Приклад о памяти смерти, абы чловек не грѣшил (стор. 274—279) і Выклад т. об. (стор. 279—282).

9) Приклад о утратѣ душней и ранах душ забиваючих (стор. 282—289) і Виклад (стор. 289—291).

10) Приклад о ростропности, абысме вшитко добрім умыслом чинили (стор. 291—301).

11) Приклад о хитрей зрадѣ невѣсткой и о заслѣпленю зрадченых (стор. 301—311) і виклад (стор. 311—315).

12) Приклад о невдячности чловечеи з добродѣиств повшехных (стор. 315—329) і виклад (стор. 329—331).

13) Приклад, же не маме женам вѣрити, ани юм жадных таємніц оповѣдати (стор. 326—329) і виклад (стор. 329—331).

14) Другий приклад, яко не маме женам жадных таємниц вѣрити (стор. 331—333) і виклад (стор. 333—334).

15) Приклад о несправедливости и лакомствѣ и караню за не (стор. 334—339) і виклад (стор. 339—342).

16) Приклад о сталости в добрых учинках вѣрным пожиточный (стор. 342—359) і виклад (стор. 359—362).

17) Приклад о вѣрности и милости, же правда от смерти выбавлят (стор. 362—370) і виклад (стор. 370—372).

18) Приклад о великои справедливости, иж суди єго скрыти сут (стор. 373—376).

19) Приклад о пожитку опатрности во вшитких рѣчах (стор. 376—379) і виклад (стор. 379—381).

20) Приклад, же кажды пастыр ма старати ся о овечках своих (стор. 381—383) і виклад (стор. 383—385).

21) Приклад о страшном судѣ остатнем для вшитких грѣшных (стор. 385—389).

22) Приклад, же кто неокрещеный, не буде збавленый (стор. 389—393) і виклад (стор. 393—394).

23) Приклад, абысме чули о зрадѣ диябелскеи, абы нас злый дух не зрадил (стор. 394—397) і виклад (стор. 397—399).

24) Приклад, яко правды для преслѣдованя не маме отступовати (стор. 399—400) і виклад (стор. 400—401).

25) Приклад хвалебный, же милосердными учинками маме офѣру чинити господу-богу (стор. 401—404) і виклад (стор. 404—405).

26) Приклад, же тылко сами справедливы внийдут до царства небесного (стор. 406—407) і виклад (стор. 408—409).

27) Приклад, же порожне єст коханя во вшытких рѣчах свѣцких (стор. 409—414) і виклад (стор. 414—416).

28) Приклад, абысме сталость мали в добрых учинках (стор. 416—418) і виклад (стор. 418—420).

29) Приклад, абысме чистость и вѣрность малженску любили (стор. 420—424) і виклад (стор. 424—425).

30) Приклад, же маме правду вызнавати аж до смерти (стор. 426—427) і виклад (стор. 427—428).

31) Приклад приводячий, абысме были покорного и чистого и скрушенного сердца (стор. 429—432).

32) Приклад приводячий, абесме ся невдячности варовали (стор. 432—434) і виклад (стор. 435—436).

33) Приклад, же лакомство вного [sic! зам. много] людии заслѣпят, абы правды не узнавали (стор.436—439) і виклад (стор.. 439).

34) Приклат [sic!], же кождый грѣх без розпачи не буде отпущенныи (стор. 439—442) і виклад (стор. 442—444).

35) Приклад, абысме памятали на добродѣиство нам учинено (стор. 444—445) і виклад (стор. 446).

36) Приклад напоминаючи, абысме обѣтницу иншим выполнили (стор. 446—450) і виклад (стор. 450—451).

37) Прикладныи живот святого Алексия, абесме роскошами тогосвѣтными взгардили (стор. 451—460), пор. дод. IV, ч. 44; VI, ч. 5.

38) Прикладныи живот святого Євстафия к навернѣню блудящих (стор. 460—476).

39) Приклад, же преизрѣню божему жаден ся противити не может (стор. 476—480). Кінчиться словами: «Богу нашему слава на вѣки вѣком аминь». Далі на тій стороні проба пера: «Покушаю карамарю, ци добрыи». Подібні проби пера, рисунки, написи і т. ін. знаходимо також на стор. 481—485. Між іншими маємо тут підпис: «Stefan Samborуna 1766 roku», та в іншім місці ще раніша дата: «Anno Domini 1742». На стор. 481 поміщено початок жартівливої статті: «Бѣ нѣкая вещ низу главу носяще. Разгнѣва ся на сію вещ дому владыка, въсади ю в темницу, по мнозѣ же времени выведе ю с темници и заклати ю копѣем проб... ..... ризы же єя огнем ожегоша ся, сама же бысть распята на древѣ».

Отсей переклад «Gesta Romanorum» доконано з польської друкованої книжки; про се можна впевнитися, порівнюючи подані тут титули оповідань з польскими (див. «Historye rzymskie, wydał Dr. Jan Bystroń, Bibliot. pisarzów polskich, Kraków, 1894). Переклад держиться невільничо польського оригіналу, так що декуди можна його розуміти тільки при помочі польського тексту, прим., коли польське łotrowie перекладає на «лютрове» і т. ін.

Далі йде іншою рукою писана збірка житій святих, особливо інтересна тим, що подано тут систематичну збірку житій апостолів — розуміється, апокрифічних. Ось зміст сеї дальшої частини рукопису:

13. Житиє святого Семіона столпника мѣсяца септеврія д. 1 (стор. 486—495), пор. дод. V, ч. 9.

14. Чудо святаго Семіона. Святый Семіон столпник выгнал бѣса из бъялокловы (стор. 495—497).

15. Казаня на рождество пресвятои и славнои владычици нашея богородицы и присно дѣвы Маріи (стор. 498—505), надруковано, «Пам'ятки», II, 57—59.

16. Житіа святых праведных богоотец Іоакима и Анны (стор. 506—507), надруковано, «Пам'ятки», II, 110.

17. Казаня на воздвиженіе честнаго креста мѣсяца септ. д. 14 (стор. 508—520), пор. дод. IV, ч. 3; V, ч. 8.

18. О мученіи святаго мученика Христова Никита мѣсяца того ж д. 15 (стор. 521—532), пор. дод. IV, ч. 4; V, ч. 10.

19. Жития святаго Іоанна Богослова наперсника Христоваго (стор. 533—542), пор. дод. IV, ч. 5.

20. Казаня на покров пресвятой и славной владычицѣ нашея богородици (стор. 553—557), пор. дод. IV, ч. 6.

21. Житія святаго апостола Фомы, мѣсяца октоврія д. 6 (стор. 558—559), пор. дод. IV, ч. 7.

22. Житія святых апостол Варъфоломея и Варнавы, мѣсяца іюня дня 11 (стор. 560—562).

23. Житія святого Іуды апостола Христова сородника, мѣсяца іюня д. 19 (стор. 563).

24. Мѣсяца октоврія д. 25. Памят, албо житія святаго евангелисты Христова Лукы (стор. 564—566).

25. Житія святаго апостола Іакова брата господня (стор. 566—572).

26. От сынов Зеведеовых Клеопы Іякова (стор. 573—575).

27. От сынов Зеведеовых святаго апостола Іакова брата Іоаннова (стор. 576—582).

28. Житія святаго Андрея апостола, брата святаго апостола Петра (стор. 583—589), пор. дод. IV, ч. 4.

29. Каталог святих апостолов (стор. 590—594).

30. Казаня на святых апостол верховных Петра и Павла (стор. 595—630), пор. дод. IV, ч. 39; V, ч. 33; VII, ч. 6.

31. О мученіи святаго Демитрия казаня (стор. 631—642), пор. дод. IV, ч. 2.

32. Казаня о страшном трусѣ на Демитрія (стор. 642—646), без кінця.

Далі йде третя часть рукопису, писана знов іншою рукою і містить:

33. Наука сповѣди з розных из многих учителей церковных зобраная (стор. 647—787). Се т. зв. пенітенціар, або підручник для сповідників, яких було багато в середньовіковій Європі. В грецькій церкві сю тему трактовано докладно в «Номоканонах». Наш трактат має 13 розділів і, правдоподібно, уложений на підставі латинських взірців.

34. О цнотах теологичных (стор. 788—801).

35. О раздрѣшеню грѣхов, которого грѣху не может священик раздрѣшити (стор. 801—804). Далі одна сторінка порожня.

36. Скутъкы сакраментов святых (стор. 806—810).

37. Повѣсть о діяволѣ, како прійде ко великому Антонію в образѣ чловечестѣ хотя каяти ся (стор. 810—819).

38. На стор. 820 ще одна статейка без титулу про сповідь.

XIII. РУКОПИС О. ІВАНА ПРИСЛОПСЬКОГО

Сей рукопис, писаний одною рукою і докінчений, як видно з записки на останній стороні, в 1760 році о. Іваном Прислопським, парохом с. Кам'яної в теперішнім Грибівськім повіті, то спора книга in folio в новішій оправі з дощок, оббитих шкірою, з витисками (оправа зроблена, як посвідчує напис на першій чистій картці, в р. 1851). Первісно мав рукопис 330 карток, як свідчить їх стара нумерація, але тепер кількох карток нестає. В тексті і в титулах ужито декуди кіновар, знаходяться також ручні немудрі рисунки; текст обведений усюди подвійною лінійною рамкою, в якій містяться часті приписки та відсилачі. Нагорі йде жива пагінація, внизу на кожній стороні кустоди.

Зміст рукопису складається з двох частей: «Псалтирі» з толкованням до кожного стиха і з оповідання про чистилище св. Патрикія. «Псалтир» іде від к. 1 до 314, решту займає оповідання. Приглянемося головно «Псалтирі». Вона не ціла. З початку бракує 2 карток (к. 3 вставлена між 5 і 6), а при кінці також трьох. Тепер маємо тільки кінець 2 псалма; перша катизма йде до кінця к. 11. Вона визначується тим, що кожний стих тексту писаний більшими літерами, а зараз під ними іде коментарій, писаний дрібніше і кіноваром. Подаю пробу тексту і коментарія:

1. Псалом Давиду, внегда отбѣгаше от лица Авесалома сына єго, 3.

Псалом Давиду духом святым єст в написаніе извѣщенный, в немже содержит ся глас Христов к богу отцу нанпаче в ремя страстное о множествѣ врагов, и вопл церкве святыя в преспѣяніи гонителей єя, просящи помощ божу.

2. Господи что сут розмножены тыи котры мя фрасуют: веле их повстає противко мя.

Глас Христов ко богу отцу под час муки, яво за незлосливост и добротливост єго... арцибискупи и писемници, фарісеє, ксіонжента, судіе жидовстіи и розмаитіи народи докучали спасеніе свѣту робящому.

3. Веле их мовит души моей: нема тот збавлѣня в богу своим.

Мовили непобожны жиды на Христа господа: «грѣшник єст, яко суботу не хранит, не выбавит єго бог, далеко бо от грѣшных збавлѣня». Не знали глупы, же бог отец был с Христом справуючи збавлѣня наше.

4. А ты єднак, пане, оборонца мой єстесь и хвала моя и выноситель главы моей.

Туже и глас Адамов ко Христу господу: гды бо Христос господ на гори трупѣх глав на крестѣ поднес ся преклон главу свою отдал духа, тогди вознесе паденую главу Адамову до перш го достоянія.

5. Гласом до пана волалем моим, и выслухал мя з горы святой своей.

Возопи Христос на гори святой Голгофѣ, на ней же збавлѣня учинил и выслухан был от бога отца свыше, же во третій ден воскресил єго от мертвых.

Приведу ще деякі характерні вислови з перекладу інших псалмів сеї катизми: «Пс. III, 3: «Расторгниме звязкы их, а зошмарме з себе ярмо их». На марг. пояснено: «расторгіи — розорви». Пс. III, 5: «над Сіоном горов святов єго». Пс. V, 8: «мужом кырвавым»; ст. 9: «пропровад ся пре непріятели мои, справляй пред обличностью твоіов дорогу мою»; стор. 12: «вѣчнѣ ся радовати будут и ты будеш мешкал меджи ними». Пс. VI, 11: «нех собов гвалтовнѣ трвожат вшиткы непріятели мои». Пс. VII, 2: «от всѣх преслѣдовников»; ст. 5: «котры мѣ чинили злост»; ст. 10: «В нивоч ся оберне»; ст. 12: «бог мюцный и терпливый»; ст. 15 і 17 викладається на Юду:

15. Ото родит несправедливост, почал болезнь и породил неправост.

Іюда почал болѣзнь, зле помышлѣня, и породил неправост, на сребрѣ владыку продал; злый бо человѣк прежде умислит злост, потом учинит.

17. Оберне ся болезнь єго на главу єго, и выступит злост єго на верх главы єго.

Злочестивый Іуда за главу церкве Христа свою главу повѣшенієм погуби; неправда Іудіна на верх єго сниде и погрузи єго во дно темности.

Кафтісма вторая (пс. 9—16, k. 12—24 r.). На початку і на кінці по рисункові: на початковім Ісус з кулею світа в руці, на кінці ангел держить у руках образ Ісусового лиця на обрусі. Титул і початкові букви псалмів писані кіноваром, зрештою все чорним атраментом. Із язикових форм нотуємо з тексту псалмів сеї катизми: «крѣк убогых», «унижіня мое», «от ворют смерти», «позастрявали народове в затрачиню», «сило-sidło», «рамено-рам'я», «мыслѣль-myślał», «воробел-wróbel», «наготовили стрилы во саидак, абы пострылили з тѣни» (в гірських діалектах: *стрилѧти* зам. *стрілѧти*); «Пан пытат ся»; «кто ся во злости кохат»; «нудза-nędza»; «будут ради, бых был порушенный»; «потѣшіня»; «я престеригал дорог твердых»; «стеречи яко зриницу во оцѣ»; «под тѣніов крыл твоих»; «лвик младый-скимен».

Кафтісма третая (пс. 17—23, k. 24 v.— 42 r.). Малюнок на початку; благовіщення; тільки перших 5 рядків і перший ініціал писані кіноваром. З характерних язикових появ нотую: «будеме взывати»; «бо-с го упередил»; «предолжіня дній»; «пец огнистый»; «в гнѣви своем»; «выслебодилесь их»; «хробачок»; «бовѣм го хце»; «скарупа подънѣмня»=піднебіння. В поясненню до пс. XXI, 19 («Дѣлили меджи ся одѣня мое, а о шатѣ моей метали жребій») сказано: «Одѣня Христово жолнѣре дѣлили на чтыри части, поневаж чтыри жолнѣре были, котры распинали Христа, а о не шитой сукенцѣ кюсткы метали»; «з руки пciой=песьої»; «з пащекы лвіой»; «пренюс очима»; «пред тварю тых»; «вшыткы тлустохове земи»; «вывюл мя на дорогу»; «для імена своєго». Цікаво, що пс. XXIII, 7—10, рядки дослівно цитовані в Никодимовім євангелії, тут не прикладаються до Ісусового походу на пекло, а лише до вознесенія, подібно, як в оповіданні унгварського рукоп. («Пам'ятки», II, 333).

Кафтісма четвертая (пс. 24—31, k. 42 v.— 62 v.). На початку малюнок — погруддя богородиці, на кінці ангел з гілками в обох руках. Титул і перший ініціал писані кіноваром. З язикових появ нотую: «покаж мѣ»; «стейжок твоих»; «котры ся бадают о тестаментѣ єго»; «кырвавыми»; «от когож мѣ буде страх»; «хоцяй бы»; «голос мой, которымем крѣчал»; «фалечны свѣдкове»; «заквитло тѣло мое»; «дѣдѣцтво»; «загырмѣл пан»; «мюць»=міць; «вывюл єси»; «дюм утѣчкы»=dom ucieczki; «для имена твоего»; «в гнѣви»=в гніві; «забыто о мѣ»; «злоречіня»; «рю-

кем» = rzekłem; «стрвожіня»; «ям рюк»; «отшмаренный єстем»; «над-до мною»; «в нудзѣ»; «гды мя терня боло».

Кафтісма пятая (пс. 32—36, k. 63—82 v.). Рисунок на початку: Ісус з розтвореною книгою, на кінці — якийсь орнамент; кіновар тільки в титулі в першім ініціалі.

Кафтісма шестая (пс. 37—45, k. 82 v.— 97 v). Малюнок на початку: якась свята держить у руках модель вежі. Кіновар ut supra[1]. Пс. 37 і 38 без коментарія, тільки з дрібними увагами на марг. Дальші пс. сеї катізми крім ширших пояснень під титулами або при кінці мають також тільки декуди коротенькі пояснення під стихами або на марг.

Кафтісма седмая (пс. 46—54, k. 97 v.— 110 v.). На початку рисунок: Ісус з книгою, кіновар ut supra, коментаріїв дуже мало і тільки під деякими стихами. Таким самим робом перекладено і пояснено дальші катизми до 16-ої включно, тобто до пс. 117 (к. 214 v.).

Кафтісма седмнадесятая. Аллилуя. 118. Хваленіе богу от закона єго. Ся катизма зложена з одного 118-го псалма (k. 241 v. — 260 r.), що поданий тут, і в церковнім оригіналі і в перекладі так, що кожна сторона в довжину поділена подвійною лінією на дві шпальти і кожний стих-псалма написаний en regard[2] у обох текстах, а під ним через цілу сторону підписано коментарій. У вступі (k. 241 v.) пояснено, чому сей псалом такий довгий: бо був уложений до співання по дорозі в часі перенесення кивота, а пізніше для співання жидам в часі щорічного походу на празник до Єрусалима. «Разложен же єст,— кажеться далі,— у еврей по алфавиту, сі єст по азбучным словам; всяческое же слово содержит во себѣ осмерицу стіхов со своим толком; паче же разположеніе то сочіни ся ради лучшаго всѣм пособія памяти, яко да азбучныя словеса памятію, содержаще послѣдующая им стіхи удобіє возмогут себѣ пріпоминати и весь тако псалом совершати на пам'ят». При кінці мішаною мовою подано ось яке оповідання: «Блаженный Августин размышлял кедысь о таковом разположеніи стіхов псалма сего по 22 словесем азбукі єврейской и о всякого слова содержащім осмеріцы стѣхов паче же о различном именованіи закона по всякіх стіхах многажды воспомінаемаго. И ото знагла узри древо прекрасное со дванадцетма голуськами, и кажда голуска мала

[1] Як вище (*лат.*).— *Ред.*
[2] Поряд (*франц.*).— *Ред.*

в собѣ осм голузок малых, и от голузок вшиткых барз слодкы капелки истѣкали. Подивиже ся толикому видѣнію древа прекраснаго и разумѣ, яко чудное изображеніе бяше псалма того пресладкаго».

Катизми 18, 19 і 20 подані в церковнім тексті з звичайним коментарієм під кожним стихом: текст останнього 150-го псалма і коментарій кінчається на k. 296. котрої долішня часть разом з 5 рядками коментарія вирізана. Оборотна сторона сеї картки порожня, а на k. 297 г. іде: «Оставлшая ся кафтісми толкования [от] языка славенскаго», себто переклад кат. 18, 19 і 20 на мову, зближену до народної, таку, якою перекладено всі попередні. Зазначаю деякі язикові появи: рѣчи котры мѣ повѣджено; сѣдили судіове на судѣ; откаль мѣ пришол ратунок; снад бы нас были живых похланули; сѣт ся пюрвала, а мы выбавлени єстесме; по прожници = po próżnicy; не буде стерюг; ктож тому вытырват; сѣдлость = осідок; позабывал кроле мюцны (pozabijał króle mocne); людіом своим; не маш тху в устах; доброречте пану; мюць над дніом; мюць над ночу; вывюл руков мюцнов и раменом высокым; червене море; извюрг фараона и моць єго; цорко вавилона нудзницо; барз велка хвала панска; вступю на небо; венжовый ѣд; во мѣ єст; рюкем до пана; праця ворг их (труд устен их); положь стрюжу устам моим, а дверѣ в коло огороджены воргам моим; не зрувняют ся; покаре мя; толща земли розкыршит ся.

Краткое описаніе о чыстцу святого Патрікія, котрого Момбрикій и Бароній Студіов зовут, з животом святых выняте (k. 315—330), буде надруковане в «Пам'ятках», т. IV. Накінці під текстом підпис: «Сію історію преписал отец Іоань Прислопскый, презвѣтер Камянскый, з полской книжици друкованой року 1760». Ще нижче іншим письмом підписано: «Teodozy Przysłopski sołtys Kamieński.» Ѳеодосій Прислопскый солтис Камянскый». Ще іншою рукою списані початкові слова і порядкові числа в Псалтирі сімох покутних псалмів.

Про сей рукопис першу звістку подав пок. о. Никорович у «Шематизмі перемиської епархії» з р. 1879, стор. 272, додаючи звістку, що той сам Іван Прислопський переписав також кирилицею «Літургікон», «Ірмологіон» і «Пісні церковні», які в Кам'яній досі вживаються при богослуженні. Кілька разів я надармо старався дістати ті книги для перегляду і тільки перед роком мені удалось одержати отсей

Псалтир при помочі впов. д. Лінинського і його впов. дружини, котрим за се щиро дякую. Так само складаю подяку о. Прислопському з Білцареви, у котрого зберігається сей рукопис як родинна пам'ятка, за його ласкаве визичення.

XIV. КАЛУСЬКИЙ ЗБІРНИК

Так називаю невеличкий рукописний збірник, одержаний мною від д. Івана Ом. Левицького, який знайшов його між паперами свойого пок. батька, що довгі роки був парохом у Берлогах Калуського пов. Збірничок писаний на сірім папері полууставом XVIII в., сильно зачитаний, має формат малої 8-ки і, на жаль, заховався тільки в відривках, усього 32 картки. Хоча на маргінесах знаходимо багато проб пера, то проте нема підпису, ані копіїста, ані давнього властителя, ані не зазначено місцевості, де писано збірник. Ось його зміст:

1. Слово о бражнику (стор. 1—10), звісне оповідання, надруковане Костомаровим (Памятники старинной русской литературы, издаваемые гр. Гр. Кушелевым-Безбородко под редакциею Н. Костомарова, вып. второй, С.-Петерб., 1860, стор. 477—480).

2. Вопросы святих отец (стор. 10—16), апокрифічний катехізм, без кінця.

3. Повість про Юдиту (стор. 17—33), без початку.

4. Житие святого Іоана іже во Сочавѣ мученаго (стор. 33—47), пор. дод. IX, ч. 13.

5. Житіе и мученіе святой великомученицѣ Евфиміи (стор. 47—51). Стор. 52 заповнена пробами пера; між стор. 48 і 49 бракує карток.

6. Уривок Листа небесного (стор. 53—64), без початку і кінця, писаний скорописом XVIII в., мабуть, тою самою рукою, що писала й попереднє. Подаю з нього невеличку пробу тексту: «... и для того послах на вас карности: язики вас поплѣнят, повяжут и в неволю и в работу поберут и запровадят, и не отвернули єсте ся от злих учинков своих и не пошли єсте дорогою правою и слов моих євангелских не хотѣли есте слухати, як єм сам мовил: «Небо и земля мимо иде, а словеса моя не могут ити во вѣки». И ни в чом же повеленій моих не радите и святую неделю не чтите и не святите. И за то пущу на вас зими злии и вѣтри силніи, зради и метѣлницѣ и снѣги великіи, води поточніи випущу из матки земнои,

дам на вас голод и смерт лютую и на все имѣніе ваши, и много знаменія и скорби. И не покаялисте ся, яко от лица́ моего гнѣв на вас єст за злии учинки вашѣ и за святую неделю, иж бога не чтите и [не] держите в чистости и в набоженствѣ церковном, але вопалисте ся во похот дияволскую и в дѣла єго скверніи, осквернили єсте святую землю и неделю».

XV. ІСПАСЬКИЙ РУКОПИС

Сей рукопис, одержаний мною від селянина Гулейчука з Іспаса над Черемошем на Буковині, писаний двома руками в XVIII в. крім початкових трьох карток, що списані відмінним почерком і вирвані з якогось іншого руконису. Рукопис має 39 карток 4-ки, писаний на сірім, міцнім папері і з виємком останньої сторони забруканої так, що її годі відчитати, захований досить добре. Розуміється, що ані початку, ані кінця нема. З виємком перших трьох карток кіноварі не вживано, хоча на початку і при кінці поодиноких статей є декуди немудрі рисунки. Ось вміст сього рукопису:

1. Вірую з поясненнями (стор. 1—6), без початку. Відривок якоїсь окремої цілості, писаний грубим полууставом так, що кожний «стих» писано більшими буквами, а пояснення до нього дрібнішими. Початку нема, бракує, мабуть, одної картки, бо теперішня стор. 1 починається в середині пояснення до стиха 3. Подаю для проби пояснення до ст. 4 («Нас ради человѣк — и вочеловѣчша ся»): «В сем стихѣ аполинаристов геретиков потопляет [з польського: potępia], которіе повѣдают сына божого не быти досконалого человѣка и души разумное не имѣючого; самую толко матерію тѣла человѣчого взял, мовят, а в мѣсто души бозство было, а для тогож не досконаліи (хлѣб), то єст без квасу и соли на офѣру учеником своим приносити казал. Прото таковых геретиков потлумляючи церков Христова досконалим хлѣбом офѣру святую чинить визнаваючи и скутком показуючи, иж сын божій досконалим человѣком стал ся, маючим душу розумную в собѣ, о котором сам мовит Іоанн 11: «Маю власт душу мою положити и маю власт зась еі взяти». Цікаве тут мовчання про латинників і їх оплаток, хоча автор коментарія стоїть на православнім становищі, як се видно зо стиха 9 про св. духа, де сказано: «Иже от отца исходящаго», та в коментарі знов показується тільки давні єресі без найменшого натяку на пізніші суперечки.

2. Житіе святаго праведнаго Іосифа прекраснаго (стор. 7—12), без початку, надруковано, «Пам'ятки», I, 136—138.

3. Слово святаго Іоанна Богослова (стор. 12—22), звісний апокрифічний катехізис, пор. Тихонравов. Памятники отреченной русской литературы, С.-Петербург, т. II, 197—212.

4. Сказаніє дивноє и живоносноє о рожденіи святаго отца преподобного Григорія рицера (стор. 23—38), звісне оповідання про кровосумішку, вийняте из «Gesta Romanorum», пор. дод. XII, ч. 5.

5. Слово человѣческое о младенствѣ Ісус Христовѣ царском (стор. 39—47), апокрифічне євангеліє Томи, надруковане — «Пам'ятки», II, 159—164.

6. Слово от Патерика, яко не достоит ити с церкви, єгда поют в церкви пѣснь божію спѣваемую царст [sic!], (стор. 48—51), оповідання взяте із збірки «Великое Зерцало», пор. Oesterley. Gesta Romanorum, 688—691 і паралелі, 749.

7. Сказаніе и повѣсть о царю православном Аггею (стор. 52—56), текст, подібний до нашого, надрукував А. Н. Веселовский. Разыскания в области русских духовных стихов, №. V, стор. 147—150.

8. Притча о богатих от книг от болгарских (стор. 57—60), надруковано мною в статті: «Притчата на еднорога и нейниятъ български вариантъ» («Сборникъ за народни умотворения», т. XIII), пор. Я ковлев. Опыт исследования «Измарагда». Одесса, 1893, стор. 52.

9. Житіе святого Виктора-пустелника. Слово отец сын дух святый (стор. 61—66). Внизу під текстом підпис старим курсивом: «Powinię gospodasz na sam przod rano ustac a pozno legac nie czekaiąc nim słonko zaydzie, wyszedszy na dwor poglądac, czy będzie pogoda lub nie. Jeżeli widząc, że pogoda miła, potrzeba ustac z mikeko łużka y wczesnie czeliadz pobudzic. A jeze»[1] — далі урвано. На останніх сторінках, починаючи від 67, писано іншою рукою, недбалим і невиробленим полууставом.

10. Сказаніе о царю Соломонѣ, како закона бѣси во єдиной дельвѣ тмами тем, тисящами тисящ (стор. 67—72),

---

[1] Господар повинен насамперед рано встати, а пізно лягти; не чекаючи, поки сонце зійде, вийшовши на двір, подивитися, чи буде погода, чи ні. Якщо ба́чив, що погода гарна, мусив встати з м'якого ліжка і рано челядь побудити, а ще... (*польськ.*).— *Ред.*

надруковано мною: «Житє і слово», I, 136—138 і «Пам'ятки», I, 291—293.

11. Приклад о хитрости бозской (стор. 72—77), звісне оповідання про ангела і пустинника, пор. Oesterley, op. cit., 396—399 і 724—725 і дод. XII, ч. 4.

XVI. РУКОПИС О. ІЛЛІ ЯРЕМЕЦЬКОГО-БІЛАХЕВИЧА

Отся багата рукописна збірка доставлена мені була перед кількома роками д. Дмитром Єндиком, тоді нар. учителем у Зазулинцях над Дністром, від старого дяка Морозевича. Писана в 4-ку, одною рукою при кінці першої половини XVIII в. заокругленим полууставом близьким до курсиву, вона цікава тим, що подає деякі звістки про її писця, датує докладно поодинокі часті, коли і де були написані. Автор збірки, о. Ілля Яремецький-Білахевич був, як можемо бачити з тих записок, православним попом, а може, навіть монахом; на се вказує його побут у монастирі в Путні в р. 1749. Ми бачимо його в р. 1747 «на кондиції», себто на посаді в Вовчківцях «над Прутом водою при церкві Вознесенія Ісусового», 1749 р. він у Путні в монастирі, а 1755 ми полишаємо його на парохії в Хелмінцях Хотянського пов. Може бути зрештою, що його побут у монастирі в Путні мав яке дисциплінарне значення, бо ж православні монахи не сиділи на парохіях. Але яке значення мав його побут в Вовчківцях, де від р. 1700 офіціально заведена була унія? Що се була за «кондиция», задля якої він пробував тут? Що се не була парафія, се видається нам певним; слово «кондиция» в польській мові тодішніх часів означало приватну лекцію або загалом якусь приватну посаду.

Рукопис о. Яремецького-Білахевича дійшов до нас у досить сумнім стані, без початку і кінця, багато карток повидирано, пообшарпувано. Він писаний старанно, кожна сторона в лінійній рамці, заставки розмальовані фарбами зеленою, жовтою і червоною, прикрашені немудрими рисунками; так само рисовані і мальовані ініціали. Горою йде жива пагінація, кустодів нема, на одній сторінці мається 24—26 рядків письма. Ось зміст сього рукопису.

1. Хожденіе богородицы по мукам (стор. 1—22), без початку, надруковано мною див. «Житє і слово», т. III,

стор. 11, 81—88, 224—237. Пор. дод. IX, ч. 10. На стор. 22 по скінченні оповідання підписано: «Eliasz Jaremecki-Biłachiewicz napisał te xionżke, ktora nazwana czystec, ano Domini 1747, miesiąca oktombra dnia 2, natenczas będoncy na kondycyi w Wołczkowkach nad Prutem wodo, pod tytułem cerkwi Wniebowstompienia pana Jezusa, pod miastem Zabłotowem»[1].

2. Отселѣ починає ся книга Перло Многоцѣнное. Слово о скончанія вѣка сего, о войнах Измаилских и о цару Михаилу и о Антихрестѣ і о страшном судѣ (стор. 23—78). Наскільки вірно переписано Транквіліонове «казаня», не можу сказати, не маючи під рукою «Перла многоцѣнного». На стор. 70 внизу підписано: «Anno Domini 1748 marta die 23 to się pisało, Eliasz Jaremecki Biłachiewicz». Між стор. 74 і 75 не стає одної або кількох карток.

3. Слово о главѣ Адамовѣ, како в корены лежала (стор. 79), надруковано — «Киевская старина», т. XLVII, 1894, грудень, стор. 434—435 і «Пам'ятки», I, 31.

4. Слово о Сивидлѣ пророчици и о Давидѣ цару (стор. 80—82), надруковано — «Житє і слово», т. III, 141—142 і «Пам'ятки», I, стор. 277—279.

5. Слово о Авраамѣ, єгда вопросит во дом свой святую тройцу и поставиша трапезу под дубом Амаврійским (стор. 82—86, докінч. на стор. 123), надруковано — «Пам'ятки», I, 86 — 90.

6. Отселѣ починается книга от житія святых и иниѣ слова поучителніе, о вѣршах, и о іных историях душеполезных. Слово о побѣдѣ діявола, како бесѣдоваху Ісус Христос со діяволом на горѣ (стор. 87—91), надруковано — «Пам'ятки», II, стор. 200—203.

7. Слово о 12 пятницях и о градѣ Шпалѣ, року божія 1600, иже єст на ползу христіяном (стор. 92—97), пор. вище дод. IX, ч. 17.

8. Слово о исходѣ души, єгда разлучает ся от тѣла на оніи вѣк (стор. 97—100), про митарства.

9. Слово о Мелхиседецѣ цари Салимском иже во святых отца Афанасія архіепископа Александрійскаго (стор. 100—

---

[1] Еліяш Яремецький-Білахевич написав цю книжку, яка названа «Чистилище», року божого 1747 місяця жовтня другого дня, перебуваючи у цей час на приватних лекціях в Волчковках над рікою Прут, в церкові Вознесіння Христа, під містом Заблотовим (*польськ*). — *Ред.*

104), надруковано — «Пам'ятки», I, 97—101; пор. дод. VI, ч. 28.

10. Слово святаго Григорія Богослова о крестѣ господни, о Адамѣ и за два разбойники и прочая (стор. 105—110), надруковано — «Пам'ятки», I, 29—30, 31; пор. II, 243—246.

11. Слово о святой недели сіе єст епистолія, приказаніе господне, слова положен. (стор. 111—113). Внизу підпис: Ano 1748 E. I. B. Пор. дод. XIV, ч. 6.

12. Слово о снятію с креста тѣла господа нашего Ісус Христа през Никодима и през Іосифа, а при том лямент, або плач пресвятои богородици (стор. 114—122), надруковано — «Пам'ятки», II, 246—252.

13. Слово о Агарѣ и о сыну єя Исмайлу како бил ся со Ісааком, сыном Авраамовим (стор. 123—124), надруковано— «Пам'ятки», I, 104—105.

14. Слово святителя Василія Великаго архіепископа Кесаріи Каппадокійскія, како отнял Євладія от діявола (стор. 124—129), надруковано — «Житє і слово», III, 307—312, пор. дод. IV, ч. 18; VIII, ч. 15.

15. Слово о невидимых добродѣйствах бозких, яко бог єст розній от видимаго створеня, невидимій и непостижимій (стор. 129—131), проповідь.

16. Слово цару Давиду, како списа Псалтир всѣх псалмѣв 150 (стор. 132—133), надруковано — «Пам'ятки», I, 272—273. Внизу під текстом підпис: «Eliasz Jaremecki Biłachewicz pisał marta die 16 ano 1748 sam sobie, w Wołczkowcach».

17. Слово о господѣ нашем Ісус Христѣ, како играя ся со дѣтми жидовскими и сотворив 12 птиц (стор. 134—137), надруковано — «Житє і слово», I, 227—230; «Пам'ятки», II, стор. 169—172.

18. Слово душедивно и душеполезно о Флавіянѣ-разбойныцѣ, иже разбой творяше в странах Єгипетских (стор. 138—140).

19. Слово о двох разбойниках о Гестѣ и Дизмѣ, како ся зачали и како зросли и како распято их на обѣ странѣ господа нашего Ісус Христа (стор. 141—142), надруковано — «К. стар.», 1894, груд., стор. 443—444 і «Пам'ятки», II, 342—343.

20. Слово о святой великомученици Христовой Параскевіи (стор. 142—145). Під текстом підпис: «Ano 1748, marca die 29 E. I. B. D.» Пор. дод. IV, ч. 9.

21. Слово о честном крестѣ господа нашего Ісус Христа (стор. 145—149), оповідання про віднайдення хреста Єленою, пор. дод. IV, ч. 3; V, ч. 8.

22. Слово о сотвореню аггел и архаггел и о прочіих безплотных силах (стор. 149—150), надруковано — «Пам'ятки», I,14.

23. Слово о святом великомученику Георгію, како побѣдил змія, девицу оборонил царевну (стор. 151—153), пор. дод. IV, ч. 46; VII, ч. 4; VIII, ч. 11.

24. Слово о єдином пустелнику Ісихію, како гоним бѣ бѣсом ис пустинѣ (стор. 154—156). Внизу підпис: «Ano Domini 1748 aprylis die 20. Eliasz Jaremecki Biłachewicz».

25. Слово о смерти силному и роскошному воину, которій на свѣтѣ роскошне жил (стор. 157—162), звісне оповідання про лицаря і смерть, пор. дод. IV, ч. 56; VIII, ч. 13.

26. Сказаніе, или наука снадная, хотящим разумѣти учителем (стор. 163—165), покажчик хронології, а при кінці реєстр канонічних книг. Під статтею підписано: «1748 napisano».

27. Преданіе о громѣ Моисея громовидца (стор. 165—166), надрук.— «Киевская старина», т. XXXVI, 1892, март, 482—484.

28. Слово о всѣх дѣлах церковных поучителное учителем (стор. 166—168), вияснення значення всіх церковних приладів. Інтересне пояснення свічки, яку під час служби божої несуть перед священиком при великім вході: «Свѣтилник, єже грядет пред іереем, єст корсур, слуга Пилатов, іже бѣ возлюбленній у Пилата. Пилат о Христѣ помислив і рече: «Корсуре, пойди і приведи Христа». Корсур стоя пред Пилатом і поклонив ся і поцѣловал землю и рече: «Господи, господи, Ісусе Христе, гряди, гряди, зовет тя Пилат». Тогда Пилат почудил ся велми и рече: «Корсуре, что ти глаголеш? Христос єст не тут, не з нами, како учует, что ти глаголеш?» Корсур рече: «Пане мой Пилате, господь все знает и все дѣлает, і тое видит, и нынѣ со аггели глаголет». Тогда Пилат почудил ся велико, єгда от Корсура услишал оніи глас і ужасен бѣ велми и рече: «Яко ти уразумѣлес тое?» Корсур рече: «Пилате, пане мой, єгда мене послал во Іерусалим, тогда видѣлем, иж дѣти єврейскіе вѣтви постилаху ему глаголюще: «Осанна во вишних». И все Корсур Пилату по истиннѣ сказал. И рече Пилат: «Твори, брате, що разумѣеш». Єгда же увидѣл

Корсур веденнаго Христа пред Пилата, и изійде [sic! зам. изійме] ис постели платно глаголюще: «Господи Ісусе Христе, зде по платну поступи». І того ради свѣтилник грядет пред іереем». Як бачимо, се досить недоладна переробка першої глави Никодимового євангелія (пор. «Пам'ятки», II, 253—254, 274—275). Цікаво би знати, на якій основі Яремецький приточив її до пояснення літургічного обряду? Внизу під сим текстом підпис: «napisano ano Domini 1748, maia diė 4. E. I. B.»

29. Сказаніе луннаго мѣсяця, во которій день что добро творити или во которій день разболит ся или будет жив іли умрет, в сем чтенію значит и обрящеш (стор. 169—172).

30. Исторія о патріярсех иерусалимских и о папѣжех римских (стор. 172—174). Між іншим читаємо тут:

«Папѣж Келестин, той отнял жени ксіендзам.

Папѣж Сагутанус, той обраній на папѣжство през голуба, бо ему із уха идал.

Портонскій бѣскуп найпервѣй латинским язиком вимислил мшу отправовати..

Папѣж Урбан, той найперше вимислив з божим тѣлом, з монстранціею по мѣстѣ ходити, як и тераз римляне ходят.

Папѣж Витаил, той музику, органи і інъшие игри в костелах постановил.

Папѣж Ян, той невѣста, жена бил, гди о нем пишут латинници и строни богоявленія.

Папѣж Сергій той для оборони єреси папѣжем зостал, того папѣжа божіим повеленіем уши зѣли».

Внизу підписано: «Ano Donimi 1748 maia die 7 napisano E. I. R. D.»

31. Вопросит святій Василій, отповѣдае святій Григорій Богослов (стор. 174—177), апокрифічний катехізис на біблійні теми.

32. Рождественник сложен и приведеніем аггеловим избран (стор. 178—179), ворожбитська стаття. Внизу підпис: «Eliasz Jaremecki Biłachewicz pisał te istorye ano Domini 1748, czerwca d. 5 we wsi Wołczkowcach pod Zabłotowem».

33. Подякованя на каждом єлеосвященію сладкогласлива (стор. 180—181), риторична промова.

34. Подякованя от духовнаго при актѣ (стор. 181—182).

35. Подякованя на святая Христова отца Николая (стор. 182—183).

36. Подякованя на благовѣщеніе или на иніе праздникы пресвятія богородици, премѣняючи вважаючи (стор. 183—184).

37. Проліог на рождество господа нашего Ісус Христа (стор. 184—185), вірша.

38. Ємпіліог на рождество господа нашего Ісус Христа (стор. 185), вірша.

39. Проліог на воскресеніе Ісус Христово (стор. 186), вірша. Внизу підписано: «Niech będzie pochwalony Jezus Chrystus na wieki wieczne amen. 1748».

40. Житіе преподобнаго Алексея человѣка божія, мѣсяця марта, дня 19. Господи благослови (стор. 187—195), пор. дод. IV, ч. 44; VI, ч. 5; XII, 12, гл. 37.

41. Житіе святаго великомученика Никити мѣсяця септеврія дня 15 (стор. 196—202), пор. дод. IV, ч. 4; V, ч. 10; XII, ч. 18. Внизу під текстом: «Anno Domini 1748, czerwca d. 14. napisano житіе Никити муч. Eliasz Jaremecki Biłachewicz».

42. Житіе преподобнаго отца нашего Єфрема Сирина (стор. 203—213).

43. Преподобнаго отца нашего Єфрема наказаніе о умиленіи и спасеніи души и о отреченіи житія (стор. 214—216), без кінця. Зрештою при оправі переплутано картки статей 42 і 43.

44. Сеже Путник (стор. 217), стаття без початку, виглядає як витяг із якоїсь подорожі на схід. Приводжу сей уривок вповні: «От Ефеса на білое море 300 миль, там юж недалече моря отхланя пекелная, огнь тапит аж под небеса, нѣгды не угасает. От бѣлаго моря до дому Давидоваго полтораста миль, где Давид родился. Там суд страшній мает бити на А[са]фат долинѣ. А от дому Давидового до города Голиядового 100 миль. В том городѣ стоит конь на четирех ногах, и палаш в палацах у одвѣрка висит от полудня на стѣнѣ, и двѣ стрѣли на столѣ лежать, и клешія раковая висит. У дванадцятех лѣтех хлопец прійдет и сядет на того коня, и тое оружіе заберет з собою и поидет на войну и брань велію сотворит. За Іерусалимом рѣка жидовская Сабат течет под город Ливанію и Сидонію, увесь тиждень барзо кипит и каменіе из себе аж мещет, а в пятницю от 9 часу становит ся, цѣлу нощ стоит и в суботу весь день стоит; єно купцѣ греци, ормляне, турки, переходят в суботу, а жидам не можна. За тою рѣкою Сабатом єст городи жидовскіе, земля их не барзо великая, все жиди старшиною, воєво-

дами, старостами и иними урядами. С тои жидовскои землѣ от Сабету до гор Араатских 1000 миль. На горах Араатских стоит Ноев ковчег 300 лактій сяжневых в долготу, 10 в широту, 700 у висоту. От Іерусалима до Єрихону 100 миль. Около Єрихону 6 стѣнь, семой не маш. Вифлеом от Іерусалима полтора милѣ. Купель Силоамская, два гони нив Скудель село пѣд стѣною Іерусалимскою, що купленное за тіи сребники, що Іуда Христа продал. Галилея 3 мили, Назарет 6 миль от Іерусалима. Святѣйшій патріарх Феофан жил на свѣтѣ лѣт 267, преставил ся рок. 1642 на сошествіе святаго духа». Остання нотатка велить нам догадуватися, що стаття видавала себе за витяг із якогось писання сього патріарха.

45. Искони сотвори бог (стор. 218), стаття властиво без титулу, а сей титулик написаний над нею в живій пагінації. Се невеличкий апокрифічний катехізис зо вступом про неділю.

46. Стаття без титулу (стор. 218—219), апокрифічний «путник», себто ворожби про щасливу подорож.

47. Стаття без титулу (стор. 219), хронологічні вказівки.

48. Отроки на рождество господа бога нашего Ісус Христа (стор. 220—224), вірші.

49. Отроки на воскресеніе господа нашего Ісус Христа (стор. 224—225), вірші, виривки друковано — «Пам'ятки», II, стор. LVI.

50. Житіе преподобнаго отца нашего Варлаама игумена бившего в пещерѣ (стор. 226—231), вийнято із «Патерика Печерського»*. Внизу підпис: «Eliasz Jaremecki pisał tę xiongę sam sobie ano Domini 1748 lipca d. 2».

51. Житіе преподобнаго отца нашего Лаврентія затворника Печерскаго, иже принуди бѣса исповѣдати, колико єст в Печерском монастири святих, могущих словом изгоняти бѣси и како бѣси боятся пещер (стор. 232—234), вийнято з «Патерика Печерського».

51 а. Житіе преподобнаго отца нашего Афанасія затворника Печерскаго, иже по смерти воскрес і пребив в затворѣ дванадесят лѣт, і три полезная братіям сказа (стор. 235—237), із «Патерика Печерського».

52. От Патерика єгипто-скитского слова ізбранніе. Исторія святих отец и сказаніе, како претерпѣ Христос господь нашего ради спасенія (стор. 237—239), надруковано, «Пам'ятки», II, стор. 236—237.

53. Даже отселѣ починает ся кныга Патерик єгипто-скитскій. Преподобнаго отца нашего Моисея к отцу Пимину, умоленну бившу от него написати ся єму, слово 27 (стор. 239—245).

54. О нравах добрих и злих слово 28 (стор. 245—266), збірка різних виписок з аскетичною тенденцією.

55. От Альфавита слова избранніе о еже не поработити ся блудними помисли и скверними похотми Алфавит духовный (стор. 267—272), збірка коротких поучень. При кінці запис: «Ano Domini 1748 novembra d. 3. Eliasz Jaremecki.»

56. О єже блюсты ся смѣха, празднословія же и кощунств (стор. 272—276).

57. О еже памятствоваты всегда смерть (стор. 276—280).

58. Альфавит духовній сице зде положихом (стор. 280—284), азбучно впорядковані сентенції моралізаторські.

59. О єже возбуждати себе всегда в усердствованію і теплотѣ господней (стор. 284—286), короткі поучення. При кінці підпис: «Eliasz Jaremecki Biłachewicz pisał tę xięgę sam sobie».

60. Отселѣ починает ся книга Студит (стор. 286—336), поміщено 21 поучень Студита і одно оповідання «о Палладіи монасѣ, иже без страха божія поживе в непокорствѣ».

61. Отселѣ починает ся книга Пролог [?]. Слово преподобнаго отца нашего Касияна Римлянина иже не возносит ся, априля дня 4 (стор. 337—339).

62. Слово святаго Анастасія игумена гори Синайскія, апріля 5 (стор. 339—340).

63. От книги святаго Петра Дамаскина слово іюля 18 дня, єже не оставляти молитви куждаго дня (стор. 341—344).

64. Поученіе святаго Василія Великаго, како подобает дѣтем чтити родители своя, марта 6 дня (стор. 345—346).

65. Память святих седми отрок спящих августа 4 и октоврія дня 22 (стор. 346), без кінця, пор. дод. IV, ч. 54.

66. Святих Андрея и Єпифанія (стор. 347), без початку. Між стор. 346 і 347 брак. карток.

67. Пролог от Іоанна Златоустаго о играх и о пляса-ніих, скоках нечестивих, марта дня 24 (стор. 347—349).

68. От книг Пролога слово преподобнаго Феоктиста Студійскаго, чтеніе мѣсяця апріля дня 1 (стор. 349—351). Внизу: «1749 januarya jest napisany marta d. 2.»

69. Слово от Пролога святих отец, яже не обидити вдовиц и сирот, нищих, странных, апріля 6 (стор. 352—353), внизу підпис: «Eliasz Jaremecki Biłachewicz pisał tę xiongę sam sobie.»

70. Поученіе от Патерика о нѣкоем старци добродѣтелнѣ, мѣсяця іулія во 17 день (стор. 354—356).

71. Пролог, слово о злоязичнѣм человѣцѣ, мѣсяця іюлія дня 18 (стор. 356—357).

72. Поученіе от Притчи о казнех чад, мѣсяця іулія дня 26. Внизу підпис: «Ano Domini 1749, marta 5, napisał ten Prołoh w manastyru w Putny Eliasz Jaremecki.

73. От пролога повѣсть преподобнаго Даниила о Евлогію каменосѣчци, мѣсяца марта дня 23 (стор. 359—367).

74. Поученіе євятая Василія Великого о лѣнивих (стор. 368—369).

75. От Пролога слово святаго Антиоха о царствіи небесном и о молитвѣ (стор. 369—371).

76. От Пролога слово святаго Іоана Златоустаго, како не лѣнити ся чести книги, апріля дня 1 (стор. 371—372), при кінці підпис: «1749 marta».

77. От житія святаго Феодора Едескаго (стор. 374—376).

78. О арменской єреси глава тридцятая (стор. 375—376).

79. О постѣ арменском Арциуръцовѣ (стор. 377), обі статті вийняті із південнослов'янського житія Теодора Могленського.

80. Толкованіе како яви ся бог Аврааму во троици святой (стор. 379—381), теологічний коментарій.

81. Книгы преподобных и богоносных отец наших (стор. 381—386), індекс книг правовірних і апокрифічних, надрук.— «Пам'ятки», I, 1—7.

82. О том, когда и в кое время от самѣх христіян иконоборство востало и которіи царѣ иконоборци биша и на котором соборѣ за то прокляти (стор. 386—399), кінчиться острим осудженням лютеран, кальвіністів і аріян, між якими згадує Будного і Чеховича*.

83. О образѣ святія тройци (стор. 389—390), полемічна статейка. Внизу підпис: «Ano Domini 1749, napisano marca d. 8».

84. Починает ся книга Кирилл Іерусалимскій. Иже во святих отца нашего Кирилла Іерусалимскаго сказаніе на осмій вѣк и преданіе к познанію вѣри. От пророка Даниила пролог на первую главу (стор. 391—392).

84а. О Симеонѣ Богопріемци слово (стор. 392—393), апокриф, надрук.— «Пам'ятки», II, 137.

85. О Аріи треклятом, єгда воста на церков божію и о царю Константину Великом, як первій собор сотворив по вознесеніи Христовом року 318 (стор. 393—394).

86. Сказаніе о Іосифѣ обручнику пресвятія богородици (стор. 394—395), надрук.— «Памятки», II, 103.

87. Родословіе пресвятія богородици от котораго колѣна (стор. 395—396), надрук.— «Пам'ятки», II, 102—103.

88. Яко повелѣ бог сотворити Моисею змію мѣдянну (стор. 396—397).

89. О образѣ распятія господа нашего Ісус Христа (стор. 397), легенда.

90. О царех перскых како прійдоша со дари (стор. 398), надрук.— «Пам'ятки», II, 18.

91. О святих иконах, яко изначала биша в стар. завѣтѣ (стор. 399), полемічна стаття.

92. О царю Константыну (стор. 400), оповідання про те, як К. видів хрест на небі, пор. дод. III, ч. 27, IV, ч. 3.

93. О Моисеи како преведе жиды (стор. 400—401), коротеньке оповідання з «Біблії».

94. О Моисеовых кныг з битійских (стор. 401), поученя про шлюби.

95. О єлинских мудръцех, иже от части пророчествоваху о превишнем божествѣ и о рожествѣ Христовѣ от пречистія богородици (стор. 401—404), надруковано — «Пам'ятки», II, 33—35.

96. Пророчество о Христѣ и пречистой богородици в кумирницѣ єллинскаго кумира Аполона (стор. 404—405), надруковано — «Пам'ятки», II, 2—3.

97. О иерействѣ иже в старом законѣ (стор. 405—406). Нагорі напис: «1749, maia d. 3».

98. Не требует бог свѣдков на судѣ своем (стор. 406), поученя, без кінця.

99. Житіе преподобнаго Ісаакія Затворныка Печерскаго, иже прелъщен бѣ от діявола явльшаго ся во образѣ Ісус Христовѣ и плясаніем от прелстившаго утружден много пострада, таже творяше юрод Христа ради (стор. 407—409), в середині картки ушкоджені, то й текст неповний. Вийнято із «Патерика Печерського».

100. Повѣсть о мѣсцех святих во кратцѣ во которих землях (стор. 409—410), початок статті, поданої під ч. 40, на жаль, текст дефектний.

101. Оттоля починает ся Кныга Бѝблія

а) От кныг Моисеових Бытія глава 27 (стор. 411—413).

б) В началѣ сотвори бог небо и землю (стор. 414—415).

в) От кныг первих Моисеових о Іосифѣ глава 37 (стор. 415—417). Далі переповідано аж до кінця Битія на стор. 417—426. Внизу підпис: «1749 maia d. 28 napisał.»

г) Вторых книг Моисеовых о исходѣ сынов Ізраилевих (стор. 427—434).

д) Кныга Товія зовемая от Библіи взята (стор. 435—447). Внизу підпис: «Списа ся рабом божіим Іліем Яремецким Бѣлахевичем Другобицким, писал сам себѣ, во обители Путной, в земли Молдавской, апо Domini 1749. Maia d. 30 дописах Товію книгу».

е) Кнiга Ремирось [мб. Премудрость] Ісуса сына Сирахова з Библѣи (стор. 448—456).

ж) Кныги пророка Даниила з Бѣблѣи взятая (стор. 457—461).

з) От кныг Маккавейскых слово взятое, августа во 1 день (стор. 462—464).

и) От кныг Єздры слова о царю Дарію Перском (стор. 464—467).

і) От кныг царств третих о Соломонѣ премудром сыну Давидов (стор. 467—468).

к) От кныги Єклесіяст з Бѣблѣи взято поученіе (стор. 469—470).

л) Книгы Пѣсни пѣсней, уважай читателю и чты (стор. 470—471).

м) От кныги Судей Ізраилевих о войнѣ Гедеоновой со Мадіям (стор. 471—473).

н) Плач Іеремѣи пророка єгда бисть по плѣненіи Ізраилевѣ (стор. 473—474).

Внизу підпис: «Koniec xionżki Yieremiasza».

102. Из Номоканона нуждѣйших правил изявленіе (стор. 475—490). Під текстом дописка: «Всѣх пунктов єст от Номоканона тут написаных 117. Списа ся рабом божіим Іліем Яремецким Бѣлахевичем во обители Путнянской во земли Молдавской при храмѣ Успенія пр[есвятой] б[огородицѣ] в лѣто от сотворенія свѣта 7258, а от воплощенія бога слова 1749. Pisał tę xiongę Eliasz Jaremecki Biłachiewicz sam sobie, ano Domini 1749». Тут же дописана олівцем назва передостаннього властителя рукопису: «Морозевич, 1881».

103. Книга зовемая Семіон новій Богослов (стор. 491—498).

104. Блаженаго Ныла черноризца посланіе ко Харикію презвитерю сурово нападающу на согрѣшающая, глаголющу: не довлѣет на покаяніе ісповѣданіе устен, аще и дѣла постыческія не будут (стор. 499—501).

105. Презвитера церкве Іерусалимскія преподобнаго отца нашего Исихія словеса душеполезная читателныком (стор. 502—503).

106. Преподобнаго отца нашего Иларіона великого поученіе к іноческому чину (стор. 504—506).

107. О мисленнѣм откровеніи дѣйственнаго божєственнаго свѣта (стор. 507—509).

108. Глаголет к нам святій Анастасій Синайскій, како добро причащати ся святых тайн господевых (стор.509—512).

109. Слово поучителное в святій великій четверток иже во святых отца нашего Іоанна Златоуста (стор. 512—513).

110. Слово о исповѣди от Патерика Єгипто-скытцкаго (стор. 514). На кінці дописка: Ano 1749 pisało się to sierpnia d. 2. E. I. B. D. w Putny.

111. Мѣсяця октоврія дня 28 житіе святаго великомученика Димитрія (стор. 515—521), пор. дод. IV, ч. 8; XII, ч. 31.

112. Мѣсяця апріля дня 23 житіе святаго великомученыка Георгія (стор. 521—529). Внизу допис: Ano Domini 1751, пор. дод. IV, ч. 45; VII, ч. 5.

113. Мѣсяця июлія дня 25. Житіе святаго равноапостолнаго князя Владимера нареченнаго в святом крещен. Василія (стор. 530—548).

114. Сказаніе учителя церковнаго Іеронима святаго о Іудѣ предателѣ господа нашего Иисуса Христа (стор. 549—554), без кінця, надрук.— «Пам'ятки», II, 343—346.

115. [Чуда св. Николая], без початку (стор. 555—585). маємо тут ось які чуда:

1) Про злодіїв, яким св. Николай велів звернути покрадене (стор. 555), без початку, пор. київський друк, ч. 15.

2) Чудо святаго Николая о Симеонѣ (стор. 556—557), київський друк, ч. 12.

3) Чудо святаго Николая о ковръ (стор. 558—565), київ. друк, ч. 14; дод. IV, ч. 14, гл. 7.

4) Чудо о нѣкоем дѣтищи утопшем, єгоже святій Николай жива сохрани (стор. 565—569), к. др. ч. 7; дод IV, ч. 14, гл. 15.

5) Чудо о Петрѣ нѣкоем военачалныцѣ, єгоже святій Николае из темницы избави (стор. 569—575), к. др., ч. 5.

6) Чудо о трех иконах святаго отца Николая чудотвор. (стор. 576—582) к. др., ч. 4.

7) Чудо о Христофорѣ попѣ, како святій Николае избавил єго от посѣченія меча (стор. 582—585), к. др., ч. 2; дод. IV, ч. 14, гл. 6.

116. Мѣсяця декемврія в шестій день. Житіе и жизнь и от части сказаніе о чудесѣх иже в святых отца нашего Николая архіепископа Мир Ликійских чудот. (стор. 585—591). К. др., к. 49—58. Під текстом підпис: «Ano Domini 1755. Te czuda pisał oyciec Eliasz Jarezmecki przezwiter wsi Kelminiec w Хотѣнском повѣтѣ».

117. Чудо святаго Николая о половчинѣ татаринѣ сотворившим ся в градѣ Кіевѣ (стор. 592—598), к. др., ч. 11; дод. IV, ч. 14, гл. 16.

118. О велицем отци Николаи, како темницу пріять и многа зла претерпѣ от христоненавистных мучителей (стор. 599—601), к. др., к. 59—60.

119. Чудо святителя Николая о гладѣ бывшем в странѣ Ликійстѣй (стор. 601—602). К. др., к. 62. На кінці допис: «Іерей Ілия Яремецкій Бѣлахевич написал сія чуда святителя Николая року божія 1755 мѣсяца іюлія дописах дня 7 на той час будучи на парохіи во веси Хелминцях в повѣтѣ Хотѣнском».

XVII. ВѢЧНОСТЬ ПЕКЕЛНАЯ

В бібліотеці Перемиської гр.-к. капітули знаходиться під знаком. L. C. 1 рукописний збірник із половини XVIII в., котрого зміст подаємо тут. Се книжечка зложена із 126 карток 4-ки, ненумерованих, у старій оправі, писана кількома руками, скорописом XVIII в. На першій картці знаходимо титул: «Вѣчност пекелная або вязеніе і огон людей потопленных в пеклѣ». Твір під сим заголовком займав більшу часть рукопису, та, на жаль, він не дійшов до нас цілий. Маємо тут лише:

1. Роздѣл 1 (стор. 1—25).

2. Роздѣл вторый. Першая мука вѣчности пекелнои темность (стор. 25—46).

3. Роздѣл третий. Другая мука пекелнои вѣчности плач (стор. 46—47). На стор. 47 писано іншою рукою, ніж досі, і перервано накінці. Стор. 48 порожня.

4. Роздѣл 4. Третяя мука вѣч[но]сти пекелной голсд. (стор. 49—94). Кінця бракує, далі велика часть рукопису видерта, а від стор. 95 писано іншою рукою.

5. Роздѣл десятій. Вѣчность уставичное людій побожных вздихане (стор. 95—102).

6. Роздѣл одинадцятій. Вѣчность сон страшніх злых людей (стор. 103—112).

7. Роздѣл 12. О несказанном а завше новом караню людей потопленных (стор. 112—131).

8. Роздѣл 13. З науки с прошлих роздѣлов виняти (стор. 131—136).

9. Зобранє або сума того, що ся о вѣчности в той книзѣ повѣдило (стор. 156—167). На стор. 165 перерва, і тільки 9 рядків, а далі порожне місце; стор. 166 порожня, на стор. 167 зачинається останнім словом якогось незвісного речення.

10. Роздѣл чотирнадцятый. Котріи сут дрова и которая страва огня пекелного, а враз о неслиханой тяжкосты грѣху смертелнаго (стор. 167—198).

11. Роздѣл пятнадцятый. Чому грѣх смертелныи оден вѣчными бивает муками караній (стор. 198—211).

12. Роздѣл шеснадцятый. Неслиханная слѣпота и глупство народу людского так в уважаню грѣхов, яко и караня вѣчного, которое за грѣхи справедливость бозкая назначила (стор. 211—223).

13. Роздѣл седмнадцятый. Зобраня того всего, що о вѣчности пекелной повѣдало ся (стор. 224—245).

14. Замкненя вѣчности (стор. 245—248). Кінець видерто. Далі йде ряд легенд про загробне життя, що, мабуть, належали до того самого твору, значить, узяті з того самого оригіналу, що й «Вѣчность пекелная».

15. Роскоши збытънои заживаючи жена до пекла погружена, а муж єм, живот працовитыи і управленыи ведучи збавлен, цорка иж з виденя обога [польське: oboyga] их на добрыи живот єст навернена (стор. 249—252).

16. Жолнѣр оден през двѣстѣ лѣт небеснои хвалы заживлючи, за одну годину розумѣл (стор. 252—254).

17. Законник оден слухаючи краснаго спѣвания пташка одного през 300 лѣт в пущи трвал, а тоя ся єму за одну годину здало (стор. 254—256). Пор. ўсне оповідання нар., «Житє і слово», II, 185—188.

18. О милосердію божом, которое всѣ грѣхи людския переходит (стор. 256).

19. Дѣвъка одна отца и матку забила, як милосердія божого доступила (стор. 257—258).

20. Великии муки пекелныи уготованы грѣшным, меновите настоятелем церковным за непроповѣдание людем слова божого (стор. 258—259).

21. Страшное виденіе потопленых панов великих духовных як и свѣцких (стор. 259—261).

22. Хвалы небеснои и мук пекелных огледанєм новоначальныи в законѣ вытрвал (стор. 261—271).

23. Диявол оден з другого діявола насмѣвал ся, же утраты однои души жаловал, а мѣл би ся для затраченя чотырох душ опекуном веселити (стор. 271—273).

24. Приклад о сыну непослушном родичов (стор. 273 — 274).

Від стор. 1—47 одно письмо, відси до стор. 57 інше, дрібніше та краще; відси до 94 перша рука, далі від 95—110 знов друга. Між стор. 110 і 111 прогалина, від 111 починає третя рука до 167, відси починає знов друга рука аж до 248, а відси четверта аж до кінця. В тій останній части титули писані кіноваром і скорописсю; друга рука пише титули полууставом, перша великими скорописними буквами. На стор. 95, 97, 101, 103 внизу вкладна: «Сия книга Пекелная вѣчность (на стор. 99 і 101 назву вишкрябано) и не может бити оттоль отлучена вѣчними часи. Року бож. 1750, мѣсяця септев. дня 9». Внизу сторін усюди кустоди, на бокових маргінесах декуди цитати з письма св. Про сей рукопис згадує проф. Калужняцький* у своїй праці «Обзор славянорусских памятников языка и письма, находящихся в библиотеках и архивах львовских» («Труды III археол. съезда», Киев, 1878 т. II, 237 і 290). Він називає книжку про «Пекелную вѣчность» «известною»; кому і де вона звісна, сього він не згадує. Що самому проф. К. вона мало звісна, се видно з того, що він бачить у ній «статью о предметах народной пытливости», де буцімто показані «ужасы загробной жизни». Тим часом «Пекелная вѣчность» зовсім не апокриф і не оповідання, а широка схоластична моралізація, тільки де-де оживлена коротенькими примірами. Судячи по мові і по укладі твору, се безсумнівний переклад із польського.

XVIII. СОКОЛЬСЬКИЙ РУКОПИС

Отсей рукопис, писаний одною рукою зразу дрібним полууставом, а в другій половині курсивом, у XVIII в. заховався у одного селянина в с. Соколя, Мостиського пов.,

від котрого я одержав його за ласкавим посередництвом д. Січинського*. Рукопис без початку і кінця, зрештою досить добре захований, писаний на грубім сірім папері в 4-ку, на сторінці в першій половині 28, у другій 29 рядків. Над кожною сторінкою жива пагінація, внизу кустоди; титули і жива пагінація кіноварні, так само й великі букви в тексті. На початку рукопису, на жаль, знов з великими прогалинами, маємо другу, де в чому поправнішу копію «Пекелної вічності», якої опис подано в дод. XVII. Ось зміст нашого рукопису:

1. Пекелная вѣчность, без початку, кінець другого розділу (стор. 1—3), пор. дод. XVII, ч. 2.

2. Роздѣл третій. Другая мука пекелнои вѣчности плач (стор. 3—14), пор. дод. XVII, ч. 3.

3. Роздѣл четвертый. Третя мука вѣчности пекелное голод (стор. 14—26), пор. дод. XVII, ч. 4.

4. Роздѣл пятый. Четвертая мука вѣчности пекелное смрод (стор. 26—44), без кінця.

5. [Роздѣл осмый. Седмая мука вѣчности пекелнои огонь] (стор. 45—53), без початку, між стор. 52 і 53 брак карток.

6. Роздѣл девятый. Осмая мука вѣчности пекелнои стогнаніе (стор. 54), кінця нема.

7. [Роздѣл ?—? мука вѣч. пек. робак иж не умре] (стор. 55—64), без початку і кінця.

8. [Роздѣл ?—? мука пек. вѣч. вязене пекелное] (стор. 65—78), без початку і кінця.

9. [Роздѣл ?—? мука пек. вѣч. безнадѣйность] (стор. 79—90).

110. [Роздѣл десятый. Прагнене вѣчности] (стор. 97), без початку, пор. дод. XVII, ч. 5.

11. Роздѣл одинадцятый. Вѣчность сон страшный злых людей (стор. 98—108), пор. дод. XVII, ч. 6.

12. Роздѣл 12. О несказанном а завше новом караню людей потопленых (стор. 108, 113—131), пор. дод. XVII, ч. 7. Стор. 109—112 належать до якогось іншого розділу. На стор. 120 угорі дописка: Senko Kidan ożeniony w roku 1826.

13. Роздѣл 13. З науки с прошлых роздѣлов вынятыи (стор. 131—154), пор. дод. XVII, ч. 8.

14. Зсбране або сума того всего, що ся о вѣчности пекелной в той книзѣ повѣдило (стор. 155—163), пор. дод. XVII, ч. 9.

15. Роздѣл чотырнадцятый: котрыи сут дрова и котрая страва огня пекелного. А зараз о неслыханной тяжкости грѣху смертелного (стор. 163—199), пор. дод. XVII, ч. 10.

16. Чому грѣх смертелный оден вѣчными бывает муками караный. Роздѣл 15 (стор. 199—212), пор. дод. XVII, ч. 11.

17. Роздѣл шеснайцятый. Неслыханая чиность виду таковаго роду людского так в уважаню грѣхов яко и караня вѣчного, которое за грѣхи справедливост бозкая назначила (стор. 212—224), пор. дод. XVII, ч. 12.

18. Роздѣл семнадцатый. Зобране того всего, що о вѣчности пекелной повідилося (стор. 224—225), пор. дод. XVII ч. 13.

19. Замкнене вѣчности (стор. 225—229), пор. дод. XVII, ч. 14.

20. Докончене писма, але где ест конец караня вѣчного? (стор. 229).

21. До чителника ласкавого (стор. 230—235). Половина стор. 235 порожня і записана пробами пера. Стор. 236 також порожня. Нагорі дрібним письмом напис: «Roku Pańskiego tysiąc siedm set dwudziestego pierwszego maia dnia 8». Під сим іншою, пізнішою рукою: «1721, d. 8 maia ta xiążka spisana».

22. О епископѣ Удонѣ (стор. 237—243), без початку, пор. дод. IV, ч. 59.

23. Приклад о женѣ потопленой в пеклѣ, иж для встиду таила грѣх смертелный на сповѣди (стор. 244—246).

24. Приклад о женѣ в збытных шатах кохаючой ся, як страшливе ся сынови показала и як справедливе осужена и потоплена была (стор. 246—248).

25. Слово о женѣ утаившой грѣх смертелный на сповѣди (стор. 248—251).

26. Небо мукою Христовою створеное знову грѣшныи люде замыкают и яко болше ест жен для строев потопленых, ниж самых бѣсов (стор. 251—252).

27. Роскоши збытнои заживаючи жена до пекла погружена, а муж еи, живот працовитый и утрапленый ведучи збавлен; церка их з видженя обойга их на добрый живот ест навернена (стор. 253—256), пор. дод. XVII, ч. 15.

28. Слово о том, который по смерти дознал мук пекелных, а по з мертвых своем встаню велми дивно покутовал (стор. 256—258).

29. Барзѣ грѣх смердит перед богом и аггелы, ниж стерв всякій (стор. 258—259).

30. Пресвятая богородица жолнѣра одного, который каждого дня мовил молитву: Богородице, дѣво, радуй ся, през 14 лѣт от діявола стерегла (стор. 259—260).

31. За страннопріємство пастух кролем зостал, а крол выгнан с кролевства за неприятіе на ноч (стор. 260—261).

32. Человѣк оден высповѣдавши ся и покуту принявши за одну ноч чтыри короны принял (стор. 262—265).

33. Жолнѣр оден през двѣстѣ лѣт небескои хвали заживаючи за одну годину розумѣл (стор. 265—267), пор. дод. XVII, ч. 16.

34. Законник оден слухаючи красного спѣваня пташка одного през 300 лѣт в пущи трвал, а тое ся ему за одну годину здало (стор. 267—268) пор. дод. XVII, ч. 17.

35. Великіи муки пекелныи уготованы грѣшным, меновите настоятелем церковным, за непроповѣдане людем слова божого (стор. 269—270), пор. дод. XVII, ч. 20.

36. Страшное виденіе потопленых панов великих так духовных, як и свѣцких (стор. 270—271), пор. дод. XVII, ч. 21.

37. Хвалы небеснои и мук пекелных огляданем новоначалный в законѣ вытрвал (стор. 272—277), пор. дод. XVII, ч. 22.

38. Розмова одного рыцера з діяволом о душах людей умерлых (стор. 277—279).

39. Діявол оден з другого діявола насмѣвал ся, же утраты однои души жаловал, и мѣл бы ся для затраченя чотырох душ опекунов веселити (стор. 279—282), пор. дод. XVII, ч. 23.

40. Приклад о сыну непослушном родичом (стор. 282), пор. дод. XVII, ч. 24.

41. О крещеніи жидовина пѣском в небытіи воды (стор. 283—284).

42. Сказаніе о перших князех руских и о Кіевѣ (стор. 284), із Гізелевого «Синопсиса», стор. 14—17.

43. О крещеніи Руси (стор. 284—287), ibid., стор. 62—65.

45. О писменах руских, когда их знати почали (стор. 287).

46. О Мосоху прародителю Московском (стор. 287), ibid., стор. 11—12.

47. О збуреню Киева и Печерского монастыра през Батія (стор. 288), ibid., стор. 150—159.

48. Сказаніе от житія святых отец, како претерпѣ господь наш Ісус Христос спасенія ради человѣческаго (стор. 288—290), надрук.— «Пам'ятки», II, 236—237.

49. О птаствѣ дивном (стор. 290). Приводжу першу половину сеї статейки: «В сарацинской земли єст птаство названое Сороактес, которое гды страстный тиждень прийдет, анѣ спѣвает, анѣ ѣст, але як мертвое на знак креста зложивши крыла, на деревах завѣсивши ся, як мертвіи до воскресенія зостают, а гды Христово воскресеніе прийдет, то на свѣтаню пришедши до себе спѣвают».

50. Чуда которыи ся стали, гды Христос перед Іродом до Єгипту уходил (стор. 291—292), без кінця, надруковано — «Пам'ятки», II, 154—156.

51. Кінець якогось катехізиса (стор. 293).

52. Устав людем о брацѣх (стор. 293—294), без кінця, із «Номоканона».

53. Слово 40 Златоустово от посланія 2 ко Тимофею (стор. 295—297).

54. Тогожде от перваго посланія (стор. 297).

55. Слово о отци Серафионѣ, како спасе блудницу (стор. 297—298). До сього слова додано кілька дрібних легенд.

56. Сказаніе учителя церковнаго Гіеронима святаго о Іудѣ предателѣ Христовом (стор. 299—303), надруковано — «Пам'ятки», II, 343—346, пор. дод. XVI, ч. 114.

57. О покаяніи (стор. 303).

58. Словеса избранная (стор. 303). Подано ось яку загадку: «Отец мя роди, аз же родих себѣ жену, жена же моя роди мнѣ дитя, дитя же мое роди отцу моему матер». У викладі сеї загадки сказано: «Отец єст бог, иже созда Адама, а вынявши от него ребро создал єму жену, о ней же рече: родих себы жену. А жена моя роди дитя, из неяже роди ся богородица. Тое же, рече, дитя мое роди отцу моему матер, то єст пресвятую богородицу».

59. Чудо о намѣстниках, єкономах и ігуменах мертвых, живым в нощи в трапезѣ показавших ся (стор. 303—304).

60. Чудо быст в нѣкоей обители, иже ікони святых Павла и Николая бесѣдоваша со собою и Павлов меч кровавый обрѣте ся у Николы, и крест Николин у Павла (стор. 305—306).

61. Сентенції і поучення без осібного титулу (стор. 306—308).

62. Слово о воскресеніи из мертвых Карина и Леигина сынов великаго Симеона законника, иже сказаша, како гос-

подь до аду прийде и святых изведе, в Студитѣ написано (стор. 308—318), надрук.— «Пам'ятки», II, 305—314. Внизу на стор. 318 підписано: «Xięd Borecki umar roku 1825».

63. Чудо богородичине без початку (стор. 319—320), пор. P f e i f e r. Marienlegenden, Stuttgart, 1846, № XX.

64. Слово о болящем и пред образом спасовым исповѣдающем грѣхи своя и исцѣлившем по сповѣди (стор. 320—321).

65. Жена грѣшная пришедши сповѣдати ся и не хотяше грѣхов своих повѣдати отиде и обрѣте на пути болящаго и вземши єго в дом свой помаза миром и отпущеніе грѣхов своих от бога пріять (стор. 321—322).

66. Слово о прешедшой горѣ от мѣста своего в рѣку Нил (стор. 323—325).

67. Слово како искушает діявол мнихи (стор. 325—326).

68. Виденіе души малого дитяти през святую Іоанну, которая душа просила єи, жебы матцѣ єго повѣдила, жебы карала дѣти свои, бо за злое выховане стислый рахунок будет богу отдавати (стор. 327).

69. O widzeniach, obiawieniach, zachwyceniach, pokazywaniu się anyołow dobrych y złych iako rozumiec (стор. 328—331).

70. O widzeniu duszy iedney z ognia wychodzącey nad słońce iaśnieyszey[1] (стор. 331—332).

71. Oszukanie pustelnika iednego przez czarta[2] (стор. 332—333).

72. Dusza ktora naznaczona do nieba, będzie w nim chociaż by y zgrzeszyła, a ktora nie iest naznaczona do nieba, chociaż by y w dobrych uczynkach żyła, na koncu iednak odpada przez wysokie o sobie rozumienie y pychę[3]. (стор. 333—335). На кінці дописано: «Roku 1826-go d. 7-a 9-ber snieg maly upadł i zaraz zginął, potem deszcz szedł do samego Bożego narodzenia polskiego, takie błoto było, że nie można sie było na świat wyiawić, a od polskiego Bożego narodzenia

---

[1] Про видіння однієї душі, з вогню виходячої, від сонця яснішої (*польськ.*).— *Ред.*

[2] Ошукання чортом одного пустельника (*польськ.*).— *Ред.*

[3] Душа, призначена до неба, буде на ньому, хоча б і грішна, а та, що не призначена на небо, хоча б і в добрих ділах жила, під кінець, однак, відпадає через зарозумілість і пиху (*польськ.*)— *Ред.*

trocha był mroz, a od nowego roku ruskiego wiatr panował»[1].

73. О postawie Jezusa Christusa. Czasow Oktawiana cesarza niektory Lentulus w stronach żydowskiey ziemi, Heroda króla urzędnik Senatowi y wszystkiey radzie rzymskiey tak napisał[2] (стор. 337—338), надрук. — «Пам'ятки», II, 205—206.

74. Люцидар ознаймуючий о речах сотворенных на небеси и на земли, з грецкого на руский преложен (стор. 338—356), без кінця, писано курсивом.

75. Житіе препод. отца Павла Фивейскаго от свят. Іеронима написано, жил року 253 (стор. 357—362).

76. Слово о смиреніи, иже всю силу діяволю побѣждает (стор. 362).

77. Житіе святои Марины-дѣвици, иже в мужеском образѣ спасе ся (стор. 363—369), пор. Н. А. Янчук. Юбилейный сборник в честь Вс. Ф. Миллера, Москва, 1900, стор. 365—366.

78. Житіе Євлогія Александрійскаго и единаго обтятаго (стор. 369—371).

79. Приклад о незгодѣ братерской и о гнѣвѣ, для которого діавол справил то, иж священик много мучен за Христа на конци отрек ся его, не простив брата, а иже от него прощенія просив и не получив, корону мученическую в мѣсто его получив (стор. 371—375).

80. Житіе святого Павлина епископа Ноленского, который себе в неволю за сына вдовина замѣною отдал (стор. 375—376).

81. Житіе преподобнаго отца Уара чудотворца, иже отрочати тридневному проглаголати сотвори и капицу свою на променю завѣси (стор. 377—384).

82. Житіе и мученіе святого Феодора стратилата, то ест полковника (стор. 377—384).

83. Житіе и мученіе святои великомученици Єкатерины (стор. 390—399).

---

[1] Року 1826 сьомого дня вересня випав невеликий сніг і тут же розтанув, потім ішов дощ до самого польського різдва, таке було болото, що не можна було вийти на вулицю, а від польського різдва трохи приморозило, і після руського нового року дули вітри (*польськ.*).— *Ред.*

[2] Про особу Ісуса Христа. За часів цесаря Октавіана якийсь Лентулюс, із єврейської землі, урядник царя Ірода, так написав сенату і всій раді римській (*польськ.*).— *Ред.*

84. Сказаніе аггелово святому Макарію о умерших душах и о муках (стор. 399—404), без кінця, пор. дод. XII, ч. 4.

XIX. ДРОГОБИЦЬКИЙ ЗБІРНИК

Про сей рукописний збірничок подав я відомість уперве в «Зорі»*, 1886 р., стор. 155—156. Пізніше я передрукував із нього дещо в «Киевской старине» і в «Пам'ятках» (т. I, 23—26, 31—32, 255, 270—271, 273—274, і II, 50—65). Се, властиво, шматок більшого рукопису, 15 карток 4-ки, записаних досить дрібним письмом, без кіноварі, що вжита тільки на однім рисунку. Ті картки я одержав від о. М. Зубрицького. Оповідання, поміщені тут, списані переважно церковною мовою, хоч значно підмішаною народними елементами; тільки декуди переважає народна мова. Ось зміст сього рукопису:

1. Кінець оповідання про Самсона (стор. 1), без початку, надруковано в «Зорі», 1886, стор. 156 і «Пам'ятки», I, 270—271.

2. Во имя отца и сына и святого духа амин (стор. 2—4), звісний апокриф, «Епистолія о недѣли», без кінця, списана мовою близькою до народної, часть надруковано в «Зорі» loc. cit. Перед текстом рисунок: хрест на Адамовій голові, над ним напис: «ІНЦІ», а по боках ближче до хреста: «Іс. Христос.ни. ка. м. л. р. б. т. к.»; дальше від хреста з правого боку під буквою: «В. Ш. Г. Н. Р», а з лівого «Н, З. М. Г. Х. Б.»

3. Виривки із «Слова св. Григорія» про хрестове дерево, з вини переплетника порозкидані. І так маємо: «О древѣ томже, иже изросте из вѣнца Адамова» (стор. 17—18), «О третом древѣ, на немже распя ся разбойник невѣрник» (стор. 18), кінець оповідання про дерево, що принесли Соломонові демони (ст. 5) і «О главѣ Адамовѣ, которую принесли дѣмони з древом» (стор. 5). Ті відривки були опубліковані мною, див. «Пам'ятки», I, 31—32; II, 242—246.

4. Слово святаго Василія како ізгони бѣса из человѣка, писало ся в 1743 г. (стор. 6—8), без кінця, пор. дод. XVI, ч. 14.

5. Житие пана бога нашего Ісус Христа и матере єго (стор. 9—14), опубліковано — «Пам'ятка», II, 50—65. Там же вказано, що початок сього оповідання — дослівний переклад першої глави Опецьової книги «Żywot Pana naszego Jezusa Chrystusa».

6. Слово святаго отца нашего Афанасия патриярхи александрийскаго о Мелхиседецѣ, 1742 anno (стор. 14—16), пор. «Пам'ятки», I, 917—100 і дод. XVI, ч. 9.

7. Житие о Адамѣ і Євѣ і о согрѣшеніи их и изгнанію из рая и яко бил по согрѣшенію (стор. 23—24, 19—22), друковано в «Киевской старине» і в виємках — «Пам'ятки», I, 23—26.

8. Кінець оповідання про те, як Давид писав псалтир (стор. 23), друковано — «Пам'ятки», I, 273—274.

9. Кінець оповідання про те, як Сиф ходив до раю (стор. 17), пор. «Пам'ятки», I, 35—36.

10. Мѣсяця марта в 7 ден. Преподобнаго отца нашего Алексея чаловека божія (стор. 25—30), пор. дод. XVI, ч. 40, останні дві картки дуже пообдирані по рогах разом з текстом.

На стор. 3 на марг. нагорі підпис: «Kondratko Jawor»,на стор. 4 «Іван Kondratkow». На стор. 23 під текстом: «Pisał Sta isław Mi (решту вишкрябано). Писало ся 1743 anno. Pisalo sia pry Petri Czorniewiczowi Miezczanin Drohobycki».

На одній стороні на внутрішнім маргінесі здовж тексту була написана нар. пісенька:

Ой дай хоть трошечки,
Куплю тобі панчошечки;
Ой дай, потішуся,
Як не даш, повішуся.

На жаль, при переплеті сей напис заліплено.

XX. КАМ'ЯНСЬКИЙ БОГОГЛАСНИК 1734 Р.

Отсей рукопис, визичений мені за ласкавим посередництвом д. Кароля Бандрівського, старшого комісара податкового в Грибові, з села Кам'яної Грибівського пов.,— то книжечка в малу 4-ку, писана одною рукою, з виємком кількох карток вліплених пізніше, досить старанно, полууставом, з кіноварними титулами і грубо рисованими заставками. Книжечка в новішій оправі, захована досить добре, хоч на картках (сірого грубого паперу) видно сліди довгого і частого вживання. Деякі картки пороздирані і позаклеювані; деінде старе писання заліплено картками і на них написано відповідний текст новим почерком. На кожній стороні пересічно 20 рядків тексту в лінійній рамці; на горішній лінійці на середині йде жива пагінація писана кіноваром, а збоку кирильська пагінація,

але ведена з помилками. Остання сторінка має число 247; але по стор. 19, 20, 59, 60, 70, 89, 93, 153, 154, 155, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 179, 180, 181 лишено по одній стороні непагінованій, натомість числа 61, 70, 89, 93, 149, 153, 179 і 229 покладено по два рази. Бракує карток, що мали стояти як стор. 11—14, 100—148 і 182—183; намість вставлено по дві картки, пізніше писані і непагіновані між стор. 205—206, 209—210 223—224 і 227—228; ся остання сторінка має однак замість 228 пагіну 229, що повторяється зараз на дальшій сторінці. Таким робом виходить, що рукопис мав первісно 258 сторін або 129 карток, а тепер має їх лише 105 крім ненумерованої титулової карти. На тій карті, приклеєній до рукопису пізніше, бачимо серед орнаментів подовгасте колісце, а в ньому кіноварний титул: «Пѣсни третѣ четырдесятници и 50-ници от недѣлѣ мытаревой даже до пятюнкы, списанныи року 1734». Сей титул, певна річ, належить тільки до одної часті збірки, а власне до тої, що має далі титул «Компендіюм». Але чи й верхній титул «Пѣсни третѣ» стосується тільки до тої одної часті, чи до цілої книжки? Може бути, що в титулі виставлено спеціально пісні великопісні для того, бо ся часть була найважніша в цілій збірці, а «Пѣсни третѣ» належать до цілої книжечки, що була третьою частиною більшої збірки. Я склонююся до такої думки з огляду на те, що інші групи пісень у отсій книжці — а є їх, як побачимо — більше ніж три, не мають ніякої спеціальної нумерації; далі з огляду на те, що в тій самій околиці того самого року був списаний інший збірник духовних пісень, якого зміст, оскільки можна догадуватися, доповнював зміст отсеї збірки, так що міг бути першою або другою її частиною.

А. Начало с богом пѣсней на праздники богородичныи (стор. 1—33).

1. На рождество пресвятой владычици нашей богородици пѣснь1 (стор. 1—3), поч. «Сей день господень ликуйте».

2. Пѣснь 2 под. архаггели (стор. 3—5), поч. «Радуйте ся вси людіе, дѣва ся раждает».

3. Пѣснь 3 о фамиліи Ісуса Христа (стор. 5—6), поч. «Самопята Анно свята».

4. На покров пресвятой богородици пѣснь 1 под. «Не плач Рахили» (стор. 6—10), поч. «Бог на престолѣ в небесном колѣ».

5. Пѣснь 2 на той праз. (стор. 10), без кінця, поч. «Яко богом преизбранную».

6. Кінець пісні на введеніе (стор. 15—16).

7. На зачатіе пресвятыя богородица (стор. 16—18), поч. «Слава буд богу в троици єдиному».

8. Пѣснь 2 под. «Богородице вѣрным» (стор. 18—20), поч. «Завитай цорко отца предвѣчнаго».

9. На благовѣщеніе пресвятыя богородица пѣснь первая (стор. 20—22), поч. «Да прійдет всему мѣру радость», пор. «Богогласник», 1790, ч. 98.

10. Пѣснь 2 на той празник (стор. 22—24), поч. «Прійде архаггел в Назареф к дѣвѣ».

11. Пѣснь 3 на тойже праз. под. «Архаггели з неб.» (стор. 24—25), поч. «Послан быст аггел Гавріил к дѣвѣ пречистой».

12. На положеніе честныя ризы пресвятой богородици пѣсн на под. «Завитай цорко» (стор. 26—27), поч. «О преславная дѣво пресвятая».

13. На успеніе пресвятой богородици пѣсн 1 под. «Похвала» (стор. 27—29), поч. «Прийдѣте з аггелы вси концы земныи».

14. Пѣснь 2 на той праз. под. «Послан быст» (стор. 29—31), поч. «Архаггелы з неба пришли до богородици».

15. На положеніе честнаго пояса пресвятой богородици пѣснь 1 подобен «Слична ютренко. Иже в напастех и в оклеветаніи сущи да поют» (стор. 32—33), поч. «Иже од сердца до тебе вздыхаєм». Внизу: «Конѣц пѣсням на празники богородичныя».

Б. Починают ся пѣсни пресвятѣй богородици всегда пѣваємая (стор. 34—64).

16. Пѣснь о пресвятой богородици 1 сложенна в року 1731 (стор. 34—37), поч. «Чистая дѣво, небесна царице». Читаємо тут між іншим:

Змилуй ся панно над полсков коронов,
усмиряй звады, згоду меджи паны
найспокойнѣша дай панно над панны.
Геретиков зас сердца каменные
Змягч и лютерске блуды упертые.
Которас славна в Сокалском образѣ
и в Ченстоховском славнѣйша, где князѣ
тобѣ покорный поклон и царіе
отдают и всѣ под ноги людіе
твои падают, чудами вславіона.
З Жировицкого малого ікона
великы ласки просящим роздаеш,
и в Борунской ся церкви величаеш,
Борки кохаеш, гдыс ся там зявила,

и Ярославскес поле збогатила
своими ласками, котрыми пред вѣки
бог тя увелбил медже человѣки.
Львовска каплица крваве слезы зиае
твои, коли Львов мор тяжкій чекае.
И Почаевска тебе славит скала,
и в Подкаменю в велкой-с славѣ стала.

Судячи по мові, се виглядає на переклад із польського. Вичислені тут чудотворні ікони Сокальська, Ченстоховська, Борецька (коло Ряшова), Ярославська, Львівська і Підкаменецька — латинські, а Жировицька, Борунська і Почаївська — руські, пор. Ks. S a d o k Barącz. Cudowne obrazy Matki najświętszej w Polsce. Lwow, 1891, під відповідними назвами.

17. Пѣснь 2 о пресвятой богородици (стор. 37—38), поч. «Звѣздо морска, ты господа», переклад з польського.

18. Пѣснь 3 о пресвятой богородици (стор. 38—39), поч. «Радуй ся, матко бога, пред вѣки».

19. Пѣснь 4 богородици, под. «Пречистая панно» (стор. 89), поч. «О Маріе чистая».

20. Пѣснь 5 о пресвятой богородици (стор. 39—41), поч. «Богоизбранная, мати-отроковице».

21. Пѣснь 6 богородици под. «Чистая богородице» (стор. 41—42), поч. «Звѣздо являющая солнца».

22. Пѣснь 7 о пресвятой богородици (стор. 42), поч. «О мати, дѣво чистая».

23. Пѣснь 8 о пресвятой богородици (стор. 43), поч. «О мати, дѣво святая».

24. Пѣснь 9 о пресвятой богородици (стор. 43—44), поч. «Святая богородице, грѣшным людем помощнице».

25. Пѣснь 10 богородици под. «Возлюбила мати» (стор. 44), поч. «Пречистая панно, тя непрестанно молим устнами».

26. Пѣснь 11 о пресвятой богородици (стор. 44—45), поч. «К тебѣ, божія мати, прибѣгаем».

27. Пѣснь 12 о пресвятой богородици (стор. 45—46), поч. «Богородице царице, пречистая владычиче» [sic!], пор. «Богогл.», ч. 139.

28. Пѣснь 13 о пресвятой богородици, под. «Слична ютренко» (стор. 46—47), поч. «Богородице вѣрным обороно».

29. Пѣснь 14 о пресвятой богородици под тойжде (стор. 47—48), поч. «Слѣчна ютренко до солнца прибрана».

30. Пѣснь 15 о пресвятой богородици (стор. 48—49), поч. «Роже сличная, дѣво чистая».

31. Пѣснь 16 о пресвятой богородици, под. «Богоизбранна» (стор. 49—50), поч. «Пречистая панно, аггелска царице».

32. Пѣснь 17 о пресвятой богородици (стор. 50—53), поч. «Чистая дѣво царице, Маріе богородице».

33. Пѣснь 18 о пресвятой богородици (стор. 53—54), поч. «Радуй ся царице, наша заступнице».

34. Пѣснь 19 о пресвятой богородици (стор. 54—55) поч. «Дѣво мати преблагая».

35. Пѣснь 20 о пресвятой богородици (стор. 56), поч. «О пресвятая дѣво, помощнице моя», пор. «Богогл.», ч. 142.

36. Пѣснь 21 на добранощ пресвятѣй богородици (стор. 56—57), поч. «О госпоже возвеличенна».

37. Пѣснь 22 на всяк день за утра пресвятой богородици (стор. 57—58), поч. «Завитай рана ютренко», перекл. з польського.

38. Пѣсн Кіевская, под. «Возвесела вест наст.» (стор. 58—61). Подаємо тут повний текст сеї пісні:

ПѢСН КІЕВСКАЯ

Побѣдителная всѣм Кіевскія страни
Воспойте матцѣ божой пришедшой от брани.
От Вишъгорода Днѣпра Кієвоподолѣ,
Єгда варварскім полком преславно одолѣ.
Преизбранная всѣм родом воєвода
Потопи силу в Днѣпри агарянска рода.
И яко иногда в мори фараона силна,
Под Константином полем Скипрска звѣря дивна.
В тисящном року шест сот шесть десятом втором
Хотячи плисти през Днѣпр за своим табором,
Взяли икону на плот в Вышъгородском храмѣ,
в Днѣпровой агаряне да не потонут ямѣ.
Стопоша на икону вси враз во водѣ,—
дивна побѣда єст силной воєводѣ.—
Столпом огненным страшным над Днѣпром явленным,
шумом бурным, облаком дождевным.
Богородична же икона намѣстна,
Дѣва пречудна, славна мати безневѣстна
Носящи на руках єдинородна сина,
взяла на свой образ врага татарина.
И не утопе дѣза страну Днѣпра вину,
леч Днѣпром в дожд понесет [в] кієвску долину.
Єгда же ста под Кіев Марія невѣста,
плѣненна Кієвяном взявши невѣдѣста,
Же и образом быти мати бога жива
Хотѣла плысти Днѣпром, и преславна дивна,
Рождшія творца свѣту, вѣку стремленію
противко идет бога по повеленію.

Манастыр Братцкій просто в Днѣпр измѣряет,
же недвижну противу вещ в тя увѣряєт.
Познавши люде чудо, иноци пришедши
сосуд взяли божествень бисер произведшій.
О як щасливыє суть води Днѣпровые,
ибо сосуды єст неба перловые.
От воды взяли ковчег Мойсея новаго;
желал Кіев усердно здавна таковаго.
Отсѣченній от гори камен Вишъгорода
взяли такова в Днѣпри поразивыи рода.
Над воды выходит дщи фараона;
к твоєму брегу спѣшит горняго Сіона,
в нейже бог явлень єст благоволил жити:
гора сія хощет твой Іордан здобити.
С таким триумфом [в] мѣсто по войнѣ приходить
на знак видѣти от татар єдинаго приводит.
Уподоби ся купцу Владимеру крестящу,
бисер показал и дѣву несущу.
Бо оружіем незносным князія два брата
в Кіев двор свой отчают, отмѣтают врата.
Оцній ся, цій Могило, витай бога и матку,
приходит фундаторка к тебѣ в недостатку.
Открій Могило смерти могилу и яму,
изволи ся зде быти премудрости храму.
Уявлен образ и обвѣшен вербом
в року тисящном шест сот пятдесятом первом.
Юж малярская его рука малювала,
не замалювання в нем язва зостала.
Благодарственнія вси Кіевскіе страни,
воспойте матцѣ Братцкой пришедшей от брани.

39. Пѣснь пресвятой богородици о чудовном образѣ в Самбори (стор. 61—62), поч. «Дивны твоя тайны», пор. «Богогласник», 1790, ч. 133.

40. Пѣснь 2 о том; под. «Источник» (стор. 62—63), поч. «Днес царица велегласно во вся страни возгрѣмѣла».

41. Пѣснь пресвятой богородици, под. «Излия ся благ.» (стор. 63—64), поч. «Пречиста дѣво мати рускаго краю», пор. «Богогласник», 1790, ч. 134 і «Kantyczki z r. 1785», I, 48—49.

В. Начало с богом пѣсней на праздникі господськія и нарочитым святым (стор. 65—136). Мѣсяца септевріа в начало индикта еже єсть новаго лѣта.

42. Пѣснь 1 к господу нашему Ісусу Христу, подобен і «Непостижим» (стор. 65—66), поч. «Самовластному твому ученію».

43. Пѣснъ 2 Ісусу сладкому (стор. 66—67), поч. «Похвалу прінесу сладкому Ісусу».

44. На всемирное воздвиженіе честнаго креста господня

пѣснь 1 подобен «Стала мати болюч.» (стор. 68—70), поч. «Крест святый днес возносит ся».

45. На священномученика Іосафата казаніе пѣваемое о страданіи єго, под. «Царю Христе пане» (стор. 70—73), поч. «Послухайте, що зробила», перекл. з польського пор. «Богогласник», 1790, ч. 147 і «Kantyczki z r. 1785», IV, 75—78.

46. На зачатіе святого пророка и предтечи крестителя господня Іоанна, пѣснь тая ноты той, яко «Прійде архаггел» (стор. 73—74), поч. «Аггел с небесе в Іодею».

47. На преставленіе Іоанна Богослова в 26 септев. Пѣсни ноты той: «О Варваро мученице» (стор. 75—76), поч. «Іоана Богослова», пор. «Богогласник», ч. 190.

48. Мѣсяца октоврія в д. 14 преподобной матерѣ нашей Параскевіи, єже єсть Пятцѣ Терновской, пѣснь 1 под. «Дѣво мати преблагая» (стор. 77—80), поч. «Процвила єси пустыни».

49. Пѣсн 2 преподобной Парас. под. «Пречистая панно» (стор. 80), поч. «Возлюбила мати аггелско жити».

50. Святому всехвалному апостолу Луцѣ пѣснь 1 подобен: «Богородице вѣрным об.» (стор. 81—82); поч. «Прійдѣте вѣрны, в пѣснех восхвалим».

51. Пѣснь 2 подобен тойже (стор. 82—83), поч. «Что тя нареку, апостоле святый».

52. На святого и славнаго великомученика Димитріа пѣснь 1-я, подобен «Веселая нам новина» (стор. 83—85), поч. «Прійдѣте вси днес вѣрніи».

53. Пѣснь 2 под. «Богородице царице» (стор. 85—86), поч. «Ликуйте свѣтло празднующе».

54. Мѣсяця ноєвріа в 1 на святых бесребрник Козмы и Даміяна пѣснь самоподобна (стор. 86—89), поч. «Святых безсребник и свѣтила темных».

55. Пѣснь 2 под. «Богородице вѣрным обор». (стор. 89—90), поч. «Свѣтлый восія нам днес сей всѣм праздник».

56. На собор архистратига Михаила пѣснь 1, подобен «Завитай цорко» (стор. 91—94), поч. «Прійдѣте вси днес честно восхвалѣте».

57. Пѣснь 2 под. «Похвалу прим.» (стор. 93—96), поч. «Хвалим тя вси згодне».

58. Мѣсяца ноємврія в 13 пѣснь святому Іоану Златоустому (стор. 96—98), поч. «Златокованную трубу», пор. «Богогл.», ч. 160.

59. На святого апостола Андрея, пѣснь ноты той яко «Розмышляй себѣ» (стор. 98—99), поч. «Воспойте вѣрны Петрова сродника».

60. Мѣсяца декамврія. Святой великомученици Варварѣ пѣснь, может пѣти на тую ноту, яко тая: «Смутне ме сердце» (стор. 100—102), поч. «Красная дѣво, кров тя украшает».

61. Пѣснь 2 под. «Іоана Богослова» (стор. 103—104), поч. «О Варваро мученице», пор. «Богогласник», ч. 165.

62. Иже в святых отцу нашему Николаю архиепископу пѣснь 1-я, подобен «Дѣво мати преблаг.» (стор. 105—107), поч. «Николае святителю».

63. Пѣснь 2 св. Никол. под. «Фалшивая юность» (стор. 107—110), поч. «Що ти за похвалу воздам Николає».

64. Пѣснь 3 св. Никол. под. «Чистая дѣво царице» (стор. 110), поч. «Веселя нам всѣм настало». Кінця нема. Між стор. 110 і 111 затрачено, судячи по старій пагінації, 50 сторін.

65. [Пѣснь на богоявленіе, поч. «Іордан рѣко уготовися»] без початку, кінець на стор. 111. Пор. «Богогл.», ч. 28. На марг. приписано: «Atanas Przysłopiski] sowtys Kamięski Dnia 9».

66. Пѣснь 2 под. «От утроб. дѣвыя» (стор. 111—113), поч. «Крещает ся владыка во Іордани», пор. «Зап. н. т. ім. Шевч.», XIV, misc, 11 і т. XV, стор. 48.

67. Пѣснь 3 под. «О пресвятая дѣво» (стор. 113—114), поч. «Горы сладост веселія нынѣ испущайте».

68. Пѣсн. 4 под. «От утробы дѣвыя» (стор. 114—115), поч. «От Галилея Христос», пор. «Зап. н. тов. ім. Шевч.», XIV, misc. 11.

69. На собор святого Іоана крестителя пѣснь ноты той яко: «Весела нам всѣм» (стор. 115—116), поч. «Святый великій пророче».

70. Мѣсяца февруарія в 2 ден на стрітеніе господа нашего пѣснь 1 подобен «Непостижимый» (стор. 117—118), поч. «Неописанный бог слово яви ся».

71. Пѣснь 2 стрѣт. под. «Іордане рѣко стан» (стор. 118—120), поч. «Симеоне днес трезви ся».

72. Мѣсяца апріля в 23 ден. Пѣснь святому великомученику Георгію (стор. 120—123), поч. «Страдалче господень, святе Георгіе».

73. Мѣсяца мая в 9 день, на пренесеніе мощей святого

отца наш. Николая пѣснь 1 под. «Похвалу прінес». (стор. 124—126), поч. «Тебе похваляем чудне Николае».

74. Пѣснь 2 Никол. под. «Предвѣчный род.» (стор. 126—127), поч. «Ой хто, хто Николая любит», пор. «Пѣсни набожныя», Перем., 1834, стор. 98—100 і «Зап. н. т. ім. Шевч.», т. XV, ст. 35—36.

75. Мѣсяца іюнія в 24 день, на рождество святаго Іоана крестителя господня пѣснь сія на под. «Похвалу прінесу» (стор. 127—129), поч. «Горняго Сіона, пресвѣтлаго солнца».

76. Святым апостолом Петру и Павлу пѣснь сія под. «Смутне ми сердце» (стор. 128—130), поч. «Прійдѣте вѣрных христіян соборы».

77. Мѣсяца іюлїа в 20 день святому и славному пророку Іліи пѣснь самоподобна (стор. 131—132), поч. «Источниче благодати», пор. «Богогл.», ч. 201 і «Зап. н. т. ім. Шевч.», т. XV, ст. 42—43.

78. Мѣсяца августа на святое преображеніе господа бога, пѣснь 1 под. «О пресвятая дѣво» (стор. 132—133), поч. «На Фаворѣ преображ ся», пор. «Богогл.», ч. 70.

79. Пѣсн 2 под. «Побѣдител всѣм» (стор. 133—134), поч. «Възыграйте радостне Фаворскые горы».

80. На усѣкновеніе честной главы крестителя пѣснь сія на под. «От востока восія» (стор. 134—136), поч. «Бѣгая в пустиню свѣта вдалих ся».

Г. Компендиум, сй єст събраніе пѣсней четеридесятници и пятдесятници (стор. 137—228).

81. В недѣлю о мытари и фарис под. «Страшливаго маистату» (стор. 137—139), поч. «Умиленой молитвѣ смиреной».

82. Пѣснь 2 под. «От утробы дѣвыя» (стор. 139—141), поч. «Различіе разумѣй душе вѣрная».

83. В недѣлю блуднаго сына пѣснь 1 под. «Іордан рѣко» (стор. 142—144), поч. «Превзыйдох міра золми, о мой боже».

84. Пѣснь 2 (стор. 144—145), поч. «Нѣсм достоин нарещи ся сыном твоим».

85. В суботу мясопустную пѣснь 1 о разлученіи души от тѣла, под. «От востока восія» (стор. 146—147), поч. «Єгда душа от тѣла разлучает ся», пор. «Богогл.», ч. 235.

86. Пѣснь 2. Прошеніе за мертвыя (стор. 147—149), поч. «Ден гнѣву, ден лютѣ бѣдѣ». Се переклад звісного латинського гімну «Dies irae, dies illa», польський текст, «Kantyczki», IV, 59—61.

87. В неделю мясопустную о судѣ, пѣснь 1 подобен: «О прекрасная пустын.» (стор. 150—151), поч. «Плачу ся и ужасаю».

88. Пѣснь 2 под. «Радуй ся царице» (стор. 151—152), поч. «З болестію сердца въпію до бога».

89. Пѣснь 3 о страшном судѣ (стор. 152—154), поч. «Господь приходит грѣшныя мучити».

90. Пѣснь 4 о страш. судѣ под. «Іорд. рѣко» (стор. 154—157), поч. «Слухай що живо гласу страшливого».

91. Пѣснь 5 о судѣ грѣшных (стор. 157—158), поч. «Плач душе и рыдай горе», пор. «Богогл.», ч. 37.

92. Пѣснь 6 о чтирех рѣчех остат., о смерти, о судѣ, о пеклѣ, о царствѣ, подобен.... (стор. 158), кінця брак, є тільки одна строфа, що поч. «Оцкній ся душо, бось блиска смерти». Між стор. 158 і 159, судячи по старій пагінації, брак 12 сторін.

93. Недѣля з святого поста кресту поклоненіе, пѣснь о крестѣ господнем самоподобна (стор. 159—161), поч. «О треблаженное древо».

94. В недѣлю четвертую святого поста трен о страсти Христовои жалосный (стор. 161—162), поч. «Ісус Христос всего свѣта».

95. Трен 2 жалост о страсти Христовой (стор. 163), поч. «О як окрутна в сердцу моем рана».

96. В суботу пятой недѣли, похвала пресвятой богородици, пѣснь богородици самоподобна (стор. 164—166), поч. «Хвалят тя блажаще пресвятая дѣвице». Картка 165—166 вгорі передерта так, що бракує верхньої третини разом з текстом.

97. В недѣлю пятую святого поста трен о муках Христовых (стор. 166—169), поч. «Отче боже всемогущій», переклад з польського, пор. «Kantyczki», IV, 3.

98. Трен 2 о муках Христових (стор. 169—170), поч. «О Ісусе, творче царю».

99. Трен 3 о муках, под. «Слична ютрен.» (стор. 171—172), поч. «О срогій плачу, сердце проражаеш».

100. Трен 4 о му. Христо. под. «Смутне ме сердце», под. «Що ти на добру нощ Ісусе, «Ісусе» (стор. 172—174), поч. «О кто бы мнѣ то даль, абым был орлятом».

101. В неделю цвѣтную пѣснь первая сам. под. (стор. 175—177), поч. «Іерусалиме воспріими днесь Христа». Акростих: «Іоан Буховецкі».

102. Пѣснь 2 под. «Іордан рѣко» (стор. 178—179), поч. «Денесь благодать нас собирает».

103. Пѣснь 3 подоб. «Слична ютрен.» стор. 179—182), поч. «З неба зосланый сын бога живого». Далі додана на тій самій стор. «Стихира глас 4. Днес благодать святаго духа нас събра», без кінця. Первісно теперішня стор. 183 наступала зараз по стор. 178, так що кінець пісні ч. 102 мається на стор. 183 і другий раз на 179; дві картки (стор. 179—182) вставлено пізніше.

104. В святый и великій четверток трен первый (стор. 183—184), поч. «Царю Христе пане милый», пор. «Богогласник», ч. 39 і «Зап. наук. тов. ім. Шевч.» т. XVII, стор. 52—53.

105. Трен вторый (стор. 184—186), поч. «Юже декрет подписует», пор. «Богогл.», ч. 41 і «Зап. н. т. ім. Шевч.», т. XVII, ст. 55—57.

106. В святый и великій пяток трен жалостный 1 (стор. 186), поч. «Исус Христе пане милый», пор. «Богогл.», ч. 40.

107. Трен жалос. 2 под. «О дѣвице пречистая» (стор. 187—188), поч. «Послушайте, що зробила проклятых єврєєв сила».

108. В святую и великую суботу трен жалосный (стор. 189), поч. «Що ти на добру нощ Ісусе успленный».

109. В святую великую недѣлю пасхи на воскресеніе Христово пѣснь первая самоподобна (стор. 190—191), поч. «Ісус Христос воскрес нынѣ», пор. польський текст «Kantyczki», IV, 37—38.

110. Пѣснь 2 на воскресеніе Христово (стор. 191—194), поч. «Веселый нам днес день настал», переклад з польського, пор. «Kantyczki», IV, 36.

111. Пѣснь 3 на воскресеніе Христово, под. «От утроб» (стор. 194—195), поч. «Воскрес Ісус от гроба, радость восія».

112. Пѣснь 4 на воскресеніе Христово (стор. 195—196), поч. «Изыйдѣте аггел лики в стрѣтеніе владыки», пор. «Богогл.», ч. 52.

113. Пѣснь 5 под. «О прекрасная пуст.» (стор. 196—198), поч. «В вечер же суботный».

114. Пѣснь 6 на воскрес. Христово (стор. 198—200), поч. «Ісус Христос з мертвых встал єсть».

115. В четверток възнесенія пѣснь первая, подобєн: «Воскрес Ісус от гроба» (стор. 201—203), поч. «Иерусалим же град и святый Сіон», акростих: «Иоан Буховецкі».

116. Пѣснь 2 вознесен. под. «Похвалу прин.» (стор. 203—204), поч. «Прійдѣте вѣрныи совокупленныи».

118. Пѣснь 4. Вознес. подоб. «З болестію сердца» (стор. 207—208), поч. «Дхновеніем духа Христос дает нуждным» акростих: «Димитрий Рійницкий».

119. В неделю пятдесятную пѣснь первая, подобен «Іерусалим» (стор. 209—211), поч. «Исус спаситель наш апостолом сердца», акростих: «Иоан Буховецкі».

120. Пѣснь 2 под. «Размышляй себѣ» (стор. 212—213), поч. «Царю небесный и утѣшителю».

121. Пѣснь 3 о тройци под. «Иордан рѣко» (стор. 213—215), поч. «Тройце святая, боже ласкавый», пор. «Зап. н. т. ім. Шевч.», т. XV, ст. 30.

122. Пѣснь 4 о тройци святой, под. «Тебѣ честь хвалу» (стор. 215—216), поч. «Творче и боже, пане ласкавый».

123. В неделю всѣх святых пѣснь 1 о тройци святой, под. «Яко богом предизб.» (стор. 216—218), поч. «Пресущественная тройце».

124. Пѣснь 2 о святых и грѣшных (стор. 218—219), поч. «Там за горою за небесною святыи веселят ся».

125. В девятый четвер божия плоти, пѣснь 1-я, подобен «Іордан рѣко» (стор. 219—220), поч. «Тебѣ честь хвалу наш вѣчный боже», з польського, пор. «Kantyczki», IV, стор. 42.

126. Пѣснь 2 тойже (стор. 220—221), поч. «До тебе пане смиренно воламе», переклад з польського, пор. «Kantyczki», IV, ст. 45.

127. Пѣснь 3 (стор. 221—222), поч. «Ісусе, Ісусе, Ісусе, Ісусе, покарме небесный».

128. В пятнюнку 10 по воскресеніи лямент болесной богородици первый (стор. 222—226), поч. «Юж тя жегнав мой наймилшій сыну Христусе», перекл. з польського, пор. «Kantyczki», IV, стор. 23.

129. Лямент 2 пречистой дѣвы (стор. 226—228), поч. «Стала мати болѣюча», переклад з латинського гімну «Stabat Mater dolorosa», пор. польський текст, «Kantyczki», IV, стор. 20.

XXI. УГРОРУСЬКИЙ СПІВАНИК А

Сей співаник, привезений д. Гнатюком із північної Угорщини, списаний, судячи по письмі, при кінці XVIII або в початку XIX в. і хоч має більшину пісень таких, які знаходяться в друкованім Почаївськім «Богогласс-

нику», то проте, здається, зладжений незалежно від нього, на основі інших рукописних збірників. Про се переконує нас не тільки текст пісень ідентичних з почаївськими, тут значно відмінний, але також брак порядку подібного до друкованого «Богогласника» і значне число пісень, яких нема в тім виданні і які звичайно не стрічаються в співаниках копійованих із друкованої книги. Рукопис — невеличкий зошит сірого паперу в більшу 8-ку, сильно затовщений, але зрештою досить добре захований, писаний досить гарним полууставом; текст пісень не розділений на вірші, тільки кожна строфа зачинається а capite і початкова її буква так само, як титул кожної пісні, написані кіноваром. Початку ані кінця рукопису нема і хоча текст першої пісні має ся весь, але нема титулу, що, певно, був на попередній картці. Рукопис має тепер 12 карток і містить ось які пісні:

1. Ангел пастырем мовил (стор. 1—2), пор. руський текст, «Зап. н. т. ім. Шевч.», т. XVII, ст. 62—63; польський, «Kantyczki», II, 12.

2. Пѣснь святителю Василію (стор. 2—4), звісна пісня про Василія і Евладія, надрукована мною з галицьких копій у «Житі і слові», III, 307—312.

3. Пѣснь богоявленію господню, под. «Воскрес Ісус от гроба», поч. «Крещает ся владыка в Іордани» (стор. 4—5). Пісня не поміщена в «Богогласнику», але друкована в пізніших пісенниках ставропігійського видання і досі дуже популярна в горах і на галицькім Підгір'ї, пор. дод. XX, ч. 66.

4. Пѣснь богоявленію господню (стор. 5—6), поч. «Іордан рѣко уготови ся», пор. «Богогласник», ч. 28; дод. XX, ч. 65.

5. Пѣснь стрѣтенію господню, под. «Радуй ся царице» (стор. 6—7), поч. «Свѣтло днес ликуйте, псалмы восклицайте».

6. Пѣснь во недѣлю о блудном (стор. 8—9), поч. «На рѣках сидяще горка Вавилона»,— се властиво перевіршований псалом, пор. «Богогл.», 34.

7. Пѣснь в недѣлю мясопустную (стор. 9—10), поч. «Плачи душе, рыдай горе», пор. «Богогл.», ч. 37; дод. XX, ч. 91.

8. Пѣснь о страшном судѣ (стор. 10—14), здається угроруського складання, подаємо першу строфу:

Горѣ, горѣ душе моя ко творцу своему
Бѣжи, бѣжи о еленем к источнику живому,

к нему тамо припади
и єго ся наслади,
который завше памятает,
кто к нему прибѣгает.

Ся пісня має акростих, що дає назву автора: «Гедеон Пазій».

9. Пѣснь благовѣщенію пресвятой богородици, поч. «Ликуй днесь Сіоне» (стор. 14—17), пор. «Богогл.», ч. 107.

10. Пѣснь великопосна (стор. 17—19), поч. «О дѣвице пречистая», пор. «Богогл.», ч. 109 і «Зап. н. т. ім. Шевч.», т. XVII, стор. 53—54.

11. Пѣснь воскресенію господню (стор. 19—20), поч. «Воскрес Ісус от гроба, радость восія», пор. дод. XX, ч. 111.

12. Пѣснь вѣханію господню, под. «Взыйде бог ко высокой горѣ», поч. «Радуй ся зѣло, дщи Сіона» (стор. 20—24), пор. «Богогл.», ч. 49.

13. Пѣснь вознесенію господню (стор. 24), поч. «Взыйдет бог ко высокой горѣ» (без кінця), пор. «Богогл.», ч. 64.

XXII. УГРОР[УСЬКИЙ] СПІВАНИК Б. МИТРА ДОЧИНЦЯ

Так називаю сей співаник на основі підпису того, хто 1832 р. писав одну його, найпізнішу частину. Властиво ж співаник складається з трьох частей, писаних різними руками і в різних часах, відмінних одна від одної і папером, і навіть форматом. Часть перша обіймає перших 16 карток і писана десь у початку XIX ст., полууставом, без кіноварі і без записок на маргінесах чи деінде; друга часть має 36 карток, з них 4 порожні, писана скорописсю, досить недбало, на грубім сивім папері більшої 8-ки, рукою Митра Дочинця в р. 1832; третя часть має тільки 14 карток і є, очевидно, виривком якогось більшого збірника, не має ані початку, ні кінця, писана грубим полууставом, але здооокругленим і декуди близьким до курсиву, почерком, дуже подібним до того, яким писана одна керестурська «Пасія» з кінця XVIII ст., привезена д. Гнатюком*. Зміст сеї збірки ось який:

1. Пѣсн в недѣлю о блудном, под. «Фалшивая юност», поч. «На рѣках сидяще» (стор. 1—2), пор. дод. XXI, 6.

2. Пѣсн о станом [sic! зам. остатном] судѣ, под. «Где явлю ся», поч. «Горѣ, горѣ, душе моя» (стор. 2—5), пор. дод. XXI, 8.

3. Пѣсн в недѣлю сыропуст. о Адамѣ и Євѣ, под. «О дѣвице пресвят.» (стор. 5—7), звісний плач Адамів, поч.

Плакал ся Адам под раєм,
же выгнан бы з райских краєв
от архаггелских воєв.

4. Пѣснь благовѣщенію п. богородици самоподобна, поч. «Да прійдет всему миру радост» (стор. 7—8), пор. «Богогл.», ч. 98.

5. Пѣсн вѣханію господню под. «Взыйде бог», поч. «Радуй ся зѣло» (стор. 9—11), пор. XXI, 12.

6. Пѣсн воскресенію Христову, под. «Бог у емпѣру горнем» (стор. 12—13); ось перша її сторофа:

Іисус Христос з мертвых встал,
мертвым живот даровал
и житіє нам исправил,
смерти вѣчной нас избавил.
Кириє, кириє єлейсон, алілуя,
Господи, господи помилуй,
откупил єсть нас кровію.

7. Пѣсн вознесенію господню, под. «Радуй ся зѣло», поч. «Взыйде бог к высокой горѣ» (ст. 13—16), пор. дод. XXI, 13,

8. Пѣсн сошествію свят. духа, самопод. поч. «Источник духовный» (стор. 16—18), пор. «Богогл.», ч. 61.

9. Пѣсн свят. апостолом Петру и Павлу, под. «Фалшивая юност» (стор. 18—19); ось перша її половина:

Органы играйте,
Петра величайте,
апостолу Павлу радостно заграйте!
Нероне иезбожный,
фараоне проклятый,
казал єс мордовати,
якь Пилат Понтійскій,
Апостола Петра казал мордовати,
апостолу Павлу казал главу стяти.
Нероне безбожный,
фараоне проклятый,
будеш ты навѣки у пеклѣ горѣти.

10. Пѣснь на преображеніе господне, под. «Михаиле: кто яко бог», поч. «На Фаворѣ преобрази ся» (стор. 19—20), пор. «Богогл.», ч. 70.

11. Пѣсн успенію пресвятой богородици, под. «Радуйте ся вси людіе» (стор. 20—22), без кінця; поч. «Архаггели з неба прійшли до богородици», пор. дод. XX, ч. 14.

12. Пісня про Ісуса Зарваницького (стор. 23—24), угроруська, без початку. Читаємо тут:

Роды земныи соберѣте ся,
у Зарваници веселѣте ся:
Возвышает бог
христіанскій рог.

Над Стрѣпотою град Зарваница,
в кролевствѣ Угерском зрит ся царица:
над водами глас,
бог взывает нас.

Людіє тебѣ днес ся кланяют,
у Зарваници поклон отдають,
взирает мир вес
приходяще днес.

Абы агаряном сокрушил главу,
вѣрному скиптру додай державу,
з высокости страх,
сокруш врагов в прах.

Ся остання строфа веліла б думати, що пісня зложена ще при кінці XVII в. під враженням турецьких нападів на Угорщину.

13. Пѣсн на покров пресвят. богородици, под. «Богородице вѣрным оборона» (стор. 25—26), поч. «Предста царица на высоком тронѣ».

14. Пѣсн свят. архистратигу Михаилу под. «На Фаворѣ преобразил ся» (стор. 26—29), поч. «Михаиле: кто яко бог! велми возопѣл єс».

15. Пѣсн воведенію пресвятой богородици, под. «Радуй ся царице» (стор. 29—30), поч. «Свѣтлая зорнице, утрення деннице».

16. Пѣсн святителю Николаю, под. «Предвѣчный родися» (стор. 30—33), пор. «Зап. н. т. ім. Шевч»., XV, 35.

17. Пѣсн рождеству Христову (стор. 33—34), поч. «Скиния всезлатая, ковче завѣта».

18. Пѣснь Адамови и Євѣ (стор. 34—36), поч.

Размышляв себѣ Адам,
Чого бы ся добре звѣдал.

19. Пѣсн великого поста само под. «Не плачь» (стор. 36—37), поч. «О дѣвице пречистая, мати благословенная» пор. «Богогласник», ч. 102.

20. Стихира надгробная (стор. 37—38), вірша місцевого складання:

Зачало премудрости — страх господень!
Кто бы то завше прияти годен
страха господня, чист пророков
Давыдов возвѣщаеть... от...
По божественном страху
в цѣломудренном ужасѣ
усѣ любви набоженства
не прагнет и малженства.
Кто у бога просит мудрости,
вознести покаянием...
Покаймо ся злости,
даст нам бог во мудрости
умерти... уды,
не чинѣмо блуды.
Кто тѣло тучит,
того бог научить;
кто тѣлу угаждает,
душу изражает;
кто тѣлу форлует [sic! зам. фолгует]
души смерть готует.
Смерть не боит ся прута,
грѣшником люта,
страшна и погана,
не боит ся пана.
Єсть за грѣхи покута,
не буде смерть люта.
Постом ся смѣримо,
во грѣсѣх не мрѣмо.
Кто спѣвати годен,
таковы подобен:
плачлива стихира;
смертная секіра,
усѣх она сѣчет,
никто не утечеть.
Того ся не... (кінця бракує).

Початок сеї «стихири» дуже попсований. Було б дуже пожадано віднайти і опублікувати її всю, а також вивідати чи її співають, чи може відмовляють при похороні і серед яких обрядів.

21. Пѣснь заздоровна, поч. «Кажут люде» (стор. 39—41), пор. «Богогласник», ч. 256.

22. Пѣснь богоявленію, поч. «Иордан рѣко» (стор. 41—43), пор. «Богогласник», ч. 28.

23. Пѣснь богородици (стор. 43—45), поч. «О мати дѣво святая, мати пренепорочная», пор. дод. XX, ч. 22.

24. Пѣснь рожеству Христову (стор. 45—47), поч. «Бог предвѣчный народил ся», пор. «Пѣсни наб.», стор. 6—8.

25. Пѣснь Василію (стор. 48—50), пор. дод. XXI, 2.

26. Пѣснь в недѣлю сіропустную (стор. 51—54), пор. вище 3. На стор. 50 і 53 внизу підпис: «Сия пѣсни дяка Кушницкого».

27. Пѣснь в суботу Лазареву, подоб. «О дѣвице пречистая», поч. «Человѣк єдин богач был» (стор. 55—56).

28. Пѣснь во недѣлю цвѣтну, под. «Иордан рѣко» (стор. 57 — 59), поч.

Церкве Сиіонская юж весели ся
о том, же царь твои днесь приближи ся.

29. Пѣснь воскресенію, пд. «Крещает ся владыка» (стор. 59—61), поч. «Воскрес Ісус от гроба, радость восія», пор. дод. XXI, ч. 11.

30. Пѣснь на вознесеніе (стор. 62—66), пор. «Богогласник», ч. 60.

31. Пѣснь на сошествіе святого духа (стор. 67—71), пор. «Богогл.», 261. На стор. 71 під текстом підписано: «року 1832 отселѣ Дочинец Митер списа на сем листу сиа пѣсни, рука, путъпис Дочинец Митрова». Далі йде відмінне чорнило і почерк Дочинця.

32. Пѣснь на воскресени Христово (стор. 72—74), рад ше на Томину неділю, поч. «По востании твоем Христе преславно яви ся учеником твоим [явно]».

33. Пѣснь свѣцка (стор. 74—76), ось вона:

Ох ми тяшкыи жаль не малыи,
многи скорби мня обяли.
Отца матер оставил єм
и сам от ніх заблудив єм.
Усѣх живых я оставил,
а днесь слышу, иш померли.
Отец мати престави ся,
во мнѣ серце расъдвои ся.
Ци не плохыи розум стал ся,
же в чужину єм загнал ся?
Хоть померли, не видаю,
в чужем краю пребываю.
Плачте очи, слезы лѣіте,
отца, матер юж невъзрите.
У чужинѣ мушу жити
и з блискими ся не видѣти;
у чужинѣ пребывати,—
так чужину треба знати:
ани честе, ни похвали,
токмо досыт изневаги.
У чужинѣ пребывати —
не дай Христе умирати!
Слезы моя Христе приіми,
житие чисто даруй ми!

34. Пѣснь о страданию на великом постѣ, подобен «Царю Христе» (стор. 76—79), поч. «Юж ся жиды изобрали».

35. Пѣснь ко святои богородици чудотворнои Повчанскои, подобен: «Нова радость стала» (стор. 79—80). Се живцем перейнята новосамбірська пісня, пор. «Богогл.», ч. 133, тільки в другім рядку зам. «Новосамборская церков» поставлено: «Нова церков Повчанская».

36. Пѣснь погрѣбанию Вѣзанътия, подобен «Изъточнік слезы» (стор. 81—82), пісня на смерть якогось мукачівського єпископа*; читаємо тут:

О Мукач, Мукач осирощеный,
так тешик Ерѣдел[1] баръзо смущеныи.
Весь народ людски юж ляменътует,
Уграх, волохах велми жалует.
Смутная бо труба юж затрубѣла,
штрогая смерте мѣтлу трутила.
И патерицу из руки выняла,
и аръехиєрейску пла[ш]чу поде[р]ла.

37. Пѣснь во неделю крестопоклоную (стор. 82—83), поч. «Ісусе царю расъпятый на крєсти древъляном».

38. Пѣснь на рождество Христово, подобен: «Нова радость стала» (стор. 84—85), поч. «От востока восиявый, звѣзда ясна показавыі».

39. Пѣснь о долъжности пастыря душевнаго, подобен (стор. 85—87). Се неповний варіант звісної «Пісні Пастелія», мукачівського каноніка з кінця XVIII в., опублікованої з відпису о. Кралицького* пок. Драгомановим («Житє і слово», I, 452—453). Подаємо тут сей варіант, що хоч не дає повного тексту, але цікавий одною строфою, доданою, очевидно, пізніше:

Пастырю душевный, ты попе избраныі,
лют грѣшныі очищати от бога єсть данъныі.
Як же других очищаєш,
кеть сам єкверным изостаєш
живучи блудно?
. . . . . .
. . . . . .
а ты як сам во тмѣ ходиш
и всѣх со собою водиш
во ров пекелъныхъ!

Идут лѣта, попе, приходит коньчина,
абы тя не застала лютая година!
Глубоко спиш — пробуди ся!
Заблудив єсь — наверни ся!
О попе, покай ся!

[1] З мадярського: tesség, Erdely — прошу, Семигород.

Ох покай ся, попе, бо тя чорт возмет,
коли не зостаєш, тогды тя порвет.
Так ся тучиш, объгѣдуєш,
же чрево тѣгати не бируєш,—
попе, вже покай ся!

Тѣсен путь до раю, врата гускиї;
людем показуєш посты твердыя,
а сам гѣш, пиеш стравы дорогыі.
Глубоко спиш — пробуди ся,
заблудив єсь — наверни ся,
о попе, покай ся!

37. Пѣснь святому аръханъгелу Михаилу (стор. 87—89), поч. «Хвалим тя всѣ згодне збройне».

38. Пѣснь Адаму человѣку пръвому свѣта, подобен (стор. 90—92), кілька строф із звісної «Вірші про сотворення світу», надрукованої в повнім тексті з галицької копії в «Житі і слові», II, 216—222, в коротшім із Яворівського співаника, див. «Записки наук. тов. ім. Шевченка», XVI, misc., 2.

39. Пѣснь 2 Адаму во неделю сыропусную, подобен: «О дѣвице» (стор. 92—94), пор. вище ч. 3.

40. Сон пресвятой богородицы (стор. 94—96).

41. Сказаніє господне (стор. 96—97).

42. Во имя отца и сына и святаго духа амѣн (стор. 97—103), всі три прозові тексти, звісні апокрифи.

43. Пѣснь свѣцкая (стор. 111), варіант звісної пісні: («Кажут люде, що я умру»).

44. Сон богородиці, без титулу (стор. 111—112).

45. Епістолія про неділю, без титула (стор. 112—116), пор. вище, ч. 42.

46. Пѣс покаяна ко святой богородици (стор. 116—117), поч. «Плачите ся серца».

47. Пісня без титулу (стор. 117):

Конец свѣту юш приходит,
не горас ся що день робит:
паны злыи наставают,
мѣзерныи зневажают.

Яки таки з доломаном
велит себе звати паном.
Посли боже слуги своя,
що.... душа моя.
Посли боже ласку свою,
возми, возми душу мою.

48. Пѣсн о страданіи Христа (стор. 118—119), поч. «Душе моя грѣшная, востани раненько».

49. Пѣсь при остатной смерти (стор. 120—121), поч. «О широкый свѣте, нѣкъде в тобѣ жити».

50. Пѣсь на рождество Христово (стор. 121—122), пор. вище, ч. 24.

51. Пѣсь ко святой богородици (стор. 122—123), поч. «Богородиц. вѣрным оборона», пор. дод. XX, ч. 28.

52. Пѣсь на погребѣ (стор. 124—125), поч. «Источник слезы расъливаите ся».

53. Пѣснь о старости (стор. 125—127), поч. «Фалъшивая юность, нечесна фортуна».

54. Пѣсь о маръности свъта (стор. 127), поч. «Что мы человѣцѣ єсмы и съчезаєм».

55. Пѣсь о страданию Христа (стор. 128), уривок із пісні, «Богогл.», 39.

56. Пѣсь надгробна (стор. 129), поч. «Плачи душе, рыдай горе», пор. XXI, 7.

57. Пѣсь набожнаго человѣка, поч. «Горѣ, горѣ, душе моя» (стор. 130), пор. дод. XXI, ч. 8 і XXII, ч. 2.

58. Пѣсь ко дѣ|те|м малолѣтным (стор. 131—132), поч. «О боже ласкавый, отче безконечный».

59. Пѣсь на благовѣщение (стор. 132—133), поч. «Ликуй днес Сионе».

60. Пѣсь на воскресение Христово (стор. 134—135), поч. «Ісус Христос з мертвых стал», пор. вище, 6.

61. Пѣсь воскресная (стор. 135—136), пор. дод. XXI, ч. 11; XXII, ч. 29.

62. Претвѣчный роди ся пут лѣты (стор. 136), тільки одна строфа, пор. «Богогл.», ч. 17.

63. Пѣснь ко святому отцу Николаю (стор. 137—138), пор. вище, 16.

XXIII. КАЛУСЬКИЙ СПІВАНИК XVIII В.

Сей співани́к, з якого лишилося всього 19 цілих карток і два вривки, писаний у другій половині XVIII в., одною рукою, скорописом, без кіноварі. Я одержав його, як і рукопис описаний під ч. XIV, від д. Івана Ом. Левицького, який знайшов його між паперами свойого батька, що був священиком у Берлогах, Калуського пов. Збірничок був писаний вчасти по-руськи, вчасти по-польськи і містив духовні і світські пісні. Ось його зміст:

1. Предвѣчный родил ся под лѣти (стор. 1—4), пор. «Богогл.», ч. 17, хоча тут текст повніший.

2. Новая радость свѣту ся зявила (стор. 4), уривок, пор. «Богогл.», ч. 19.

3. Польська пісня «Witaj święta Wniebowzięta», без початку (стор. 5—6).

4. Pieśń natalis Христу (стор. 6—7), поч. «Anioł pasterzom mówił», пор. «Kantyczki», II (стор. 12).

5. Pieśń na boże narodzenie (стор. 7—8), поч. «Paśli pasterze woły», пор. «Kantyczki», II, стор. 51.

6. Псалма Іоану Златоусту (стор. 8—9), поч. «Златокованную трубу», пор. «Богогл.», ч. 160.

7. Пѣснь на воведеніе пресвятой богородици (стор. 9—11), поч. «Патриарси тріумфуйте». пор. «Богогл.», ч. 93; «Зап. наук. тов. ім. Шевч.», г.XVII, стор. 72.

8. Oratio gratulatoria Navitatis Xti Dei (стор. 11—13), поч. «Dziwna metamorfozis y ledwie do uwierzenia.»

9. Пѣснь на святой тройци, под. «Іордан рѣко» (стор. 13—14), поч. «Тройце святая, боже ласкавый», пор. «Зап. наук. тов. ім. Шевченка», т. XV, стор. 40.

10. Пѣснь ко пресвятой богородици (стор. 14), поч. «Пречистая дѣво мати рускаго краю» (більше нема, далі, очевидно, бракує карток).

11. [Пѣснь на рождество Христово], без початку (стор. 15—16) поч. «А ви дѣви и холми возиграйте со нами».

12. Пѣснь пресвятой богородици (стор. 16), поч. «О пречистая панно, дѣво богородице», пор. «Зап. наук. тов. ім. Шевч». т. XV, стор. 39.

13. Пѣснь на рождество пресвятой богородици (стор. 17—18), поч. «Рождество дѣви аггелом славити».

14. Пѣснь великопѣсная (стор. 18), поч. «О все створеня под умершим паном», пор. «Зап. н. т. ім. Шевч.», XVII, ст. 57.

15. Пѣснь [на страсти Христови], титул ушкоджений (стор. 19), поч. «Аггелскій царю, предвѣчній боже», пор. «Зап. наук. тов. ім. Шевч.», т. XVII, стор. 68.

16. Пѣснь на страсти Христови (стор. 19—20), поч. «Цару Христе пане милій», пор. «Богогл.», ч. 39.

17. Пѣснь на воскресеніе Христово (стор. 20—21), поч. «Воскрес Ісус от гроба, радост восія», пор. дод. XX, ч. 111; XXI, ч. 11.

18. Пѣснь святому Іоану (стор. 21—22), поч. «Блажен учениче, апостолом слава».

19. Псалма на благовѣщеніе пресвятой богородици (стор. 22—23), поч. «Послан бих аггел Гавриил ко дѣвы

пречистой», пор. «Зап. наук. тов. ім. Шевч.», т. XVII, стор. 69.

20. Пѣснь на страсти Христови (стор. 24), поч. «Скажи мѣнѣ соловію правду», пор.: Головацкий. Нар. песни Гал. и Угор. Руси, т. II, стор. 736.

21. Пѣснь о Савлѣ цари [и] Давиду (стор. 25—26), поч. «Во великом смутку Савел зостает», друковано мною із сього рукопису, див. «Киевская старина», 1891, ч. 9, стор. 481.

22. Пѣснь на рождество Христово (стор. 27), поч. «Радуйте ся вся людіе», пор. «Пѣсни наб.», 1834, стор. 5—6.

23. Псалма на пренесеніе мощей святаго [Николая], (стор. 27—28), поч. «Миро многоцѣнное истѣкает з мощей твоих».

24. Пѣснь на рождество Христово (стор. 29—30), поч. «Предвѣчній родил ся под лѣти», пор. вище, ч. 1.

25. Пѣснь свѣцкая (стор. 30), без кінця.

Щаслива фортуно, где же ся подѣла,
Як мнѣ во паненствѣ вѣрне єс служила,
А тепер в малженствѣ послужи мнѣ мало,
Даби моє сердце болше юж не вяло.

Да коли б же знала свою лиху долю,
Не терпѣла би я тяжкую неволю.
А всеж то справует нелюбовь мого пана,
Же я молода як рожа зовяла.

26. Пісня без початку (стор. 31), поч. «О гляди матко на крестѣ юж пана».

27. Пѣснь пресвятой богородици Панковецкой (стор. 31—32), поч. «Цвѣт мисленій и крин полній во Панковской веси», пор. «Зап. наук. тов ім. Шевч.», т. XVII, стор. 79.

28. Пѣснь пресвятой богородици (стор. 32—33), поч. «Преукрашена божію славою».

29. Пѣснь на страсти Христови в четверток (стор. 33), поч. «О Ісусе творче цару», пор. дод. XX, ч. 98.

30. Пѣснь на рождество Христово (стор. 34), поч. «Нова радост стала», пор. «Богогл.», ч. 22.

31. Psalma na rożdestwo Chrystowo (стор. 34—35), поч. «Христос ся с пани раждает», пор. «Зап. н. т. ім. Шевч.», т. XVII, стор. 64.

32. Пѣснь на рождество Христово (стор. 35), поч. «Скинія всезлатая», пор. дод. XXII, ч. 17.

33. Pisni na bohoiawlenie hospodne (стор. 36), поч. «Іордан рѣко», пор. «Богогл.», ч. 28.

34. Пѣснь свѣцкая (стор. 40—47), через неввагу переплетчика, переплутано сторони. Приводжу сю пісню в цілості:

Бѣдна ж моя голова
у лихого мужа,
туга ж мнѣ готова
тай на сердци нужа;
нѣ мнѣ погуляти,
нѣ пожартовати,
анѣ ся втъшити,
нѣ поговорити
мнѣ з людми не дает.
Нѣсть мнѣ утѣхи,
коли муж лихій,
тилко на печи
лежит ворчачи,
а всеж мене лает:
«Богдай трясцю зѣла!
А ти би ся гзила;
тебѣ ся регоче,
а мнѣ ся не хоче.
Ой кадук же твою ма',
чом не маеш сорома,
тилко би ся реготала
и з инчими розмовляла».
«Я молода, ти старій
и видит ся красній!»
Меже нами незгода,—
ах доле нещасна!
Лѣпше на пущи бути,
як з нелюбом жити,
с человѣком лихим
Як з ведмедем диким
терпѣти.

35. Пѣснь свѣцкая (стор. 37—38).

Жадалас пари, красная дѣвонко,
тужачи бувши на воли;
мовилас нераз: «Бѣдна головонко,
чого тужу в тѣй неволи?
Час же би юже, бой мои лѣта
ужити хотят повабного свѣта
гладячи [sic!] на свѣт, на люде».
Щож, коли ж бо то красненкіи очи
ваздрость чини[ли] каждому:
не спали у день, рѣдко коли в ночи,
сприяли тилко єдному,
поглядаючи тѣшили серденко,
що будут мати вѣрно[го] борзенко
собѣ приятеля.
Молодости твоя з милостю хотѣла,
щоб тебе тилко злучити

ис тим, котрого-с сердцем полюбила,
траба юж буде з ним жити.
Коб ено тилко[1] басом не блудило,
як прийдет тобѣ слухати не мило,
а терпѣти ж треба.
Спомяниж собѣ, счо вѣк коротати
треба юж буде, з ним жити,
щоб ти не пришло крѣпко жаловати
хорошенкой уроди,—
албо попадеш в тяжкую неволю,
проклинати маеш свою долю
и молодость свою.

36. Псалма на рождество. Piesń 4-ta (стор. 42—39—40), поч. «Снидѣм ся вси во Вифлеом».

37. Псалма на рождество Христово (стор. 41—42), поч. «Вселенная весели ся», пор. «Богогл.», ч. 9.

38. Уривок якоїсь світської пісні (стор. 43), без початку, до того картка в одній третій часті ширини передерта відгори донизу і віддерта часть пропала. Лишилося ось що:

Ой купи мужу ключ...
замикай мене у комороч (цѣ...]
....плю я ти мою комороч [...]
ой не поможе ключ колодоч[ка],
[як ся у] дасът бѣсова дочка.
Коли я схочу з хлопцѣми [гуляти],
[будут] ся твои замки падати;
як мене станут хло[пцѣ любити],
будут ся твои замки л[омити].
Коли я схочу, вѣкном [вискочу],
Своєго милого завше зо[бачу]
Постараю я ся соло[....]
[помо]жу, хлопцѣ с халуп...
ой не поможе вѣрна ....
озми.....

39. Весело спѣівайте, уривок якоїсь пісні (стор. 43).

40. Пѣснь богородици Почаевской (стор. 44), уривок без початку.

41. Проліог на рождество (стор. 45—46), заховалися тільки шматочки якоїсь рождественської вірші, писаної латинськими буквами. Поч.:

Gdy usłyszał Yro [d mor] derca,
że sia wrodył[świta] samoderźca,
Zaraz poszłet . . . . . znyia ludy po . . .
. . . ty. W . . . . . .
[Yro]d bezbożny stał oszukanyi
[. . . . .] nystoy obohoy stany [sic!],

[1] В рукоп. «тилто».

XXIV. ВІРШІ О. ВАСИЛЯ ФЕРЛЕЄВИЧА

Отсі вірші, написані коло 1847 р. а надруковані у Чернівцях 1849 р., варті уваги як один із останніх проявів того самоділкового письменства, яке жило в карпаторуській території в XVII—XVIII віці. Книжечка Ферлеєвича в Галичині велика рідкість, на Буковині стрічається досить часто у священиків. Перший подав про неї звістку Ів. Ом. Левицький у своїй «Гал.-рус. бібліографії», I, 29, подавши там дослівний текст другої титулової карти (без означення, де кінчиться recto, а зачинається werso), але не згадуючи нічого про її зміст. Проф. Ст. Смаль-Стоцький* у своїй праці «Буковинська Русь» (Чернівці, 1900, стор. 85—89), подав доповнення до бібліографічного опису сеї книжки, а власне текст п е р ш о ї титулової картки (обложки), деякі виписки, і схарактеризував дуже вірно Ферлеєвича як «послідного писателя середнього періоду нашої літератури, котрий тягнувся на Буковині аж до 1849 р.» Маючи під рукою примірник Ферлеєвичевих віршів, дарований мені ласкаво о. Козарищуком, парохом у Конятині, подаю тут її докладний опис разом з деякими виписками. Книжечка малої 8-ки, сторони нумер. 1—67 і 74—79, а надто між 67 а 74 має 7 ненумерованих сторін таблиць і на кінці одну ненумеровану стор. друкарських помилок,— має дві титулові карти. На обложці читаємо:

«Сіи пѣснѣ псалми стихи, которіи псалми, имя, и прозваніе характер и селені в немже обытает краегранесіем обявляет. У типографіи Черновецкои 1849». (Тут автор хотів звернути увагу на той факт, що кожна пісня його складання має акростих, у якім показано його ім'я і стан). Друга титулова картка задрукована по обох боках, маєось який текст.

Recto: «Во славу святыя единосущныя животворящія и нераздѣлимыя троицы, отца и сына и святаго духа. Пѣснѣ, псалми или стихи со іермологіонскими нотами и версами уподобленнѣ и украшеннѣ на конци индіктіон зерцало пасхаліи новозданнои обрѣтает ся. Повелѣніе [sic!] и благословеніем их високопреосвященства Єугенія Гакмана епископа Буковінского і их консистора, и всего собора чрез цинзуру пресмотреннѣ и исправленнѣ и до типографіи печатати придати позволеннѣ под Но 3245. Року 1847».

Verso: «Сіи пѣснѣ, псалми, стихи сложенніи и написанніи суть власною рукою от іерея Вас. Ферлеиевіча пароха

веси Товтрѣв в єпархіи Буковинѣ на 1000 ексемплар. своим коштом у типографіи Черновецкои напечатал и умножил и міру на свѣт вѣдал на ползу душевнаго спасенія и для тѣлесного воздержанія роду хрестіянскому. Которіи псалми, имя, и прозваніе характер и селені в нем же обытает краегранесіем обявляет. Товтри 20 мая 1847. Іоан Єкхардт и син, Тіпограф у Буковінѣ. 1849».

В титулі кіновару не вживано, далі всі титулики і початкові букви кожної строфи, що творять акростих, друковані кіноваром.

1. Псалм от початку и до конца свѣта яже бог сотворил, подобен глас на троне вишный (стор. 2—14). Перша строфа під нотами:

В началѣ бог свѣт сотворил
небо и землю преукрасил
солнцем мѣсяцем звѣздами,
хлѣбом солю и водами,
ружнѣ скоти,
всякѣ плоти,
раи во єдемѣ,
душу в адамѣ,
Єву с кости
откуду злости
скоро явили.

В другій строфі згадується, що бог у раю заказав прародичам «древа страсти им ни ясти». Виганяючи їх із раю, бог говорить: «а ти Єво бери живо кужьку в руки». Виганяючи їх із раю, ангел «біет по плещах нагих рѣзкою» і наказує їм: «идѣт из царства на поддантства, рескаль и мотику бери в свою руку, копай, сапай, на хлѣб старай до своеи смерти». Вірно завважив проф. Стоцький, що Ферлеевич, як видно з сих слів, ще в 1847 р. вважав підданство наслідком первородного гріха! Вродження Каїна оповідае Ф[ерлеевич] на основі звісного апокрифа:

Єгда Каїн ся народил,
привыдѣніе діявол сотворил,
аки дитя седм глав мало,
кров і сосци з Єви сцало.
Єва плаче,
Адам рече:
Чтож я сотворю,
плач твой утолю?
нима врачя,
нам отрочя
от седм глав сцѣлити.

Диявол береться помогти йому, а за се:

Людей усѣх Адам записал,
кровю своев запись запечатал:
хѣба би у свѣтѣ такіи был,
чтобы два рази ся родил,
раз умирал
и воскресал,
може власть мати
запис роздирати,
людей одобрати,
тебе звязати,
Тартару предати.

Як бачимо, апокрифічне оповідання, популяризоване на нашій території в XVIII в. (див. «Пам'ятки», II, 177—178 і 187), дійшло до Ферлеєвича вже з новим додатком, а власне з умовою: хто буде міг роздерти Адамів запис; про таку умову в давніших оповіданнях нема згадки.

В дальшій строфі (стор. 9) подає Ферлеєвич легенду про хрестове дерево також у формі відмінній від тої, яку вона має в старших апокрифах:

Єгда Адам вже умирал,
Сифу сину завповѣдал:
сѣмен з раю принеси ми
и на гробу посади ми,
кипарисово
и пеигово
купно и кедрово;
будет расти древо
трилиственъное,
спасителное
всѣм человѣком.

Як звісно, старші апокрифи («Пам'ятки», I, 29—30; II, 295—296, 306—307) говорять, що Адам посилав Сифа до раю за олієм милосердя, але ангел не дав йому його, а тільки дав три прути з дерева вічного життя; вмираючи, Адам зоплів собі з тих прутів вінець і вложив їх собі на голову; з тим вінцем його і похоронено, але з нього на його могилі виросло дерево з трьома пнями, сплетеними разом.

Далі оповідає вірша Ферлеєвича, як Адам по смерті пішов до пекла, згадує про потоп і зараз перескакує на вродження Ісусове, що «прежде всѣх вѣк от отца родил ся, на послѣдок вѣка от дѣви воплотил ся и умирал и воскресал, клятву потребил, Адама свободил, запис растерзал,

сатану связал, Тартару предал». Згадавши про Ісусове вознесення і заснування церкви, о.Ф[ерлеєвич] пише далі:

Осма тысяща годов наступила,
злоба наша ся умножила;
як бы дни бог не прекратил,
всяку плоть бы бог ни простил;
нынѣ пянства
и блазенства;
горе нам буде,
бог нас забуде.
Єще бог нам терпит,
покѣв ся свѣт скончит,
избранных ради.

Акростих сеї пісні: «Василіи Ферлеиевіч парох».

2. Пѣзнь [sic!] на рождество Христово (стор. 15—20), перша строфа під нотами, акростих той сам, зміст не має апокрифічних деталів

3. Пѣснь страстем Хрістовим (стор. 21—26), перша строфа під нотами, акростих той сам. Зміст дуже хаотичний; апокрифічних деталів нема, хіба крім одного, що Ісуса розп'яли «на главѣ Адамовѣ» (пор. «Пам'ятки», II, стор. 342).

4. Пѣснь пресвятіи богородици подобен «Пречистая дѣво мати» (стор. 27—30), перша строфа під нотами, акростих: «Василіи Ферлеиевіч». Нотую форми: «на фронѣ», «ябко», «вище», «увес».

5. Пѣснь архаггелу Міхаилу прочіих безплотних сил (стор. 31—35), перша стр. під нотами, акростих ut supra. В першій строфі вичислено дев'ять ангельських чинів, але як дев'ятий замість «престолів» покладено «тьму». Про Михаїла сказано:

Луципера ланцом связал,
на главѣ его ногою стоял;
меч огнем палает,
в десници его сіяет.
Усѣх врагов устрашает,
громом страшно убивает,
горе всѣм.

В строфі 9 і 10 оповідається про боротьбу Михаїла вже не з Луципером, а з Сотонаїлом, очевидно, на основі апокрифа, подібного до надрукованих у нас («Пам'ятки», I, 11—16).

6. Пѣснь святаго великомученика Іоана новаго иже в Сочавѣ (стор. 36—41), перша строфа під нотами, акростих:

«Васіліи Ферлеиевіч парох Товтрів»; пісня зложена на основі житія, пор. дод. IX, ч. 13; XIV, ч. 4. Цікава тут строфа:

В розбою турков и Москви
възятѣ мощѣ аж до Жолкви
много времня там пребули,
до Сочави ся вернули. 1783.

7. Пѣснь великомученици Варварѣ (стор. 42—47), перша строфа під нотами, акростих як і у 1, пісня на основі житія, пор. дод. II, ч. 59; IV, ч. 12; VI ч. 9. Цікава тут строфа:

Варвара истята
до Киева взята
и до нынѣ обытает,
христіян поздоровляет;
кто ю призивает,
нагло не вмирает.

8. Пѣснь от притчей євангелских (стор. 48—52), перша строфа під нотами, акростих як 1, зміст: моралізація, при кінці притча про блудного сина.

9. Пѣснь о жизни человѣческой нынѣшнаго и будущаго вѣка (стор. 53—54), строфа перша під нотами, акростих як 4. Нотую форми: «мѣнѣ по ґѣлом» (по дѣлом), «в нуждѣ великѣ»; «хто и ся молит» (хто їй); «у безну, ни вѣйдут».

10. Пѣснь о страшном и трепетном судѣ на фторим пришествіи Христовом (стор. 55—59), перша строфа під нотами, акростих як 6; се переробка звісної пісні «Прийдет година», з дуже слабими додатками Ферлеевича.

11. Пѣснь їх високопреосвященству Євгенію Гакману, їх консістору и всему собору (стор. 60—62), перша строфа під нотами, акростих як 4. Приводжу деякі строфи сеї чудернацької пісні:

Всѣ уважаймо, честь и хвалу даймо
пречестному консистору,
Архіпастирю и нашему царю
и кождому асесору.
Совѣт благій, от всѣх драгіи
на сессіи зложают,
Інтереса наша в папери вписаша
до нас присилают.
Філарет Бендевскіи, архимандрет консисторскіи
совѣтник был всему.
Євгеній Гакман єдин от всѣх избран
на архипастиря,

единa єст глава, в Буковинѣ слава
архипастир міра.
Іевгеній святител основал обител
в Черновецком градѣ,
Что ю освятил и крест водрузил
при великой парадѣ.
Хощемо знати, же всѣм церквам мати
в краю Буковинѣ,
І ни була болша, ни була славънѣйша
от вѣка и до нынѣ.

12. Пѣснь монарсѣ імпєратору Францу Іосифу (стор. 63—65), строфа 1 під нотами, акростих: «Ферлеиевіч парох Товтрів». Зовсім недоладне віршування.

13. Пѣснь пѣвцем подобен предстоящих псалмов (стор. 66), без нот, акростих: «В Товтрах». Вірша pro domo sua[1], ось її текст, що вказує в авторі якесь хоробливе вподобання в тім, щоб його ім'я, борони боже, не було забуте.

Всѣ уважаймо, лѣтера складаймо
початковѣ в псалмах,
того изгадаймо, ни забуваймо,
когда спѣваем в домах.
Он ся трудил сіи псалми зложил,
любов мал у серци;
всѣх призивайте, красно заспивайте
маленькѣ младенци.
Того лѣтера на перед папера
пред указует,
ружніи пункта сего и того свѣта
на имя компонует.
А его роботу, дай боже охоту
усѣм нам спѣвати.
Хощемо знати, бога в сердцу мати,
святих вихваляти.
Конец пѣсни и богу хвала,
на вѣки аминь слава.

На стор. 67 читамо ось яке nationale[2] автора: «Василіи Ферлеиевіч пароҳ веси Товтрѣв в епархіи Буковинской рожден 1783, 1 февруарія, изкомпоновал сію невозданную пасхалію, ключ граници 133 лѣтери». Далі йде поученя, як уживати пасхалії, а внизу дата: «Товтри 5 юлія 1847, от созданія міра 7355 сочинител сея книги Василіи Ферлеиевіч парох Товтрѣв».

---

[1] Для себе (*лат.*).— *Ред.*
[2] Національність; відомості про себе (*лат.*).— *Ред.*

14. Индіктіон, зерцало пасхаліи новозданнои (стор. ненум. 68—71), таблиці на чвертках більшого формату.

15. Початок гласам і евангеліам воскресним (стор. ненумер. 72), табеля.

16. Настаніе или рождені мѣсяцем (стор. ненумер. 73), табеля.

17. Оглавленіе (стор. 74).

18. Устав пасхаліи так треба шукати ключ границ (стор. 75—76).

19. Пѣснь о умиленіи души (стор. 77—78), без нот, акростих: «Василі Ферлеиевіч», каліченою церковщиною.

20. Описанѣ 12 вещеи, которіи нѣкогда доброго порядку не зробят (стор. 79). Ось ті річи: «1. Мудрый без учинку. 2. Богатый без милостинѣ. 3. Убогый гордыи. 4. Старыи нибогобоиный. 5. Младенец непослушный. 6. Жона без встиду. 7. Люде без права. 8. Война без фрики. 9. Пан без власти. 10 Хрестіянын сварливый. 11. Цар гнѣвливый. 12. Духовный лѣнивый». Стор. 80 порожня.

21. Погрѣшности или обмилки у типографіи случили ся (стор. ненум. 81). Стор. 82 порожня.

XXV. СУПЛІКА СЕЛЯН ІЗ ЗАЛУЧА З р. 1840

В р. 1885 одержав я був від о. Гаморака із Степеви, Снятинського повіту оригінал отсеї супліки, написаний на піваркуші грубого паперу, кирилицею на одній стороні. Знявши собі копію, яка тоді ж була мною опублікована в «Ділі»*, я оригінал звернув о. Гаморакові. На зверхній стороні сього паперу був ось який адрес:

«До пречестного уряду намѣстничого грек. кат. городенского и надзирателя школного. Покорна прозба вѣд на низу пѣдписаних. Будте ласкави причинѣт ся за нами бѣдними и поратуйте, аби наша наука в школѣ на завше наших дѣтей була, як в серединѣ».

А в середині стоїть ось що:

«Почестни уряду намѣстниче греко. като. городенски и надзирателю шкълний:

Громада наша сама поклала школу и обѣцяла ся платити учителеви, и платит аби нашѣ дѣти учив читати, спѣвати, и писати, и 15 лѣт ми сами школу будинок утримуємо, и дѣти посилалисми, низнати що ся значит же нашѣ теперѣшнѣ дѣдичѣ нилюбят на нашу школу.

1. Зараз як прийшли В. В. П. Айвас, Григора Воєвудку котрий в Княжу дякував и дѣти зачав учити, казали зловити з рекрутами; хоц вѣн горбати, кричали на него, же без оповѣди панскои учит дѣти, а же вѣн казав же тое для того робит, же му духовни каже, бив го и кайдани вковав.

2. Сего року нашего учителя Даниила Воєвудку, котрий 4 роки нашѣ дѣти учит, пѣслав двѣрских слуг з вѣтом в ночи до школи, запровадив в двѣр, а рано взяв до арешту, и меже рекрутами укував; а належит, аби сес зоставив ся в громадѣ и учив дѣти; бо вже трох братѣв в жовнѣрах: до сего разу таке нивѣробяли пани нашому учителеви, аж теперѣшни пан, видимо же радиби аби школи нибуло.

3. Хлопцѣв котрѣ умѣют читати, берут до плуга, и насмѣвают ся мовят: забудеш азбуку. Вѣд луга ниможут ходити до церкви, и через тото видят сами пани же мусят призабувати, и для того так говорят.

4. Видимо же ми бѣднѣ простаки, нивмѣлисмо добре отченашу, а хоц котрий умів то забув, так тепер учинилисмо школу; хочут, аби котрий умѣют читати, и тото забували.

5. Нас бѣдних простакѣв вѣдав нѣколи нидопустят, абисмо хоц тѣлко вмѣли читати, абисмо бога, и царя чтити знали.

6. Чуємо же нѣмих, и глухих учат читати, а ми нѣ глухѣ, нѣ нѣмѣ, и сами платимо за школу, низнаємо, що ся значит же так нилюбят нашу школу; каждому котрий до сего разу навчив ся, допѣкают, а ми бѣднѣ простаки нѣкому нѣчого никажемо, що хто вмѣе.

7. Нимаємо пасовиска, до кождои ходобини дѣти ниволимо аби пасли, через тото одривают ся на лѣто вѣд школи, и богато забувают; низнаємо що ся значит, же наш духовни и наш намѣстник Снятински на тоє мовчут; ми видимо, же духовни видят и знают хто перескажае аби школи в простакѣв нибуло, длячого нѣчого никажут, ми того низнаємо, нам ся здає же нашѣ духовнѣ за нами повинни ся упѣмнути.

Просимо покѣрне, будте ласкаве, причинѣт ся за нами до високои зверхности духовнои, аби нас поратували, и аби наша наука вшколѣ наших дѣтей на завше була.

Залуче над Черемшов дня 29 окт. 1840.

Знаком креста святого пѣдписуем ся.

Idor Romaniuk Plenipotentes, Mytro Kulzenko dtto., Ioan Kulzenko dtto., Сѣмон Воєвудка з громади, Штифан

Купчук, Данило Василик, Микита Червѣнски, Федор Чиберик, Василь Копанюк, Микита Оробец, Мѣхайло Романюк, Федор Романюк нагор., Никифор Гнатюк, Іоан Романюк, Николай Гоян кос., Штифан Оробец, Сѣмон Оробец Яков., Олекса Лолован, Василь Гнѣдан, Грицко Дякур, Онуфрѣй Романюк, Николай Романюк, Сѣмон Оробец, Микита Николайчук, Кость Дякур, Василь Оробец, Ведор Оробец, Ганаско Оробец, Григор Тутецки, Прокоп Миронюк, Николай Вѣрстюк, Мѣхайло Солован, Митро Грудей, Андрѣй Фочук, Тимофій д., Яков д.».

ДОПОВНЕННЯ

1. Звістка про Бодянське учительне євангеліє. До того, що сказано вище на стор. 211—213 про карпаторуські учительні євангелія, треба додати ще звістку про той уривок рукописного учит. еванг., який знаходиться в монастирі Бодян у північній Угорщині. Першу звістку про сей рукопис подано в часописі «Лѣтопись сербска», що видавалась у Будимі від 1825 р.; в кн. 11 (р. 1827), стор. 20, подав якийсь серб відомість про сей рукопис, що має назву «Поучения недѣльная», додаючи три сторінки тексту як пробу сербщини для автора зовсім загадкової. Учений Шафарик у своїй книжці «Abkunft der Slaven», виданій 1828 р., заявив, що євангеліє писане не сербською, але с л о в а ц ь к о ю мовою, тільки що кирильськими літерами. Проти сих думок виступив Копітар* у однім із додатків до своєї праці «Hesychii glossographi discipulus et epiglossistes Russus in ipsa Constantinopoli sec. XII—XIII, Vindobonae, 1840», стор. 27—28. Він заявив, що сей рукопис руський, «lingua ecclesiastica vetere plus minus mixta hodierna vulgari; solent enim omnes Slavi, in hodierno suarum scholarum statu linguae suae sacrae semidocti, pro suae domesticae dialecti varietate librorum sacrorum obselltam linguam hodierna quisque sua variegare»[1]. Варто би заглянути до того монастиря, чи заховався ще там той рукопис і чи нема крім нього й інших.

---

[1] Написано старою церковною мовою, змішаною з сучасною народною, бо всі слов'яни мають звичай у теперішньому становищі своїх шкіл, не дуже обізнані з мовою своїх священних книг, замість свого домашнього діалекту з його різновидами застарілу мову священних книг, як кожному заманеться, сполучати з сучасною мовою (*лат.*).— *Ред.*

2. Польські «кантички». Цитую люксембурзьке видання без означення року (маб. 1867) п. з. «Kantyczki podług wydania 1785. Paryż, księgarnia Luksemburska, ulica de Tournon 16, wydanie 3-e», в чотирьох томиках. Крім цитованих у мене пісень маються тут польські оригінали пісень Кам'янського «Богогласника» (дод. XX) ч. 8: «Zawitaj córko Ojca przedwiecznego», 1, 37; ч. 17: «Gwiazdo morza», I, 28; ч. 36: «O gospodze uwielbiona», 1, 27; ч. 37: «Zawitaj ranna jutrzenko», I, 76. Маємо в тій збірці також дві руські пісні: «Пречистая діво мати», I. 48, передруковану не з почаївського «Богогласника», а з тої ж кантички 1785 р., і відтамже передруковану різдв'яну віршу «Посмотри ся чоловіче», яку недавно видав В. М. Перетц* із рукописної кантички Ф. Бернацького з р. 1693 («Известия отд. русскаго языка и словесности имп. Акад. наук», 1899, кн. 3).

СТУДІЇ НА ПОЛІ КАРПАТОРУСЬКОГО ПИСЬМЕНСТВА XVII—XVIII ВВ.

Подавши попередньо («Записки», т. XXXVII—VIII) загальну характеристику карпаторуського письменства XVII—XVIII в. і реєстр приступних мені рукописів, належних до сеї групи (сьогодні міг би я сей реєстр побільшити досить значно), бажаю тепер присвятити ряд детальних розвідок поодиноким текстам або мотивам, оброблюваним у тім письменстві. Надіюсь таким робом подати причинки не тільки до історії нашого письменства, але також— і на се головно звернена моя увага — до історії духового розвою, вірувань, світогляду і духових течій нашого народу. Розуміється само собою, що порівняне історико-літературне трактування предмета являється тут conditio sine qua non[1], а при такім трактуванні духові, культурні зв'язки між карпаторуськими письменниками і їх сусідами мусять виступати на перший план.

I. ПІП ІВАН, ПОЛОВЕЦЬ ІВАН СМЕРА І ВІДКРИТТЯ ТІБЕТУ

I

Пристрасть до подорожей, бажання пізнавати чужі краї і народи — таке давнє, як цивілізація, і навіть, можна сказати, було одним із головних джерел цивілізації. Тільки знайомлячися з іншими людьми, чоловік збагачує засіб своїх відомостей, учиться користуватися чужими досвідами, почуває бажання вийти з утертої рутини традиційного життя, поступає наперед. Не диво, що описи подорожей

[1] Обов'язковою умовою (*лат.*).— *Ред.*

належать до найстарших пам'яток, які полишило нам людське письменство. Уривки таких описів, де дійсність перемішано з фантазією і міфами, дійшли до нас між пам'ятками староєгипетської літератури; найстарші з них (подорож одного втікача по краях, суміжних з Єгиптом і подорож одного моряка) сягають XII-ої династії, значить поважного віку коло 2 000 літ перед Христом[1]. Описи подорожей, перетворених в міфічно-героїчні легенди, стрічаємо також на досвітках грецького національного розвою. Одна з таких подорожей зробилася вже тоді основою незрівняної епопеї — Гомерової «Одіссеї»; друга, подорож Ясона і його аргонавтів, не мала такого щастя, та проте мала величезний вплив на пізніші покоління, натхнула багато поетів до славних творів (згадаємо лише безсмертну Еврипідову «Медею») і ще в александрійських часах була оброблена віршами в поемі Аполлонія Родійського* (жив коло р. 250 перед Хр.). Та коли дивоглядні епізоди і появи в тих старезних подорожах були, так сказати, натуральними прикрасами загальної міфічно-легендової канви, то на зовсім іншому тлі вони являються вже в добі першого розцвіту грецької літератури. Поет Арістеас із Проконнезу, що жив коло р. 690 перед Хр., написав поему «Ἀριμάσπεια», де описує свою власну подорож у північні краї і чудеса, які там бачив: грифів, одноokих арімаспів і т. ін. дивогляди. З його поеми черпав несумнівно Есхіл*, подаючи в своїй драмі «Прометей в оковах» оповідання про подорож Іо і про дивогляди, в тім числі грифів, арімаспів і стернофталмів (людей з лицем на грудях), яких вона бачила[2]. Та й о цілих 240 літ пізніший Геродот* переніс багато казок і легенд на тло дійсної історії, зібравши їх у своїх подорожах по старих культурних центрах Африки й Азії[3]. Розріст грецької колонізації і грецьких завоювань, розширюючи докладне знання країв, суміжних із Середземним морем, рівночасно збільшував число різнородних див, якими фантазія греків заселяла краї, що лежали поза обрієм їх обсервації. Навіть

---

[1] G. Maspero. Les contes populaires de l'Égypte ancienne. Paris, 1889, стор. 87—146.

[2] E. Rohde. Der griechische Roman und seine Vorläufer, 2 Ausg. Leipzig, 1900, стор. 186.

[3] Реєстр важніших Геродотових казок див.: Lazar Şainenu. Basmele Române in comparatiune cu legendele antice clasice. Bucuresci, 1895, стор. 64.

люди, наскрізь серйозні і тверезі та бистрі обсерватори, не цуралися тих фантастичних видумок, які в значній часті й не були їх власними вигадками, але творами людової фантазії, не раз міфами, що подавалися з уст до уст і були не раз предметом дійсних вірувань. До таких подорожних, що обік дуже цінних звісток про незвісні досі краї подавали й фантастичні деталі, належав Піфеас із Массілії, сучасник Александра Македонського, один із найстарших дослідників північної Європи (E. R o h d e, op. cit., 188).

Але без сумніву найважнішим фактом старинної історії, який у різних напрямах порушив фантазію сучасних і потомних, були славні війни і походи Александра Македонського. Простягаючися від нинішньої Іллірії* та Румунії аж до пустині Сахари і до берегів Ганга, ті походи відкрили грекам світ, далеко ширший від того, який вони бачили досі; показали їм стільки нового, невиданого й нечуваного, що уява сучасних майже лякалася тої величі. Вже за життя Александра його особу почали обснювати міфічним павутинням. Скора смерть сього героя прискорила сей процес і швидко вся його історія зробилася одною казкою, одною поемою, в якій фантастичне сплетено з реальним, до якої причіпали найрізніші грецькі, єгипетські, перські а з часом іще інші мотиви. Вже найстарші історики, пишучи про Александрові походи (Каллісфен*, учасник тих походів) свідомо мішають правду з міфами; дедалі се чиниться чимраз у більшій мірі, хоч, певно, менше свідомо; історики не можуть опертися народній традиції і вплітають її витвори в історичне оповідання. Так повстає під кінець грецького літературного життя, в II або III в. по Хр. так звана псевдо-Каллісфенова повість про Александра В. Написана правдоподібно в Александрії, вона в найстаршій редакції носить аж надто виразні сліди не тільки єгипто-грецького колориту і тенденції зв'язати біографію Александра з історичними традиціями Єгипту (батько Александра — останній єгипетський король Нектанаб), але й сліди впливу єгипетських повістевих мотивів (чудесне подружжя Нектанаба з Олімпіадою, його пророцтва і смерть з руки сина). Та проте повість, видко, здобула собі широку популярність і швидко дочекалася різних переробок і доповнень. Десь у Греції якийсь перерібник силкувався замазати сліди єгипетського колориту і сильніше підмалювати зв'язок Александра з Грецією; перси силкувалися зробити його сином перського царя і в своїм національнім інтересі пере-

мінити його завоювання на відзискання правно належного йому царського престолу. Але всі ті перерібники пильнували також, щоб накопичити в повістях якнайбільше чудесного. Те чудесне мало двоякий характер: пророцтва, магічні штуки, переміни і т. ін., і описи незвісних країв, дивовижних людей та звірів, явищ природи та звичаїв і обичаїв, не подібних до тих, до яких звикли були греки[1].

Та «Александрія» була далеко не одиноким магазином чудес і диковин, звісних тодішньому грецькому світові. Письменники далеко поважніші від псевдо-Каллісфена не цурались їх, а з часом появились охочі, що виловлювали ті диковини з найрізніших старших писань і укладали з них цілі книги. Особливо Александрія з її великою бібліотекою і з нахилом до чудес та до укладання всякого роду енциклопедій і колекцій, який виродився тут разом з упадком дійсної творчості, була гніздом, де висиджувано й ті курйози. Першим збирачем тих θαυμάσια καὶ παράδοξα[2] був голосний александрійський поет Каллімах*; за ним пішов довгий ряд подібних «парадоксографів». До таких збірок курйозів належить і александрійський «Фізіолог», перероблений потім християнами в дусі аскетичного містицизму. Ся любов до збирання оповідань про всякі дико-

---

[1] Найважніші праці про псевдо-Каллісфенову «Александрію»: видання грецького тексту з гарною передмовою виконав C. M ü l l e r. Scriptorum graecorum bibliotheca: Arrianus, fragmenta scriptorum der rebus Alexandri Magni, Pseudo-Callisthenes. Paris, 1846. Текст псевдо-Каллісфена в німецькім перекладі подав Вайсман (Dr. H e i n r i c h W e i s s m a n n. Alexander, Gedicht des zwölften Jahrhunderts, vom Pfaffen Lamprecht, Zweiter Band. Frankfurt a. M., 1850). Основну розвідку про твір псевдо-Каллісфена подав Цахер (Z a c h e r. Pseudo-Callistenes. Forschungen zur Kritik und Geschichte der ältesten Aufzeichnungen der Alexandersage). Про пізніші перерібки сеї повісті див.: O. Z i n g e r l e. Die Quellen zum Alexander des Rudolfs von Ems; P a u l M e y e r. Alexandre le Grand dans la littérature française du moyen âge. Paris, 1886. Про т. зв. сербську «Александрію» основна праця Веселовського (А. Н. В е с е л о в с к и й. Из истории романа и повести, т. I, С.-Петербург, 1886 і його ж: Новые данные для истории романа об Александре, С.-Петербург, 1892); про «Александрію», уміщену в т. зв. руських хронографах, дав простору працю проф. Істрін (В. И с т р и н. «Александрия» русских хронографов. Москва, 1893), де цитована також багата давніша література. Про повстання грецького псевдо-Каллісфена див. ще: A u s f e l d. Zur Kritik des griechischen Alexander-Romans, Karlsruhe, 1894 і W. K r o l l. Der griechische AlexanderRoman (Beilage zur Allg. Ztg., 1901, № 38).

[2] Чудесних і дивних речей (*грецьк.*).— *Ред.*

вини перейшла з Александрії чи то безпосередньо, чи при посередництві жидів також до середньовікової Європи; майже всі грецькі монстри і прочвари війшли в середньовіковий «Liber de monstris», книгу, дуже популярну в Західній Європі протягом многих віків (див.: E. R o h d e, op. cit., 189; B e r g e r d e X i v r e y. Traditions tératologiques; текст «Liber de monstris» видав M. Гаупт у Берліні 1863 р.).

Та коли простий народ і малокультурні уми шукали в таких далеких подорожах і походах тільки диковин та монстрів, то для високоосвічених письменників, філософів та політиків се були рами, в які вони могли вміщувати свої ідеальні конструкції кращих держав і суспільностей. Таким робом, обік опису подорожі з фантастичними пригодами і диковинами, розвивається т. зв. суспільно-політична утопія, себто опис якогось далекого, фантастичного краю з ідеальним громадським і державним устроєм. Почин до компонування таких утопій дав іще Платон*, описуючи в своїх діалогах «Тімей» і «Крітіас» (недокінчений) ідеальний стан Аттіки перед Девкаліоном* і війну греків з мешканцями острова Атлантиди, що лежала на Атлантійськім океані між Європою, Африкою і Америкою і потім була знищена страшним землетрясінням. Інші філософи пішли далі за Платоновим прикладом, шукаючи «щасливих», «справедливих» людей по різних недосліджених закутках світу. Раз се були скіфи, раз гіперборейці, меропи, ефіони, поки вкінці і ті оповідання, мов розмотані нитки до клубка, не збіглися до Індії, де в побожних брахманах, гімнософістах (нагомудрцях) знайшли собі хоч почасти реальну підставу. І тут вони сплітаються з оповіданням фантастичних авантюр. До Індії доходить і Александер Великий; легенда не вдоволяється його стрічею з Пором, але веде його далі, аж на Цейлон і завставляє вдаватися з розмову з брахманами і наймудрішим між ними Дандамісом (W e i s s m a n n, II, 154—157).

З таких елементів повстало те безмірно популярне в цивілізованім світі оповідання. І ось отсей твір, уже на грецькім грунті перероблюваний і редагований на різні лади, був коло р. 300 по Хр. перекладений на латинську мову Юліем Валерієм*. Витяг із сього перекладу вчасно розійшовся по Європі, а ще більше популярності здобула собі зладжена в X в. архіпресвітером Леоном* переробка, звісна в науці п. з. «Historia de proeliis». Отсі латинські

писання були джерелом середньовікових віршованих епопей про Александра. В половині XII в. якийсь Альберіх із Безансона* на основі витягу з Юлія Валерія написав провансальську поему, з якої заховався тільки малий відривок, але яка послужила взірцем для двох поетів: німецького Попа Ламprехта* (Pfaff Lamprecht) і французького Сімона, якого ще в тім же XII в. два інші північнофранцузькі поети, Ламберт і Александр з Берне* переробили на довжезну поему, зложену 12-складовими віршами, що від сеї поеми й одержали назву александринів[1]. У XIII в. ті поеми знов перероблювано, продовжувано епізодами, взятими з інших джерел; поеми про Александра складано в Англії і Шкоції*, в Нідерландах і Швеції; з XIV в. походять цікаві уривки римованих «Александрій» чеських, черпаних із західних джерел. Та вже найстарша з сих віршованих переробок (а дальші ще в більшій мірі) мала спеціальний характер, що різнив її від грецьких і латинських повістей. «Середні віки — мовить Г. Парі (op. cit., 75) — ніколи не мали свідомості, яка глибока прірва ділить їх від старовини. Вони завсіди уявляли собі, що світ усе був такий самий, як вони бачили його; наївнісінько вони представляли собі Александра як якого короля Франції або Англії, окруженого баронами і перекладали «milites»[2] на рицарів, не дбаючи про різницю між сими двома назвами». Та була ще одна важна різниця. Вже Альберіх із Безансону ідейною основою своєї поеми поклав жидівсько-християнську думку про марність усеї світової величі і закінчив поему оповіданням, узятим із «Талмуда», про чудовий камінь, якого силу один побожний і мудрий жид виясняє Александрові. Він кладе сей камінь на одній тарілці ваги, а на другу велить класти все золото, яке можна було дістати — камінь усе те переважує. Тоді жид кладе на ту шальку, з якої знято золото, одно перо і грудку землі — і ті незначні предмети переважують. Александер бачить в тім чудо, але мудрий жид виясняє, що сей камінь, то людське око, якого захланності не може наситити весь світ, поки її не втихомирить грудка глини. Се оповідання, якого не було ані в грецьких ані в латинських прозових повістях, мають паралельно і німець Ламprехт і француз Ламберт,— значить, воно

[1] Gaston Paris. La littérature française au Moyen Age, Paris, 1888.

[2] Воїнів (*лат.*).— *Ред.*

було і в їх спільнім джерелі. І се був початок жидівських впливів на сформування пізніших поглядів на Александра. Дальший привід дала звісна жидівська історія погреченого жида Йосифа Флафія, який оповідає про те, як Александр відвідав Єрусалим, поклонився жидівському архієрееві і жертвував у храмі Єгові. Сього було досить, щоб починаючи від XIV в. витворити образ Александра — поклонника Єгови, що бореться з поганцем Дарієм, здобуває невідомі краї, відкриває нечувані дива для збільшення божої хвали. Його дорадник — пророк Єремія; ангели являються йому і рятують його зі злих пригод; ворогів божих, племена Гога і Магога він заганяє за непрохідні гори і «заклепує» мідяною стіною аж до кінця світу; він найбільше з усіх людей зближається до земного раю, як другий Соломон звідує небесні простори і морські безодні. Загалом багато жидівських соломонівських легенд включно до мудрих судів перенесено на Александра. Таким являється він у тій популярній версії, що в XIV віці явилася на південнослов'янському грунті і має назву «Сербської Александрії».

Аналогічний розвій мала повість про Александра й на сході. До нас дійшли уривки дуже старої коптської переробки, значно відмінні від усіх звісних досі. Недавно опубліковано ефіопську «Александрію». З V або VI віку походить вірменська «Александрія»; трохи пізніша сірійська була переробкою перської. В перській літературі в часі її розцвіту було кілька великих епопей про Александра; досить згадати, що його пригодам присвятив Фірдоусі* одну книгу свого безсмертного «Шах-наме», а два інші великі поети тої доби, Нізамі* і Казвіні*, оспівували його в окремих великих поемах, де між іншим описуються також війни Александра з русами (див. H. Weissmann, Alexander, II, 562-568, де подано ті уступи в дословнім перекладі). Араби в VIII або IX віці переробили псевдо-Каллісфена по-своєму; ся переробка зробилася звісною також іспанцям і, правдоподібно, іспанським жидам. Користуючись, з одного боку, коротеньким оповіданням Йосифа Флавія, а з другого тою арабською переробкою, оповідає французький жид Йосиф, що фальшиво закрив свою назву назвою старшого жидівського історика Горіоніда (з IX-го віку), в своїй по-гебрейськи писаній історії жидів не тільки про відвідини Александрові в Єрусалимі, але й усю фантастичну Александрову історію за

псевдо-Каллісфеном з інтересними відмінами, які потім віднаходимо в європейських прозових «Александріях». Ще одну історію Александра написав Самуель Єгуда абен Тіббон, іспанський жид із XIII в.: се мав бути переклад грецької книги Птолемея I, сина Птолемея Лага* (Weissmann, op. cit., II, 495—503). Таким способом, оповідання про Александра розрослися і розгалузилися так, що являють із себе немов густий ліс, у якому тяжко розібратися; чим більше займаються вчені в останніх часах сею темою, тим більше матеріалів відкривають, а майже кожне нове відкриття замість вияснювати справу ще більше комплікує і заплутує її.

Але коли, з одного боку, особа Александра була тим магнесом, що притягав до себе найрізніші міфологічні, легендові, казкові і навіть новелістичні мотиви, то, з другого боку, в середніх віках бачимо також противну течію: мотиви, оброблені в повістях про Александра, відриваються від них, починають жити окремим життям, робляться основою нових повістей, з новими героями, скомпонованими відповідно до нових літературних уподобань. У Франції таким героєм робиться натурально Карло Великий, якому придумують похід до Палестини, повний чудесних пригод, та на якого автори французьких «Chansons des gestes»[1] переносять різні деталі з повісті про Александра. В Німеччині в XII в. таким героєм робиться князь Ернст (Herzog Ernst), що, прогнаний із Німеччини, пускається з дружиною на море, попадає на магнесову гору, де його корабель розбивається, рятується відси при помочі грифа, попадає в різні краї з дивовижними людьми і по довгій блуканині з великими скарбами вертає назад додому. Між тими дивоглядами здибаємо такі, що викроєні живцем із «Александрії». В Арабії таку саму роль відіграють купці Сіндбад і Абульфауаріс[2]. Та найцікавіша проява того, так сказати — центріфугального руху стрічається нам на гре-

---

[1] Пісні про діяння (*франц.*).— *Ред.*

[2] Подорожі Сіндбада ввійшли в збірку «Тисяча ночей і одна»; подорожі Абульфауаріса в збірку «Тисяча днів і один»; давно піднесено їх зв'язок з географічними писаннями арабів, особливо Казвіні (друга половина XIII в.); але порівняння з індійськими казками, приміром із зібраними (зі старших джерел) у Сомадеви доводить Роде до погляду, що ті подорожі «напевно решти дуже давніх. переказів і являються індійськими креаціями» (E. Rohde, op. cit., 191—196).

ко-візантійському грунті. Під впливом аскетичного духу, що, інтересно — також уперве розвився в Єгипті — тут витворюється постать аскета-мандрівця, що, тікаючи від світу і його спокус, заходить у далекі невідомі землі і тут іде за слідами Александрових походів, здибуючи ті самі дива, дізнає таких самих пригод, відносить такі самі побіди — розуміється, не мечем, але словом, навертаючи невідомих людей на правдиву віру.

Взірцем того роду концепцій була, мабуть, стаття якогось Палладія (властиво адресована до Палладія, єпископа геленопольського, що жив 367—431 р.) «Про індійські народи і про брахманів». Ся стаття, вставлена пізніше в текст псевдо-Каллісфена, складається також із двох частей: із оповідання якогось Мойсея чи Музайоса про Індію і про пригоди одного єгипетського грека в Індії за Гангом, і з оповідання про розмову Александра з брахманами та з Дандамісом на етичні теми. Се оповідання, буцімто вийняте із Арріана*, навіяне наскрізь християнським духом, показує, «як голий старець (Дандаміс) переміг Александра» (W e i s s m a n n, II, 171). Фігура пустинника, що силою свого слова перемагає могутнього царя, в зв'язку з індійським тлом відживає в християнській переробці індійської повісті про Варлаама і Йоасафа. Рівночасно з сею переробкою повстали на греко-візантійськім грунті оповідання про святого Макарія Римського і про трьох пустинників, що знайшли його недалеко земного раю, а також оповідання про пустинника Зосиму, що ходив до рахманів. Ще один Зосима, монах, також іде шукати праведних пустинників, находить у однім прийорданськім монастирі черців, що живуть досить незвичайним способом, а в зайорданській пустині находить розкаяну грішницю Марію Єгипетську. Всі ті оповідання мають між собою досить близький ідейний зв'язок, на жаль, досі ще не зовсім вияснений. Поперекладані з часом на латинську і старослов'янську мови вони навіть в часі упадку аскетичного духа помагали піддержувати в фантазії європейських народів образи дивних появ, дивних народів і дивних звичаїв на далекім сході. Іще одно треба мати на увазі. Оповідання про походи Александра так полюбилися жидам, що вони не тільки надали «Александрії» жидівський національний колорит, але в паралель до Александрових пригод і чудес витворили й свої власні, національні. Так повстали записані в «Талмуді» оповідання про «Синів

Мойсеєвих» або «Червоних Мошків» — щасливе і побожне плем'я, що від нетямних часів живе десь далеко, відділене від грішного світу рікою Саббатіон, що шість день у тижні кипить і кидає каміння, а тільки в суботу пливе тихо, та зате закривається густим туманом[1]. Ті оповідання знаходимо в IX в. у жидівського письменника Ельдада в зв'язку з легендою про сім (пізніше десять) поколінь жидівських, що, виселившися з Палестини, осіли в якімсь далекім краю Куш, не хотіли потім вертати до Палестини і розрослися в великий народ[2]. Нема сумніву, що Ельдад не був першим автором тих легенд і що вони повстали значно давніше на александрійсько-жидівськім грунті. Недаром і сам Ельдад поміщує пробуток тих щасливих і могутніх жидів у Африці повище Єгипту. А деякі деталі його оповідання (прим. неперехідна ріка) мають собі паралелі в старших грецьких писаннях, спеціально в творі псевдо-Палладія, вставленім у пізніші редакції псевдо-Каллісфена.

Чи з Ельдада, чи з інших жидівських джерел, досить, що й ті оповідання про десять поколінь жидівських, про неперехідну ріку Саббатіон і про праведних «синів Мойсеєвих» за тою рікою розширилися в середньовіковій Європі. Зрештою про «ріку Саббат» (Σαββατικὸς ποταμός) говорить уже Йосиф Флавій («De bello Judaico», VII, 13).

II

В половині XII в. появляється в Західній Європі звістка, що в р. 1122 прийшов був до Константинополя патріарх найдальшої Індії, християнин, щоб одержати пал-

---

[1] Ті оповідання чув я не раз із уст галицьких жидів-талмудистів, та не вмію сказати, чи справді і в якій саме книзі «Талмуда» вони записані. Оповідання про те, як Александер ходив до раю, приводить Тендлау із трактату «Тамід» (A b r a h a m M. T e n d l a u. Das Buch der Sagen und Legenden jüdischer Vorzeit. Stuttgart, 1845, стор. 47 і нота на стор. 317). Про жидівські переробки грецьких і орієнтальних оповідань про Александра див. ще M. S t e i n s c h n e i d e r. Manna. Berlin, 1847, стор. 109, 114.

[2] D. M ü l l e r. Die Recensionen und Versionen des Eldad ha Dani Denkschriften dar k. Akad. der Wissensch. philolog. hist. Classe, Bd. 41, цитовано в праці Істріна (В. И с т р и н. Сказание об Индийском царстве) в виданні: «Древности. Труды славянской комиссии имп. Московского Археологического общества», т. I. Москва, 1895, стор. 10.

лій із рук візантійського імператора. Заставши в Константинополі посланців папи Каллікста II, він подався з ними до Риму і там серед численного збору духовних достойників оповів про чуда свойого краю, про його християнську людність, про церков с. Томи-апостола і про його тіло, заховане в тій церкві; ся церков буцімто стоїть на горі, облитій водою, тільки в роковини смерті святого вода на 14 день висихає, в церкві правлять служби божі, з усього краю сходяться люди, сповідаються і приступають до причастя; святий Тома чудесно встає з гробу, уділює праведним причастя, а грішних та непоправних виганяє геть[1]. Се було немов перше ядро до утворення нової легенди на основі старих греко-візантійсько-жидівських оповідань про чудеса сходу.

І справді в р. 1145 німецький єпископ Оттон з Фрайзінгену*, пробуваючи в ту пору на дворі папи Євгенія в Вітербо, чув від послів із завойованої рік перед тим сараценами Едеси про могутнього короля-пресвітера Івана, що живе на далекому сході, держиться християнської віри, походить від тих трьох царів, що приходили кланятися Христу в яслах, рівночасно цар і священик і кілька літ перед тим сильно побив магометан десь у Персії. Тоді буцімто він забажав був дійти до Єрусалима, але, дійшовши до Тігру, був спинений великою водою, простояв довгий час у Арменії і вернув назад до свойого краю[2]. Ся звістка про могутнього християнського володаря на далекім сході швидко облетіла Західну Європу, де тоді хрестові походи проти магометан були найважнішою політичною справою. В Римі її оповідав єпископ з Габулі, один із делегатів сірійських християн; сумніватися в правді сього оповідання ніхто не подумав, тим більше, що давнішими оповіданнями і легендами всі були приготовані найти на сході найдивніші і найнеправдоподібніші речі. Не диво, що знайшлися й такі люди, які готові були скріпляти сю віру і — визискати її. На дворі папи Александра III знайшовся якийсь Філіпп-лікар, що зумів здобути собі довір'я папи («medicus et familiaris noster»[3] називає його папа); він наговорив

[1] Fr. Zarncke. De patriarcha Johanne quasi praecursore presbyteri Johannis. Lipsiae, 1875. Розправа написана по-німецьки і війшла в пізнішу працю Царнке про Попа Івана.

[2] Fr. Zarncke. Quis fuit, qui primus presbyter Johannes vocatus est. Lipsiae, 1875, стор. 1—5.

[3] Наш лікар і приятель (*лат.*).— *Ред.*

папі, що сам був у краю Попа Івана і там дізнався від якихсь достойників, що сей володар, принявши християнство, бажає мати когось, хто б його навчив правдивій вірі, бо не рад би попасти в єресь. Далі буцімто, Піп Іван бажає мати в Римі і в Єрусалимі свої церкви, де би молоді духовні з його краю набиралися науки і могли потім ширити її у себе дома. Приймаючи ті оповідання за чисту монету, папа написав д. 27 вересня 1177 р. лист до того Попа Івана, де похваляє його наміри, заявляє, що посилає йому Філіппа, який повчить його в основних правдах християнської віри і готов сповнити й дальші його бажання, коли Піп Іван «не буде надто пишатися своєю могутністю» («quanto minus de potentia et divitiis inflatus videris») і пришле папі посланців із запечатаними листами. Сей лист, без сумніву автентичний, свідчить найліпше про те, як живо займала в ту пору уми всіх постать дивного Попа-імператора. Чи він був висланий і хто був той лікар Філіпп — не маємо певних звісток; дуже правдоподібно, що сей Філіпп, узявши лист і фонди на далеку дорогу — щез і не показався більше[1].

Але раз розколисана фантазія не дрімала, і ось при кінці XII в. появляється справдішній лист Попа Івана, написаний, буцімто, до Еммануеля царя грецького (очевидно, Еммануеля Комнена, що панував від 1143 до 1180), а уділений сим царем імператорові Фрідріхові. Сей лист, починаючи від кінця XII в., зробився дуже популярним у Західній Європі (Царнке вичислює 65 копій з XII, XIII і XIV в., додаючи, що їх число можна би при ближчім пошукуванні ще подвоїти), був переписуваний, перероблюваний на вірші, належав до найстарших пам'яток письменства розширених друком і був здавна перекладаний на різні європейські народні мови[2]. Правда, первісного тексту сього листа не знаємо. Рукописна традиція його вже від кінця XII в. хитка; в двох дальших століттях Царнке розрізняє щонайменше три редакції, що відрізняються не тільки переставленням поодиноких епізодів, але надто чимраз більшим числом інтерполяцій. Тільки одну копію із XII в. вважає Царнке найблизшою до оригіналу і кінчить свою розвідку здогадом, що джерелом сього листа

---

[1] Fr. Zarncke. De epistola Alexandri papae III ad presbyterum Johannem. Lipsiae, 1875.

[2] Fr. Zarncke. De epistola quae sub nomine presbyteri Johannis fertur. Lipsiae, 1874.

була латинська переробка псевдо-Каллісфена, так звана «Historia de proeliis»[1]. З «Александрії» в різних її редакціях черпали й пізніші інтерполятори; бувало й так, що зміст листа Івана Пресвітера втягали назад до тексту «Александрії» як речі однородні, що доповняли одна одну.

Та придивляючися ближче найстаршому текстові листа Пресвітера Івана і порівнюючи його з індійськими епізодами псевдо-Каллісфена і його латинських переробок, можна завважити, що хоча в однім і другім тексті описано багато дивовиж і чудесних предметів, то проте в кожнім тексті вони інші.— «В казкових частях листа — пише проф. Істрін* — нема ніякої схожості з псевдо-Каллісфеном. Александер не бачив ані одного чуда, які знаходяться в царстві Пресвітера; се немов дві зовсім різні Індії, коли не числити рахманів і амазонок, які, зрештою, й не можуть іти в рахунок, бо були загальнозвісні й без псевдо-Каллісфена[2]». А коли так, то питання про джерела листа Пресвітера Івана набирає подвійного інтересу. Поперед усього являється питання: на якім грунті був скомпонований сей лист? Із того, що ми вище подали за Царнке, виходило би, що він повстав у Італії в кругах, близьких до папського престолу. Там були найбільше зацікавлені організацією і успіхом хрестових походів, отже й існуванням евентуальної християнської держави на далекім сході. Піп Іван, рівночасно священик і «цар царів», був «alter ego»[3] папи римського, а детальне змалювання того, як 72 царів служить Попові Іванові, могло виявляти «pia desideria»[4] римської столиці. Ми бачили, як довкола Риму і папського престолу обертаються всі попередні фази легенди: до Риму приходить патріарх індійський Іван; до папського двору доходить вість про побіду і похід Попа Івана; з Риму виходить до нього лист від папи. Але супроти припущення італіянського (латинського) походження листа промовляють дві обставини: лист адресований, і то майже у всіх найстарших рукописах, до візантійського царя Еммануїла, отже вже тим показує на візантійське походження; а по-друге: в латинськім тексті листа єсть деякі грецизми, які трудно пояснити при малім знанні грецької мови в Італії в XII в.

---

[1] Fr. Zarncke, op. cit., 58.
[2] В. Истрин. Сказание о Индейском царстве, op. cit., ст. 7.
[3] Друге я (*лат.*).— *Ред.*
[4] Побожне бажання (*лат.*).— *Ред.*

І ще одна обставина комплікує питання про джерела листа Івана Пресвітера. В ньому знаходимо деталі, взяті з жидівської традиції, спеціально оповідання про десять поколінь жидівських і про праведних жидів, що живуть за кам'яною рікою і пісковим морем (Z a r n c k e, op. cit., 38, 39). Чи взяв автор листа ті деталі спеціально з Ельдада га-Дана, як догадується дехто з учених, чи, може, користувався тільки яким спільним із Ельдадом джерелом, то в усякім разі маємо тут факт користування жидівською традицією — факт не такий знов трудний до вияснення в тих часах, коли жидівські вчені мали славу і повагу не тільки в Іспанії, але і в самім Римі (пор. те, що говорить Штайншнайдер про Іммануеля бен Соломона Ціфроні (з XIII—XIV в.), про Ібн-Езру бен Мейра, що вмер у Римі 1168 і інш., див. M a n n a, 110, 111 і д.). Значить, не конче тут домагатися й письменного джерела, котре в усякім разі мусило б бути не гебрейське ані арабське, а грецьке або латинське.

Всі ті обставини, як бачимо, не дають твердої підстави для виводу, де властиво був зложений лист Пресвітера Івана, а ще одна обставина, власне та, що при величезнім багатстві копій латинського тексту і його західноєвропейських переробок ми досі не маємо ані одної копії грецького тексту, перехиляє, здається, вагу на бік того припущення, що грецького оригіналу й зовсім не було і що лист був зложений первісно по-латині[1]. Західноєвропейські вчені, що займалися сею легендою, справді стоять на тому, що вона була витворена в Італії. Тільки в останніх роках російські вчені Веселовський* і Істрін пробували захитати сей погляд, доказуючи, що найстарший звісний тепер латинський текст був не безпосереднім, але вже переробленим і розширеним зразком грецького оригіналу, а про первісну форму того оригіналу можемо догадуватися з великоруської билини про Дюка Степановича. До сеї теорії і до доказів сих учених ми ще вернемося, а тепер подамо в коротенькім нарисі дальший хід розвою легенди про Попа Івана на заході Європи.

[1] Варто зазначити, що в одній копії з XII в. говориться, що сей лист, писаний по-арабськи, був перекладений зразу на грецьку, а потім на латинську мову, а в другій копії з того ж віку сказано: «quam (epistolam) Emanuel translatam de arabico in latinum misit Alexandro papae». [(Лист), перекладений із арабської на латинську мову, що його Емануїл послав Александрові (*лат.*).— *Ред.*]. Отже, вже тоді дехто не вірив в існування грецького тексту.

Коли вже в XII в., так сказати, від першої своєї появи лист Попа Івана дуже зацікавив європейські письменні круги, розійшовся широко по різних краях і вже в XIII в. разом з іншими популярними легендами був предметом поетичних переробок (прим. у Німеччині він входить у склад поеми про «Молодого Тітуреля»*, пор. Z a r n c k e, op. cit., 26),— то в XIII в. його значення ще збільшилося. Як звісно, коло 1240 р. до Європи впали орди монголів, завоювавши перед тим мало не всю Азію. Монгольський напад розбив Русь, Польщу, Угорщину і викликав великий переполох у всій Європі. Папа Григорій IX висловлював у однім листі побоювання, «ne per hujusmodi Tartaros pereat (quod absit) nomen christianum nostris temporibus», а німецький цісар Фрідріх II у листі до англійського короля Генріха III догадувався, що се або потомки тих десятьох жидівських поколінь, що не хотіли слухати Мойсеєвого закону, або ті гоги і магоги, яких (по «Александрії») заклепав Александер у горах; а в такім разі, коли вони тепер вирвалися зі своїх заклепів, то їх наплив віщує близький кінець світу і прихід Антихриста[1]. Як бачимо, вже тут видно тісний зв'язок тих вістей з «Александрією» і з листом Попа Івана (згадка про десять поколінь жидівських). І знов фантазія європейських народів звернулася на таємничого Попа Івана: він один своєю непоборимою силою здужав би перемогти монголів і дати опору християнству. Папа Іннокентій IV посилає цілий ряд своїх посланців — монахів-домініканів і францисканів — на далекий схід, щоб не тільки нав'язали зносини з монгольськими ханами, вивідали їх силу і пробували склонити їх до лагіднішого поступування, але надто щоб зібрали звістки про Попа Івана і його державу і по можності нав'язали з ним зносини.

Реляції тих місіонерів, головно Івана де Плано Карпіно, що служили основою для середньовікової географії Азії і дають новочасним історикам цінні деталі, між іншим і при висліджуванні історичних основ легенди про Попа Івана, тодішній публіці давали щось зовсім інше. Поперед усього вони давали їй певність, що Піп Іван і його християнська держава — не міф, а дійсна правда. І хоча в місіонерських реляціях говорилося, що один Піп Іван поляг у битві з мон-

[1] Dr. G u s t a v O p p e r t. Der Presbyter Johannes in Sage und Geschichte. Berlin, 1870, стор. 2—3.

голами під проводом Чінгісхана, то проте дальше існування християнської держави в далекій Індії не було підірване: там панували, буцімто, потомки Попа Івана, такі ж самі царі і духовні, такі ж Попи Івани; ся назва мала там бути дідичною, а зрештою її різно толкували, найчастіше не як «nomen proprium», а як «nomen appellativum», що в місцевій мові мало значити «цар вірних», або щось подібне (O p p e r t, op. cit., 9—10).

Поява монголів ще й з іншого боку приведена була в зв'язок з міфічною фігурою Попа Івана. Ще перед їх нападом на Русь, в 1220 або 1221 році, серед хрестоносців, що здобули були в Єгипті місто Даметту* і добували останніх сил, щоб удержатися на тім становищі, розійшлася вість, що з далекого сходу тягне на поміч хрестоносцям проти магометан могутній християнський цар Давид, син чи внук Попа Івана. В цвітні 1221 р. писав Яків з Вітрі*, єпископ акконський, із табору хрестоносців під Даміеттою до папи Гонорія, що шанси хрестоносців стоять дуже добре, бо Давид, цар індійський, напав на землі халіфові. Той Давид, се той сам «quem vulgus Presbyterum Joannem vocat»[1], се муж дуже могутній і войовничий, «malleus paganorum et perfidi Mahometi pestiferae traditionis et exsecrabilis legis exterminator»[2]. Яків з Вітрі подає про його рід і військові сили детальну реляцію, яку він, буцімто, сам переклав із арабської мови на латинську. Царнке не бачить причини сумніватися в правдивості сеї вказівки і стоїть на тім, що в тій реляції про царя Давида маємо справжню газетну кореспонденцію з XIII в., а сам цар Давид, про якого в ній мова, се не хто інший, як Чінгісхан, справжній, історичний «malleus Asiae», хоч і зовсім не в тім значенні, як уявляв собі Яків з Вітрі. Ся кореспонденція дійшла була рівночасно до рук різних християн на сході; про Давида згадують і Темплярії* в листах до папи; її мав під руками історик християнської авантюри в Даметті Олівер, пишучи в р. 1221 свою «Historia Damiatina». Та спеціально Яків з Вітрі силкувався визискати сю орієнтальну реляцію, щоб підняти духа хрестоносців. «Єпископ акконський,— писав про нього Пелагій, легат римський, до папи,— на прилюдних проповідях голосить, що Давид,

---

[1] Якого народ називає пресвітером Іоанном (*лат.*).— *Ред.*

[2] Молот язичників і винищувач шкідливої традиції і проклятого магометового закону (*лат.*).— *Ред.*

цар обох Індій, спішить на поміч християнам і веде з собою дуже дикі народи, що звірячим робом пожиратимуть віроломних сараценів». Розуміється, сей спосіб піддержання духа не міг доконати чуда, і панування християн у Дамієтті швидко скінчилося, бо вже в вересні 1221 р. Дамієтта була для християн страчена. І вже 1222 р. літописець Альберіх писав, що «цар Давид з військом, яке угри і кумани називають татарами... почувши про упадок Дамієтти, через морські острови як міг найскварніше вернувся до своєї вітчини, і всякі слухи, які про нього були розійшлися, в короткім часі загибли»[1]. На горе, вони віджили аж надто швидко з новою силою і в іншій формі — наслідком згаданого вже нападу монголів на північний схід Європи.

Ще одну інтересну переміну перебула легенда про Попа Івана в Західні Європі. Коли упали всі зусилля хрестоносців, а в половині XV в. впав Константинополь і Європа побачила себе знов загроженою зростом турецької сили, віджила споминка й про Попа Івана. Що сталося з ним і з великою християнською державою на сході?—запитували себе різні люди. Щоб рід християнських царів-священиків вигинув, щоб їх величезна держава, повна чудес і скарбів, щезла з лиця землі — сьому якось не вірилось. Радше можливе те, що він із своїм народом покинув Христову віру. І ось явилася думка, що турецький султан, се власне колишній Піп Іван, ренегат, із оборонця — ворог християнської віри. Виразом сього зміненого погляду була нібито коресподенція між султаном і папою Пієм XI із р. 1460. Султан називає себе тут «Joannes Soldanus, nuper Christianus, adfinis deorum Babyloniorum, imperator Constantinus, Alexandrinus, Macedonius, dominus dominantium Africae, rex regum Arabiae... fluviorum paradisi validissimus possessor, christianorum inimicus et desolator, custos speluncae crucifixi»[2]. Ся кореспонденція ще в XV в. була багато разів друкована разом з давнішим листом Попа

---

[1] Диви про се: Fr. Zarncke. Der rege David filio Israel filii Johannis Presbyteri. Lipsiae, 1875, стор. 1—3 і 22—23.

[2] Іоанн Султан, колись християнин, близький до вавілонських богів, імператор Константин, Александрійський, Македонський, владар над владарями Африки, цар царів Аравії... могутній власник райських річок, ворог християн і згубник, страж печери розп'ятого (*лат.*).— *Ред.*

Івана і з описом подорожі Івана де Гесе (Itinerarius Johannis de Hese presbyter in Iherusalem)[1].

Але в тім самім XV віці легенда про Попа Івана дізнала ще одної, найменше сподіваної переміни. Се була, як звісно, пора великих географічних відкрить. Без сумніву, під впливом листа Попа Івана португальські королі завзялися віднайти його край, якого чудеса і багатства розогнювали фантазію. Правда, лист говорив, що Піп Іван володів у Індії, але рівночасно називав його володарем «обох Індій», себто тої, що на сході сонця, і тої, що на заході, і звичайно звалася Ефіопією. Сі дві країни раз у раз мішано в давніх описах; пригадую, що вже в оповіданні про Варлаама і Йоасафа панує те саме баламутство. Отже португальці задумали через Єгипет, беручись на південь, дійти до краю Попа Івана. Їх агенти і місіонери справді подалися в дорогу і — дійшли до Абіссінії, де й відкрили християнську державу і християнського володаря, до якого й приложено, починаючи від XV в., зовсім per nefas[2] назву Попа Івана. Се була остання метаморфоза сеї незвичайної легенди.

III

Все сказане досі набере відповідного значення, коли пригадаємо, що легенда про Попа Івана і про чудеса його індійського царства відіграла деяку роль в історії нашого духового розвою і нашого письменства. Не забуваймо, що в рукописі, який містив у собі одиноку копію «Слова о полку Игоревѣ», була також копія оповідання п. з. «Сказаніе о Индии богатой». Се «Сказаніе» збереглось у кількох інших копіях, а виривки з нього ввійшли також у деякі редакції «Александрії» і разом з нею в руські хронографи. А другий важний факт — основа сього «Сказанія» в поетичній переробці заховалася досі в устах великорусь-

---

[1] Друковані екземпляри «Ітінерарія», кореспонденції султана з Пієм і листа Івана Попа бачив Царнке (Fr. Zarncke. De epistola, quae sub nomine presbyteri Johannis fertur, стор. 16); але на кореспонденцію не звернув уваги, тільки називає її «der fingierte Briefwechsel». Копія тої кореспонденції, а також листа Попа Івана, але без «Ітінерарія» Івана де Гесе, знаходиться в бібліотеці Оссолінських у Львові в рукописі ч. 284, про який іще далі буде мова.

[2] Незаконно (*лат.*).— *Ред.*

кого народу яко билина про Дюка Степановича, багатого гостя, що приїжджає з Індії (по іншим варіантам із Галича-Волинця) до Києва, насміхається з простоти і бідності Володимирового двору, оповідає про багатства і пишноту свого краю і свого двору і кінець кінців вертає назад до свого краю. Зводячи докупи різні варіанти тої билини, проф. Веселовський висловлює думку, що оскільки назва Дюк-Δούκας вказує на візантійське джерело, остільки знов згадка про Галич і Волинець свідчить, мабуть, про те, що поетична переробка сеї повісті з візантійського джерела була доконана уперве в Галичі, що здавна мав торгові зносини з Візантією, відси дійшла до Києва, а відси разом з іншими поетичними традиціями князівської доби помандрувала на північ[1]. От тим-то не від речі буде передати тут хоч коротко досліди російських учених, головно Веселовського і Істріна, над тими формами, які прийняла протягом віків легенда про Попа Івана і його індійське царство на Русі. До сього переповіду нав'яжуться самі собою ті нові причинки, які дають для історії сеї легенди наші карпаторуські рукописні тексти.

Як звісно, рукопис, що містив «Слово о полку Игоревѣ» і «Сказаніе о Индии богатой», походив із XV в. Російський історик Карамзін, що мав у руках той рукопис, подав деякі виривки із «Сказанія» в приписках до своєї «Історії». «Говорилося там — читаємо у Карамзіна («Ист. госуд. Росс.», т. III, нота 272),— що в Індії панує Піп Іван, який має власть над 72 царями, що в його державі родяться «потами», себто півчоловіка і півпса, «урши», себто медведі, фенікси, риби з золотою кров'ю, звірі з п'ятьма ногами і сатири, що люди там не говорять неправди, бо хто би збрехав, той зараз поблідне, як труп; що вулиці там вимощені дорогим камінням і т. д.» Ті тексти «Сказанія», які дійшли до нас, усі пізніші, переважно з XVII в. і виявляють усі характерну різницю супроти західноєвропейських. Коли в західноєвропейських текстах листа Попа Івана річ представляється так, що його приносять до царя Мануїла посли Попа Івана, без ніякої причини збоку царя Мануїла, то в руських текстах причина до кореспонденції виходить від візантійського царя. «Царь Мануил Гречес-

[1] А. Н. Веселовский. Южно-русские былины, IV—XI С.-Петербург, 1884, стор. 172 («Сборник отд. р. яз. и слов. имп. Акад. наук», т. XXXVI, № 3).

кій послал своего посла ко царю Ивану Индѣйскому и посла к нему дары многи и повелѣ вопросити о величествѣ силы его и о царствѣ его и о всѣх чудесѣх его Индѣйскія земли. И дошед посол земли Индѣйскія, и дал дары царю Ивану и повелѣнная ему нача глаголати». Те, що йде далі, то промова Попа Івана до посла, а не лист до царя Мануїла. Зразу Піп Іван доказує неможливість докладного опису його царства: продай усе своє царство, накупи паперу й чорнила й прийди сюди зо всіми книжками своїми, то таки «не можеши написати моего царства до исхода души твоей, и ни твоего царства не станет, и тебе с харатіею, на чем мое царство писати, занеже нелзѣ тебѣ моего царства земли писати и всѣх чудес». Далі говорить про себе: «Аз бо есми до обѣда поп, а послѣ обѣда цар», панує над 3000 королів, вичислює чудеса індійської землі і додає: «нѣт в моем царствѣ ни татя, ни разбойника, и завидливаго человѣка, занеже всѣм земля моя изобилна»; далі описує свої палати, обіди, де обідають разом з ним 100 царів, 10 патріархів, 12 митрополитів, 40 єпископів, 100 дияконів, 50 крилошан, 300 королів і 3 князі; згадує про райську ріку Гедеон (себто Геон), що тече в його царстві і додає, що коли він виходить, то «предо мною несут един крест древяний, на немже написано распятіе господне»[1].

Відносини староруського «Сказанія» до латинських текстів і питання про його джерела і редакції ще не зовсім вияснені. Розібравши всі доховані до нашого часу копії «Сказанія» — а вони так само, як і латинські, відзначаються непостійністю тексту — проф. Істрін доходить ось до яких висновків:

1. Звісні тепер слов'яно-руські тексти «Сказанія» походять усі з церковнослов'янського оригіналу, який протягом століть був багато разів перероблюваний, доповнюваний або вкорочуваний уже на слов'янському грунті.

2. Сей первісний церковнослов'янський оригінал був

[1] Н. Тихонравов. Летописи русской литературы. Москва, 1859, т. II, ч. 2, стор. 100—103. Тексти «Сказанія» надруковано надто: два в збірці Костомарова «Памятники старинной русской литературы», т. I, але оба без початку; один у книжці А. Н. Веселовського «Южнорусские былины» в додатку до розвідки про билину про Дюка Степановича, і один повний, а один уривковий (із «Александрії») в додатку до праці Істріна «Сказание об индейском царстве», стор. 69—73. Старша література подана в праці Пипіна: А. Н. Пыпин. Очерк литературной истории старинных повестей и сказок русских, стор. 89—92.

перекладений не з грецького, а з латинського тексту і то, не з найдавнішої звісної нам, а з одної з пізніших редакцій десь при кінці XIII або в XIV віці.

3. З того, що виривки «Сказанія» були вставлені в т. зв. сербську «Александрію», ще перед її приходом на Русь, проф. Істрін висновує, що слов'янський текст «Сказанія» повстав там же і в тім самім часі, що й сербська «Александрія», себто на півдні Слов'янщини, в Сербії, Босні або Далмації, в пору, коли під королями з роду Немані сербський народ проявляв багато енергії в політичному й духовому життю.

4. Принесена на Русь та перша редакція «Сказанія» була тут розширена на основі звісної тут уперед літератури («Палеї»), дещо було пропущено, дещо перемінено, і так повстала перша слов'яно-руська редакція «Сказанія», правдоподібно та сама, яка була в руках у Карамзіна в рукописі, що містив у собі також «Слово о полку Игоревѣ», і крім невеличких виривків затратилась для нас, коли рукопис згорів 1812 р.

5. Сей найдавніший слов'яно-руський текст пізніші переписувачі не перестали перероблювати й далі, і так явилась друга редакція «Сказанія», до якої належать усі звісні тепер копії сього твору, хоч і між ними проф. Істрін зазначує дві відмінні групи, або ряди (В. Истрин, op. cit., 59—66).

Далеко далі в минувшину веде нас розбір билини про Дюка Степановича в зв'язку з листом Попа Івана. З тої форми листа, яка дійшла до нас у найстарших латинських копіях із XII в., в билині репродуковано тільки деякі епізоди, а власне, опис багатої палати і скарбів Дюкових, багатої прислуги і т. д. Чудес і дивовиж, якими наповнені латинські редакції листа, тут нема зовсім. Проф. А. Н. Веселовський доходить до висновків, що билина — се відгомін старшої, первісної, грецької форми листа Попа Івана. Сей первісний лист, у якім деталі могли бути ідеалізованим малюнком живої дійсності — візантійського двора — мав правдоподібно чисто релігійно-християнський характер: малював ідеальний стан держави, де не було суперечки між світською і духовною властю, бо найвищий володар сполучав обі власті в своїй особі, і де рівночасно не було теократії, то духовні достойники служили цареві нарівні зо світськими. В такій формі лист дістався на Русь і був перероблений на поему, яка з часом була розширена

новими епізодами в виробленім уже богатирсько-войовничім стилі і вповні затратила свій релігійно-полемічний характер, заховавши тільки описи (А. Н. Веселовский, op. cit, 190—196 passim[1]). Сам грецький оригінал у Візантії не здобув собі популярності і затратився, але діставшися на захід, розширений описами різних дивовиж і натрапивши на гарячу хвилю хрестових походів, зробився одною з найпопулярніших легенд і переходив протягом століть різні переміни, про які ми говорили в попереднім розділі.

Пізніші руські космографії, перероблювані з польських джерел, а головно з Бельского*, взяли відти також пізнішу версію легенди про Попа Івана царя абіссінського. В Рум'янцівській «Космографії» XVII в. (рукоп. ч. 380, к. 90) читаємо: «Кралевство Попа Яна — земля великая, пространна, на мысу великаго мора, вѣра же в ней евангилицкая и еретическая; толико жь горды имѣют нравы: аще приѣзжіе гости... не учнет вѣры вѣровать, а они у них на главах положат бумажны шлыки, зажигают, и оттого згорают, изобилно же плодом всяким богата» (Пипін, op. cit., 91). Що не тільки індійських і абіссінських володарів на Русі звали царем Іваном, на се маємо доказ у т. зв. «Повѣсти о Вавилонском царствѣ» тої редакції, яку опублікував Тихонравов («Летописи». М., 1859, т. I, ч. 2, стор. 161—165) п. зв. «Повѣсть, как приходил греческій царь Василій под Вавилон град». Ся редакція зложилася, по думці Тихонравова, не швидше як у XVII в. і починається так: «В Вавилонѣ градѣ был первый царь Іоанн, именем Неврот» — означення зовсім аналогічне до того, як у згаданім вище рукоп. бібл. Оссол. єгипетський султан, апостат і ворог християн, називає себе Іваном з тої рації, що він — володар Вавілона. Карамзінові був звісний з архіву німецького хрестового ордена в Королевці лист одного великого магістра з р. 1407 до царя абхазців на Кавказі, де магістер титулує його «Regi Abassiae seu presbytero Johanni»[2] (Пипін, op. cit., 90).

Цікаво ще, що у південних слов'ян, де, по думці проф. Істріна, уперве зладжений був переклад «Сказанія» з латинської мови на церковнослов'янську, не знайдено досі

[1] Всюди (*лат.*).— *Ред.*
[2] Цар Абіссінії або пресвітер Іоанн (*лат.*).— *Ред.*

тексту того «Сказанія». Се було би тим важніше, що тут можна б надіятися знайти текст, більше зближений до латинського оригіналу, ніж усі руські, що вже були більше або менше значними переробками. Проф. Сперанский знайшов у однім рукописі Білгородської народної бібліотеки (ч. 311) один текст, який можна вважати переробкою «Сказанія». Сей текст, то кореспонденція Попа Івана з візантійським царем Мануїлом, а властиво «Слова Іоанна Попа к царю кир Маноилови» і «Ответь царѣ Кирманоила к Попу Іоанѣ». Сей текст по копії, зробленій проф. Сперанським, надрукував д. Істрін (op. cit., 74—75), але уваги, які він висловив про нього, не зовсім трапляють мені до переконання. Поперед усього не сказано ніде, з якого часу походить рукопис, де знайдено сей текст. Д. Істрін уважає його «пізньою появою», бо «тої ідеї, яку знаходимо ще в латинських редакціях, ідеї сполучення зверхньої могутності і покори перед богом нема в сербськім тексті. В ньому бачимо тільки суперечку між царем Мануїлом і Попом Іваном. Піп Іван хвалиться різними чудами Індійської землі і своєю могутністю, а цар Мануїл, докоряючи його, що духовній особі не слід хвалитися, зі свого боку виставляє значення грецького краю. Та вся похвала царя Мануїла сходить на перечислення святощів грецької землі. Так і бачимо у всьому православного релігійного чоловіка, якому дорога Греція для того, бо має в собі багато дорогих для нього святощів і тому, що він прийняв із неї і свою віру» (В. И с т р и н, op. cit., 67).

Ті слова дають не зовсім вірне поняття про сербський текст. Поперед усього початок сього тексту: «о божіе изволеніе тако и азь грѣшни плть есми землѣ» і т. д. вказує на те, що се уривок, якому бракує початку. Власне в початку Піп Іван говорить смирним тоном, а тільки при кінці, вичисливши багатства свого краю, кінчить гордим визивом до Мануїла: «Пріиди и поклони ми ся» — але те саме бачимо і в латинських текстах від найдавнішого. Недокладно подав проф. Істріп і зміст відповіді Мануїла. По-мойому, слід би було звернути увагу, що упімнення Мануїла до Попа Івана, щоб не гордився своїми багатствами, знаходить собі паралель у листі папи Олександра до Попа Івана з р. 1177, про який ми згадували вище, і де папа упоминає Попа Івана: «quanto sublimior et major haberis et minus de potentia et divitiis inflatus videris,

tanto libentius... curabimus tuas petitiones admittere»[1] (Z a r n k e. De epistola Alexandri papae III ad presbyterum Johannen, стор. 20). Далі Мануїл зовсім не вдоволяється самим вичисленням святощів грецької землі, але малює також її політичну силу і то способом, який, по моїй думці, абсолютно виключає припущення, щоб сей «Ответ» міг бути зложений сербом пізних віків, прим. XVI—XVII в. Ось що читаємо в відповіді Мануїла: «Ты имаши двѣ Индіе, азь имам єдину, а мене служит 12 царствіа различными язикы: фрьци [франки] ми сут за стаклени чаше, а в граде носеть ме, а татаре за стрѣли, комане за копіе, а саси за злато, чехове за олово, а руси за блюда, болгаре за волове, а влахи за овци, сьрбле да ми хорти водят, а турци за кони, старцини за веро (?), а грьци за поставь платнѣнь, бесярмене за оловирь, а жидове за завяза, арбанаси за град, армяни за в( )пля (?), сіріане ловець, ивери мене сут в дворѣ боляри». Згадка про турків веліла б догадуватися, що сей уступ не повстав перед XV віком — часом появи турків у межах візантійського царства. Але дуже легко може бути, що турки вставлені тут пізніше, і що в тім уступі маємо відгомін якоїсь візантійської статті або пісні з часу найбільшої сили візантійської імперії. Роль псарів, до якої зведено тут сербів, майже виключає думку, щоб сей уступ мав собі автором серба. Взагалі «Ответ» має характер компілятивний. Кінець, як вірно завважив д. Істрін, узятий із звісного «Откровения» Мефодія Патарського. Наведений вище уступ рішучо вказує на грецьке джерело, хоч дуже легко можливе й те, що се джерело не мало нічого спільного з посланієм Попа Івана ані з відповіддю йому царя Мануїла.

IV

У західних слов'ян, головно у чехів і поляків, зносини з заходом здавна були такі живі, що a priori можна припускати знайомість їх і з легендою про Попа Івана. Ми знаємо, що в Чехії з дуже давніх часів «Александрія» належала до улюбленої лектури і вже в XIV віці була кілька разів перероблювана на поеми, з яких заховалися до наших часів тільки невеличкі уривки. Була також

[1] «Чим витонченішим і величнішим ти вважатимешся і менш пихатішим щодо влади і багатства, тим з більшою охотою... ми подбаємо задовольнити твої прагнення» (*лат.*).— *Ред.*

віршована переробка поеми про князя Ернеста і його подорож на схід у краї фантастичних дивовиж. Чи був перекладений або перероблений лист Попа Івана, сього поки що не знаємо, та я не сумніваюся, що сліди знайомості давніх чехів із сею легендою, певно, найдуться, навіть при тім фрагментарнім стані в якім дійшла до нас старочеська, передгуситська література.

В Польщі, без сумніву, здавна звісні були латинські тексти листа Попа Івана і основаних на нім описів Індії. Не вдаючися й тут у детальні пошукування, я вкажу лише на рукопис 284 у львівській бібліотеці Оссолінських, якого перша часть присвячена описові Індії. Се рукопис має титул: «Curiosa quedam de Joanne Presbytero rege Abissinorum et de corpore S. Thomae apostoli et alia mirabilia... de insulis orientalis Indiae, insulis maris, animalibus, aurogemmis, lapidibus praetiosis et aliis permultis rebus ex variis manuscriptis concsripta sunt et concinnata ac diligenter quaerita per me Cassimirum Ubuszum canonicum Kielcensem, curatum Bolechowiensem, a. D. 1713 sunt haec mais notata ex P. Resio soc. Jesu, qui fuit in Jndis missionarius et vidit haec et nonnulla alia»[1].

Сей титул між іншим цікавий тим, що свідчить про розширення сеї легенди і на нашій карпаторуській території, хоч звісно, тільки серед письменних людей. Зрештою, рукопис дає і більше і менше того, що обіцює титул. Маємо тут: 1) Кореспонденцію між султаном єгипетським і папою Пієм XI з р. 1460; султан датує свій лист «in Acharon (Kairo?) civitate nostra oppulentissima super Nilum Aegipti sita»[2]. Про значення сього листа в розвою нашої легенди я сказав дещо вище. 2) «Epistola Joannis Presbyteri Indorum imperatoris et patriarchae ad Emanuelem Romae gubernatorem», себто лист Попа Івана одної з пізніших інтерпольованих редакцій. 3) «De adventu Indorum patriarchae ad urbem Romanam» і «Relatio Indorum patriarchae de

[1] Дещо цікаве було написано про пресвітера Іоанна, ефіопського царя, і про тіло святого апостола Фоми, і про інші чудеса... про острови Східної Індії, морських тварин, про камеї з золотом, дорогоцінне каміння і про багато речей із різних рукописів, які старанно опрацював і упорядкував я, Казимір Убуш келецький каноник, болехівський священик, у 1713 році від Христового народження і взяв це від пресвітера Резія з ордену єзуїтів, який був в Індії місіонером і все це бачив і ще дещо інше (*лат.*).— *Ред.*

[2] В Ахароні (Каїрі?) — нашому багатющому місті, розташованому над Нілом у Єгипті (*лат.*).— *Ред.*

basilica et sacratissimo corpore S. Thomae apostoli» — оповідання, що, по думці Царнке, було першим зав'язком пізнішого листа Попа Івана. 4) Далі йде стаття «De pontificatu Joannis Presbyteri maximi, vita et moribus»; 7) «De gemmis et lapidibus praetiosis et aromatibus diversis» — обі ті статті належать до інтерпольованої редакції листа Попа Івана; в кінці 8) «De statu et dispositione Indiae alius tractatus» — невеличка і пуста стаття, без сліду якихсь місіонерських спостережень: тут скомпільовано чудеса і дивовижі з різних редакцій листа Попа Івана. Варто зазначити, що хоча в титулі кс. Убиш говорить про Попа Івана як про короля Абіссінії, то в самих текстах, списаних у тім рукописі, про Абіссінію нема мови. Се була концесія для загального в XVII—XVIII в. вірування в ідентичність Попа Івана з королем Абіссінії. Се вірування в Польщі мало свою історію. Ми бачимо його вже в половині XVI в. у Бельського, автора звісної «Kroniki, to jest historyi świata», виданої уперве 1564 р. А що ся хроніка Бельського не тільки в польськім тексті була сильно розповсюджена, між іншим і у нас на Русі, але надто була в XVII в. перекладена на руcько-церковну мову і київськими ученими занесена також у Московщину і мала там зі свого боку деякий вплив на уформування пізніших редакцій «Сказанія о Индѣйском царствѣ» (проф. Істрін, на жаль, не прослідив того впливу так докладно, як би слід було), то варто нам тут занятися нею ближче і вияснити, якими формами легенди про Попа Івана користувався сей польський хронікар.

В десятій книзі його хроніки, що має титул «O nowym świecie», себто про краї недавно повідкривані, знаходимо розділ «O królu wielkim w Afryce, którego zowiemy Pop Jan». З уваги на важність сього оповідання для нашого дальшого досліду наводимо з нього важніші уступи дослівно, хоча з властивою легендою про Попа Івана воно, як побачимо, має дуже мало спільного. «Preto Gijan,— пише Бельський,— którego oni zowią Belut, my go zowiemy Pop Jan nie dla tego, aby był kapłanem jakimś, ale iż się na słowie omylamy»[1]. Далі вияснює, що є дві Індії, визначує границі Абіссінії: Єгипет і королівство Мелінда, і опові-

[1] Проте Гіян, якого вони звуть Белют, ми ж його називаємо Піп Ян не тому, що він який-небудь каплан, а тому що ми у слові помиляємося (*польськ.*).— *Ред.*

да е, як в р. 1534 король абіссінський прислав кількох своїх людей до Португалії, щоб навчилися мови і теології. Навчившися, вони «opowiadali, że według nauki Filipa wiarę chrześciańską, trzymają. Napierwej kapłani żony mają, jako u Greków; nie święcą na kapłaństwo aże we 40 lat, a który by miał z niewłasną żoną dzieci, wezmą mu kapłaństwo. Mniszy żon nie mają, robią sobie na żywność jako ini ludzie»[1]. Мають патріарха, що зветься Абунна, хрестяться всі щороку «na dzień trzech Królów na pamiątkę Chrystusa»[2]. Мають обрізання для хлопців і дівчат. «Ostatniego pomazania nie przyjmują, o czyścu nie trzymają, świętych nie święcą okrom kilku apostołów. Spowiedź mają y pokutę przyjmują; gdy się trafi któremu zgrzeszyć, padnie u nóg kapłańskich, aby go rozgrzeszył, da mu pokutę i ciało pańskie pod obiema osobami w kościele tylko, a nie w domiech; przeto chorym nie dają. Dochodów żadnych kapłani nie mają, tylko im w kościele z łaski dają za dusze zmarłych. Mszą tylko jednę na tydzień mają nie za umarłe, ale za żywe. Wszakże umarłe chowają z krzyżem i modlitwami. Sobotę święcą jako i żydowie... Do kościoła nie chodzą, jedno boso. Królestwo nie przechodzi spadkiem na syny, tylko kogo po sobie król chce zostawić. Monety własnej nie mają, tylko co z iną̨d przychodzi, wszakże za złoto i za srebro kupują co trzeba według wagi. Napletli o nim (себто про Попа Івана) żydowie wiele swoim pisaniem, jakoby on trzymał żydowską wiarę i stamtąd, mniemam, rozumieją powstać czerwone żydy, którzy mają posieść wszytek świat i obrócić na żydowską wiarę. Pisali, iż ma pod sobą 40 królestw ludu rozmaitych urod. Są też pod nim ludzie, którzy mają w piersiach oblicze, mocni i prętcy, ci złoto sprawują; drudzy o jednym oku w czele, gigantowie tak wielcy, iż jednego męża 40 łokci. Są też Centary pod nim, co po ramiona człowiek, a na dół jako koń. Są też Cynocephali, którzy są wielkimi rybitwy. Są tamże w Afryce jednonogowie o jednej wielkiej nodze, co się od słońca y niepogody zasłoni nogą jako szopą. Tamże w tych krainach ptak Feniks, co się we trzysta lat odnawia. Wiele innych rzeczy pisali żydowie o

[1] Розповідали, що вони, за намовою Філіпа, тримаються християнської віри. По-перше, каплани мають дружин, як і у греків не посвячують у капланство до 40 років, а того, хто б мав дітей не зі своєю жінкою, позбавляють капланства. Монахи дружин не мають, заробляють собі на життя, як і інші люди (*польськ.*).— *Ред.*

[2] На день святої трійці у пам'ять про Христа (*польськ.*).— *Ред.*

tym królu, które nie godne są pisania, gdyż więcej są pletliwie, niż prawdziwe» (k. 462)[1].

В тім оповіданні треба розрізнити дві часті: те, що оповідає Бєльський сам від себе про Абіссінію, і те, що подає як жидівські традиції. Отже цікава річ, що в числі тих буцімто жидівських брехень знаходимо значну частину деталів, узятих із листа Попа Івана або з «Александрії» і тільки одну справді жидівську традицію про «червоних жидів», що мають колись навернути весь світ на жидівську віру, деталь, яку міг чути Бєльський усно від жидів у Польщі, коли не скомпонував його сам, бо в давніших жидівських традиціях червоні жиди-праведники сидять за неперехідною рікою, але думки про навертання світу не мають. Натомість перша часть статті оперта на сучасних Бєльському реляціях місіонерів, хоча треба сказати, що Бєльський не брав із тих реляцій усього загалом, а вибирав таке, що було йому до ладу як протестантові. І так, прим., у звісній Россеновій компіляції, написаній у XVII в., але опертій подекуди на тих самих джерелах, якими користувався й Бєльський, говориться про абіссінських

[1] Останнього помазання не приймають, в чистилище не вірять, (дні) святих не святкують, крім кількох апостолів, мають сповідь і відпущення гріхів; якщо трапиться кому-небудь з них согрішити, падають в ноги капланові, щоб той йому відпустив гріхи, каплан дає тому відпущення і тіло боже під обома образами, але тільки в церкві, а не вдома, через це хворим не дають. Каплани жодних прибутків не мають, лише в церкві їм жертвують за душі померлих. Месу мають лише одну на тиждень, не за померлих, а за живих. Але померлих ховають з хрестом і молитвами. Суботу святкують, як і євреї. До церкви взуті не входять, лише босі. Царство не переходить у спадок до сина, а лише до того, кого хоче цар після себе залишити. Власних монет не мають, тільки те, що від інших приходить, але за золото і срібло купують, що треба, за вагою. Наговорили про нього (Попа Івана) євреї багато своїми писаннями, нібито він був єврейської віри і звідси, як гадають, пішли червоні євреї, які мають заволодіти усім світом і навернути його на єврейську віру. Вони писали, що він має під собою 40 царств народів різного вигляду. Є під його владою люди, що мають обличчя там, де груди, сильні і моторні, вони займаються золотом; інші — з одним оком у лобі, такі величезні, що однієї людини — сорок ліктів. Є під ним і кентаври, що по плечі — людина, а нижче — як кінь. Є також і кінокефалії, великі чайки-риболови, є там же ж, у Африці, одноножці — з однією великою ногою; вони від сонця і непогоди цією ногою, як повіткою, закриваються. Там же, в цих країнах, є птах фенікс, що кожні 300 років оновлюється. Багато інших речей писали євреї про цього царя, таких, що не достойні писання, бо більш брехливі ніж правдиві *(польськ.)*.— *Ред.*

християн також як про підвладних Попа Івана. Їх патріарх так само зовеся Абунна, але Россен додає, що він залежить від александрійського патріарха, про що у Бєльського нема згадки. Россен згадує так само про обрізання обох полів. Про щорічне хрещення читаємо: «Desgleichen pflegen sie alle Jahr sich selbst in den Pfülen und Strömen zu taufen am Drei Königtage zum Gedächtnis der Taufe Christi, der am selbigen Tage im Jordan getaufet worden»[1]. Далі згадує Россен про святкування суботи, але додає, що святкують і неділю; згадує про причастя під обома видами, але додає, що в великий четвер причащаються некислим хлібом, а звичайно кислим і приймають причастя стоячи і то тільки в церквах. «Sie beichten nach Verübung einer jeglichen Sünde und geniessen dann das Abendmahl.... Sie leugnen auch die Firmung und letzte Ölung. Die Priester und Mönche haben weder Zehenden noch Almosen, die sie betteln, sondern leben von ihrer Arbeit. Sie gestatten ihren Bischöfen und Priestern nicht zweimal zu heirathen»[2]. Бєльський пропускає такі деталі, як роздавання королем церковних бенефіцій (крім патріархату), як належність монахів до закону св. Антонія, як те, що абіссінці якобіти*, як їх віру в мандрівку душ і т. ін., а натомість підносить такі, про які не згадує Россен, а які лежали в дусі протестантизму: свячення духовних аж у 40 літ життя, кара на духовних перелюбників, брак віри в чистилище і брак святкування святих, правління тільки одної служби на тиждень і то не за вмерлих, а за живих і т. ін. Не маю змоги сконтролювати, наскільки вірно передав Бєльський ті деталі із своїх джерел; та в усякім разі, читаючи його оповідання про абіссінців бачимо, що вони (по його думці) де в чім зближаючися до греків, своїми віруваннями стоять далеко ближче до протестантів, ніж до римо-католиків. Се й була, без сумніву, тенденція, з якою він скомпонував те оповідання, а що осягнув свою ціль, доказує

---

[1] Подібним чином вони мали хреститися в пам'ять про хрещення Христа, який прийняв хрещення в Йордані *(нім.)*.— *Ред.*

[2] Alexander Rossen. Unterschiedliche Gottesdienste in der ganzen Welt. Heidelberg, 1674, стор. 847—849. [Вони сповідаються після кожного гріха і насолоджуються після цього вечірньою трапезою. Вони не визнають також миропомазання і останнього єлеопомазання. Священики і ченці не мали десятини, злидарювали, але жили за рахунок власної праці. Вони забороняли своїм єпископам і священикам двічі одружуватись *(нім.)*.— *Ред.*].

цитована вище рум'янцівська «Космографія» XVII в., в якій сказано, що в королівстві Попа Яна «вѣра евангелицкая и еретическая». Але з інших уступів хроніки Бєльського бачимо, що він посередньо чи безпосередньо користувався також листом Попа Івана і цілою групою апокрифічних творів, що зв'язані з ним. Пишучи про татар, він оповідає ось що: «Pisze jeden o nich Ormianin Hyathomus, iż było ich pierwej mieszkanie za górą wielką Belgian na wschód słońca. Żywiąc bez rozumu jako źwierzęta, bez wiary, bez sprawy y bez pisma, tylko dobytki paśli, z miejsca na miejsce postępując z wozy. Byli poddani na ten czas króla Unchan. Niektórzy piszą, że ten to był Unchan, którego dziś zową Popijan»[1] (Піп Іван!). Оповідає далі Бєльський, як татари розділилися з часом на сім орд, із яких одна, сьома, називалася T e b e t. Потім усі орди злучилися, вибираючи собі спільного голову, що звався Cangius Chan. По нім настав його старший син Hoccota, у якого гетьманом був Baydo; сей побив єгипетського султана «y Turquinią posiadł pod Zoldanem»[2]. Потім панував Манго-хан, що здобув Багдад і заморив халіфа голодом: «sypał przedeń perły, kamienie, złoto, srebro kładł, aby jadł, a nie dano mu nic innego jeść»[3]. Брат сього хана Haolon мав жінку, що «była z narodu onych trzech królow, co Jezusa nawiedzali w Betlehem»[4]. Сей Гаолон разом з вірменським королем здобули Алеппо і Дамаск аж до єгипетської пустині. «A gdy ciągnął Jeruzalem dobywać pod Sarazeny, przyszła nowina, iż brat Mango Can umarł»[5] (B i e l s k i. Kronika, k. 438 r.— 439 r.).

Я не маю під рукою Гайтона, з якого черпав Бєльський, але порівнюючи його оповідання з історичними подіями (свідоцтва сучасних про Ункхана і його наслідників див.:

---

[1] Пише про них один вірменин Гіатомус, що спочатку вони жили за великою горою Бельгіан на схід сонця. Жили без розуму, як звірі, без віри, без діла і без писемності, лише худобу пасли, кочуючи з возами з місця на місце. Вони були на той час підданими царя Унхана. Дехто пише, що це був той Унхан, кого зараз називають Піп Ян *(польськ.)*. — *Ред.*

[2] І Турквінією заволодів під Золданом *(польськ.)*.— *Ред.*

[3] Сипав перед ним перли, каміння, золото, срібло клав, та не дав йому нічого іншого з'їсти *(польськ.)*.— *Ред.*

[4] Що була з народу тих трьох королів, які до Ісуса приходили у Віфлєм *(польськ.)*.— *Ред.*

[5] А коли йшов здобувати Єрусалим під Сарацини, прийшла звістка, що вмер брат Манго-Хан *(польськ.)*.— *Ред.*

Oppert, op. cit., стор. 95—121), бачимо, що дійсна правда помішана тут дивоглядно з фантастичними деталями. Само ідентифікування Ункхана з Попом Іваном показує джерело, яке мало вплив на ті фантастичні деталі. До таких деталів належить поперед усього велика гора Белгіян, за якою буцімто жили первісно татари в дикім стані. Ся гора нагадує ту гору в «Александрії», за якою живуть гоги і магоги і з-за якої, в розумінні європейців XIII в., вирвалися татари, про що була згадка вище. Бєльський чи, може, його джерело, знає навіть, як се сталося.«A gdy się przez górę Belgian na tę stronę przeprowadzali — пише він на k. 438v. — dziewięć razów na niej klękali, przeto u nich ta liczba i dziś dziwięc w wielkiej wadze»[1]. Яке значення мало те клякання і яку вагу має число дев'ять у татар, Бєльський не пояснює,— очевидно, традиція була неясна для нього. Із листа Попа Івана взято згадку про рід тих трьох царів, що ходили кланятися Ісусові, а з давніших звісток узято згадку про невдалу пробу татарського воєводи в спілці з християнським вірменським королем здобути Єрусалим — се, очевидно, той сам невдалий похід Попа Івана на Єрусалим, про який 1145 р. писав із Віттербо німецький єпископ Оттон із Фрайзінгена.

Що віра в існування Попа Івана в Азії жила в Польщі далеко довше, ніж на заході Європи, се не здивує нас, коли будемо тямити про той упадок наук і загалом критичного духу, який настав у тім краю в половині XVII в. і тривав до половини XVIII в. І так у компілятора Хмельовського* в XVIII в. знаходимо відгуки старших форм легенди про Попа Івана. В третім томі своєї дивоглядної книги «Nowe Ateny» (вид. 1754) він пише: «Jan biskup jeden indyjski będąc w Rzymie zeznął publice w konsystorzu, iż w święto swoje Ś. Tomasz apostoł tamtych czasów (o czym teraz nie słychać) rozdawał tam godnym ś. Komunię, a niegodnych odpychał, który cud wspominają w swoich księgach Dionysius Carthusianus y Nauclerus» (стор. 197—198)[2].

[1] А коли вони переселялися на той бік гори Бельгіан, дев'ять разів на ній ставали навколішки, через це у них число дев'ять і сьогодні у великій пошані *(польськ.)*.— *Ред.*

[2] Ян, один індійський єпископ, перебуваючи у Римі, зізнався присутнім у консисторії, що у своє свято св. Томаш, апостол тих часів (про що зараз не чути), роздавав там достойним святе причастя, а недостойних відпихав; про це чудо згадують у своїх книгах Діонісій Картузіан і Навклер *(польськ.)*.— *Ред.*

А в другім томі тої самої книги Хмельовський полемізує з тими, що містять Попа Івана в Африці, і твердить, що абіссінський володар зовсім не те саме, що Піп Іван, бо сей «w Azyi panował w Tartaryi Wielkiey, w królestwie Tanchut albo Tenduc pryncypalnym y w innych 72 królestwach chrześcijańskiey religii, to pogańskich błędow. Miało go wielu za kapłana y króla z racyi, że more arcybiskupów przed sobą podniesiony krzyż kazał nosic» (стор. 635)[1]. Хмельовський, що дає собі вид великого критика і раціоналіста, хоч без оглядки вірить не раз очевидним небилицям, не наводить ніяких чудес і дивовиж із царства Попа Івана. Цікаво, що й ся згадка веде нас у прикарпатські сторони, де жив і писав свою компіляцію Хмельовський і де його книга, так як і хроніка Бєльського, без сумніву, мала значну популярність.

V

Легенда про Попа Івана і спеціально та її версія, що ототожнювала Попа Івана з негусом абіссінців, мала деякий вплив на зложення ще одного твору, про який поговоримо тут детальніше. Та задля сього мусимо на хвилю відбігти від теми. Було се 1553 р. В Польщі панував король Жигмонт Август. Власне д. 8 мая вмерла його улюблена жінка Варвара. Король по її смерті попав у великий смуток і почав пильно займатися релігійними справами. Помічним йому в тім був секретар його матері, італіянський чернець Лізманіні, чоловік учений і потайний прихильник реформації. Щопонеділка і вівтірка по обіді король і Лізманіні замикалися в кабінеті без свідків і розмовляли про стан і хиби церкви. Приготовивши дух королівський до критики католицизму, Лізманіні приніс Кальвінову* книгу «Institutiones», «не маючи — як каже Любенецький — у ту пору книги, ліпшої від сеї — і свобідно розмовляв з королем про всі артикули віри за порядком». Се тривало майже три роки. Король задумав знов женитися з Катериною Австріячкою. Ненадовго перед весіллям занедужали рівночасно король і Лізманіні.

[1] Панував у Азії, у Великій Татарії, у головному царстві Тангут, або Тендук, і в інших 72 царствах християнської релігії чи поганської віри. Багато хто приймав його за каплана і царя, через те, що він велів архієпископам носити перед ним піднятий хрест *(польськ.).— Ред.*

Видужавши, вони знов почали розмови про релігійні питання і стали на тім, що Лізманіні з титулом королівського делегата і на кошт короля має відбути подорож по Європі, закуплювати для королівської бібліотеки книжки, а також вивідувати у різних учених мужів їх погляди на поправу церкви і в кінці придивлятися церковним порядкам у різних краях. Про все се він мав королеві дати усне справоздання. Побувши півроку в Венеції, подався відси до Падви і Медіолану*; тут його арештовано як єретика, але з огляду на його офіціальний характер, швидко випущено. Не барившись довше в Італії, Лізманіні рушив до Швейцарії, побув у Цюріху, Берні, Женеві, Лозанні і Парижі, а пізнавши тут багато вчених протестантів, в тім числі й Кальвіна, перенявся їх духом і поглядами так, що, скинувши чернечу рясу, оженився і лишився жити в Женеві. Пробувши там два роки він, сповняючи свою місію, написав до польського короля просторий лист, у якому не тільки оповів пригоди і здобутки своєї подорожі, але надто вияснив свій духовий стан і той процес думок, який із чернечого стану довів його до кальвінізму. Разом з тим він послав королеві закуплені для нього книжки і листи різних учених мужів, писані до нього[1]. Сей характерний факт стоїть, можна сказати, на першій карті історії польської реформації; не диво, що в кругах польських реформаторів про нього говорено довго і що сей факт порушив фантазію декого з того круга. Особливо коли реформаційна течія перейшла на Русь, сей факт пригадав оповідання давнього руського літописця про те, як Володимир перед прийняттям християнства посилав своїх посланців до латин і до греків задля «испитанія вѣр», і був джерелом досить оригінального апокрифічного твору, звісного під назвою «Листа Половця Івана Смери до князя Володимира».

Антитрінітаріанські* історики Еразм Отвіновський*, Будзінський і Венгерський*, говорячи про пропаганду антитрінітаріанства в галицькій Русі, згадують про існування «зборів», себто громад тої секти в Бучачі, Крилосі й Ланцуті. Будзінський оповідає, що в 1567 р., бувши на аріанськім соборі в Скшинні, він здибав там «руського диякона Андрея», який передав йому лист Половця Смери

[1] Див.: Historia Reformationis Polonicae, authore Stanislao Lubieniecio, equite Polono. Freistadii, 1685, стор. 40—44.

до Володимира, найдений, буцімто, «в руській церкві св. Спаса в околиці Перемишля, недалеко від давнього Самбора, де лежить славний руський князь Лев», себто в Лаврові. Андрей списав копію з того листа і зладив польський переклад його тексту, який і передав Будзінському. Сам оригінал листа — говорить Будзінський на основі оповідання того ж диякона Андрія,— писаний на дванадцятьох мідяних табличках залізними буквами, староруським письмом. Інший історик польської Реформації, Занд, який дістав писані матеріали Будзінського по його смерті, додає до того свідоцтва ще такі деталі: диякон Андрей, що передав Будзінському переклад листа Смери, називався Андрей Колодинський, був родом із Вітебська і сам знайшов лист Смери, зложений старослов'янською або болгарською мовою. Крім польської мови, він в тім самім 1667 р. переклав сей лист також на руську народну мову[1].

«Лист Половця Смери» був опублікований геть пізніше, звиш сто літ по його ніби віднайденні, і то в перекладі на латинську мову в додатку («Appendix») до книги німця Занда (S a n d u s. Nucleus historiae ecclesiasticae). Сама книжка «Nucleus» вийшла уперве в Амстердамі 1669, а другим виданням у Кельні 1676 р.; «Appendix» вийшов у Амстердамі 1675 і 1678 рр. Руський і польський переклади затратились. Не маючи під рукою латинських видань Занда ані інших польських антитрінітаріїв, де знаходиться його текст, я подаю його перекладом після російського перекладу Малишевського, поміщеного в цитованій книжці (стор. 1—6).

«Наймогутніший царю Володимире, славутний герою, найдорожчий мій пане, дідичний володарю слов'янських країв, населених по збудуванні вавілонської вежі народами з Афетового племені. Бог живий, всемогучий і єдиномудрий нехай веде тебе як сам знає на многі літа і хоронить тебе в силі, власті і славі!

Тепер повідомляю тебе, царю, що я ненастанно і глибоко оплакую те, що ти вислав мене в грецькі краї задля розвідування віри і обичаїв, і розлучив мене з собою, дорогий царю, і з Руською землею. В тій моїй подорожі я

[1] И в а н М а л ы ш е в с к и й. Подложное письмо Половца Ивана Смеры к Великому князю Владимиру. Киев, 1876, стор. 82—84.

дуже часто був на краю загибелі. І тепер я не маю вже способу вернути до твойого краю. Донесу твоїй величності докладно про се все.

З великим трудом перейшов я безлюдні гори в Панноній* і потім Панноній. З великими прикростями переправився через Дунай. Потім пройшов я Сербію, Болгарію, Мезію*, також велике і преславне цісарство грецьке з його п'ятьма царствами, був у Антіохії, а потім у Єрусалимі. Із Єрусалима я прийшов сюди до Александрії. Тут я всюди побачив божниці, побудовані розкішно, і людей, обичаями подібних до аспидів і василисків. Та бачив я також немало молитовних домів християнських, де нема ніяких ідолів, а тільки столи і лавки. Люди, що до них належать ті доми — богослови (себто такі, що говорять про бога); вони чесні, над усе люблять спокій і тишину; се достоту немов ангели божі. Кожного дня вони, по божому наказу, сходяться для науки; на молитви сходяться перед сходом, а потім по заході сонця, іноді також о третій і десятій годині дня. Тут усі люди всюди називають їх народом святим, божим і новим Ізраілем. Їх науки держаться тут також деякі царі зі своїми вченими, і сам я часто відвідую їх, бажаючи повчитися. Я вже й відроджений у них водою і духом во ім'я отца, бога всемогучого, і сина його Ісуса Христа і святого духа, що походить від того ж бога.

Посилаю тобі при сьому, царю, і книгу їх, прозвану «Євангелієм», з наукою апостолів: прийми її. І нехай буде відомо твоїй величності ще й ось що: бачив я в державі цісаря, що тим чесним і добродійним людям робляться великі кривди, бо тутешні греки хитрі на словах, гордовиті, брехню вміють видавати за річ справедливу, наслідуючи в тім деякі науки і інституції римлян[1] і силкуючись своїми хитрощами затягти простих людей у свої синагоги і церкви[2]. Люди, про яких говорю, навчають, що бог одинокий всемогучий, що Ісус Назарянин — єдинородний син божий, дійством того ж святого духа, згідно з давніми обіцянками про нього по певнім часі зачатий в чистій діві Марії, що була з племені Давидового, і роджений від неї. Престол його триватиме віки вічні, бо він поправді називається сином божим, спасителем, богом сильним,

---

[1] Очевидний натяк на єзуїтів.

[2] Тут нотує Занд: «В тім місці не стає кількох слів, яких не можна було прочитати в польськім екземплярі».

вітцем будущого віку; надто він настановлений богом Ізраїля як цар і судія над усім світом, про що все я напевно дізнався вже давно від свойого вчителя.

Та ось греки, покинувши науку всемогучого бога і правдиве, в ній самій уміщене її витолкування, греки, а власне цісар і патріарх зі своїм сенатом, наказують називати себе новим Ізраїлем, наказують се й тим бідним братам, а що самі вони сильні, то приневолюють їм служити собі і платити данину. Крім того вони забороняють їм мати жінок і користуватися засобами для виживлення по своїй волі, з божим благословенством; забороняють їм також свобідні штуки і оружжя, хоча се певне, що християне з честю можуть мати все те, не вживаючи однак без крайньої потреби, а тільки охороняючи себе від зависті інших і від внутрішньої ворожнечі. Тим часом греки задержують усе се в своїй власті, забороняючи мати те саме іншим, щоб держати великий народ у себе в неволі. Вкінці наказують, щоб по їх смерті шановано їх портрети, дають їм назви від своїх імен зі знаком домів[1], щоб таким способом споминали і величали їх на вічні часи. Вони наказують, щоб до згаданих домів їх люди збиралися на молитви з кадилом, свічками і різнородними їдальними жертвами, називаючи все се поминками, і такі поминки справляють при празничних днях і обгородили їх привілеями на віки.

Та я знаю, що останнє покоління світло увільнить себе від усього сього, коли зміркує, що в тих силою збудованих церквах наперекір волі всемогучого бога люди занадто опоганюють себе обжирством. Бо ті, що збираються в тих церквах, по службі перед ідолами тупотять ногами, плещуть руками, видають різноголосні співи на подобу музики і поводяться без сорома до такої міри, що не можна про се ні говорити, ні писати. А в згадані празничні дні свої вони одних обдаровують своїми милостями, немов за їх заслуги, а інших по таких празниках карають як злочинців. От тим-то деякі християни збираються в потаємних місцях, у гробах, у горах, у лісах і в пропастях землі, говорячи, що тікають від нечестивого рабства, причім і пророкують: «Погинуть горді греки в вічнім огні, та й ті, що приняли їх обичаї, такі ж безчесні, безславні, брехуни, гідні обридження». Говорено мені, царю, пане мій, що й ти і рід твій будете також такими, та й про нинішніх

[1] Тут щось неясне.— *Прим. Занда.*

людей сього гурту вони говорять, що очі і серця їх засліплені. От тим-то останнє покоління тих людей осудить їх і назве їх псами, винахідниками байок, відступниками від бога, заблуканими від правди. Але й ті самі, що будуть осуджувати їх, не втечуть від многих небезпек задля ганебної незгідливості і нечестивих своїх гордощів. Лиш деякі з них, сумирні серцем, за покликом всемогучого бога, задля його сина, дійством святого духа розслідять усі писання закону собі на спасіння. Починаючи від початку світу, я слідив за навчанням віри і дошукувався, чи буде добре тим твердим людям, що хоронять заповіти премудрості при багатих греках і одноправних з ними поколіннях інших людей. Я зрозумів, що не в довгім часі ті останні (себто греки і їх прихильники) побачать цілу ганьбу над собою і свою загибель. Їх ідоли зробляться поговіркою у чужих народів, бо вони не остояться против гніву живого бога, бувши глухі й німі. Надто деякі з християн і з жидівського племені говорили, та й сам я дізнався з деяких писань, що останнє слов'янське покоління злучиться з великою ревністю для похвали і визнавання єдиного бога Ізраїлевого, творця видимих і невидимих речей; він увільнить свій вірний народ від його гріхів послухом сина, дійством святого духа. З ним і останній юдейський рід пізнає разом з іншими народами науку Христа, єдинородного сина його, і хвалячи та благословлячи його доступить спасення, бо піддасться волі свого бога. Тоді то й вибранці зможуть доступити всякої честі й могутності за свою науку і спосіб життя, як се показується в найстарших писаннях. Отож, царю, ти не повинен приймати обичаїв віри грецької[1]. А коли ти приймеш її, то я ніколи не вернуся до тебе, але тут засну смертю і ждатиму суду сина божого.

Писав я се залізними буквами, вирізавши на двадцятьох мідяних табличках, у єгипетській «Александрії» 5587 р. фараона, 1779 р. панування славного Александра, п'ятого року першого індикта, місяця 7, ід 14. Се тобі вірно виявляє лікар і ритор твій Іванець Смер Половлянин»[2].

---

[1] Занд додає тут: «В екземплярі Будзінського було додано: «і римської».

[2] Занд дописав при кінці: «У інших читається: Іван Смера Половець, що на одно виходить».

Що сей лист не має в собі нічого автентичного, про се не може бути суперечки. Вже Карамзін, згадавши про нього, доказав що се дуже недотепний фальсифікат[1], а в друку боронив його автентичності з завзяттям, гідним ліпшої справи, мабуть, тільки один польський історик Сярчинський* (див. Оссол., рукоп. 496 і 510). Присвятивши сьому листові спеціальну студію на широкім тлі історії реформації в Польщі в XVI в., проф. Малишевський дійшов до погляду, що сей лист — пам'ятка антитрініторіанської або, як у Польщі називали, аріанської секти на Русі і що той руський диякон Андрій Колодинський із Вітебська, що нібито віднайшов і переклав сей лист, був його автором. Проф. Малишевський потратив багато праці, щоб дійти деяких ближчих звісток про того Андрія, але те, що він подає яко його «біографію», в значній часті складається з припущень і комбінацій, яким бракує документального потвердження. Відсилаючи цікавих до монографії Малишевського, ми роздивимось сам текст листа в зв'язку з легендою про Попа Івана, і з реляцією про нього Бєльського, і зі згаданою вище пригодою Лізманіні, на яку не звернув уваги Малишевський при розборі листа, хоч і навів саме оповідання.

Отже, здається, не треба великої бистроти, щоб побачити, що епічна — так сказати — основа листа Половця Смери, се докладний переказ того, що оповідається про Лізманіні. Смера — лікар і ритор руського князя; Лізманіні був сповідник і секретар польського короля. Смера посланий за границю розвідувати віри; Лізманіні посланий за границю роздивитись організацію різних церков і зібрати матеріал для прояснення суперечних питань церковної догматики та адміністрації. Смера відбуває подорож з великим трудом і небезпеками; Лізманіні був ув'язнений у Медіолані. Смера доходить до поглядів, зовсім незгідних з інтенціями, в яких був висланий; Лізманіні доходить до розриву з католицизмом. Смера рішається лишитися в далекій чужині; Лізманіні також лишається в Женеві і тільки по кількох літах вертає назад до Польщі. Смера пише з чужини лист до князя, в якому толкується і вияснює свої досвіди та своє поступування; Лізманіні також написав лист в такім дусі до польського короля.

---

[1] Н. Карамзин. История государства Российского, т. I, ст. 447.

Як бачимо, схема та самісінька аж до дрібних деталів. Сей зв'язок був уже ясний Любенецькому*, коли він, оповівши про намір короля — вислати Лізманіні за границю для розвідання церковних справ, зараз додає: «Simile exemplum reperimus in scriniis annalium Russiae (quorum tamen potiora iniquitas temporis nobis invidit) de Volodimiro praepotenti Kiioviae regulo»[1] і тут оповідає про місію Смери і про лист, написаний ним із Александрії до Володимира, і ще раз підносить аналогію обох фактів, кінчачи: «ita enim et Lismaninus regi per litteras postea totum negotium exposuit[2]. (St. L u b i e n i e c i u s. Historia reformationis Polonicae. Freistadii, 1675, стор. 41, 42). А коли ще зауважимо, що першим джерелом, із якого вийшли всі звістки про сей лист і його текст, був Будзінський, той сам, що був секретарем Лізманіні в його подорожі на захід, то дійдемо до погляду, що самому Будзінському треба приписати участь у написанні сього фальсифікату — коли не виключну, то в усякім разі дуже велику. Розуміється, що оповідання про знахідку мідяних табличок з залізними буквами в Лаврові при гробі князя Льва треба признати зовсім фантастичним, але я пішов би ще далі і признав би фантастичним також твердження про існування руськонародного тексту сього листа. Вихідною точкою мусить бути для нас факт існування п о л ь с ь к о г о т е к с т у; сей польський текст ходив у копіях з рук до рук; Занд подає варіанти з двох копій, із яких одна була в рукописній історії польського протестанства, написаній тим самим Будзінським, а друга знаходилася у іншого протестанта, Якова Риновецького-Трембецького* і від нього дісталася аріанинові Андрієві Вишоватому*, якого син Бенедикт Вишоватий зладив латинський переклад листа, надрукований Зандом (див.: М а л ы ш е в с к и й, op. cit., 8—9). Значить, факт існування і розширення польського тексту листа не підлягає сумнівові; про існування руського перекладу маємо тільки одну неясну згадку у Занда, та надто facsimile одного рядка буцімто оригіналу, але се facsimile — то ряд знаків подібних до грецьких букв, та тільки з них

[1] Подібний (схожий) приклад ми знаходимо в аркивах російських літописів (хоч значна невідповідність часу стає нам на перешкоді) про Володимира могутнього київського князя *(лат.).—Ред.*

[2] Бо так і Лісманін виклав у листі всю цю справу королеві *(лат.).— Ред.*

не можна зложити ані одного слова (Малышевский, op. cit., 9).

Придивляючися далі текстові листа, ми бачимо, що в нім не тільки нема виразної антитрінітаріанської ціхи, але навпаки, кілька разів, з натиском і без властивої потреби підноситься божество Ісуса і святого духа, наперекір основній догмі антитрінітаріїв, які відкидали дві особи божі крім бога отця. Правда, єсть у листі псевдо-Половця відгуки деяких спеціально антитрінітарських справ. І так уступ про те, що греки заборонять ідеальним «братам» носити оружжя, «хоча певне то, що християни з честю можуть мати його» — се відгук суперечки, яка в гурті польських антитрінітаріїв ішла «de usu magistratus et armorum (Малышевский, op. cit., 25), відповідь, яку в тій справі дає автор листа, характеризує становище секти «полужидовствующих», до якої належали Будний*, Будзінський, Кровіцький* і ін. Взагалі змалювання тих тихих християн-богословів, яких знайшов нібито Смера в Єгипті в околиці Александрії і по інших місцях (не означених ближче) зроблене з очевидною інтенцією представити «чисту віру» протестантів і відтінити між ними ще чистішу віру «немногих сумирних серцем», себто антитрінітаріїв. Що головна догма антитрінітарська в листі не тільки не висловлена, але навпаки, старанно закрита; що не згадано про святкування суботи антитрінітаріями, спеціально сектою Будного і Будзінського, на се можливі два пояснення: або ті різкості заслонено навмисно, задля улегшення пропаганди серед руського люду, або ж лист Смери скомпонований був у такім часі, коли ті крайні догми ще не були розвилися.

Щодо часу, коли був написаний лист Смери, проф. Малишевський зупиняється на даті, поданій Будзінським. З огляду, мовляв, що Будзінський бачився з дияконом Андрієм у Скшинні 1567 р. і тут же одержав від нього польський переклад листа, треба прийняти, що й сам лист був написаний власне в тім же 1567 році (Малышевский, op. cit., 87). Але коли ми подивимося більше скептично на оповідання Будзінського про Андрія і про віднайдення ним мідяних табличок з листом Половця; коли держатись будемо тих фактів, що первісний текст листа зробився звісним на польській мові і вийшов від Будзінського, що лист у своїх сектярських деталях відповідає найліпше власне його поглядам, що основою його послужили події з Лізманіні, найліпше і найдетальніше звісні Будзінському яко його

бувшому секретареві, що в датуванні листа (загалом баламутнім) обік грецького індикта покладено латинські іди, про які ледве чи знав би що ех-православний диякон Андрій, від якого навпаки можна б було надіятись вірнішої дати по православному численню, то думка про присудження авторства сього листа Будзінському набере багато правдоподібності. А в такім разі сам зміст листа, порівняний з історичними фактами, вияснить деякі сумніви, яких інакше годі вияснити. В листі Смера лишається в Єгипті і заповідає Володимирові, що коли він прийме віру греків, то він, Смера, ніколи не вернеться до нього. Така самісінька була ситуація Лізманіні в часі, коли він писав свій лист до короля, і ще якийсь час потім, значить, у роках 1554—1555; в р. 1556 Лізманіні таки вернув до Польщі, отже ситуація змінилася.

І тут само собою являється припущення, що автором листа Смери міг бути сам Будзінський, чоловік загалом охочий до писання і з немалою книжною освітою. Факт переходу Лізманіні на протестантизм і його женячка, яку Будзінський, навіть відраджував свойому принципалові, мусили зробити на нього велике враження. Що ж простішого від припущення, що він узявся описати сей факт в алегоричній формі і перекувати його на релігійно-політичний памфлет для ширення протестантської пропаганди? Памфлет, написаний під свіжим враженням фактів, отже в р. 1554 або 1555, не міг мати ще виразної антитрінітарської закраски, бо сам Будзінський був тоді ще більше кальвіністом, ніж антитрінітарієм. Аналогічний до місії Лізманіні факт місій, висиланих руським князем Володимиром, міг бути йому звісний і з польських істориків з першої половини XVI в. (Меховіти*, Деція*, Ваповського* і інших, що опиралися на Длугоша*). Метою листа не мусила бути полеміка спеціально з греками, як силкується доказати Малишевський; греки, змальовані в листі Смери, далеко більше пригадують гордих латинян, ніж дійсних греків XVI в. Тільки пізніше, під впливом сварок у таборі самих протестантів і спеціально антитрінітаріїв, могли бути вставлені натяки на незгідливість і гордощі навіть тих «ангелів земних». Що автор листа мав на оці не дійсних греків, а латинян, се видно з тих докорів, які він робить їм. І так він закидає буцімто грекам, що вони забороняють женитися побожним братам — очевидно, натяк на целібат монахів; закидає їм, що об'їдаються і впиваються в цер-

квах — очевидний натяк на життя в монастирях; закидає шанування пам'яті покійників мавзолеями, багатими приносами та віковічними фундаціями, різноголосний спів, подібний до музики, процесії і клякання перед образами (тупотання ногами), завішування портретів покійників у церквах разом з їх назвами і гербами (знаками домів) — одним словом, хиби, яких далеко більше було в латинській церкві, ніж у православній. Притім же ті греки в листі не тільки хитрі, підступні і брехливі, але до того ще й горді і багаті; у них є цісар і сенат, чого про греків XVI в. годі було сказати.

Та хто б там був собі автором листа, для нас цікаве ще одне питання: яка асоціація ідей попхнула його вести свого Половця аж до Александрії і там шукати праведних християн, які, мовляв, і там нелегко доступні, бо збираються «по таємних місцях, у гробах, у горах, у лісах і в пропастях землі», значить, не в самій Александрії. Ані руська літописна традиція, ані дійсні факти подорожі Лізманіні не давали підстави до такої локалізації. Правда Малишевський цитує хроніку Стрийковського*, де говориться, що Володимир «посилав одних послів до Болгарії, других до Риму, інших до німців, ще інших до Африки, Єгипту і Скіфії» (Малышевский, op. cit., 95), але хроніка Стрийковського вийшла значно пізніше по 1567 р., бо аж 1582 р., отже коли хто від кого, то хіба Стрийковський із листа Смери міг узяти звістку про Володимирового посла в Єгипті. Мені здається, що не помилюся, коли скажу, що в сторону Єгипту попхнула фантазію автора листа легенда про Попа Івана, спеціально та її пізня версія, якої відгук знаходимо у Бєльського. Не забуваймо, що й Бєльський був протестант і правдоподібно знався з Будзінським. Його хроніка показує, що круг понять, витворених легендою про Попа Івана, був популярний серед польських протестантів, тим більше, коли реляції про Абіссінію давали підставу вважати сей далекий і відлюдний край заселеним людьми, дуже близькими в вірі і обрядах до протестантів. Вони жиють у спокої і люблять спокій так, як ідеальні християни Смери; у них нема монастирів, бо монахи тільки тим монахи, що не женяться, але зрештою мусять робити на хліб; у них духовні не збирають маєтків, не дістають приносів, як у Смерових греків; у них нема надмірного почитання мерців ані відправ за них, ані фундацій за їх душі, нема віри в чистилище, нема деяких тайн; вони святкують суботу, так

як «жидовствующа» аріанська секта — що ж натуральнішого, як веліти руському послові там власне знайти мету своєї мандрівки? Правда, Половець не описує докладно місцевості, де він знайшов тих християн, але додаток, що сеї віри держаться вже й деякі царі і їх учені, суперечить дальшому описові переслідувань, які терплять ті ідеальні християни, і доказує, що пишучи ті слова, автор мав на думці або Німеччину, або країну Попа Івана, що панує сумирно над християнами і поганами, хоч сам держиться чистої віри. Не забуваймо, що й легендовий Піп Іван малює свій край не тільки як країну чудес, але також як житло людей, етично дуже високо розвинених, людей, що не крадуть, не розбивають і не брешуть.

VI

Ми пройшли, слідячи за складовими частями і розвоєм легенди про Попа Івана і його Індійське царство, широкі простори і довгі віки. Ми бачили, як головні складові часті легенди витворювалися, а властиво, громадилися у греків довгі віки перед Христом, як часть їх, зіллявшися в повісті про життя і діла Александра Великого, разом з тою повістю пішла гуляти по широкім світі, заспокоюючи цікавість різними дивовижами, та обік того в епізоді з брахманами і нагомудрцями, подаючи зразки оригінальної, аскетичної етики. Ми бачили далі, як перша виразна форма легенди про Попа Івана виросла з болючих очікувань і надій в часі хрестових походів, як та легенда відживала при кожнім ударі, що йшов зі сходу на захід, а потім була одною з пружин, що гнали людей із заходу на схід у епоху великих подорожей і відкрить. В кінці ми бачили слабенький, щоправда, але все-таки виразний її відгук у протестантських поглядах на праведних християн на далекому сході. Нам лишається ще роздивити ту письменну пам'ятку, яку дає нам карпаторуське письменство до сеї теми.

Та поперед усього ми пригадаємо ще раз ті випадки, коли наша легенда в своїм історичнім розвою доторкалась нашої карпаторуської території. Пригадаємо, що по думці Веселовського в Галичі повстала найстарша руська переробка візантійської повісті чи пісні про Дюка Степановича; що разом з «Александрією» сербської редакції тут популярні були й ті виривки слов'янської повісті про чудеса Індії, які втягнені в її текст; що знайомість сеї легенди доходила

до нас і від поляків: у Болехові писав свою копію кс. Убиш, у Фульштині складав свої «Nowe Atenу» кс. Хмельовський; протестантська пропаганда, що могла послугуватися відгуками сеї легенди, також не лишилася без деякого, хоч і не дуже великого впливу. Сліди того впливу можна бачити приміром у тім, що один із трьох верхів Чорногори і досі називається Піп Іван; нинішні гуцули поясняють сю назву в дусі пізньої опришківської традиції (гуцульські оповідання про се зібрані д. В. Шухевичем*, див. його «Гуцульщина», т. III), але дуже можливо, що вона має якийсь зв'язок із Попом Іваном нашої легенди. А на другім кінці карпатського ланцюга, на Спішу, ми знаходимо писану пам'ятку — оповідання про віднайдення Тібету, що являється останнім огнивом сього легендового ланцюга. Се оповідання пізне, зложене в XVIII, а найдалі в XVII в., та проте воно цінне для нас як відгук прастарих загальноєвропейських мелодій, як останній виприск великої духової течії, та при тім як проба акліматизування сього чужого добра на нашім грунті.

Оповідання, про яке тут мова, міститься в рукописі, який 1899 року привіз д. Гнатюк із села Літманової на Спішу в північній Угорщині. Подавши опис сього рукопису (Літм. Б.) в додатку VII, стор. 272—273 до моєї розвідки про карпаторуське письменство, я подаю з нього вповні статтю про віднайдення Тібету і попробую потім на основі сказаного досі вияснити її походження й характер.

О ТИБЕТѢ ИЛИ О НОВОЗНАЙДЕНОМ СВѢТѢ В АЗІИ, ЗАПАДНЕЙ ЧАСТИ СВѢТА

Єден святобливый законник з ма[на]стыря палестинско[го] именем Антоній, послюбивши житіе свое господу богу своему, пустил ся в дикіи и непроходныи пустынѣ в западную страну. И многіи пустынѣ обходячи зашол межи такіи лѣсы и скалы, которых от начала свѣта око человѣчее видѣти ни нога дойти не могла. И так ходячи не могл юж назад вернути ся, але преходячи высокіи скалы, глубоко снѣгом окрытые, и не могучи з них сходити, копачй до снѣгу запинаючи на брюсѣ яко нѣякій гад спущал ся в долини. И так през пол друга мѣсяця труждаючи ся, з остругаными до крве руками и ногами на оных скалах пришол ко иным такоиж высоты горам и скалам, але юж тыи обфитостю благовонных древ и овощами згодными до по-

карму человѣчого проквитали, где не потреба юж было ни покармов, ни напоев во прагненю старати ся, бо от самых запахов з розмаитых и пожиточных овоцов могл бы и скилки дній без покарму и без напою жыти. И там юж подобно собѣ глядаючи мѣсця ко жытію пустелничому, вышол на єдну барзо высокую скалу и розъсмотряючи на всѣ стороны узрѣл на далекой и розкошной долинѣ великое барзо мѣсто и хотячи знати, што то єст, и ишол ко нему. А ниж там дошел, сполнило ся другое полдруга мѣсяца, и всего пудшествія [sic!] єго три мѣсяця. И проходячи к мѣсту видѣл, же єст барзо великое и богатое, люде в нем пекніи и уродливіи а покорьни, каждый єму кланяет ся и дивуют ся, што такій за человѣк, бо от начала свѣта не видали и не слыхали, иж бы был где на свѣтѣ иный человѣчій народ, але так вѣрили и розумѣли, же только свѣта ест и людей, што у них, бо они ни откале ниякого прíходу ко своему царству не мѣли, ни воєвал на них никто ни они ни на кого. К тому же вшеляких богатств, злата, сребра, шат розмаитых, стад велблюжых, волов, овец и иных скотов пожытковых и роботных доволно, виноградов и овощій розмаитых всѣ долины наполнены, толко же писма ниякого не умѣли, през што памят якого ли бытія не могла в них долго трвати. Єднак же о Христѣ мало пророцтва мѣли: же зшедши з неба жыл на земли и научал людій на добріи учинки и крестил их в имя отца и сына и святого духа, и оставивши намѣстников дванядесят, не знаючи жадного писма сам знову вознеслся на небо и там живет яко бог. О чем през долгіи часы жыючи межи оными людми преподобный той законник Антоній не могл их ни о што пытати ни отповѣдати им на их пытанія, покаль мовѣ языка их не приспособил ся. Єднак же пошанованя от всѣх мал великое и доволное выхованя. По немалых потом часѣх навыкнувши мовѣ их оповѣдал им артикулы вѣры христіянскои, яко бог в трех особах єст на небѣ и на земли хвалимыи, яко през сына своего Ісуса Христа подал избавленіе роду человѣчкому, яко през духа святого просвѣтил вѣрных и научил безкнижныя апостолы всяких языков и писменых розумов, — и иныя таемницѣ бозкои оповѣдал им. И тыи єго науки слышачи велми єго вси возлюбили, и оповидѣли о нем цареви своему. Той зовет ся Іоан пуп, который з великою радостію послал по него царскую свою колесницу, и сам в против єму вышедши з великою повагою и ушанованіем впровадил до царскои своеи полаты и просил єго, абы докля сам схочет жыл с ним. И казал єго

звати чловеком старого свѣта и проповѣдником вѣры правдиваго бога, и всѣ уставы науки казал паном радным до книг вписати. Бо жыючому там преподобному Антонію през двѣ лѣтѣ многіи люде не толко молодіи, но и подошліи писма научили ся, навет и єпископи, которых в том мѣстѣ было 24, вси писма святого учити ся дѣтем своим казали, и от того часу єпископи письменныи настали и цареве тое мѣсто или царство зовет ся Тібет, а же недавных вѣков єст знайденое и свѣту обявленное, прето именует ся новый свѣт. Долготою єст миль 24, кралев в нем живе 42, [sic! зам. 24]. и каждый свою власть мает над людми; єпископов єст 24, тыи вси до стола царского сѣдают, ходят в шатах до самои семлѣ, а пояс яко орар на правом рамени носят, и мовят, же так Христос жыючи на земли ходил. Просеціи [sic!] по полях около мѣста чынят в каждый новый четвер, и крижы ставят по межах, и заклинают злых духов, которых там много жывет барзо и пакости великіи и напасти людем чынят. Дѣтем при крещеніи яко найбрытшіи имена дают, именуют их гадами, ужами, ящурками, глистами, жабами, мышами и иными мерзотами, а то для того, иж мовят: на красное имено чловече злыи духове велми наступуют, а на шпетное не творят ся. Зима в том орсагу барзо долго бывает, же часом и през девять мѣсяцев тырвает; для того много паши для статков нарабляют, и для себе мяса в бочки набивают и солят, бо посту николи не мают, а в мѣсто недѣли субботы святят. Єднак же вшелякіи пожытки, вина, збожа, овоци обфито им родят ся, и николи драго жадная рѣч не бывает. Воды мают з кирниц барзо здоровыи, але рѣки ани потока текучого не знают. Вѣтров великих ни граду ни громов ни дождов пролуйных николи не бывает, але снѣги на нѣкоторых мѣсцях нигда не гинут, и сут такіи скалы по горах, же хот бы и найболшій снѣг падал, то ся на них зараз стопит. И в тых горах крушков златых и срѣбных барзо много, прето там и злата [sic!] не у великой цѣнѣ єст, бо єго никто нигде не выпровадил. Оружія ни якого люде не знают, и не толко бити ся, але и вадити ся не умѣют, и кто бы на кого имено божіо взывал в звадѣ, рок будет у вязѣню сѣдѣти; а кто бы діяволом проклинал, дол выкопавши всадят єго звязанного и каменіем примечут. И на вшидко єст справедливость прудкая.

Так пребывши там Антоній и научивши царя и люде вѣры и писма святого и всѣми артикулами христіянскими утвердивши, и церков Преображенія зфундовавши, и по двох

лѣтех пожегнавши всѣх з великим жалем, взявши бого на помощ пустил ся до Палестины, з которым выправил цар дванадесят мужій статочных и подарунки до палестинского манастыря, иж єст на гробѣ пресвятыя дѣвы богородици, послал 12 гривен злата, особливе самого Антонія достойно ударовавши и той щасливе хоть з великим трудом вернувши ся до Палестины, отпочинувши оным мужем, знову с благословеніем старших выправил с ними двох святобливых законников для болшего умноженія вѣры христіянскои. И так увѣданный єст Тыбет, царство пупа Іоана и названный єст новый свѣт и славу божію. Аминь».

Сей текст являється компіляцією найрізніших елементів, та притім з місцевим угроруським колоритом. Сей місцевий колорит видно не тільки в мові, але головно в тій особливій увазі, яку звертає автор на життя гірняків, на довгу зиму в горах, на місця, покриті вічним снігом, на потребу роблення великих запасів паші і живності на остру і довгу гірську зиму. Що наш текст — проба компіляції, зроблена в західнокарпатських горах чоловіком малоосвіченим, се показує його баламутна географія, якої він, певно, не взяв із жодного писаного ані друкованого джерела. Найправдоподібнішим буде припущення, що наш карпаторус написав своє оповідання, полапавши з наслуху різні відомості і силкувався сточити з них якийсь одноцільний образ.

Що ж то були за відомості і з яких джерел походили вони?

Назва Попа Івана, вплетена в се оповідання, і деякі деталі велять нам догадуватися, що автор таким чи іншим способом був ознайомлений з легендою про Попа Івана. І то — додаймо зараз — не з тою її пізньою версією, яку знаходимо у Бєльського, а з давнім листом Івана Пресвітера, царя індійського. Тібет, у якім панує «Пуп Іван» нашого тексту, лежить на «захід від Єрусалима». Та що у нашого автора й уся Азія називається західною частиною світу, то можемо сказати напевно, що в джерелі, з якого він черпав своє оповідання, говорилося про східний напрям. До Тібету від Єрусалима три місяці ходу через пустині і страшні, безлюдні гори. І в повісті про Варлаама Індія відділена від Сенаару (Месопотамії) великою пустинею, через яку треба йти кілька тижнів. Лист Івана Пресвітера нагадує дати про топографію Тібету, хоч цифри в нашім текста інші. Та тут і там країна Попа Івана розділена на васальні королівства — там їх 72, а тут лиш третя часть того. Інтересна згадка про 24 єпископів, що всі засідають до столі

з королем; аналогічну деталь бачимо і в руському «Сказанію о царствѣ Индѣйском». Із чудес індійського краю, якими заповнений лист Попа Івана, тут лишилися ледве маленькі, невиразні сліди. Карпаторуський автор занадто сильно вірить у існування всякої «погані», щоб відважився детально описувати її; всі ті дивовижі і прочвари, се для нього витвори, втілення злого духа, і він вдоволяється сумаричною згадкою, що там «злых духов много жывет барзо и пакости великіи и напасти людем чинят». І знов чисто місцева риса — говориться про процесії, які обходять по полях кожного року в новий четвер, себто в четвер по Зелених святах — один із найбільше поетичних і улюблених обрядів у наших підгірян та гірняків, і про звичай — ставити хрести по межах, звичайно також дуже розширений на карпаторуській території.

Є ще один, цікаво перероблений відгук листа Пресвітера Івана в нашім тексті. Ми бачили там запевнення індійського володаря, що в його царстві нема ні злодіїв, ні розбійників, ні завидливих. Карпаторуський текст модифікує се твердження відповідно до спеціальних етичних поглядів, вироблених у нас проповіддю вроді тої, якої зразки маємо в збірці Степана Теслевцьового та популярних учительних євангеліях. В царстві Попа Івана панує «справедливость прудкая», але найтяжчі провини, про які згадує автор, се взивання імені божого надармо і прокляття іменем диявола. Недаром наші старі «Ізмарагди» та «Маргарити»* так завзято виступали проти «лихословія», «скверных словес», недаром популярна проповідь усю етику ставила на дуалістичнім становищі боротьби між богом і чортом.

Багатство золота і срібла в краю Попа Івана не дуже імпонує авторові нашого оповідання. Він не описує ані палат, ані золотих й срібних стовпів, ані дорогого каміння. Його далеко більше обходять деталі хліборобського життя в тій далекій країні: багатство збіжжя, вина, садовини, доброї води і паші, а також брак вітрів, громів, граду і повеней, тих поконвічних ворогів убогого гірняка-хлібороба та пастуха. Се дає нам підставу твердити, що автором сього оповідання був чоловік, близький до народу, селянин, правдоподібно сільський духовний старої дати, або який бувалий дяк.

Та є в тім оповіданні дещо таке, що нагадує нам протестантські впливи. Згадка про те, що люди в царстві Попа Івана «не толко бити ся, але и вадити ся не умѣют», нагадує

тих тихих і сумирних ідеальних християн у листі Половця Смери. Згадка про те, що тамошні єпископи «ходят в шатах до самои землѣ, а пояс яко орар на правом рамени носят», се немов опис одного малюнка, вставленого в видання «Хроніки» Бєльського, де так змальовані абіссінські духовні. На Бєльського вказує згадка про те, що піддані Попа Івана святкують суботу замість неділі; загалом на протестантський вплив показує те, що піднесено там брак постів На Бєльського вкінці вказує й сама назва Тібет, хоч у Бєльського так називається орда татарська, підвладна Унханові «którego powszechnie zową Popijan».

Відки взяв наш автор відомість про надавання дітям у Тібеті бридких імен і вірування, що демони чіпаються радніше дітей з гарними іменами, ніж дітей з бридкими, сього не вмію сказати. Зрештою, се вірування дуже розповсюджене не тільки в Азії, але й у Європі. Даяки на острові Яві міняють назву слабовитої дитини, щоб відвести від неї демона, що причепився до імені. Те саме завважив Клапрот* у монголів. Про камчадалів оповідає Ерман* (Reisen um die Erde, III, 427), що вони дають дітям назви, які пригадують різні страшні і ненависні предмети; і так хлопців кличуть звичайно «кана» (ворог), дівчат «каназян» (неприятелька) або «буірбач» (проказа). В Тонкіні дають дітям погані назви, щоб демони лякались їх; аж коли діти підростуть настільки, що вже можуть бути безпечні від демонів, переміняють ті назви на кращі (B a s t i a n. Kambodja, 386). Той сам Бастіан* знайшов такий звичай і в Сіамі, де дітей називають псами, свиньми, ледащами, щоб охоронити їх від переслідувань демонів і зробити їх для них згірдними (B a s t i a n. Siam, 219). Натомість ті народи вважають дуже небезпечним давати дітям гарні назви, бо се приваблює демонів; коли така дитина занедужає, то гарне ім'я зараз міняють на погане[1]. Але не треба ходити так далеко, коли сліди того самого вірування знаходимо скрізь по Європі. І так у Шлеску не годиться кликати дітей гарно, бо такої дитини чепляться вроки, і для того кличуть там дітей звичайно: «Schweinerbraten» або «Schweinehund» (P l o s s, I, 121) «А боже мій, на що йому дали таке ім'я,— нарікала одна шляхтянка на Білій Русі.— Коб

[1] Див.: H. P l o s s. Das Kind in Sitte und Brauch der Völker, I, 121 і д.; R. A n d r é e. Ethnographische Parallelen und Vergleiche. Stuttgart, 1878, стор. 176—177.

йому дали інше ім'я, може був би ліпший» (F e d r o w s k i. Lud Białoruski, I, 302). «Хто хоче бути вільним від усяких чарів, не повинен нікому виявляти того ім'я, яке одержав при «bierzmowaniu»[1] (там же, 293). І у нас малих дітей звичайно кличуть «бідо», «помано», «маро», «лобуре» і т. ін.— певно, що без ясної свідомості первісного значення тих назв, та проте, без сумніву, наслідком старого вірування про те, що гарна назва приваблює демонів.

Лишається нам сказати ще дещо про легендову рамку, в яку вставлений опис царства Попа Івана. Се оповідання про пустинника Антонія і його подорож на схід сонця. Ми вже згадували про ту парість оповідань, що посвоячені з «Александрією» перенесли центр тяжкості з воєнних походів на мандрівки аскетів, з оружних завоювань на духові побіди словом і наукою Христовою. Може, найстаршою пам'яткою сього роду літератури була повість про Варлаама і Йоасафа, а спеціально та її частина, що оповідає про пустинника Варлаама, його чудесну подорож до Індії і духове завоювання того краю через навернення Йоасафа на Христову віру. До сього самого розряду оповідань належить оповідання про «Хождение Зосимы к рахманам», і оповідання про іншого Зосиму, що, шукаючи найправеднішої людини на землі, в зайорданській пустині знайшов пустинницю Марію Єгипетську, та оповідання про іншого пустинника, що, шукаючи в пустині подвижника, який би ще тяжче покутував, ніж він сам, знаходить св. Онуфрія, «царевича перського» — немов копію царевича Йоасафа. Вкінці сюди треба зачислити оповідання про трьох монахів Сергія, Теофіла і Югина, що вийшовши з Єрусалиму і йдучи все на схід, зайшли до святого Макарія недалеко земного раю. Всі ті оповідання творять цикл легенд і повістей, дуже популярних у середніх віках, а більш або менше тісно зв'язаних спільним корінням із грецькою «Александрією»[2]. Бо коли сей зв'язок зовсім виразний у подорожі трьох монахів до Макарія (вони знаходять стовп Александрів з його написом), менше ясний у подорожі Зосима до брахманів, яка в'яжеться натомість, з легендою про Попа Івана або з її жидівським джерелом, у якому говорилося про

[1] Миропомазанні *(польськ.)*.— *Ред.*

[2] Слов'янські тексти «Хожденія Зосимы» та повісті «О Макаріи римском» надруковані у Тихонравова: «Памятники отреченной русской литературы». Москва, 1863, т. II, стор. 58—92.

праведних жидів рехавітів,— то в повісті про Варлаама і Йоасафа сей зв'язок уже дальший і досі не був завважений ученими; так само в повістях про Марію Єгипетську і Онуфрія маємо діло з впливом «Александрії», перецідженим уже через іншу версію, а власне через «Хождение Зосимы к рахманам» і через «Варлаама та Йоасафа».

Наше оповідання в'яжеться досить тісно з оповіданням про мандрівку трьох монахів до Макарія, з тою увагою, що карпаторуський автор викидає все чудесне і силкується вдержати оповідання на буденнопобутовім грунті. І так три монахи в старім «Словѣ»* виходять із Єрусалиму так само, як монах Антоній у нашім оповіданні. В «Словѣ» оповідається далі про їх мандрівку через Тігр, Ктезіфон до Індії, відси через край песиголовців і карликів (трепястців),— наш автор збуває се короткою фразою «обходячи многіи пустынѣ». Далі читаємо в «Словѣ»: і взидохом на гору высоку, ідѣже ни солнце сияеть, ни древа єсть, ни трава ростеть... і придохом в землю пусту і велику, и не бяше в земли той ничтоже, ни пришел бяше чльк туду николиже» — що майже дословно знаходимо повторене в нашім оповіданню: «зашол межи такіи лѣсы и скалы, которых от начала свѣта око члвчее видѣти ни нога дойти не могла». Дальше три монахи ідуть «беспутієм», поки не прийшли «в мѣста равна і добра», де були «древа многа»; се передає наш автор словами, що за тою безлюдною горою Антоній знайшов інші високі гори і скали, на яких було багато пахучих дерев і «пожиточних овощов». Та деталь нашого оповідання, що в тих місцях «от самых запахов з розмаитых и пожиточных овощов могл бы и скилки дній без покарму и без напою жити» находить собі паралель у тім епізоді «Слова о трех мнисѣх», де оповідається, як вони знайшли льодову церков, а серед неї джерело білої води; напившися тої води, «бяху устнѣ наша ослажени от воды тоя, до 3-го дни слипаху ся устнѣ наша яко от меду» — і далі: «имяхом бо уже 100 дни не вкушавше пища развѣе воды тоя». Через край, наповнений запахів, переходить також Зосима: «и бяше мѣсто то исполнено воня добры, ни холма, нъ бяше земля равна цвѣты вѣнчана и украшена» (Тихонр. II, 79).

Маємо ще деякі невеличкі ремінісценції «Хожденія Зосимы» в нашім тексті. До таких ремінісценцій треба зачислити те, що в царстві Попа Івана «николи не бывает вѣтров великих, ни граду, ни громов, ни дожджов пролуйных». В «Хожденіи Зосимы» читаємо також: «нѣст в нас ни дождя тяжка,

ни грома» (Тихонр., II, 87). Що ж до кари, яка в Тібеті буває на таких, хто проклинає дияволом, то аналогію до неї знов знаходимо в «Словѣ о трех мнисѣх». Оповідає там св. Макарій про себе, що коли на 12-ім році свого пустинного життя згрішив раз, то велів двом львам, своїм годованцям, викопати в печері яму «в глубину человѣка стояча», вліз у ту яму і велів львам закопати себе. Так, закопаний, він прожив у ямі три роки, поки земля сама не розступилася над його головою і він не вийшов на світ (Тихонр., II, 65—66). І як Антоній у нашім оповіданні вертає з Тібету до Єрусалима в супроводі дванадцятьох статочних мужів, так у «Словѣ о трех мнисѣх» св. Макарій дає монахам своїх львів за провідників і під їх проводом вони доходять аж до стовпа Александрового. Відси леви вертають назад до Макарія, а монахи доходять до Персії, переходять Тігр і вертають до Єрусалима до свого монастиря. Додамо, що ігумен того монастиря називається Асклипій, назва, яка могла нашому авторові дати привід до зроблення героєм оповідання монаха Антонія.

Вкінці оповідання про те, як монах Антоній з трудом переходив безлюдні гори, мандруючи до Тібету, нагадує аналогічні описи різних місіонерів та мандрівників, розширені в Західній Європі. В старих «хожденіях», бодай у тих, які тут поперед усього входять у порівняння, нема паралелі до сього епізоду. Монах Зосима переходить через неперехідну ріку по дереві, що чудом похилилося і зробилося кладкою; три старці, що йшли до Макарія, зазнають хіба страху та голоду, але не мусять так як Антоній нашого оповідання, півтора місяця повзти на животі по снігових скалах, зачіпаючися за сніг «копачами». Але в цитованій уже німецькій компіляції Россена ми знаходимо ось який опис побожних мандрівок на Цейлоні: «In Zailon oder Ceylon nimmt das blinde Volck auf sich Walfahrten von tausend Meilen, worunter sie 18 Meilen in faulen stinckenden Wasser, so voller Igel bis mitten an den Leib gehen, und sieben Meilen klettern sie auf einen sehr jähen und hohen Berg vermittelst der Nägel und Dornen, so daran fest gemacht seyn, weil sonst kein Weg hinaf ist» (A. Rossen, op. cit., 155—156)[1]. Щось

[1] На Зайлоні, чи Цейлоні, сліпі люди йдуть на прощу з тисячу миль, з яких 18 миль ідуть по пояс у гнилій смердючій воді, яка кишить п'явками, а ще сім миль повзуть на дуже стрімку гору, чіпляючись за каміння нігтями і колючками, щоб якось утриматися, бо іншого шляху на гору нема *(нім.)*.— *Ред.*

подібного мусив чути й наш карпаторус, якому, зрештою, повзання по горах узимі при помочі копачів мусило бути звісне з власної практики.

На сьому кінчимо свої уваги про сю невеличку пам'ятку нашого письменства з найдальшого на захід висуненого закутка нашої країни. Вона важна і цікава не стільки своєю літературною чи язиковою вартістю, як радше тим культурно-історичним тлом, на якому повстала. Нитки, ужиті для її тканини, ведуть нас з одного боку в дохристиянський світ еллініστичної цивілізації, з другого боку,— до далекої Індії, захоплюють добу християнського аскетизму, торкають середньовікову церковно-політичну легенду про Попа Івана, та пригадують декуди шумну пору церковно-догматичної реформації в Польщі, кальвінізм та «жидовствующе» антитрінітаріанство. Тим цікавіше, що з усіх тих із далеких кінців світу докупи звіяних елементів, наш автор силкувався зробити цілість, закрашену руськонародною мовою і локальним карпаторуським колоритом. Так і пригадується нам стіна вбогої ліп'янки, здвигненої на старім культурнім грунті; розбираючи її, відкриємо обломки коштовних грецьких статуй і ваз, і плити зі старохристиянськими епітафіями, і решти середньовікових мечів та панцирів, і монети та цеглини далеко пізнішого часу.

ДОДА́ТКИ

В СПРАВІ ЗБИРАННЯ НАРОДНИХ ЛЕГЕНД

Бажаючи видати в однім із найближчих томів «Етнографічного збірника» збірку народних легенд, тобто оповідань на теми біблійні Старого і Нового завіту, про святих і чуда, обертаємося з уклінною просьбою до всіх, хто інтересується пізнанням нашої народної творчості, допомогти нам у зложенні сеї збірки своїми матеріалами, списаними з уст народу, або списувати такі матеріали і присилати їх у Наукове товариство ім. Шевченка. План видання буде більше-менше такий:

I. Біблійні легенди Старого завіту. Тут важно звернути увагу на оповідання про сотворення світу, про бунт ангелів, про гріх Адама, про Адамову смерть, про потоп світу і на цілий ряд оповідань на тему: відки взялося се або те? Чи є які оповідання про патріархів, про Мойсея, про Самсона? Оповідання про Давида і Соломона, про Ілію, Даниїла і загалом про жидівський народ і жидівську віру (теми: жиди — найстарший народ, вибраний народ, богом покараний народ, віра в те, що жиди потребують на щось християнської крові і т. і.).

II. Біблійні легенди Нового завіту. Оповідання про Якима і Анну, про Марію, про Ісусове різдво, трьох царів, Ірода, втеку в Єгипет, про Ісусову мандрівку з учениками, Ісусові муки, Ісусів прихід до пекла, про смерть Марії, про апостолів, особливо про Петра і Павла, про Юду Іскаріотського (легенда про кровосумішку його з матір'ю), про Лазаря (вбогого і четвородневного), про Марію Магдалину, Пілата, сотника Логина, що пробив ребра Ісусові і т. і.

III. Легенди про святих. Оповідання про св. Николая, Юрія, Олексія, про Марію Єгипетську, Вар-

вару, про чудесні образи і їх чуда, про св. хрест, відки він узявся і як його віднайдено, про київських угодників, пустинників, мучеників, сім братів спящих і т. і.

IV. Легенди про недовірків і чарівників. Сей відділ, досі майже не тиканий нашими збирачами, може дати багато нового. Важно було би нам мати оповідання про Симона-волхва, про єретиків (Арія, Пелагія), магів і чарівників (Євладій, що записався чортові, Твардовський), про папіссу Йоанну і загалом оповідання про жінку, перебрану за мужчину, отже, жінку-монаха (св. Марін), жінку-попа, жінку-воїна, жінку-папу,— далі про вічного жида і т. і.

V. Легенди про монстри і дивогляди. Оповідання про людей з одним оком, з песіми головами, з головами на грудях, про Гога і Магога, про харіонів (підземних людей), рахманів і т. і. Далі оповідання про звірів: однорогів, грифів, слонів, львів, орлів (які у них звичаї і чудесні сили), про морські дива (мелюзіни, кити), про дивні ростини (відки береться ладан), дивне каміння (діамант, камінь-самосвіт і т. і.), дивні сторони (мертве море, кипуче море і т. і.).

VI. Легенди про кінець світу. Оповідання про антихриста, його прихід, про Іллю і Єноха, про вола Шоробора і рибу Левятана, про пожежу землі і страшний суд.

VII. Легенди моралізаційні і філософічні. Чудесні кари за різні тяжкі гріхи; покута великого грішника, що вбив батька й матір; кара на скупаря, що відправив жебрака-бога; кара на злодія, що обдирав трупи або грабував церкви. Чудесні події в відповідь на трудні питання (що таке вічність — пустинник ловить пташка 100 літ); по-якому бог порядкує світом — пустинник ходить по світі з ангелом. До чого веде гордість на власний розум, на власну святість і т. і. (легенди про пустинників, що підлягли покусі). Чудесне відкриття злочинів: під злочинцем западається земля, йому приростає до тіла волова шкура, надіта для пострахy; корабель, на якім він пливе, стає насеред моря або має згинути в бурю і його кидають у воду; вояки, що стріляють на церкву, сліпнуть, дуріють або гинуть від власних куль, що вертаються на них.

VIII. Жартливі легенди і сатири на святі теми. Усіх, хто би мав охоту і змогу запомогти нам у збиранні сього матеріалу, просимо держатися більше-

менше такого способу. Розвідавшися в селі чи містечку, хто особливо зі старших людей знає такі оповідання, списувати не тільки те, що він пригадає собі сам, але потім завдавати йому дальші питання, проходячи весь зазначений нами тут цикл і завсігди стилізуючи питання більше-менше так: А не знаєте, як то старі люди говорять про се а те? Просимо записувати всяку хоч би й малу дрібницю, бо з деяких оповідань, певно, лишилися в народній тямці тільки шматки, натяки, і тільки зібравши ті відривки і впорядкувавши їх відповідно можна буде відтворити первісну цілість. При кождім записі треба додати: де, коли, хто і від кого записав. Про інтересніших оповідачів, таких, що знають багато оповідань і вміють гарно оповідати, було б добре подати ближчі дані або списати від них самих звістки про їх життя, а особливо про те, від кого і яким способом вони набралися тих оповідань, які знають. Усе те буде пожаданим доповненням нашої збірки. Теперішня пора і недалека зима дуже добре надаються до записування матеріалів з уст народу, тож просимо всіх охочих узятися до сеї роботи. Інші руські часописи зробили би прислугу науці, повторяючи оцей наш квестіонар.

ДО ІСТОРІЇ ВІРШІ НА ВКРАЇНІ

Соті роковини першого видання «Енеїди» Котляревського і тісний генетичний зв'язок сеї першої нашої жартливої епопеї з улюбленими в XVIII в. віршами оживили серед дослідників зацікавлення сими безіменними, давніше нехтованими творами. В працях Драгоманова, Житецького і ін. вказано на важність зібрання і історико-літературного вистудіювання віршів і загалом для зрозуміння духовного життя на Україні в передодень нашого національного відродження. По тих принагідних публікаціях текстів укр[аїнських] віршів, які почалися ще в «Основі» 1861 р.* і велися далі в різних газетах, потім у «Київській старині», мали ми першу пробу систематичного зводу текстів, зроблену М. Драгомановим у «Житі і слові» 1894 р.* Ся проба далеко не вичерпала всього матеріалу, звісного навіть самому Драгоманову, та й пізніше появлялися нові принагідні публікації в «Київській старині» та в московськім «Этнографическім обозреніи»*. Багатство рукописних або живих ще досі в пам'яті людській віршів досі далеко не вичерпане, та проте треба сказати, що систематичне і з науковою критикою оброблене видання всього того, що опубліковано досі на сьому полі, а при тім визискання тих незчисленних рукописних співаників, які переписувалися так пильно нашими батьками і дідами, се один із пильних дезидератів української літературної історії. Як причинки до сеї будущої збірки ми публікуємо тут два вірші, прислані нам минулого літа д. Олександром Щавінським* із Сімферополя. Ті вірші він передав із пам'яті, вивчивши їх ще малим, у 1858—61 роках, із рукописної збірки домового вчителя Олександра Маціевського в селі Феліксієвці, Київської губ., Липовецького повіту. Хто

був по національності сей Маціевський, що ще містила його рукописна збірка і що сталося потім і з ним, і з нею, сього д. Щавінський не пише. А важно було би знати, чи сам Маціевський був автором сих віршів, або, може, знав дещо про їх походження. Судячи по мові — се вірші не одного автора і перший зложений десь на Поділлі, близько галицької границі, а другий на Київщині. Коли вони зложені — не вмію зміркувати, та в усякім разі перший перед «волею» 1861 р., а другий безпосередньо по знесенні кріпацтва. Перший має титул «Биль», а другий, зложений в формі діалога,— «Празник у селі Перемиськім». Із тексту видно, що декуди пам'ять не дописала д. Щавінському, повипадали рядки, хоча в цілому оба вірші заховані добре. Друкуючи, ми зміняємо трохи правопис і ставимо інтерпункцію, бо в доставленому нам рукописі її зовсім нема. В тексті не робимо ніяких змін, свої здогади і пояснення даємо в нотках.

І. ВІРШ ПРО АДАМІВ ГРІХ

Христос воскрес, батьку милий,
Святки нам настали,
Щоби-сьте ці опровадили
І других діждали
В щасті і в здоров'ї,
З жінкою, з дітками,
З родинкою і приятелями.
Але нема в тім користи
Празниками писать листи;
Найлучче мені здається,
Коли родина збереться.
Але я з божої волі
Дождався такої долі,
Що ні воза, ні скотинки,
Щоб поїхать до родинки.
Де кого здибаю, та й питаю,
І сам такі глузди маю,
Що не міг я розсудити,
Що за причина і час,
Щоб гарненько в світі жити
Всякому із нас[1].

[1] Мабуть, повинно бути: не може всякому із нас.

Той, що з плугом в поле ходить,
Та й земля йому не родить:
Жалується справедливо,
А[1], може, і не диво.
Де щасливого глядіти!
І тії, що учать чужії діти [2]—
Нема щастя ні одному,
Ні писарю, ні економі.
Поки ще не на бурку[3],
Ще нічого, бо то бач
Мужичок принесе курку,
А щопразника й калач.
Але нехай но його відправлять,
Тоді лихо і біда,
Тоді його всі оставлять,
Навіть і пастух покида.
Та і панки-неборачки,
Що села мають, з бідою навкулачки
Б'ються, що аж пріють.
Як я мав лягти спати,
То взявши Біблію в руки і став читати,
І розвідався аж там,
Для чого біда всім нам.
І так бог знає скільки тому літ,
Як бог сотворив світ,—
Час тому дуже далекий,
Іначе жиди кажуть, а іначе греки,
А не знать, чий правдивий лік,
Бо то сталось не в торік,
А вже тому кілька тисяч літ,—
А в Біблії так стоїть:
Що бог мав шість день роботу,
Творя небо, землю й воду,
А до них різного роду.
А як оце все скінчив,
То сьомого дня спочив.
Глянув бог, земля велика,

---

[1] Мабуть: але.

[2] Сей рядок свідчив би, що автором вірша був приватний учитель, але дуже можливо, що разом з попереднім рядком він —пізніша інтерполяція, вставлена самим д. Маціевським pro domo sua [про себе *(лат.)*.— *Ред.*].

[3] На бурку, з польського na bruku, себто без служби.

Але пуста і ще дика.
То прийшло богові захотіти
Чоловіка сотворити.
Кинувся він сей години,
Замісив з водою глини,
Зліпив чоловіче тіло,
Хухнув в нього, а воно й ожило.
Адам кинувся та й злякався,
Що не знає, відкіль взявся.
Розглядався сям, то там,
А не побачив нікого такого як сам.
Аж раз ходячи струдившись,
Наївшися і напившись,
І десь то змучений був,
Бо скоро під деревом ліг,
Від сну здержатись не міг
Аж захрапав, так заснув.
Прийшов до нього бог; він бачив
(з неба),
Чого Адамові треба,
Та й взяв ребро з лівого боку,
І чудом божого слова
Стала із ребра, нівроку,
Жінка гарна і здорова.
Адам кинувся і бачить,
І думає, що це значить,
Що перед ним з доброго дива
Стоїть жінка чорнобрива.
Аж тут їм бог показався
І так до них відізвався:
«Слухайте! пам'ятайте ся любить,
В парі, в згоді разом жить!
От ваше діло —
Бо вас двоє, а одно тіло:
Їжте все по вашій волі;
Що є в саду і на полі,
Тільки з дерева одного
Вісті доброго і злого
. . . . . .[1]
Бо як з'їсте, я пізнаю,
Прожену навіки з раю».

[1] Очевидно, тут бракує одного рядка.

Рай, се місце серед світа,
В ньому так, як серед літа,
Квітки цвіли, як розвились,
І всі овощі родились.
Була ж там всяка рослина,
. . . . . .[1]
Все придбала милость божа:
Були яблука і груші,
Черемшина, полуниці, бриндуші
І вода погожа.
Лиш би тільки тихо жить,
Одну заповідь хранить,
А не грішить не знать на що!
Люди винять хитрость вражу,
А я таки правду скажу,
Що чоловік сам ледащо.
Правда, там припадок стався,
Що диявол замішався,
Бо було йому не в смак,
Що люди щасливі так.
Він те пізнав, що подужа
Швидше жінку, як мужа,—
То прийняв постать вужову
І став намовляти Єву:
«Не вірте ви, добрі люди,
Що бог теє знати буде!
Покушати не зашкодить
Усього, що сей сад родить.
От овощі їсте много,
А ручаюся вам сміло,
Що і жадне з вас ніколи
Так смачного ще не їло».
Єва жінка однака,
Як і з наших тепер всяка,
Легковірна і ласкава,
А найгірше що цікава.
Прийшла до Адама-мужа
І каже, що чула від вужа.
Запрещена вещ лакома.
Не хотів зразу муж-сірома,
Але як стала його вмовляти,

[1] Знов брак одного рядка.

Просити і цілувати,
Адамок то й роздобрухав,
Бо добре з собою жили,—
Жіночки своєї послухав,
Та й обоє согрішили.
Аж тут бог вступив до раю,
Крикнув: «Адаме, согрішив-ись,
я вже знаю!»
Адам бідний завстидався
Та й в гущавину сховався.
Не розпитувався їх бог много,
Признались бідні до всього,
Мусили вони признати,
Щоб перед богом не збрехати.
Тоді господь рек до вужа:
«Згубив-ись жінку і мужа.
Будь проклят, в землю ховайся
І на череві повзайся!
Ти, Єва, дознаєш бід:
Будеш діти родити в болі,
Залежать від мужа волі
І цілий твій жіночий рід».
Адаму рек ці слова:
«Тебе недоля жде нова:
Сей час відціль уступай!
Не для вас тепера рай.
Іди собі куда хоч,
Тепер всім ся заклопоч
І тверду землю копай.
Перейде ж на тебе годинонька
нещаслива,
Будеш ти працювать,
Аж з тя піт буде ся ллять,
А бур'ян уродить нива.
І жизнь твоя буде сам труд,
Аж смерть скінчить время бід».
Як я цього дочитався,
То і зараз догадався,
І аж тут напав на слід,
Для чого так ся судить,
Відкіль Єва перва мама
Первого батька Адама
На дурнее підвела.

Та простім їм, батьку милий!
І ми може б так зробили,
Бо то від віка до віка
Кортить біда чоловіка.
Шанувавши божу волю,
Терпім, як можна, недолю.
Як бог дасть, то йще зійдемся,
Разом з'їмо і нап'ємся.
В бали не вдаваймось![1]
Може, лучший прийде час,
Та й на світі спогадаймо,
Що бідніші є від нас.

II. ПРАЗНИК В СЕЛІ ПЕРЕМИСЬКІМ

Хата старости.

Староста *(до жінки)*

Жінко Химо, чепурухо, мабуть, ти забула,
Що завтра в нас празник, а ти й ноги загнула.
Кинься швидко до роботи, щоб було доволі
Ковбас, м'яса, пампушок та ще й бараболі!
Я тим часом кабана в лоб, м'ясо порубаю,
Сало в бодню на замок, а горілку маю.

Жінка

Чи ти п'яний, чоловіче? Празник завтра в нас пісний
А я риби наварила, та, може, буде волосний.

Староста

Чи буде, чи не буде, а треба попросити,
Бо як мені без нього, то не можна жити.
Добре бути старостою, де є добрі люди,
Але як меже цими, то й дідько не буде.
Побіжи но, жінко, до Платона-брата,
Нехай мені позове Марка-кандидата.

(Жінка виходить, а за нею староста і сідає коло хати.)
Марко-кандидат *(письменний, підходить і рече до старости)*

[1] Сей рядок якийсь неясний. Що значить: бали? Чи се помилка зам[ість] болі, чи, може, треба читати: балі? В однім і другім разі доброго значення нема.

Помагайбі, батьку!
Чи здіймати шапку?

Староста

Близько стоїш коло хати,
То треба шапку здіймати.

Марко-кандидат

А що більше, батьку, маєте казати?

Староста

Я хотів би до волосного письмо написати.

Марко-кандидат

Оце й я добре догадався,
Що й зовсім зібрався:
Взяв чорнило і перо,
Що під лавкою цвіло;
Тільки паперу не стало,
Є шматочок, але буде мало.

Староста

А де ж той папір?

Марко-кандидат

А тут у мене в кишені.

Староста

Ну, напишем на ремені.
Ось і фашія ременю,
Я заплатив четвертак,—
Тепер бери перо в жменю
І пиши до нього так.

Письмо

Добридень Вам, батьку, ми в сусідстві близькім;
Бо не дальше, як гін двоє, волость з Перемиськім;
Так як в єдні хаті, тільки за стіною,
То не більше раз ступити одною ногою.
Прибувай же, батьку, до нас на гостину,
Сьогодні в нас празник, я зібрав родину;
Прибувай же батьку, всі на тебе ждуть,
Голодні сидять, горілки не п'ють.

Волосний *(приходить, шапка гостра ковпаком, не проста)*

Входить в хату, головою кивае,
Але шапки не знімає.
А чого? Всі догадались,
І на ноги позривались;
Тоді він шапку здіймає
І з празником поздоровляє.

Староста *(до волосного)*

Спасибі, спасибі Вам, батьку, що не одказались,
І на мою просьбу до нас присотались.
А ви, люди добрі, вдарте чолом,
Бо це наш начальник, треба вам честь знати!

(Всі підходять до рук волосного
І стали його в руки цілувати.)

Волосний

Спасибі, спасибі, величай вас боже!

(Та й до старости.)

А ти, дядьку Семене, наливай небоже!
Бо того я гнався до тебе умисне,
Нехай же ця сивуха на столі не кисне.

Староста

За здоров'я, батьку! До дна вихиляю.

Волосний

Наливай, Семене, і я не звиляю.
Тепер при цім ділі я хотів би знати,
Що тут у твоїм селі доброго чувати?
Чи слухають люди, панам відробляють,
Що до них належить, або може лають?
А як знаєш, оце все збереться,
То тільки на моїх плечах обіпреться.
Бо, правда сказати, тепер добрих мало,
Все на пакість роблять, аби панське пропало.

Староста

Оце добре, батьку, що тільки гадаєш;
Є люди всякі, як сам добре знаєш.

А що в нас в Перемиськім, то правда сказати,
Нема і одного, щоб за лоб не взяти;
Не хотять робити, тільки панів лають,
Що пани самі і свиней заганяють.

Сусіда Селифонт *(збоку)*

Ми їм довше пасли, нехай нам відпасають.

Волосний

А ти як це слово так смієш казати?

(Та й до старости)

Дай йому по морді та й вижени з хати!
Така благодарность тому, з кого жити,
Із чиєї ласки є що їсти й пити!
Маєш хату, худібки доволі,
На городі капуста, гуком бараболі;
Біб, цибуля, все то можеш мати,
Часник, редька і все коло хати;
Часом і бруква родить і не без квасолі,
А чого не щитаєш, що маєш на полі?
На ниві пшениця, жито доспіває,
Ячмінь в копах, а гречка чекає.
А як усе позбираєш,
То берешся возити і в стіжки складаєш,
А по добрі погоді в гарман вистеляєш;
Зерно звіяв, зміряв, в мішки набиваєш,
На ярмарок вивозиш, та й гроші щитаєш.
Чого ж тобі треба, бісяча коросто?
Я знаю: посторонка, та й на вербу просто!
То ти хочеш з панами разом свині пасти?
О брешеш, собако, можеш пропасти.

Селифонт

Прости мені, батьку, цю мою провину,
Більше того не буде, клянусь на дитину.

Волосний

Клянись на дитину і на всю родину,
Аж тоді подарую, як обдеру спину.

Селифонт

А може, батьку, приймеш од людей поруку?

Волосний

Оце тільки їдно, що війде за штуку.
А першої поруки старости чекаю.

Староста

Є у мене собака по прозванії Гонта,
Швидше за нього поручусь, як за Селифонта.

Волосний

І це добра пісня, нема що казати,
Не треба луччої поруки шукати.
А вже правда прийшла як із неба,
Що його до зборні узяти потреба,
А після по закону будемо судити,
Скільки йому потреба у шкуру вліпити.
Тепер по цій мові напиймося квасу,
Та й бувайте здорові, бо не маю часу.

ДОВЖАНСЬКЕ ЧЕТВЕРОЄВАНГЕЛІЄ

У о. Івана Озаркевича* в Болехові* бачив я рукописне євангеліє, що належить до церкви в селі Довжка, філії Болехівської парафії. Се євангеліє здавна вже не служить до церковного вжитку, і хоча належить до новіших рукописів (писано, як побачимо далі, 1596 р.), та, проте, я подаю його опис і деякі виривки з його тексту, а власне передмови до чотирьох євангелій. Чиню се з уваги на те, що на маргінесах рукопису знаходимо деякі досить цікаві записки, та й і на те, що загалом докладних звісток про старі рукописи, які знаходяться досі по наших селах і місточках, у нас досі публіковано дуже мало.

Довжанське четвероєвангеліє, писане грубим полууставом, з кіноварними оздобами перед текстом, кіноварними титулами і кіноварними примітками на полях. Рукопис добре захований, в старій шкіряній оправі, менше fol., обіймає 246 ненумерованих карток, писаних кількома руками; при кінці між к. 244 і 245 вирізано дві картки. Книга писана в кінці XVI в. в р. 1596 та списувана з якогось старшого оригіналу, коли судити з старого правопису і рідких слів та форм у тексті. Зміст рукопису ось який:

1. Сказаніе пріємлѣщее въсего лѣта число євангельское і євангельстом пріатіе откуду начинают и до где стают. На стор. 1—3 йде передмова, а далі «Сказаніе иже на въсѣк день длъжное глаголати ся євангеліе нед[е][1]лям въсего лѣта», починаючи від Паски (стор. 3—18).

2. Єже от Мафата святого євангеліа главы (стор. 18—21).

---

[1] Квадратові дужки у цій праці належать І. Франкові.— *Ред.*

3. Феофилакта архіепископа Блгарскаго прѣдисловіе єже от Матфеа святого єванґеліа (стор. 22—28).

4. От Матфеа святое благовѣстіе (карта 15—76, стор. 29—151).

5. Єже от Марка святого єванґеліа главы (стор. 152—153).

6. Прѣдисловіе от Марка святого єванґеліа (стор. 154—156).

7. От Марка святое благовѣствованіа (карта 79—119).

8. Єже от Луки святаго єванґеліа главы (стор. 239—242).

9. Предословіе єже от Лукы святого єванґелія (стор. 242—243).

10. Єже от Лукы святого єванґеліа (карта 123—194).

11. Єже от Іоан[а] святого єванґеліа главы (стор. 387—388).

12. Прѣдисловіе еж[е] от Іоан[а] святого єванґеліа (стор. 388—391).

13. От Іоанна святого єванґеліа (карта 187—236 г.)

14. Съборник 12-м мѣсяцем сказуа главы к емуждо єванґелію избранным святымь и празником владычним (карта 237—246).

Надто маємо ще на стор. 244 і 392 дві записки о. Івана Терлецького Симеоновича пароха Болехівського, одну польсько-латинську, а другу руську. Подаємо їх тут дослівно.

I. Starzy Rzymianie winszuiąc szczęsliwych progressow y wszeliakich pomyslnych pociech przy dobrym zdrowiu Panom y Cezarzom swym rozmaite Encomia y liaudes Serdcem y Affectem zyczliwym pod niebiosa ich wynosząc z ust swych wydawali. nie mniy tez y ia vbogi Bogomodlca przy dobrym Zdrowiu takoweyze godnosci y Zwierznosci, na ktorą naywyszszy Pan za vnanimi concessu tak tak (sic!) Zwirznosci Duchowney iako y swieckiey consekrowawszy na biskupstwo nileopolskie y szuffraganstwo Lwowskie, zyczę vprzeymym Affectem z serdca vprzeymego, Abys Wny Msci Pan długoletnie szczęsliwie zył y Panował, a mnie w łasce y w opiece swey Panskiey chowac y Błogosławic raczył. Ivan Terlecki Jusenicz, Presbiter Bolechoviensis. Manu pia.

Tria mirabilia mirandi
In Polonia vidi:
Stephanum Regnante m,
Zamoyscium imperante m,
Socolovium contionante m.

Primum est durum: scio me esse moriturum.

Naypierwszy raz płaczę, wiem że umrę.

Secundum plango: morior [sic!] nescio quando.

Powtorę płaczę, że nie wiem kiedy vmrzę.

Tertium flebo: post mortem nescio ubi manebo.

Po trzecie płaczę, że po smierci nie wiem gzie się obrocę.

Tria mirabilia mirandi et quartum penitus ignotum.

II. На стор. 392 руським скорописом:

ОРАЦИЯ НА РОЖДЕСТВО
ІСУСОВО ХРИСТОВО.

Славниѣ поетове Равкадес и Клявдиус гды цертамѣна на вѣдок виставяли, Равкадес намаліовал так мѣстерне ягоды, же птацтво мнѣмаючи быти правъдивые на театрум прилѣтали. Клявдиус намаліовал заслону, которой заслонѣ вшисток свѣт видивовати ся не могл. През тие ягоды розумѣет ся быти ошуканя свѣта, которое ся стало през продка в раю. Заслона зас, з под которой монарха и потенътат сыл небесных и земных ступил в утробу Паненства непокаляного. Тераз неогорненный огорненным ся стае и в животѣ материнском маестат будуе. Тераз непонятий в тѣлѣ людском свѣту ся показуе. Яко солнце чистость кришталіову пронимае, так збавител без зосповане паненства слово предвѣчной мудрости тѣло чловеченъства на себе при[й]муе. Которого фест и дня пожаданнаго рождества Ісусова Христова дочекавши в добром здоровю в дому Вашей мосцѣ презенътуем, просячи оного, абы ту на сем падолѣ земъном прожившн долголѣтне щасливе оного высокого емъпѣру домѣстити рачил. Чого я яко богомольца Вашей мосцѣ зычу мѣти, и ново нарожденним Ісусом Христом поздоровлюю.

Іоанн Терлецкий Симеонович, священник Болеховский.
Року божого нарожд. 1669. Власною рук.

На маргінесах рукопису знаходимо ось які приписки Стор. 1 збоку вдовж рукописус корописом: «Сіе євангеліе ест церкви Должанскои храму святого Василія Великаго. N. Szadurski Edzv. mp.»

На тій самій стороні внизу блідим чорнилом, незугарним полууставом: «Иоан священик довъжанъскии релѣи Станислово» [далі недописано].

Стор. 130, 132, 134, 135, 136, 137, 138, 140, 142, 143, 145, 146 — вкладна дрібним полууставом, зближеним до скоропису: «Изволенієм отца и поспѣшенієм сына и съвръшеніем святого духа испіса сіа книга именем євангеліе тетрь у селѣ Долзцѣ у повѣтѣ Долинском у панствѣ єи милости панеи Кощинои за краля его милости полскаго Жикмонта Шведа при єпископи Гедионѣ Болобанѣ. А купив сію книгу раб бож. Кость и своею женою Огафіею, дал за ню 6 золотых [далі пару слів вишкрябано] и предал еи до церкве должянскои до храма святого Василіа. А хто бы хотѣл еи рушити от тои святои церкве, тот власный Кость будет ис ним суд имѣти пред милостивым богом. Помяни господи Костя, Огафію, Протаса, Марію, Федора, Матфея, Антоніа, Іакова, Андрея, Луку. Рок. бож. 1596, мѣсяца ноевріа, 21».

Стор. 148, 149 підпис полууставом на маргінесі внизу: «А се куплена та книга євангеліе. купила сию книгу Протастка и сыном своим ис Костем и з Мафеом».

Стор. 244 внизу:«А сіа книга куплена за спасеніе грехов своих».

Стор. 386 внизу полууст.: «За ра[ба] божіа Протасія и за сына своєг[о] Федора и за родітели єя».

Стор. 471 по закінченні євангелія Іванового, полууставом: «А сія кніга поставлена до церкве довжянскои у престола божіиго и святого Василия. И придает ся до рук богомолца Иліка. А сію книгу кто бы рушил от церкве должянскои и от богомолца Илка, то будет имати суд пред милым богом. Бо сія книга [sic!] куплена за спасеніе грехов своих в в[ѣ]кы амин».

Стор. 472 порожня.

На стор. 154—156.

Прѣд[и]словіе от Марка святого євангеліа. Єже от Марка святое євангеліе по 10-тих лѣтѣх Христова вознес[е]ніа списано бысть в Рімѣ. Бѣ убо с Марко Петру ученикь же и послѣдователь, єгож[е] и сына своего именует Петр, духовнаго явѣ, як[о] нарицааше с[я] Іоаннь анепсейже Варнавѣ, ну и Павлу съисходен. Обаче убо с Петром прѣбываш[е] множае. И в Рімѣ вѣрніи не тъчіу без писаніа проповѣдати, ну и писаніем изложити тѣм яж[е] о Христѣ купля, єдва убо повинув ся съписа. Петру же откръвено быст от бога, яко Марко списа благовѣстіе. Видѣвь убо

извѣствовавь яко истино. Тако і єпископа єго посла в Єгипет, идеж[е] проповѣдав в Александріи же церковь състави, к полудениѣи странѣ всѣх просвѣти. Єс[ть] же начрътаніе євангеліа явестъвно и ничто ж[е] имыи покровено, приблиз же по въсем Матфеови сътичет с євангелисти, развѣ яко Матфеи пространѣйши. И яко убо Матфеи еже по плъти рожденіе господне в началѣ поминает, с же от пророка начат Іоанна. Тѣм же нѣціи аще испытнѣйше мнит ся, сіце убо нѣкуя мысль рѣша о євангелистѣх: иже на херувимох сѣдяй бог их же четвороличны [sic!] писаніе глаголет, прѣда нам четвурообразное євангеліе, єдинѣм же духом съдръжимо. Якож[е] убо херувимом къ ємуждо єдіно лице рѣша подобно лъву, иноч[е] человѣку, ино орлу и ино тлъцю, сиж[е] євангельскыя проповѣди купля. Єж[е] убо от Іоанна євангеліе имат лъвово лице, царско бо лъвъ и владычьствно; такожд[е] убо Іоаннь от царскаго и владычьскаго сана, божества слову зачят рек: «в началѣ бѣ слово». А еже от Матфеа человеколично, єже бо по плъти рожденіа и въчеловеченіа слову начат. От Марка ж[е] орлу прикладаемо, от пророчьства бо начат Іоаннова, пророчьска ж[е] благодать провидитлъна сущи и остро дануя видящи орель єст. рѣша убо орла острозритлъна сущи быти, яко ж[е] єдинь тъчіу от иных животных к солнцю мощи възирати не помизау (sic!) тлъцю ж[е] подобно єж[е] от Лукы, тѣмже и от свящества Захаріина начат, и телец еж бѣ тогда жрем от (sic!) грѣсѣхь. Начинаємь убо Марко євангеліє от предтечева прѣбываніа и показаніа. Слыши убо что реч[е]. Зачало єванг. Ісусова Христова сына.

Предословіє єже от Лукы святого євангелія (стор. 243—244).

Лука божественыи антиохіанинь бѣ бо родом, врач хитростіу, и вънѣшнеи премудрости много не тъчіа же, ну еврейское наказаніе извык до конца, в Іерусалим пришед и господь нашь научаше. Якоже нѣціи рекоша и того быти от седмь[десяти] апостол и от мертвых въставша Христови стрѣсти к Клеопоу, възнесши господови и Павлу вѣровавшу быти съшествънаа и послѣдователѣ (sic!) тому, глаголя Павлу. И убо съписавъ євангеліе с въсѣким извѣством, якоже и самое то начало єго объявлѣет, по пятнадесятѣх лѣтѣх Христова възнесеніа. Пишет же к Феофилу сигьклитику сущу и князю бо, єж[е] дръжавныи на князех игемонѣх глаголяше ся. И Павель реч[е] к игемону Фисту: «дръжавный Фисте». И въсѣк человѣкь боголюбивый дръжаву

над страстями въспріем Феофил є дръжавный, сирѣч боголюбець, иж[е] достоин єст по истиннѣ слышати святого євангеліа.

Прѣдисловіе єж[е] от Іоана святого євангеліа (стор. 388—391).

Яже духа сила в немощи съвршаетьс[я] якож[е] писанно єст и вѣруемь. В немощи же не тѣле тъчіу, ну убо слова и прѣмудрости на языцѣ лежащу, и се явѣ от многых убо инѣхъ, пач[е] же о иж[е] о великом богословѣ и братѣ Христовѣ благодатіу зримѣм съборѣ бар отца бѣ, ту жде хитро отческуя проходя не точіу не научень бѣ іуде[и]скаго і еллиньскаго наказаніа, ну и отнуду безькнижнь, якож[е] и божествены[и] Лука в дѣяніих свѣдитльствуеть о нем. Ибо отечество єго худо и ненарочито, як[о] село быти не словесныя ну рыбарьскыя хытрости. Вифсаида бо сего изнесе, ну оба сицевыи не книгочіи, ненарочиты, иж[е] ничтож[е] имыи словящеє. Виждь коего улучи духа, якож[е] яже ни единь от оных тріехь євангелисть пръвое нас научи, сіа съгръмѣ, понеж[е] онѣмь упражнѣющимь от телесных Христовѣхь и ничтож[е] от превѣчнѣм єго быти[и] яснѣйше ни обьявленнѣйше рекшем. Потрѣба бѣ, да нѣкогда нѣціи долѣ плѣжущеи и ничтож[е] высоко разумѣти могущеи възнепщуят Христа тъгда пръвѣе бытіе пріити, єгда от Маріа роди, а не превѣчно от отца родити, еже въсѣко пострада и Павель Самосатскыи. Сего рад[и] великыи Іоан о горнем рожденіи въспріемлет, і убо ниж[е] въплъщеніа слова не въспомяну, тъ остави рек бо: «И слово плът быст». Якож[е] нѣціи рѣшя, як[о] молвишя єго православніи написати тѣм о горнем рожденіи, якож[е] явилшим ся нѣкым еретиком в днех онѣх прѣдающім человѣка проста быти Ісуса. Єгда же, глаголать с[я], святыи яже иных євангелисть прочет, подивити с[я] тамо, єж[е] о всем истинныя повѣсти, посуди же, як[о] здраво имящим и ничто ж[е] к благодати рекшем апостолом, яж[е] не ясно рѣшя они или съвръшенѣ оставишя. Сіа же єму распострѣти и изъяснити и приложити своим благовѣстіем, єже съписа в Патмѣ островѣ заточен прѣбываа по 32 лѣтѣх Христова вознесеніа. Люблѣше же с[я] пач[е] въсѣх ученикь Іоан господомь, як[о] прость ж[е] и кротокь, благонравнѣ[и]шіи и яко чисть срдцем, сіирѣч дѣвствьникь. Єгож[е] ради дарованіу вѣрень бысть и невидимыми многыми таиньствы насладив ся. «Блажени бо, реч[е], чистіи сердцем, як[о] тіи бога узрят». Бѣ же убо и сродник господови и како, слыши.

Іос[и]фь иже прочтѣ обручникь, имѣше от пръвыя жены дѣтеи седмь, четыри мужескь поль и три женскь: Марфу, Єсфирь и Саломіу. Сеу убо Саломіу сынь бѣ Іоаннь с. Обрѣтается убо господь отець єго сы, понеж[е] бо отец господеви Іосифь, єгож[е] Іосифа дъщи Саломи, сестра убо господеви сіа въмѣнѣется. Тѣмже и сеу сынь Іоанн сестричищь господеви. Не неподобноже вѣснь имена матери ж[е] его и самому євангелисту разгнути. Ибо мати убо Саломіа нарицаемаа тлъкуется мирнаа, Іоань ж[е] благодать єя. Да вѣс[ть] убо всяка душа, яж[е] мирна к человѣком и по души от страстеи мати бываеть божествьныя благодати. Съмотрѣмь ж[е] и нѣчто чюднѣише сълючившее о сем святом євангелистѣ! тъчію бо с три матерѣ явлѣяется: имы єствъную Саломію, и гром, сынь бо громовь євангельскаг[о] ради велегласіа, [и] богородицу, «се бо реч[е], мати твоя». Понеж[е] сіа сице имят, да начнем иже глаголом разнутіе: «В нач[а]лѣ бѣ слово».

Завважу при нагоді, що подана тут генеалогія св. Івана-євангеліста нагадує звісне оповідання константинопольського монаха Єпіфанія про життя богородиці (див. «Пам'ятки», II, 379)*, що також робить Саломію Заведеєву, матір св. Івана-євангеліста, своячкою богородиці. На пізній візантійський смак — переробляти всякі місця св. письма на загадки, вказує також закінчення сеї передмови, де виказується, що св. Іван-євангеліст мав трьох матерей. Варто би знати, чи перейшло се місце в якунебудь із пізніших, в середніх віках так розповсюджених збірок загадок на біблійні теми?

ПЕРЕДМОВА

[до видання: Етнографічний збірник. Том VII. Видає Етнографічна комісія Наукового товариства ім. Шевченка. Галицькі народні казки. Зібрав Осип Роздольський. Львів, 1899]

Подаючи в отсьому томі дальшу частину багатої збірки д. О. Роздольського, згромадженої в однім закутку Бродського повіту, а власне решту казок, котрих друк був розпочатий у першім томі «Етнографічного збірника», ми бажали би звернути увагу на деякі поміщені тут н[оме]ри. Спеціалісти знайдуть тут серед багатьох добрих знайомих, себто оповідань, які стрічаються у всіх більших збірках казок, декілька менше частих мотивів. Лишаючи на боці мотиви з «Тисячі і одної ночі», звісні вже з давніших українських збірок, я звернув би увагу на н-р 31, а головно на вплетений у сю казку мотив про невродженого (але випореного з матірнього лона) царевича і такого ж коня, мотив, що в тій формі стрічається досить рідко. Так само рідкі мотиви, сплетені докупи в н-рі 59, в тім числі мотив Гетевої балади «Der Zauberlehrling». Вкінці зазначу, що н-р 26 — проба запису чи навіть компіляції різних казкових мотивів, зроблена одним письменним селянином і (без підпису автора) надіслана д. Роздольському. Друкуючи се оповідання, ми позволи собі декуди поробити стилістичні — тільки стилістичні — вкорочення, не торкаючи ані змісту, ані мови.

Всіх казок поміщено в отсьому томі 51; через помилку в нумерації пропущено ч. 57. Паралелі додані при кінці кождого н-ру і тут, як і в першій серії казок, не мають претензії на повноту, а в значній части відсилають до загальнозвісних збірок, де подано їх далеко більше. До перших 25 казок збірки д. Роздольського подав деякі доповнення до паралелей, особливо з новіших слов'янських збірок, яких у нас не було під руками, др. Ю. Полівка* в своїй рецензії на 1 том «Етногр[афічного] збірника», поміщеній у «Zeitschrift für österreichische Volkskunde», т. 1.

На закінчення подаємо тут реєстр повних титулів тих книжок, які в паралелях подано тільки в скороченнях:

А ф а н а с ь е в — Народные русские сказки А. И. Афанасьева, издание второе, вновь пересмотренное. Москва, 1873, 4 томи.

B e n f e y, Kleine Schriften — Kleinere Schriften zur Märchenforschung von Theodor Benfey, ausgewählt und herausgegeben von Adalbert Bezzenberger. (Der gessammelten kleineren Schriften von Theodor Benfey dritte Abtheilung, zweite Ausgabe). Berlin, 1894.

V a l j a v e c — Narodne pripovjetke, u Varaždinu, 1858.

W e r y h o — Podania białoruskie, zebrane przez Władysława Weryhę, poprzedzone wstępem przez Jana Karłowicza. Lwów, 1889.

В е с е л о в с к и й — Славянские сказания о Соломонѣ и Китоврасѣ и западные легенды о Морольфѣ и Мерлинѣ. С.-Петербург, 1872.

«W i s ł a» — «Wisła, miesięcznik georgaficzno-etnograficzny, wydawany przez Jana Karłowicza». Warszawa, od r. 1886.

W o l f — Deutsche Hausmärchen, gesammelt von J. Wolf.

В у к — Српске народне приповијетке, скупио их и на свијет издао Вук Стеф. Караджич. Друго умножено изданье. У Бечу, 1870.

В у к, П ј е с м е — Српске народне пјесме, скупио их и на свијет издао Вук Стеф. Караджич. Биоград, 1887.

G e s t a R o m a n o r u m п о л ь с ь к і — Historye Rzymskie (Gesta Romanorum) wydał Dr. Jan Bystroń. Kraków, 1894 (Biblioteka pisarzów polskich).

G l i ń s k i — Bajadrz polski. Baśni, powieści i gawędy ludowe. Wydanie drugie poprawne. Wilno, 1862. 4 томики.

G o n z e n b a c h — Sicialianische Märchen. Aus dem Volksmunde gesammelt von Laura Conzenbach. Mit Anmerkungen Reinhold Köhlers und einer Einleitung herausgegeben von Otto Hartwig. Leipzig, 1870. 2 томи.

G r i m m — Kinder und Hausmärchen gesammelt durch die Brüder Grimm. Vollständige Ausgabe. Leipzig, Reklam. 3 томи.

G r u n d t v i g — Dänische Volksmärchen. Nach bisher ungedruckten Quellen erzählt von Svend Grundtvig. Über-

setzt von Willibald Leo. Leipzig, 1878; другий том: übersetzt von Adolf Strodtmann. L. 1879.

Hahn — Griechische und albanesische Märchen, gesammelt, übersetzt und erläutert von I. G. v. Hahn. Leipzig, 1864, 2 томи.

Haltrich — Deutsche Volksmärchen aus dem Sachsenlande in Siebenbürgen. Berlin, 1856.

Douhet — Dictionnaire des lègendes du christiauisme, on collection d' histoires apokryphes et merveilleuses se rapportant à l'ancien et au nouveau Testament et de chants populaires etc. par. M. le comte de Douhet. Paris, 1885.

Драгоманов, Розвідки — Розвідки Михайла Драгоманова про українську народну словесність і письменство, т. І. У Львові, 1899 (Збірник філологічної секції Наукового товариства імені Шевченка, т. ІІ).

«Житє і слово» — «Житє і слово, вісник літератури, історії і фольклору, видає Ольга Франко». Львів, 1894 і 1895. 4 томи.

ZDM — Zeitschrift für deutsche Mythologie und Sittenkunde, herausgegeben von I. W. Wolf und W. Mannhardt, 1853—1855. 3 томи.

Ігн. з Никлович — Казки зібрав Ігнатій з Никлович (Галька). Накладом Савчинського. Львів, 1861.

Клоустон — Popular tales and fictions, their migrations and trasformations, by W. A. Clouston. Edinburgh and London 1887, 2 томи, і український переклад передмови до сеї праці: В. А. Клоустон, Народні казки і вигадки, їх мандрівки і переміни, з англійського переклав А. Кримський. Львів, 1897.

Колмачевский — Животный эпос на западе и у славян Л. Колмачевского. Казань, 1882.

Cosquin — Emanuel Cosquin, Contes populaires de Lorraine, comparés avec les contes des autres provinces de France et des pays étrangères et precédés d' un essai sur l'origine et la propagation des contes populaires Européens. Paris, 1886. 2 томи.

Köhler, Aufsätze — Aufsätze über Märchen und Volkslieder von Reinhold Köhler. Aus seinem handshiftlichen Nachlass herausgegeben von Johannes Bolte und Erich Schmidt. Berlin, 1894.

Кулиш, Записки — Записки о Южной Руси П. А. Кулиша. С.-Петербург, 1856.

Liebrecht, Gervasius — Des Gervasius von Tilbury Otia imperialia. In einer Auswahl neu herausgegeben und mit Anmerkungen begleitet von Felix Liebrecht. Hannover, 1856.

Maspero — Les contes populaires de l' Egypte ancienne, traduits et commentés par G. Maspero. Paris, 1889.

Maury Essai — Essai sur les légendes pieuses du Moyen-Age, par L. F. Alfred Maury. Paris, 1843.

Nowosielski — Lud Ukraiński, przez Antoniego Nowosielskiego. Wilno, 1857. 2 томи.

Orient und Occident — Orient und Occident insbesonders in ihren gegenseitigen Beziehungen. Forschungen und Mittheilungen. Eine Vierteljahrschrift herausgegeben von Th. Benfey. Göttingen, 1862—1864. 3 томи.

Pentamerone — Der Pentamerone oder: das Märchen aller Märchen von Giambattista Basile. Aus dem Neapolitanischen übertragen von Felix Liebrecht. Breslau, 1846. 2 томи.

Perrault — Contes de Perrault. Histoires ou contes du temps passé (Contes de ma mère Loye). Paris, 1894 (Petite collection Guillaume).

Руданський, Твори — Твори Степана Руданського. У Львові, т. I, 1895; т. II, 1896; т. III, 1897; т. IV, 1897; т. V, 1900.

Рудченко — Народные южнорусские сказки, издал И. Рудченко. Киев, Т. I, 1869; т. II, 1870.

Simrock, Volksbücher — Die deutschen Volksbücher. Gessammelt und in ihrer unsprünglichen Echtheit wiederhergestellt von Karl Simrock. Frankfurt a. M., 1867, 13 томів.

Schmidt, Charakteristiken — Charakteristiken von Erich Schmidt. Berlin, 1886.

Schott — Walachische Märchen herausgegeben von Arthur und Albert Schott. Mit einer Einleitung über das Volk der Walachen und einem Anhang zur Erklärung der Märchen. Stuttgart und Tübingen. 1845.

Stier — Ungarische Sagen und Märchen. Aus der Erdelyischen Sammlung übersetzt von J. Stier. Berlin, 1850.

Somadeva — Die Märchensammlung des Somadeva Bhatta aus Kaschmir. Aus dem Sanskrit ins Deutsche übersetzt von Dr. Hermann Brockhaus. Leipzig, 1843. 2 томи.

Tausend und eine Nacht — Tausend und eine Nacht. Arabische Erzählungen. Wien, 1854. 6 томів.

Udziela — Lud polski w powiecie Ropczyckim w Galicyi, opisał Seweryn Udziela. Kraków, 1892.

Франко, Пам'ятки — Пам'ятки української мови і літератури. Т. 1. Апокрифи і легенди з українських рукописів зібрав др. Ів. Франко. Том. 1. Апокрифи старозавітні. У Львові, 1896.

Chełchowski — Powieści i opowiadania ludowe z okolic Przasnysza, zebrał Stanisław Chełchowski. Warszawa, 1889—90. 2 томи (Biblioteka «Wisły», III і VI).

Худяков — Русские народные сказки, собранные А. Худяковым, Москва, 1861.

Ciszewski — Stanisław Ciszewski. Krakowiacy. Monografia etnograficzna. Tom 1. Kraków, 1894.

Чубинский — Труды этнографическо-статистической экспедиции в западнорусский край, снаряженной имп[ераторским] русс[ким] Географическим обществом. Юго-западный отдел. Материалы и исследования, собранные д. чл. П. П. Чубинским. Том второй. Петербург, 1878.

ПЕРЕДМОВА

[до видання: Етнографічний збірник. Том VIII. Видає Етнографічна комісія Наукового товариства ім. Шевченка. Галицькі народні новели. Зібрав Осип Роздольський. У Львові, 1900]

В другій частині збірки д. О. Роздольського, яка отсе виходить у світ, зібрано народні новели та фацеції. Докладної межі між тими двома родами творів годі провести; от тим-то в сьому томі поміщено декілька оповідань, яким паралелі були вже друковані в попередніх томах «Етнографічного збірника», особливо в т. VI. Та, проте, ми не вважали потрібним виключати ті оповідання з отсеї збірки, головно з огляду на язикову вартість записів д. Роздольського, який подає нам тексти схоплені, так сказати, in flagranti[1] з народних уст, з усіми відзнаками, переривами, анаколютами, властивими невиробленому мисленню многих його оповідачів. Ся кучерява язикова форма, певно, уймає текстам д. Роздольського багато артистичної вартості, але додає їм своєрідного повабу, малюючи добре душу і настрій його оповідачів, має крім великого язикового ще й немалий психологічний інтерес.

Зрештою треба завважити, що крім невироблених і мало талановитих оповідачів д. Роздольський умів знайти також деяких, що їх треба зачислити до кращих; до таких належать без сумніву Кароль Мазурчин із Плетенич, Демко Рицар із Клекотова, Гнат Романів із Берліна і знані нам уже з попереднього тому Микола Кравицький і Юрко Соколовський, оба з Берліна. Починаючи від ч. 64 ми покидаємо Брідщину і переходимо разом з записувачем на Підгір'я, коло Стрия. З виємкою одного ч. 66, що записане в Бобрецькім повіті і визначається розволіклим, декуди зкнижна підмальованим, але взагалі хаотичним способом оповідання (свого роду «плоды просвѣщенія»), всі кінцеві

[1] На гарячому *(лат.)*.— *Ред.*

н[оме]ри записані в Грабівці і Завадові коло Стрия, від оповідачів, на жаль, не дуже то першорядних. З поміщених тут оповідань важні з історико-літературного погляду попереду усього ті, що основані на мотивах оброблюваних широко в давній європейській і орієнтальній літературі, отже, паралелі до новел із збірки «Сімох мудреців», із Боккаччієвого «Декамерона», старофранцузьких «фабльо» і т. і. З другого боку, цікаві також ті, де оповідається про місцеві факти (прим. пачкар і стражники), отже, оповідання, де місцевий елемент коли й не зовсім усуває мандрівну тему, то, певно, сильно заслонює її.

Рад би я ще звернути увагу на оповіданнячко ч. 20 (стор. 76), в якому бачимо ще виразно сліди первісної віршованої форми, прим.:

«Судіть мені люде,
Що за мої літа буде?
За сорок літ і за штирн
Іще мені не платили».
Видить те вдова,
Же вже чіпляється і біда,
Взяла дві корови з обори
На ярмарок продавати:
Треба бурлакові гроші дати і т. д.

Загалом ціле оповіданнячко, без ніякого новелістичного вузла, виглядає як відгомін забутої пісні або вірші.

Решта збірки д. Роздольського, що містить оповідання духовного змісту (легенди), війде в склад одного з найближчих томів «Етнографічного збірника», що буде містити систематичний звід легенд, зібраних із уст галицько-руського народу.

І тут, як при попереднім томі, мушу висловити свій жаль, що різнорідні інші заняття не позволили мені пододавати до текстів д. Роздольського таких повних і детальних літературно-бібліографічних вказівок, як би слід було. Та проте бажаю, щоб і те, що подано тут, заохотило наших молодших учених до більше систематичного збирання і студіювання пам'яток народної творчості.

Ось реєстр повних титулів книжок, цитованих у примітках до поодиноких оповідань у скороченнях.

А ф а н а с ь е в — Народные русские сказки А. И. Афанасьева, издание второе, вновь пересмотренное. Москва, 1873. 4 томи.

В е с е л о в с к и й, Боккаччо — А. Н. Веселовский. Боккаччо, его время, среда и сверстники. С.-Петербург.

1897—8. 2 томи (Сборник второго отдѣленія] императорской] Академии наук).

Вѣнок — Вѣнок русинам на обжинки, уплів Іван Б. Ф. Головацький. У Відні, ч. I, 1846; ч. II, 1847.

Grimm — Kinder und Hausmärchen gesammelt durch die Brüder Grimm. Vollständige Ausgabe. Leipzig, Reklam, 3 томи.

Hagen, Gesammtabenteuer — F. H. von der Hagen, Gesammtabenteuer. Stuttgart und Tübingen, 1856. 3 томи.

Hahn — Griechische und albanesische Märchen, gesammelt und erläutert von I. G. v. Hahn. Leipzig, 1864. 2 томи.

Haltrich — Deutsche Volksmärchen aus dem Sachsenlande in Siebenbürgen. Berlin, 1856.

Головацкий — Народные песни Галицкой и Угорской Руси, собранные Я. Ф. Головацким. Москва, 1878. 4 томи.

Гринченко — Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях Б. Д. Гринченко. Чернигов, 1895, 1896 і 1899. 3 томи.

Dobšinský — Prostonarodnie slovenské povesti. Usporiadal a vydavá Pavol Dobšinský. Turč. Sv. Martin, 1880—1883. 8 зошитів.

Драгоманов — Малорусские народные предания и рассказы, свод Михайла Драгоманова. Издание Юго-Западного отдела императорского русского Географического общества. Киев, 1876.

Драгоманов. Розвідки — Збірник філологічної секції Наукового Товариства ім. Шевченка, т. II і III. Розвідка Михайла Драгоманова про українську народну словесність і письменство. Т. I і II. У Львові, 1899 і 1900.

Dunlop-Liebrecht — Geschichte der Prosadichtungen, von John Dunlop, Deutsch von Felix Liebrecht. Berlin, 1851.

Житє і слово — Житє і слово, вісник літератури, історії і фольклору, видає Ольга Франко. Львів, 1894 і 1895. 4 томи.

Zingerle — Kinder und Hausmärchen aus Tirol. Gesammelt durch die Brüder Zingerle, herausgegeben von Ignaz Vinc. Zingerle. Zweite vermehrte Auflage. Gera, 1870.

Cassel, Mischle Sindbad — Mischle Sindbad, Secundus-Syntipas. Edirt, emendirt und erklärt. Einleitung

und Deutung des Buches der Sieben weisen Meister von Paulus Cassel. Guben — Berlin, 1890.

Keller, Roman — Li romans des sept sages, ed. Adelbert Keller. Tübingen, 1836.

Keller, Dyocletianus — Dyocletianus Leben von Hans von Bühel, herausgegeben von Adelbert Keller. Quedlinburg und Leipzig, 1841.

Cosquin — Emanuel Cosquin, Contes populaires de Lorraine comparés avec les contes des autres provinces de France et des pays étrangères et precédés d' un essai sur l'origine et la propagation des contes populaires Européens. Paris, 1886. 2 томи.

Köhler, Kleine Schriften — Kleinere Schriften zur Märchenforschng von Reinhold Köhler, herausgegeben von Johannes Bolte. Weimar, 1898.

Landau, Die Quellen — Die Quellen des Decameron von Dr. Marcus Landau. Zweite sehr vermehrte und verbesserte Auflage. Stuttgart, 1884.

Le Grand, Fabliaux — Fabliaux et contes du XIII et du XIV siècle. Paris, 1779—1791. 3 томи.

Maspero — Les contes populaires de l' Egypte ancienne, traduits et commentés par G. Maspero. Paris, 1889.

Montaiglon, Fabliaux — Recuiel général et complet des fabliaux des XIII et XIV siècles imprimés ou inédits publiés d' apres les manuscrits par Anatole de Montaiglon. Paris, 1872—1890. 6 томів.

Murko, Die Sieben Weisen — Die Geschichte von den sieben Weisen bei den Slaven, von Dr. Mathias Murko. Wien, 1890.

Недѣля — Недѣля, письмо народне для науки і забави, господарства, промислу і торгівлі, за рок 1865 і 1866. Львів. 2 томи.

Основа — Основа. Южнорусский литературно-ученый вестник. С.-Петербург. 1861—1862, 23 випуска.

Orient und Occident — Orient und Occident insbesonders in ihren gegenseitigen Beziehungen. Eine Vierteljahrschrift herausgegeben von Theodor Benfey. Göttingen 1862—65. 3 томи.

Polaczek — Biblioteka «Wisły» т. IX. Wies Rudawa. Lud, jego zwyczaje, obyczaje, obrzędy, piosnki, powiastki i zagadki. Zebrał i opracował Stanisław Polaczek, nauczyciel w Rudawie. Warszawa, 1892.

Prym und Socin — Der neu-aramäische Dialekt des

Tur Abdin. Syrische Sagen und Märchen aus dem Volksmunde gesammelt und übersetzt von E. Prym und A. Socin. Göttingen, 1881. 2 томи (цитовано тільки другий том, що містить переклад).

Рудченко — Народные южнорусские сказки, издал И. Рудченко. Киев, 1869—70. 2 томи.

Soltau, Decameron — Giovanni Boccaccio's Decameron oder die 100 Erzählungen, Deutsch von D. W. Soltau. Berlin.

Straparola — Les facetieuses nuits de Straparole, traduites par Joan Louveau et Pierre de Larivey. Paris, 1857, 2 томи.

Сумцов, Разыскания — Проф. Н. Ф. Сумцов. Разыскания в области анекдотической литературы. Анекдоты о глупцах. Харьков, 1898.

Tausend und ein Tag — Tausend und ein Tag. Morgenländische Erzählungen. Aus dem Persischen, Türkischen und Arabischen nach Petits de la Croix, Galland, Cardonne, Chavis und Cazotte, dem Grafen Caylus und anderen übersetzt von F. H. von der Hagen. Zweite Ausgabe. Prenzlau, 1836, 11 томів.

Tawney, Katha—Sarit—Sagara—Kathasaritsagara, translated by Ed. Tawney (Bibliotheca Indica VII), Calcutta, 1881.

Jülg — Kalmükische Märchen. Die Märchen des Siddhi-Kür oder Erzählungen eines verzauberten Todten. Ein Beitrag sur Sagenkunde auf buddhistischem Gebiet. Aus dem Kalmükischen übersetzt von Jülg. Leipzig, 1866.

Chełchowcki — Powieści i opowiadania ludowe z okolic Przasnysza, zebrał Stanisław Chełchowski. Warszawa, 1889—90.(Biblioteka «Wisły», т. III і IV). 2 томи.

Ciszewski — Stanisław Ciszewski, Krakowiacy. Monografia etnograficzna. Том. 1. Kraków, 1894.

Чубинский — Труды этнографическо-статистической экспедиции в западнорусский край, снаряженной имп[ераторским] русск[им] Географическим обществом. Юго-Западный отдел. Материалы и исследования, собранные д. чл. П. П. Чубинским. Том второй. Петербург, 1878.

Schleicher — A. Schleicher, Litauische Märchen. Weimar, 1857.

КОМЕНТАРІ

До тридцять другого тому Зібрання творів І. Франка у п'ятдесяти томах увійшли літературно-критичні статті, рецензії, розвідки та дослідження, написані протягом 1899—1901 рр. Всі вони друкувалися за життя автора в різних періодичних виданнях, переважно в «Літературно-науковому віснику», «Записках наукового товариства ім. Шевченка» (в примітках назви цих видань подаються скорочено: ЛНВ, ЗНТШ). Окрему групу статей складають передмови до творів Уїльяма Шекспіра, надрукованих українською мовою «Українсько-руською видавничою спілкою» у Львові протягом 1899—1900 рр.

У розділі «Додатки» вміщено статтю «В справі збирання народних легенд», що належать І. Франкові та В. Гнатюкові, дві публікації («До історії вірші на Вкраїні», «Довжанське Четвероєвангеліе»), дві короткі передмови, які супроводжуються широким бібліографічним списком літератури.

До окремих досліджень («Апокрифічне євангеліе псевдо-Матвія і його сліди в українсько-руськім письменстві», «Карпаторуське письменство XVII.—XVIII вв.», «Новий причинок до студій над Іваном Вишенським», «Слово о Лазаревѣ воскресеніи») І. Франко подав резюме німецькою мовою. Вони в томі не передруковуються.

При підготовці тексту збережено систему скорочень, вживану І. Франком. Основні скорочення такі:

ап.— апостол
апостол.— апостольський
арх., архім.— архімандрит
благ.— благодать
«Богогл.»— «Богогласник»
брак.— бракує
в.— вірш
v.— verso (зворот)
vac.— vacum (порожній)
«Вел. Зерцало» — «Велике Зерцало»
впов.— високоповажаний
гал.-рус.— галицько-руський
гр.— граф
гр.-к.— греко-католицький
«Gesta Roman.» — «Gesta Romanorum»

д.— день
д.— добродій
див.— дивись
дод.— додаток
ev., evang.— evangelie
ев., еванг.— евангеліе
«Журн. мин. нар. просвещ.» — «Журнал министерства народного просвещения»
зам.— замість
«Зап.»., «Записки», «Зап. н. т. ім. Шевч.», «Зап. наук. тов. ім. Шевч.» — «Записки Наукового товариства імені Шевченка»
зач.— зачало
і д.— і далі
Іо.— Іоанн
к.— картка
«К. стар.», «Киев. старина» — «Киевская старина»
київ.— київський
к. др.— київський друк
кн.— книга
кс.— ксьондз
«Лит. сборн. Матицы», «Литерат. сборн. гал. Матицы» — «Литературный сборник, издаваемый галицко-русскою Матицею»
Лук., Луц.— Лука, Луці
маб., мб.— мабуть
мад.— мадярський
марг.— маргінеси
Мар.— Марко
Мафт.— Мафтей (Матвій)
митроп.— митрополит
Misc.— miscellanea
мн.— множина
наб.— набожний
надв.— надвірний
надрук.— надруковано
нар.— народний
Оссол.— Оссолінеум, бібліотека Оссолінських
п. з.— під заголовком
«Пам'ятки» — «Пам'ятки українсько-руської мови і літератури»
перед Хр.— перед Христом (до н. е.)
перекл.— переклад
по Хр.— по Христі (н. е.)
пов.— повіт
под.— подібно
пок.— покійний
Попов.— Попович
по-нім.— по-німецьки
поч.— починається
праз., празн.— празник
пресв.— пресвята
прилож.— приложение
прим.— приміром
пс.— псальма, псалом
ркп., ркпс., рукоп.— рукопис
розд.— розділ

«Сводная лѣтоп.»— А. С. Петрушевич. Сводная галицко-русская летопись 1500 - 1800. Львів, 1874—1889.
св., свят.— святий
свящ.— священик
«Слово о Лаз.», «Слово о Лаз. воск.»— «Слово о Лазаревѣ воскресеніи»
«Сл. о п. Иг.» — «Слово о полку Игоревѣ»
Сол.— Соловецький
т. зв.— так званий
т. зн.— то значить
угрор.— угроруський
укр.— український
уст.— уступ
учит.— учительний
учит. еванг.— учительне евангеліе
хіт., хітар.— хітарський
челов.— человѣк
ч.— число

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА за 1898 р.

(Огляд української літератури за 1898 р. Стан освіти в різних областях України. Хто читає українські книги. Український друк. Письменники. Найвизначніші явища української літератури в минулому році)

Вперше надруковано в журн. «Slovanský Přehled», 1899, № 8, с. 385—390, під назвою «Literatura ukrajińsko-rusińska. R. 1898».

Подається за першодруком у перекладі українською мовою.

С. 7. У попередніх своїх статтях...— І. Франко має на увазі статтю «Literatura ukrajińsko-ruska (maloruska)», надруковану в трьох номерах журн. «Slovanský Přehled», 1899, № 1, 2, 6. Див. 41 том даного видання. І. Франко активно співпрацював із названим чеським славістичним науково-художнім журналом, який виходив протягом 1898—1939 рр. у Празі, листувався з його редактором — славістом, поетом і перекладачем Адольфом Черним (1864—1953).

Козловський (у Галичині) ледве починав жити...— Йдеться про українського поета Олександра Костянтиновича Козловського (1876—1898). І. Франко в 1905 р. видав із своєю передмовою збірку його віршів «Мірти й кипариси».

С. 10. Такі починання, як «Бібліографія» Левицького, «Monumenta» Ставропігії, «Записки», «Джерела» і «Пам'ятки...»— Йдеться про працю українського бібліографа Івана Омеляновича Левицького (1850—1913) «Галицько-руська бібліографія», т. 1—2, Львів (1888—1895), а також про наукові видання «Monumenta Confraternitalis Stauropigianoe Leopolensis. «Записки Наукового товариства імені Шевченка у Львові», «Джерела до історії України-Русі», «Пам'ятки українсько-руської мови і літератури», що їх видавало головним чином «Наукове товариство імені Шевченка» у Львові — установа ліберально-буржуазного напряму, яка була створена 1893 р.

С. 11. «Зоря» — літературно-громадський двотижневий журнал ліберально-буржуазного напряму, виходив у Львові протягом 1880—1897 рр.

«Житє і слово» — щомісячний літературно-науковий і громадсько-політичний журнал революційно-демократичного напряму. Виходив у Львові протягом 1894—1897 рр. за редакцією І. Франка.

«Літературно-науковий вісник» — щомісячний художній науковий і публіцистичний журнал. У період, коли до його редакції входив І. Франко (1898—1906), журнал мав демократичне спрямування.

...Переклад славних Гауптманових «Ткачів...»— Йдеться про переклад драми німецького письменника Гергарта Гауптмана (1862—1946), зроблений М. Павликом. Переклад вперше надрукований 1898 р. в ЛНВ (т. I, кн. 2—3). Через рік драма «Ткачі» в перекладі М. Павлика вийшла окремою книжкою у Львові.

...опубліковані переклади російських письменників — Чехова, Маміна-Сибіряка, Надсона; польських — Ожешко і Домбровського, чеських — Махара, сербських — Йововича.— І. Франко має на увазі переклади оповідань А. П. Чехова (1860—1904) «Мужики» (ЛНВ, 1898, т. II., кн. 4), Д. Н. Маміна-Сибіряка (1852—1912) «З татарських «Легенд»: «Баймаган Майя» (ЛНВ, 1898, т. IV, кн. 10, 11); віршів С. Я. Надсона (1862—1887) «У сні мені марилось небо» (ЛНВ, 1898, т. IV, кн. 10); новел Еліза Ожешко (1842—1910) «Ані кусника», «Чи пам'ятаєш?», (ЛНВ, 1898, т. II, кн. 5); повісті Гната Домбровського «Фелька» (ЛНВ, 1898, т. III, кн. 8—9); поезій Йозефа Сватоплука Махара ((1864—1942) «Гусова мати», «Наполеон» (ЛНВ, 1898, т. I, кн. 3); оповідання Луки Йововича (1865—1916) «Гайдуки. Образок з життя чорногорців», ЛНВ, 1898, т. I, кн. 1).

С. 12. Видавнича спілка —повна назва «Українсько-руська видавнича спілка» — видавниче товариство, засноване 1898 р. у Львові за активною участю І. Франка і В. Гнатюка. Існувала до 1917 р.

У Чернівцях вийшла гарна книжка ... д-ра Ярослава Окуневського...— Йдеться про першу книжку подорожних нарисів «Листи з чужини» лікаря Я. Окуневського (1860—1929). Друга з'явилася 1902 р.

...збірка оповідань Богдана Лепкого.— Йдеться про збірку оповідань «З життя» письменника буржуазно-націоналістичного напряму Богдана Сильвестровича Лепкого (1872—1941).

...драма Старицького «Богдан Хмельницький»...— вперше надрукована в журналі «Киевская старина», 1897, № 4-5.

...збірка оповідань Григоренка «Наші люде на селі...»— Згадана книжка оповідань Грицька Григоренка (псевдонім української письменниці Олександри Євгенівни Судовщикової-Косач, 1867—1924) вийшла в м. Юр'єві (Тарту).

Конисський Олександр Якович (1836—1900) — український письменник, громадський діяч і педагог ліберально-буржуазного напряму, автор праці: Тарас Шевченко-Грушівський. Хроніка його життя, т. I—2, Львів, 1898—1901. В окремих його

публіцистичних творах виявилися буржуазно-націоналістичні тенденції.

Д. Мордовець опублікував у «Віснику» історичне оповідання...— Йдеться про оповідання українського і російського письменника та історика ліберально-буржуазного напряму Данила Лукича Мордовця (Мордовцева) (1830—1903) «Дві долі». Вперше надруковане в ЛНВ, 1898, т. І, кн. 1—3, кн. 4—6.

...його великий історичний роман «Іван Виговський» уже завершений і готується до друку.— Роман І. Нечуя-Левицького «Гетьман Іван Виговський» окремим виданням вийшов у Львові 1899 р.

...видане також по-російськи...— Роман М. Старицького «Перед бурею» російською мовою друкувався протягом 1895 р. в газеті «Московский листок» (№ 3—362).

Школиченко Мусій — псевдонім українського письменника ліберально-буржуазного напряму Кононенка Мусія Степановича (1864—1922). Його повість «На селі» з'явилася 1898 р. в ЛНВ, т. IV, кн. 10—12.

С. 13. ...Леся Українка кілька прекрасних віршів.— Франко має на увазі вірші «Східна мелодія», «Мрії», «Порвалася нескінчена розмова», «Єврейська мелодія», «Зимова ніч на чужині» (ЛНВ, 1898, т. 1, 2, кн. 2, 5).

Грушевський М. С. (1866—1934) — буржуазний історик, один з ідеологів українського буржуазного націоналізму.

Увагу до себе привернули чудові новели В. Стефаника... — І. Франко має на увазі новели В. Стефаника «Засідання», «З міста йдучи», «Вечірня година», опубліковані в ЛНВ, 1898, т. 2. кн. 5.

...оповідання «Мужицька смерть» О. Мартовича.— Згадане оповідання надруковане в ЛНВ, кн. 10 за 1898 р.

Волянський Іван (1857—1926) — український громадсько-культурний діяч ліберально-буржуазного напряму, священик. Перебуваючи в еміграції (США), заснував у м. Шенандоа друкарню, видавав газету «Америка» (виходила протягом 1886—1890 рр.).

«Свобода»—українська газета в США, спочатку ліберально-буржуазного, пізніше — буржуазно-націоналістичного напряму. Видавалась протягом 1893—1916 рр. організацією галицьких емігрантів. На її сторінках друкувалися твори українських письменників, а також її накладом здійснювалися видання популярних книжок та популярних художніх творів.

Дмитрів Нестор (1863—1925) —український культурний діяч і письменник ліберально-буржуазного напряму.

В кінці 90-х на початку 900-х років І. Франко написав ряд аналогічних оглядів. У деяких з них фактичний матеріал певною мірою повторюється. Так, окремих питань, порушених в огляді, яким відкривається цей том, І. Франко торкається в статті «Українсько-руська література і наука в 1899 р.» (газ. «Діло», 1900, 3 (15) січня). Наводимо її тут в уривках. На початку статті автор пише: «Минулий рік — се перший рік нового століття нашої новочасної літератури, коли початком вважати перше видання «Енеїди» Котляревського в 1798 р. Те перше століття закінчили ми пам'ятним

ювілейним празником, що був не тільки оглядом того, що зроблено у нас за сто літ, але рівночасно сильним подмухом вітру на полум'я нашого духового життя, великою заохотою до дальшої праці. Благодатні наслідки того духового оживлення почули всі, хто сяк чи так доторкається у нас до письменства. Число передплатників руських щиро народних видань побільшало, література почала емансипуватися від газет і періодичних видань, письменська і наукова продукція почала обхапувати ширші поля, почала, що так скажу, ловити момент сучасного літературного смаку і сучасних основних ідей цивілізованого світу, появилося таке число нових робітників-перекладачів, популяризаторів, белетристів і цілих організацій, якого давніше не раз не бувало й за десять літ. Число виданих у 1899 році книжок і брошур — не практиковано високе досі у нас. І що найважніше, для всіх тих видань знаходяться покупці в числі також не практикованім досі.

Та що найважніше, сама мова збагатилася, розширила свої рамки. З одного боку, нові наукові праці з обсягу філології, історії, права, природничих наук, математики і медицини вносять до неї величезне багатство нових ідей, нових зворотів, термінів. З другого боку, опубліковано велику силу не звісних досі матеріалів, пам'яток чи то народної творчості, чи давнього письменства, що відкрили нам цілі верстви, цілі духові і літературні течії, незвісні донедавна. А вкінці й сучасна літературна творчість з гарним успіхом почала користуватися народною діалектологією, тайно за тим виявила в нашій мові можність таких різнородних тонів, стилів і індивідуальних забарвлень, яких ми не чували від часів Шевченка і Марка Вовчка. Голос могутньої пристрасті, гіркого насміху, гризької іронії, легкої конверзації, тихих пестощів, відгуки найделікатніших рухів людської душі, все те знаходить у нашій мові влучний і повноважний вираз. Власне останній рік приніс нам в тім взгляді дуже гарні і характерні появи. Центрів літературної і наукової діяльності в 1899 р. мали ми кілька. Головним із них можна вважати Наукове товариство ім. Шевченка у Львові».

Другим центром наукової діяльності на українськім грунті, продовжує далі Франко, слід вважати Київ, де видається науковий місячник «Киевская старина».

У цій же статті Франко дав загальний огляд літературної частини «Літературно-наукового вісника», а також творів, видрукуваних «Українсько-руською видавничою спілкою» і деякими іншими видавництвами. Зокрема він пише: «У літературнім русі, як уже згадано, веде перед також Наукове товариство ім. Шевченка. В 12 книжках «Вісника» з 1899 р. були поміщені праці 55 українсько-руських письменників, подано переклади з 35 чужомовних авторів, уміщено 4 більші повісті, 77 дрібніших новел, 3 драми, 6 більших поем, 98 дрібних поезій, 11 характеристик сучасних письменників і кільканадцять інших розправ. Може, не слід мені як одному з редакторів «Вісника» говорити про вартість тих праць; та мені здається, що деякою вказівкою поза межами редакторського самолюб'я може тут бути, з одного боку, суд чужих людей, з другого — участь читаючої публіки. Отже, можемо сказати, що на наш «Вісник» звернули увагу і поляки, і німці, і москалі, подаючи про нього звістки, перекладаючи вміщені в нім праці; його багатою хронікою користувалися інші періодичні видання, цитуючи або й не цитуючи джерело, а число постійних передплатників, не вважаючи на різні

неприхильні поклики і навіть партійні агітації, зросло, хоч і не дуже значно.

Обік «Вісника», незалежно від Товариства ім. Шевченка, повстала в 1899 р. спеціальна організація для видання українсько-руських книжок — «Українсько-руська видавнича спілка». В першім році свого існування, хоч функціонувала тільки три чверті року, встигла вона видати 12 книжок белетристики, два томики праць наукових і декілька найпотрібніших руських друків. Що діяльність «Спілки» була успішна, се доказує не тільки її продукція, котра швидко поступає наперед (в січні сього року вийдуть дальші три книжки), але також факт, що вона майже відразу здужала придбати капітали на такі досить коштовні видання, і в неповнім першім році, при дуже примітивній кольпортажі своїх видань здужала розпродати їх на зверх півтори тисячі з[олотих] р[инських] готових грошей. Та при тім «Спілка» зробила більше: вона показала можливість у нас багатшої книжкової продукції і збагатила наше письменство деякими гарними оригінальними і перекладними творами. Правдивим відкриттям були видані «Спілкою» уперве в окремих томах талановиті оповідання Кобринської, гарні нариси Ст. П'ятки і чудові поезії Лесі Українки. Важним надбанням для літератури треба вважати розпочате «Спілкою» видання Кулішевого перекладу Шекспіра. Гарну прислугу нашій літературі зробило також «Діло», видавши окремою книжкою оповідання о. Т. Бордуляка, яких вартість уперве оцінена була в «Віснику» О. Маковеєм.

Хто слідив за тими виданнями, той мусив завважити, особливо в останнім році, значний прилив нових сил у нашім письменстві».

До «нових сил», що виступили «відразу з дозрілими плодами», І. Франко відносить насамперед Василя Стефаника, Марка Черемшину та ін. До письменників, які «подали дуже гарні надії», зараховує М. Яцкова, А. Крушельницького: «Коли мати на увазі, що ті писателі, вступаючи на літературну арену звичайно приносять уже добре (не раз дуже гарно) вироблену мову і вироблену (не раз аж рафіновану) літературну форму і техніку та високе розуміння задач і змагань літератури, то не без певної основи можемо з сього приросту надіятися дійсного збагачення нашої літератури. Живе почуття дійсності, відраза до шаблону, пристрасне і конвенціональне шукання правди в обсервації і вислові — ось що характеризує майже всіх тих молодих писателів і велить нам покладати на них найкращі надії. Обік Львова важним літературним центром обіцяли бути Чернівці, та, на жаль, надії, які можна було покладати на них ще перед двома роками, не збулися. В 1899 р. вийшла там тільки одна книжка, що мала дійсний успіх, се була «Синя книжечка» Стефаника.

Українська молодіж у Львові, розворушена відбутим у Львові літом 1899 р. студентським вічем в справі заснування українсько-руського університету, пробувала сотворити собі свій власний невеличний центр для літературної продукції. Обік серії «Живих струн», розпочатих приватним накладом, приступлено до видання спеціального органу молодіжі, що має зватися «Молода Україна». Але найважнішим заходом молодіжі була ініціатива до заснування руського людового університету, котрого наглу потребу в оба уха вигукує нам діяльність не тільки по містах і містечках, але отсе

вже й по р у с ь к и х селах п о л ь с ь к о г о людового університету ім. Міцкевича.

Невеличкими центрами літературної продукції були надто ще Коломия, де проф. Насальський витривало, хоч не дуже вміло, веде своє видання «Бібліотеки для молодіжі», і Перемишль, де крім «Прапора», класового органу нашого духовенства, вийшло кілька праць В. Шурата».

Про видання художніх творів на Наддніпрянщині І. Франко пише: «На Україні може наша література з 1899 р. похвалитися двома важними набутками: розпочатими збірними виданнями творів двох заслужених наших письменників старшої генерації: Нечуя-Левицького (вийшов т. 1) і Ол. Кониського (вийшли 2 перші томи). Ті видання, крім гарного вигляду, визначаються надто великою, для Галичини нечуваною дешевизною — знак, що видавці числять на великий покуп. Того ж року вийшло нове видання Шевченкового «Кобзаря», на жаль, не таке добре, як би слід надіятися.

Свіжа літературна продукція на українській мові знаходила собі захист переважно в Галичині, потроху при «Київській старині», де були поміщені нові драми Карпенка-Карого («Понад Дніпром» і «Сава Чалий») і Старицького («Облога Буші», «Одна ніч» і «Маруся Богуславка»). Гарним центром літературної і народно-просвітньої праці був Чернігів, де, головно заходом Б. Грінченка і пані Загірної, видано в останніх роках коло 60 брошур і книжок белетристичного і популярно-наукового змісту».

Підсумовуючи, І. Франко відзначає: «Отсе були би важніші факти з нашого літературно-наукового руху за 1899 рік. Певна річ, усе те тільки п о ч а т о к ширшого, міцнішого руху, такого, який, певно, пішов би на нашій землі, якби не численні елементарні перешкоди; початок невеликий поки що, але все ж сильно відмінний від того непевного палахкотіння, яке йшло давніше. Тепер уже видно: огонь розгоряється добре; а н т р а к т и в н а ш і м р о з в о ю в ж е н е м о ж л и в і».

ПЕРЕКЛАДИ ШЕВЧЕНКА НА СЕРБСЬКУ МОВУ

Вперше надруковано в ЛНВ, 1899, т. VI, кн. 6, с. 188—189. (Хроніка і бібіліографія).

Подається за першодруком.

С. 14. «Nada» — хорватський літературно-науковий журнал, виходив у Сараєві протягом 1895—1903 рр. Друкував також твори українських письменників, зокрема Т. Шевченка. 1899 р. тут опубліковано (№ 9—12) 12 ліричних віршів поета у перекладі хорватського письменника і перекладача Августа Харамбашича (1861—1911).

Й о г о п р е к р а с н і «П j е с н и ч к е п р и п о в и j е с т и»... — Йдеться про збірку творів Т. Шевченка (назва в оригіналі «Pjesnicke pripoviesti»), видану в перекладі А. Харамбашича 1887 р. в Загребі літературно-науковим товариством «Хорватська матиця».

УКРАЇНСЬКА ПІСНЯ В СЕРБІЇ

Вперше надруковано в ЛНВ, 1899, т. VII, кн. 8, с. 115—116. (Хроніка і бібліографія).

Подається за першодруком.

С. 16. Левитський Микола Васильович (1859—1936) — український громадський діяч, ліберальний народник, за професією адвокат. У 90-х роках організував ряд землеробських кооперативів-артілей («Хліборобські спілки») на Херсонщині. В. І. Ленін у праці «З приводу однієї газетної замітки» (Повне зібр. творів, т. 2, с. 406—412) показав усю нездійсненність і приреченість проектів ліберальних народників, вщент розгромив антимарксистські погляди М. Левитського. В роки Радянської влади працював у різних кооперативних установах України, друкувався в періодичній пресі.

Нищинський Петро Іванович (1832—1896) — український композитор, поет-перекладач, педагог.

С. 17. ...в статті Ольги Франко...— Названа стаття надрукована в альманасі «Перший вінок» (с. 217—230), що вийшов у Львові 1887 р.

Бувши в Белграді разом з д. Павликом у 1894 р...— І. Франко має на увазі поїздку на похорон М. Драгоманова в Софію, яка відбулася 1895 р.

...се я знав і давніше із збірки В. Караджича...— Йдеться про збірку сербського філолога і фольклориста Вука Караджича (1787—1864) «Серпске народне пјесме», чотири томи якої вийшли протягом 1823—1833 рр.

НОВЕ ВИДАННЯ ПОЕМ М. МАКАРОВСЬКОГО

Вперше надруковано в ЛНВ, 1899, т. VII, кн. 9, с. 199—200. (Хроніка і бібліографія).

Подається за першодруком.

С. 18. Макаровський Михайло Михайлович (1783—1846) — український письменник, автор творів на етнографічно-побутові теми.

«Руслан» — українська клерикальна газета. Виходила у Львові протягом 1897—1914 рр.

...розпочав д-р Кирило Студинський друкувати в фейлетоні нове видання творів сього українського письменника 40-х років.— У газеті «Руслан» за 1899 р. (№ 169—197) друкувалися розвідка українського літературознавця Кирила Йосиповича Студинського (1868—1941) «Поеми Михайла Макаровського», а також поема М. Макаровського «Наталя, або Дві долі разом» та віршована повість «Гараську, або Талан і в неволі».

... які подав ще 1848 р. А. Метлинський, уперве друкуючи його поеми в своїм «Южнім русскім сборнику».— Йдеться про «Южный русский сборник», виданий у Харкові українським поетом і фольклористом Амвросієм Лук'яновичем Метлинським (1814—1870). У названому збірнику вперше були надруковані згадані вище твори М. Макаровського.

... повторяють усі пізніші історики української літератури (Петров, Огоновський)...— Йдеться про дослідження українського літературознавця Миколи Івановича Петрова (1840—1921) «Очерки истории украинской литературы XIX столетия» (1884) та про шеститомну «Історію літератури руської» (1887—1894) українського літературознавця буржуазно-націоналістичного напряму О. М. Огоновського (1833—1894).

...ті писателі, що доторкаються спеціально писань Макаровського (Вільхівський, Онишкевич) ...— Йдеться про статтю Бориса Дмитровича Грінченка (1863—1910) «Забутий писатель», опубліковану 1887 р. під псевдонімом Б. Вільхівський у журналі «Зоря» (№ 5, с. 87—88), та про дослідження українського філолога Гната Денисовича Онишкевича (1847—1883), опубліковане 1880 р. у чернівецькому журналі «москвофільського» напряму «Родимый листок».

Бродзінський Казімеж (1791—1835) — польський поет, критик. Одним з визначних творів К. Бродзінського є поема «Веслав» (1820), у якій змальовано польське село початку XIX ст.

С.19. І світає і смеркає...— початок вірша Т. Шевченка «І мертвим, і живим, і ненародженним землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнее посланіе». Початкові рядки вірша у Шевченка звучать дещо інакше:

І смеркає і світає,
День божий минає,
І знову люд потомлений,
І все спочиває.

... «Думок і пісень» Метлинського...— І. Франко має на увазі однойменну збірку творів поета, видану 1897 р. у Львові К. Студинським.

С. 20.... в словничку Роговича...— Йдеться про «Опыт словаря народных названий растений юго-западной России с некоторыми повериями и рассказами о них» («Записки юго-западного отдела русского географического общества», 1874, т. 1) українського ботаніка і палеонтолога Опанаса Семеновича Роговича (1812—1878).

ЕТНОГРАФІЧНИЙ ЗБІРНИК.

Видає етнографічна комісія наук[ового] товариства ім. Шевченка. Т. VI. Галицько-руські анекдоти. Зібрав Володимир Гнатюк. У Львові, 1899.

Вперше надруковано в ЛНВ, 1899, т. VIII, кн. 11, с. 120. (Хроніка і бібліографія).

Подається за першодруком.

С.21 ...узв'язку із збіркою Руданського...— Йдеться про збірку віршів, вміщених у виданні: Твори Степана Руданського, т. 1 (Львів, 1895).

НОВА ПОВІСТЬ Е. ЗОЛЯ «FÉCONDITÉ». СОТІ РОКОВИНИ УРОДИН ГЕНРІХА ГЕЙНЕ

Вперше надруковано в ЛНВ, 1900, т. IX, кн. 1, с. 54—58, під рубрикою «Із чужих літератур».

Подається за першодруком.

І. Франкові належить також переклад уривка з повісті Е. Золя «Плодючість» (опублікований під назвою «Міщанин і селянин» у ЛНВ, 1900, т. IX, кн. 1, с. 90—101).

С. 22 ...в часі цілорічного добровільного вигнання автора з рідного краю з причини нещасного процесу Дрейфуса...— Йдеться про так звану «дрейфусову справу», сфабриковану французькою реакційною вояччиною проти капітана французького генерального штабу А. Дрейфуса. Його звинувачено в шпигунстві на користь Німеччини і засуджено до довічного ув'язнення (1894 р.). «Дрейфусова справа» викликала гостру політичну боротьбу у Франції. Е. Золя разом з іншими представниками прогресивної громадськості (А. Франс, Е. Реклю і ін.) виступив на захист засудженого. 1898 р. він звернувся з відкритим листом до французького уряду, вимагаючи перегляду справи. Виступ Золя викликав нападки з боку реакції. Письменник змушений був тимчасово залишити країну.

Під тиском громадськості Дрейфус 1899 р. був помилуваний, а 1906 р.— реабілітований.

С. 24. Мальтус Томас-Роберт (1766—1834) — англійський реакційний економіст.

С. 26. ...між перекладачами знаходимо такі імена, як Федьковича, Куліша...— Ю. Федькович переспівав такі твори Гейне: «Прощі» («Правда», 1868, № 17, с. 198), «Лореляй» («Зоря», 1888, № 2, с. 25); П. Куліш переклав вірші Г. Гейне «Старий гай мрій, пахущий гай!», «Предивний сон», «Чого кипить химерна кров»?, «Ти сидиш під білим древом» та низку інших (опубліковані у збірці П. Куліша «Позичена кобза», Женева, 1897).

...в майстернім перекладі сеї авторки...— Поема Г. Гейне «Атта Троль. Сон літньої ночі» в перекладі Лесі Українки надрукована в 1900 р. в т. IX ЛНВ, кн. 1, с. 102—112, кн. 2, с. 204—228.

МАЛЮНКИ ІВАНА ТРУША

Вперше надруковано в ЛНВ, 1900, т. IX, кн. 1, с. 59—63.

Подається за першодруком.

С. 27. ...його студії про сучасне малярство, поміщені в нашім виданні.— Йдеться про статтю Івана Івановича Труша (1869—1941) «Нові напрями в малярстві» надруковану в ЛНВ, 1899, т. V, кн. 3, с. 143—155.

Сембратович Сильвестр (1836—1898) — львівський митрополит, з 1895 р. кардинал, реакційний церковний діяч.

«Дністер» — українське страхувальне товариство у Львові, засноване 1892 р.

Боржковський Валеріан (1846—1919) — український етнограф, археолог і статистик ліберально-буржуазного напряму.

Милорадович Єлизавета (1832—1890) — українська культурна діячка ліберально-буржуазного напряму. Фінансувала деякі українські періодичні видання, а також культурно-освітні товариства.

Пильчиков Дмитро Павлович (1821—1893) — український громадський діяч, педагог, член Кирило-Мефодіївського товариства, в якому належав до революційно-демократичного крила. Сприяв заснуванню Літературного товариства ім. Шевченка у Львові (1873).

Станіславський Ян (1860—1907) — польський живописець-пейзажист.

С. 30. ...звісний водопад Рибниці...— водопад «Гук» на річці Рибниця в м. Косові на Івано-Франківщині.

СТАНІСЛАВ ПШИБИШЕВСЬКИЙ. ІЗ ЦИКЛУ ВІГІЛІЙ, ПЕРЕКЛАВ АНТІН КРУШЕЛЬНИЦЬКИЙ

**(«Живі струни», І). Львів, 1899.
З друк[арні] Ставропігійського інституту**

Вперше надруковано в ЛНВ, 1900, т. IX, кн. 1, с. 68—69. (Хроніка і бібліографія).

Подається за першодруком.

С. 32. Пшибишевський Станіслав (1868—1927) — польський письменник, автор декадентських романів, символістських п'єс, один з теоретиків модернізму в польській літературі. Для творчості С. Пшибишевського характерні індивідуалізм, ворожість до демократичних ідей.

Крушельницький Антін Володиславович (1878—1941) — український письменник, критик, журналіст. У своїй творчості пройшов шлях від буржуазного лібералізму до демократизму. У ранній період літературної діяльності виявляв інтерес до модерністських течій.

«Живі струни» — літературно-художня бібліотека, в якій вийшли прозові твори С. Пшибишевського, О. Авдиковича (1873—1919), А. Крушельницького та інших письменників. Почала виходити 1899 р. у Львові.

ГАБРІЄЛЯ ЗАПОЛЬСЬКА. В ГІРНИЧІЙ ДУБРОВІ, СЦЕНІЧНА КАРТИНА В І АКТІ, ПЕРЕКЛАВ ЗА ДОЗВОЛОМ АВТОРКИ А. КРУШЕЛЬНИЦЬКИЙ

(«Живі струни», 2).

Вперше надруковано в ЛНВ, 1900, т. IX, кн. 1, с. 69. Подається за першодруком.

С. 34. Заполська Габріеля (справжнє прізвище — Корвін-Піотровська; 1857—1921) — польська письменниця й актриса.

ПАВЛО ЛІНДАУ.
МЕЛІЙСЬКА ВЕНЕРА, ПОЕТИЧНА ДРАМА В ОДНІЙ ДІЇ, З НІМЕЦЬКОЇ МОВИ ПЕРЕКЛАВ В. ШУРАТ.

(Артистично-літературні новини, кн. III). Перемишль, 1900. З друкарні М. Джулинського.

Вперше надруковано в ЛНВ, 1900, т. IX, кн. 1, с. 70.

Подається за першодруком.

С. 36. Л і н д а у Пауль (1839—1919) — німецький буржуазний письменник.

Ш у р а т Василь Григорович (1871—1948) — український літературознавець, фольклорист і поет, академік АН УРСР (з 1929 р.)

Ф і д і й — давньогрецький живописець і архітектор початку V ст. до нашої ери, близько 432—431 до нашої ери.

С к о п а с (рік народження і смерті невідомий) — давньогрецький скульптор та архітектор IV ст. до н. е.

П р а к с і т е л ь (бл. 390 до н. е.— бл. 330 до н. е.) — давньогрецький скульптор.

ЛЕСЯ УКРАЇНКА

Вперше надруковано чеською мовою під назвою «Leśa Ukrajinka» в журн. «Slovansky Přehled», 1900, № 4, с. 161—162.

Подається за першодруком в українському перекладі.

Статтею І. Франка відкривається низка перекладів творів Лесі Українки в журналі «Slovansky Přehled», здійснених Руженою Єсенською (1863—1940) — чеською демократичною письменницею. Під рубрикою «З нової української поезії» тут надруковано зразки лірики Лесі Українки з циклу «Мелодії», вірші «В'язень», «На човні», «Слово, чому ти не твердая криця», «Мати-жалібниця» та ін.

С. 39. Д р а г о м а н о в Михайло Петрович (1841—1895) — український публіцист, учений і громадський діяч буржуазно-демократичного, потім ліберально-буржуазного напряму, рідний брат матері Лесі Українки.

... ї ї м а т и...— Косач Ольга Петрівна (Олена Пчілка, 1849—1930), українська письменниця, фольклорист, етнограф.

... ї ї б р а т...— Михайло Петрович Косач (1869—1903) — український учений-математик, письменник (виступав під псевдонімом Михайло Обачний).

... м о л о д ш а с е с т р а О л е к с а н д р а...— Йдеться про Ольгу Петрівну Косач (у заміжжі Кривинюк; 1877—1945), яка як перекладачка виступала під псевдонімом Олеся Зірка. Друкувалася в журналах «Зоря», «Дзвінок» та ін.

... в м і с т е ч к у З в я г е л і...— тепер м. Новоград-Волинський Житомирської області.

С. 41. ... р я д в д а л и х п е р е к л а д і в з Г е й н е і В і к т о р а Г ю г о...— Йдеться про переклади, що ввійшли до збірки «Книга пісень Генріха Гейне. Переклад Лесі Українки і Максима Стависького» (Львів, 1892), а також про переклад поеми В. Гюго «Бідні люди», надрукований у журн. «Народ», 1891, № 10—12, с. 173—175.

... р я д н о в е л...— І. Франко має на увазі оповідання й нариси «Жаль», «Волинські образки», «Щастя» та деякі інші твори, надруковані в журн. «Зоря» (1894), «Народ» (1895) та альманасі «Складка» (1896).

Н а у к р а ї н с ь к і й с ц е н і в р. 1899 б у л о п о с т а в л е н о ї ї д р а м у «Б л а к и т н а т р о я н д а».— «Блакитна троянда» поставлена в Києві трупою М. Кропивницького.

SCHÖNE SEELEN FINDEN SICH

Вперше надруковано в ЛНВ, 1900, т. IX, кн. 3, с. 208—209. Хроніка і бібліографія.

Подається за першодруком.

С. 42 ...к и ї в с ь к и й п р о ф е с о р Ф л о р и н с ь к и й... н а п и с а в у «К и е в л я н и н е» д о в ж е з н у с т а т т ю п р о н е п р и д а т н і с т ь у к р а ї н с ь к о ї м о в и д л я л і т е р а т у р и і н а у к и....— Йдеться про статтю реакційного вченого, професора Київського університету Тимофія Дмитровича Флоринського (1854—1919) «Несколько слов о малорусском языке (наречии) и новейших попытках усвоить ему роль органа науки и высшей образованности», надруковану 1899 р., в російській реакційній газеті «Киевлянин» (№ 271, 272, 281, 300, 304, 317, 318, 331, 332).

«Г а л и ч а н и н» — газета «москвофільського» напряму, що виходила у Львові протягом 1893—1914 рр. Названу вище статтю Т. Флоринського «Галичанин» передрукував 1900 р. (№ 15—19, 21—42, 44—51, 54, 56, 57).

«C z a s» — польська газета консервативного спрямування. Виходила протягом 1848—1934 рр. в Кракові, в 1935—1939 рр.— у Варшаві.

С. 43. ... к р а к і в с ь к о г о «п р а в и т е л ь с т в у ю ч о г о» с т а н ь ч и к а.— С т а н ь ч и к и — партія краківських консерваторів, символічна назва польсько-шляхетських угодовців.

АНТІН ГРИЦУНЯК

(*Посмертна згадка*)

Вперше надруковано в газеті «Свобода» 5 квітня 1900 р.

Подається за першодруком.

С. 44. Г р и ц у н я к Антін (бл. 1820—1900) — український народний оповідач, селянин-агітатор із Збаража на Тернопільщині.

«С в о б о д а» — тижнева газета, орган так званого українського національного об'єднання у Львові, яке мало буржуазно-націоналістичний характер. Газета виходила у Львові протягом 1897—1918 рр. (1915 р.— у Відні).

«D i e Z e i t» — віденський тижневик ліберально-буржуазного напряму. Виходив у Відні протягом 1894—1904 рр. Оповідання «Свинська конституція» вперше надруковане тут німецькою мовою 6 червня 1896 р.

...в и д р у к о в а н е п о - р у с ь к и в «Х л і б о р о б і» ... — І. Франко припустився неточності: українською мовою оповідання «Свинська конституція» надрукувала коломийська ліберально-буржуазна газета «Громада», 1896, № 2, липень, с. 21—25.

«Хлібороб» — літературно-політичний журнал прогресивного напряму. Виходив у Львові та Коломиї з 1891 по 1895 р.

...передруковане в американській «Свободі».— Твір І. Франка під назвою «Право свині. Політичне оповідання» з'явився в згаданій газеті 1896 р., № 30—32.

С. 46. ...посол Остапчук...— Йдеться про селянина з села Тарасівки на Збаражчині Яцка Дмитровича Остапчука (1873—1961), діяча радикальної партії на Тернопільщині, видавця прогресивної газети «Червоний прапор» (1906 р.), у 1912 р. виїхав на Закарпаття, де й помер.

ПЕРЕКЛАДИ УКР[АЇНСЬКИХ] ТВОРІВ

Вперше надруковано в ЛНВ, 1900, т. X, кн. 4, с. 53 (Хроніка і бібліографія).

Подається за першодруком.

Під цим заголовком вміщено дві статті про переклади творів українських авторів різними мовами. Перша з них І. Франкові не належить.

С. 47. «Жизнь» — російський літературно-політичний журнал. Виходив з 1899 р., один з органів «легальних марксистів».

Ольгін Рувим (псевдонім Рувима Соломоновича Стрельцова) — російського перекладача, співробітника журналу «Жизнь».

«Monitor» — польська прогресивна щотижнева суспільно-політична газета, виходила у Львові протягом 1896—1914 рр.

«Tydzień» — польський громадсько-культурний та літературний тижневик, додаток до газети «Kurjer Lwowski» — польської щоденної громадсько-політичної газети ліберально-буржуазного напряму, що виходила у Львові в 1883—1926 рр.

«Politik» — чеська ліберально-буржуазна газета, видавалася німецькою мовою у Празі. Крім названих творів Стефаника, ця газета опублікувала його новелу «Злодій» («Politik», 1902, № 191), у перекладі Клеменса Функенштейна — тоді студента Віденського університету.

С. 48. В німецькім переклад і був уже в «Gesellscnaft» його чудовий «Лист». — Йдеться про переклад новели, здійснений О. Кобилянською і надрукований у науково-художньому журналі «Gesellschaft», 1899, кн. 2, с. 128—129.

Під назвою «Переклади укр[аїнських] творів» І. Франко 1899 р. опублікував у ЛНВ (т. X, кн. 6, с. 189. Хроніка і бібліографія) таку інформацію: «В літературно-науковім і політичнім російськім журналі «Жизнь», що виходить у Петербурзі, надруковано в IV книжці (на квітень) з сього року оповідання О. Мартовича п[ід] н[азвою] «Мужицкая смерть. Рассказ из крестьянской галицкой жизни. Перевод с малорусского» (ст. 113—144). Се оповідання друкував минулого року «Л[ітературно]-н[ауковий] вісник», а з нього передрукувала його також американська «Свобода».

Д[обродій] О. Маковей, живучи у Відні і познайомившися з деякими німецькими писателями, заходиться зладити і видати збірку укр[аїнської]-руських новел в перекладі на німецьку мову. Збірка, котрої наклад узяв на себе один рухливий дрезденський накладчик, має обіймати коло 20 аркушів друку і повинна познайомити німецьку публіку з кращими плодами нашої новелістики».

Підготовлена вже до друку збірка оповідань і новел українських письменників у перекладі німецькою мовою, про яку згадує І. Франко, не була видана.

П. ГРАБОВСЬКИЙ ПРО ШЕВЧЕНКА

Вперше надруковано в ЛНВ, 1900, т. X. кн. 6, с. 205—206. (Хроніка і бібліографія).

Подається за першодруком.

С. 49 «Сибирский листок» — російська ліберально-буржуазна суспільно-політична і літературна газета, виходила у Тобольську в кінці 90-х — на початку 900-х років. Надрукувала чимало творів українських письменників у перекладі П. Грабовського.

...як признають великоруські критики, примірОм Добролюбов...— І. Франко має на увазі рецензію М. О. Добролюбова на «Кобзар» Т. Шевченка (Спб., 1860), опубліковану (без підпису) в журналі «Современник», 1960, № 3.

«Просвіта» — культурно-освітня громадська організація, заснована 1868 р. у Львові. Спочатку діяльність «Просвіти» мала ліберально-буржуазний характер. З кінця XIX ст. до більшості її осередків проникли буржуазно-націоналістичні елементи.

С. 50... вправляються в складанні псевдоісторичних і псевдонаціоналістичних писань.— П. Грабовський має на увазі твори ліберально-буржуазних письменників, які ідеалізували минуле, викривлювали історичну правду, пропагували націоналістичні погляди.

БУРЯ. ДРАМА В 5 ДІЯХ О. М. ОСТРОВСЬКОГО. З РОС[ІЙСЬКОГО] ПЕРЕКЛАВ М. ПАВЛИК.

Львів, 1900. З нар[одової] друкарні Ст. Манецького і Сп[ілки], 84 ст. 8-ки.

Вперше надруковано в ЛНВ, 1900, т. X., кн. 6, с. 208—210. (Хроніка і бібліографія).

Подається за першодруком.

І. Франко виявляв тривалий інтерес до творчості О. М. Островського, неодноразово виступав з високою оцінкою його п'єс. Так, у рецензії на п'єсу «Не в свои сани не садись» критик висловив думку, що «Островського можна б назвати Шекспіром російського купецтва, якому він так глибоко заглянув у душу, як ніхто інший» («Kurjer Lwowski», 1890, № 44), висловив побажання, щоб польський театр у Львові поставив «Грозу» О. Островського.

Що ж до його рецензії на переклад драми О. Островського, зробленний М. Павликом, то І. Франко в ній явно недооцінив «Грозу». Критик не погоджується з добролюбовським трактуванням образу Катерини, дає суб'єктивне тлумачення основним образам «Грози». Зокрема, він зробив письменнику безпідставний закид, нібито той не зумів «піднестися понад етнографічну вірність» тощо.

С. 51. ... була кілька разів виставлена нашим театром.— Йдеться про український театр львівського товариства «Руська бесіда».

П'єса О. Островського вперше була поставлена у Львові 1880 р. І. Франко про цю постановку писав М. Павликові 10 лютого 1880 р.: «Буря» Островського була тут на сцені,— хоч не найліпше відіграна, але зробила огромне враження, не лиш на молодіж, але й на інтелігенцію». Повторно «Гроза» була поставлена у Львові 1884 р. на бенефіс української актриси І. Біберович (Про історію постановок «Грози» О. М. Островського на українській галицькій сцені див. лист директора театру «Руська бесіда» І. Біберовича (1854—1920) до М. Павлика.— ЦДІА УРСР у Львові, ф. 663, оп. І, спр. 206).

Добролюбове давідповіді...— І. Франко має на увазі статтю «Промінь світла в темному царстві», оцінюючи її певною мірою суб'єктивно.

СЛОВО О ЛАЗАРЕВѢ ВОСКРЕСЕНІИ

Староруська поема на апокрифічні теми

Вперше надруковано в ЗНТШ, т. XXXV — XXXVI, 1900, с. 1 — 57. У відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г.Шевченка АН УРСР (ф. 3, № 659) зберігається уривок автографа статті.

Подається за першодруком.

С. 55. Кушелев-Безбородко Григорій Олександрович (1832—1870) — російський письменник і видавець. На його кошти видано «Памятники старинной русской литературы, издаваемые графом Григорием Кушелевым-Безбородко», вып. 1—4. Спб., 1860—1862.

Пипін Олександр Миколайович (1833—1904) — російський історик літератури, академік Петербурзької Академії наук, представник культурно-історичної школи в літературознавстві.

«Златоуст» — збірка творів християнського письменника Іоанна Златоуста (347—407).

Порфир'єв Іван Якович (1823—1890) — російський історик літератури, дослідник і видавець апокрифів.

Єпіфаній Кіпрський (бл. 315—403) — християнський теолог і полеміст, епископ і митрополит на острові Кіпр.

Євсевій Кесарійський — ранньохристиянський письменник, перший історик християнської церкви. Помер 340 р.

С. 56. ...в другім томі моєї збірки апокрифів...— Йдеться про «Апокрифи і легенди з українських рукописів. Зібрав, упорядкував і пояснив д-р Іван Франко», т. І—V, Львів, 1896—1910. Видання вийшло у серії «Пам'ятки українсько-руської мови і літератури».

С. 58. «Слово о Мамаевѣ побоищѣ» — пам'ятка російської літератури кінця XIV ст., у якій розповідається про Куликовську битву 1380 р. і перемогу московського князя Дмитрія Донського над татарськими ордами на чолі з ханом Мамаєм.

С. 59. Транквіліон-Ставровецький Кирило (рік нар. невід.— 1646) — український письменник та церковно-освітній діяч, друкар-видавець, автор книги «Зерцало богословіи» (Почаїв, 1618), збірок казань «Евангеліе учителное» (Рахманів, 1619) і «Перло многоцѣнное» (Чернігів, 1646).

С. 64. Віфанія — містечко в стародавній Палестині, поблизу Єрусалима.

Никодимове євангеліе — одне з апокрифічних євангелій, створене у II ст. н. е. На Русі воно з'явилося у XII—XIII ст. Одна з частин цього євангелія — оповідання Йосипа Аримат ейського про сходження Христа в пекло і визволення душ «праотців» — лягло в основу двох творів давньої української літератури — «Слова о Лазаревъ воскресеніи» і «Слова о збуреню пекла».

С. 68. «Дѣяніе Девгенія» («Девгенієве діяння») — анонімна повість, що за часів Київської Русі перекладена з грецької мови на давньоруську.

«Слово о погибели земли русскія» — пам'ятка давньої руської літератури (XIII ст.). За своїми ідейними і жанрово-стилістичними якостями «Слово о погибели...» споріднене з «Словом о полку Ігоревім», «Словом о Лазареві воскресеніи», «Словом о Романі» та ін.

С. 69. Волинський літопис — друга частина Галицько-Волинського літопису, що описує події на Волинській землі 1262—1292 рр.

С. 71. ...про побіду кн. Острозького над москвичами під Оршею 1515 р.— Мається на увазі битва між литовськими і московськими військами у 1515 р. Костянтин Іванович Острозький (1453—1533) був тоді гетьманом литовським.

Сарніцький Станіслав (1530—1594) — польський історик і церковний діяч. В його історичній хроніці маємо перше письмове свідчення про українські народні думи.

С. 72. Тиховський Ювеналій (1868—1919) — український педагог і письменник. І. Франко посилається на його статтю «Прозою или стихами написано «Слово о полку Игоревѣ» («Киевская старина», 1893, т. XLIII, октябрь, с. 29—54; 1—15 — додатки).

Сперанський Михайло Несторович (1863—1938) — російський філолог, академік. І. Франко має на увазі його статтю «Славянские апокрифические евангелия» (Труды XIII археологического съезда, т. II. М., 1895, с. 38—172).

С. 77. Ковельська Палея — пам'ятка давньої легендарно-апокрифічної літератури з рукопису початку XVII ст., подарованого 1638 р. ковельським священиком одному з афонських монастирів. Зберігалася у Віденській придворній бібліотеці. І. Франко друкував із неї уривки у своєму виданні апокрифів.

С. 81. Попов Андрій Миколайович (1841—1881) — російський філолог. І. Франко посилається на його працю «Библиографические материалы, собранные Андреем Поповым. I. Описание сборника русского письма конца XII века» («Чтения в обществе истории и древностей российских», 1879, кн. 1, с. 1—48).

С. 83. «О збуренню пекла» — одна з перших відомих сьогодні, українських великодніх драм, виникнення якої датується серединою XVII ст. (Мирон. Южнорусская пасхальная драма.— «Киевская старина», т. LIII, 1896, июнь, с. 380—412; т. LIV, июль, с. 1—29).

Востоков Олександр Христофорович (1781—1864) — російський філолог-славіст, академік Петербурзької Академії наук. І. Франко посилається на його книгу «Опыт о русском стихосложении» (Спб., 1812).

...пастор Зедергольм — перекладач «Слова о полку Ігоревім» на німецьку мову. І. Франко має на увазі його книжку «Das Lied vom Slawonischen metrisch überzetzt vom Pastor Sederholm», Москва, 1825.

Дубенський Дмитро Микитович (р. нар. невід. — 1863) — російський літературознавець і археолог, магістр Московського університету. І. Франко має на увазі його книгу «Опыт о народном русском стихосложении» (М., 1827).

Партицький Омелян Осипович (1840—1895) — український філолог, історик та педагог ліберально-буржуазного напряму, згодом перейшов на буржуазно-націоналістичні позиції. І. Франко має на увазі його працю «Староруський акцент і ритміка «Слова о полку Ігоревім» («Зоря», 1884, № 9—21).

С. 84. Полевой Микола Олексійович (1796—1846) — російський письменник, історик і публіцист. Про «Слово о полку Ігоревім» писав у своїй шеститомній «Історії російського народу» т. II і III. Спб., 1830).

Максимович Михайло Олександрович (1804—1873) — вчений-природознавець, український історик і філолог, автор праці «Песнь о полку Игореви, сложенная в конце XII века, на древнем русском языке. Издана с переводом на нынешний русский язык проф. русской словесности Михайлом Максимовичем для своих слушателей», К., 1837. Йому належить український поетичний переклад «Слова о полку Ігоревім» (1857) і дослідження «Песнь о полку Игореве. Из лекций о русской словесности, читанных в 1835 г. в университете св. Владимира» («Журнал министерства народного просвещения», 1836, № 4, отд. II, с. 1—22; № 6, с. 439—470; 1837, № 1, с. 29—58). Максимович розглядав стиль «Слова» у зв'язку з українськими народними піснями і думами.

... аза ним Куліш.— Про поетичну будову «Слова о полку Ігоревім» П. Куліш писав у «Записках о Южной Руси», т. І. Спб., 1856, с. 194—195.

Антонович і Драгоманов.— І. Франко має на увазі видання: Исторические песни малорусского народа с объяснениями Вл. Антоновича и М. Драгоманова. Том первый. К., 1874. У передмові до цього видання упорядники проводять паралель між «Словом о полку Ігоревім» та українськими народними думами.

Житецький Павло Гнатович (1837—1911) — український філолог. У своїй праці «Очерк звуковой истории малорусского наречия» (К., 1876) обстоював зв'язок «Слова о полку Ігоревім» з народнопоетичною творчістю, зокрема думами.

Барсов Єлпідифор Васильович (1836—1917) — російський філолог. Йому належить дослідження: «Слово о полку Игореве» как художественный памятник Киевской дружинной Руси, т. I—III. М., 1887—1889.

Вяземский Павло Петрович (1820—1888) — російський літературознавець. І. Франко має на увазі його праці «Замечания на «Слово о полку Игореве» (Спб., 1875) и «Слово о полку Игореве. Исследование о вариантах» (Спб., 1877).

Смирнов Олександр Іванович (1842—1905) — професор історії російської словесності Варшавського університету, автор праці «О «Слове о полку Игореве», I. Литература «Слова» со времени открытия его до 1875 г.», друкованій у «Филологических записках» протягом 1875—1876 рр.

С. 86. Брати Грімми — Якоб (1785—1863) і Вільгельм (1786—1859) — німецькі філологи, дослідники давньонімецької літератури, мови, фольклору.

«Пісня про Гільдебранта» — поетична пам'ятка старонімецької літератури, зразок героїчної пісні давніх германців, записаний в кінці VIII — на початку IX ст.

С. 87. Львов Олексій Федорович (1798—1870) — російський композитор і музикознавець.

Одоєвський Володимир Федорович (1804—1869) — російський письменник і музикознавець, один з основоположників російського класичного музикознавства.

Сокальський Петро Петрович (1832—1887) — український композитор, музикознавець і етнограф, автор книги «Русская народная музыка, великорусская и малорусская, в ее строении мелодическом и ритмическом» (Харків, 1888).

Срезневський Ізмаїл Іванович (1812—1880) — російський та український славіст, академік Петербурзької Академії наук. І. Франко посилається на його статтю «Несколько замечаний об эпическом размере славянских народных песен» («Известия Академии наук по отделению русского языка и словесности», 1860, т. IX, с. 345—366).

Фамінцин Олександр Сергійович (1841—1896) — російський композитор і музикознавець.

Потебня Олександр Опанасович (1835—1891) — російський і український філолог, професор Харківського університету. І. Франко посилається на його працю «Объяснения малорусских и сродных народных песен» (т. I—II, Варшава, 1883—1887).

С. 88. Юліан Апостат (Відступник, Флавій Клавдій Юліан) — римський імператор у 361—363 рр. Боровся з християнством. Автор трактату «Проти християн».

НОВИЙ ПРИЧИНОК ДО СТУДІЙ НАД ІВАНОМ ВИШЕНСЬКИМ.

Вперше надруковано в ЗНТШ, т. XXXV—XXXVI, 1900, с. 1—4.

Подається за першодруком.

С. 112. Моя праця про Івана Вишенського, опублікована 1895 р.— Мова йде про книжку І. Франка «Іван Вишенський і його твори» (Львів, 1895).

...викликала цілий ряд критик (згадаю тільки важніші: проф. Каліни, проф. Брюкнера, д-ра Студинського, Гн. Житецького і А. Кримського) — І. Франко має на увазі рецензії польського лінгвіста та етнографа, професора А. Каліни (1846—1908), надруковану в журналі «Kwartalnik historiczny», 1895, кн. IV, с. 706—714; професора Берлінського університету О. Брюкнера (1856—1939) — «Die russisch-litauische Kirchenunion und ihre literarischen Denkmäler», надруковану в журналі «Archiv für slavische Philologie», 1897, т. 19, с. 189—201; професора Львівського університету К. Студинського (1868—1941) «Іван Вишенський і його твори...», надруковану в ЗНТШ, т. V, 1895, с. 29—48; Г. Житецького (1866—1929) «К вопросу об унии и южнорусских проповедниках», надруковану в «Журнале министерства народного просвещения», 1895, кн. 9, с. 151—157; А. Кримського (1871—1942) — «Иоанн Вышенский, его жизнь и сочинения», надруковану в журналі «Киевская старина», т. L, 1895, кн. 8, с. 211—247, т. LI, кн. 10, с. 1—47.

...монографії проф. Голубєва про Могилу.— Йдеться про книгу: С. Т. Голубев. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники (Опыт исторического исследования), т. I. К., 1883; т. II, К., 1898.

Острозький Василь (Костянтин) Костянтинович (1526 — 1608) — князь, київський воєвода, громадсько-політичний і культурний діяч, засновник шкіл, друкарні в м. Острозі. Підтримував православних у боротьбі проти унії.

Пігас Мелетій (бл. 1540—1550 — 1601) — александрійський патріарх, церковний письменник. Виступав проти ухвали Брестського собору 1596 р. про прийняття унії.

Малишевський Іван Гнатович (1828—1897) — історик руської церкви, професор Київської духовної академії. І. Франко має на увазі його роботу «Александрийский патриарх Мелетий Пигас и его участие в делах русской церкви» (К., 1872).

С. 113. Мількович Володимир — видавець документів львівської Ставропігії — Monumenta Confraternitalis Stauropigianae Leopoliensis. Leopoli, 1895.

Львівська Ставропігія, Ставропігійське братство (первісно: Львівське братство) — національно-релігійна організація українських православних міщан у Львові, заснована у XV ст. Братство мало школи, сприяло книгодрукуванню та розвиткові культури. Воно вело боротьбу проти національно-релігійного гніту з боку польської шляхти та уніатів. Братство також виступало проти необмеженої влади церковних феодалів — православних єпископів. У 1708 р. клерикали схилили братство до унії з римо-католицькою церквою. За часів І Франка Ставропігійське братство і його інститут, очолювані «москвофілами», втратило своє прогресивне значення.

...се послание було твором Івана Вишенського.— Радянські вчені прийняли думку І. Франка і теж вважають, що надруковане у «Книжиці» 1598 р. посланіе до Костянтина Острозького належить перу Івана Вишенського.

С. 114. Рогоза (Рагоза) Михайло (р. н. невід.— 1599) — український церковний діяч, київський митрополит (з 1589 р.), один з ініціаторів Брестської церковної унії 1596 р. Ставши в 1596 р. уніатським митрополитом, він силоміць запроваджував унію на Україні і в Білорусії.

С. 115. Копистенський Захарія (р. н. невід.— 1627) — український письменник, культурний і церковний діяч. І. Франко називає його головний твір «Палінодія, або Книга оборони...» (1619—1622) — полемічно-публіцистичний трактат, спрямований проти католицизму й унії.

АПОКРИФІЧНЕ ЄВАНГЕЛІЄ ПСЕВДО-МАТВІЯ І ЙОГО СЛІДИ В УКРАЇНСЬКО-РУСЬКІМ ПИСЬМЕНСТВІ

Вперше надруковано в ЗНТШ, т. XXXV—XXXVI, 1900, с. 1—32.

Подається за першодруком.

С. 117. Гнатюк Володимир Михайлович (1871—1926) — український фольклорист і етнограф демократичного напряму.

Керестур — село у Воєводині (тепер Руський Керестур, Югославія), заселене в середині XVIII ст. вихідцями з українських Карпат.

Опець Бальтазар — польський письменник і теолог кінця XV — першої половини XVI ст., магістр Краківської академії, автор однієї з перших друкованих польських книг «Żywot Pana naszego Jezusa Chrystusa» (Краків, 1522).

С. 119. Вгелазіевім декретіз р. 496 — («Decretum de libris recipiendis et non recipiendis») — декрет римського папи Гелазія (займав папський престол у 492—496 рр.), у якому перераховано заборонені книги, встановлено різницю між книгами канонічними і апокрифічними.

Єронім (бл. 340—420) — християнський письменник, перекладач на латинську мову святого письма.

Маніхейський синод — синод однієї з християнських сект — маніхейської, що виникла в III ст.

С. 120. Тішендорф Константин (1815—1874) — німецький теолог, професор Лейпцігського університету, видавець і дослідник євангельських текстів та апокрифів.

Котелер Жан-Батіст (1627—1686) — французький еллініст, видавець творів «отців церкви».

Тіль о Йоганн — німецький вчений першої половини XIX ст. І. Франко має на увазі виданий ним у 1832 р. том новозавітних апокрифів — «Codex Apokriphus Novi Testamenti».

Яковде Вораґіне (de Voragine) (бл. 1230—1298) — генуезький єпископ, автор збірки агіографічних творів «Золота легенда».

Вінкентій з Бове (р. нар. невід.— 1264) — французький письменник і вчений. Написав історичну енциклопедію «Дзеркало історії» у 83-х книгах, надруковану 1483 р. (Страсбург) і 1494 р. (Венеція).

Пікардський діалект — діалект, яким розмовляють жителі однієї з північних областей Франції — Пікардії.

С. 121. Конрадфон Фуссесбрун — німецький поет початку XIII ст., автор поеми про дитинство Ісуса за Євангелієм Матвія.

С. 122. «Мінеї» Димитрія Ростовського.— Йдеться про «Книгу житій святих» (Київ, 1689—1705, 4 томи) українського письменника і церковного діяча Дмитра Туптала (Димитрія Ростовського, 1651—1709).

Фегтлін А.— І. Франко має на увазі книгу німецького дослідника апокрифів: Dr. A. Vögtlin. Vita beate virginis Mariae et Salvatoris, rythmica. Tübingen, 1888.

Рюккерт Генріх (1823—1875) — німецький історик і дослідник германських старожитностей, професор університету в Ієні.

С. 123. Богоносець Ігнатій — (р. нар. невід.— 107 р.) — християнський письменник, єпископ антіохійський.

Дамаскін Іоанн (друга пол. VII — поч. VIII ст.) — візантійський богослов, філософ і поет. Визнаний християнською церквою як «отець церкви».

С. 124. Ареопагіт Діонісій (I ст. н. е.) — член афінського ареопагу, прийняв християнство і став афінським єпископом. Написав твори «Про небесну ієрархію», «Про церковну ієрар-

хію» та ін. Йому приписуються деякі твори, що виникли пізніше, у IV—V ст. І. Франко і має на увазі ці твори.

Богослов Іван (Іоанн) — за християнською міфологією, апостол і євангеліст, автор одного з євангелій і «Апокаліпсиса» («Одкровення Іоанна Богослова».).

Монах Епіфаній — візантійський письменник IX ст., який вважається автором апокрифічного оповідання про життя богородиці.

С. 125. Ербен Карел Яромир (1811—1870) — чеський поет, етнограф і історик. Видавав і досліджував також пам'ятки старочеської літератури.

Патера Адольф (1836—1912) — чеський філолог, видавець і дослідник текстів старочеської літератури.

Шафарик Павел Йозеф (1795—1861)—чеський і словацький філолог та історик, діяч чеського і словацького Відродження. Видавав пам'ятки старочеської та старослов'янської літератур.

... в часі Карла IV...— Карл IV — чеський король у 1346—1378 рр. Заснував університет у Празі (1348).

С. 130 ... в рукописі Ст Теслевцьового...— рукописній пам'ятці початку XVIII ст. із Закарпаття, що містить різні казання, слова, житія, повісті. Описана І. Франком у праці «Карпаторуське письменство XVII—XVIII вв.» Зберігається в архіві І. Франка (ф. 3, № 4724).

С. 131. ...текст Григора... Кузикевича...— Рукописна збірка Йосипа Григора, переписана 1662 р. в селі Хоружівці. Оповідання про різдво богородиці із цієї збірки вперше надрукував М. Сперанський у книзі «Славянские апокрифические евангелия, общий обзор», Москва, 1895, с. 120—122. І. Франко передрукував його у II томі «Апокрифів і легеид з українських рукописів» (с. 50—53). Рукопис Павла Кузикевича з середини XVIII ст. знайдено в с. Грушове Самбірського повіту. «Поученіе на рождество пресвятои богородици» міститься тут на с. 103—122. Воно також передруковане І. Франком у II томі «Апокрифів і легенд...» (с. 53—57).

Перемиський Пролог —рукописна пам'ятка XVI ст., що зберігалася в Перемишлі. І. Франко надрукував із неї уривки у своєму виданні «Апокрифів і легенд...».

Данилівське учительне євангеліє—рукописна пам'ятка XVII ст., знайдена в с. Данилове (тепер Хустського р-ну на Закарпатті). Описана І. Франком у праці «Карпаторуське письменство XVII—XVIII вв.». Зберігається в архіві І. Франка (ф. 3, № 4741).

С. 135. Галятовський Іоанникій (р. н. невід. — 1688)— письменник і культурно-освітній діяч, ректор Києво-Могилянської колегії, автор збірника проповідей та оповідань «Небо новое» (1665).

Метафраст Симеон (Симеон Логофет, р. н. невід.— 940 або 976) — державний діяч і письменник при дворі візантійських імператорів Льва Філософа і Константина VII. Уклав, власне переповів, «Житія святих» (122 житія), які вперше видано в латинському перекладі у 1551—1560 рр. у Римі.

С. 137. Флавій Йосиф (бл. 37 — бл. 95) — іудейський воєначальник та історик, автор творів «Іудейська війна», «Іудейські старожитності». Твори Й. Флавія були відомі на Русі з XI ст.

С. 140. Дрогобицький рукопис — рукописний збірник XVIII ст., переписаний у Дрогобичі. І. Франко описав його в журналі «Зоря», 1886 р., с. 155—156, і в праці «Карпатське письменство XVII — XVIII вв.». Зберігається в архіві І. Франка (ф. 3, № 4719).

С. 142. Кедрин Георгій — візантійський хроніст XI ст., автор твору «Історичний огляд», у якому всесвітня історія викладається від «створення світу» до 1057 р.

С. 146. ...Пипіна «Історія слов'янських літератур».— Йдеться про видання: История славянских литератур А. Н. Пыпина и В. Д. Спасовича, т. I—II. Спб., 1879—1881. І. Франко посилається на німецьке видання цієї праці.

Новакович Стоян (1842—1915) — сербський державний діяч, філолог і бібліограф, автор «Історії сербської літератури» (1867) і укладач «Сербської бібліографії» (1869).

С. 148. ...від часів погрому на Косовому полі...— тобто від 15 червня 1389 р., коли об'єднані сили сербів і босняків були розбиті турецькою армією. Від часу битви на Косовому полі починається 400-літній період гноблення південних слов'ян турецькими завойовниками.

Від р. 1740—1750 бачимо тут «духовну колегію» під ректорством Еммануїла Козачинського...— І. Франко не мав точних даних про перебування Еммануїла (Михайла) Козачинського в Сербії. Група українських вчителів, вихованців Київської академії (Петро Падуновський, Трохим Климовський, Георгій Шумляк, Тимофій Левандовський, Іван Минацький) разом з М. Козачинським працювали у Карловецькій школі (м. Карловці — недалеко від Нового Саду — резиденція митрополита) з 1732-го до 1737 р. М. Козачинський був префектом і ректором цієї слов'яно-сербської школи. 1737 р. він повернувся на Україну, став професором Київської академії і більше до Сербії не виїжджав.

С. 149. ...до реформи Караджича.— Видатний сербський філолог і фольклорист Вук Стефанович Караджич (1787—1864) своїми працями «Граматика сербської мови за говорами простого люду» (1814), «Сербський словник з німецькими та латинськими тлумаченнями» (1818) та ін. поклав в основу літературної мови народну мову, ставши основоположником сербохорватської літературної мови.

...писання Вишенського, «Апокрисис», «Гармонію» Потія або «Палінодію» Копистенського... — Тут І. Франко називає помітні твори української полемічної літератури кінця XVI — першої половини XVII ст., написані живою, близькою до народної, мовою.

...з писаннями Могили та Гізеля...— І. Франко має на увазі твори київського митрополита Петра Могили (1596—1647) і архімандрита Києво-Печерської лаври Іннокентія Гізеля (бл. 1600—1683), у яких переважала книжна церковнослов'янська мова.

Стефанович Гаврило (XVIII ст.) — сербський церковний діяч і письменник. Переклав на сербську мову «Меч духовный» Лазаря Барановича.

Баранович Лазар (1620—1693) — український письменник, церковний і громадський діяч, ректор Києво-Могилянської

колегії (з 1650 р.), чернігівський єпископ. Його проповіді, видані у збірках «Меч духовный» (1666) і «Трубы словес проповѣдных» (1674), користувалися популярністю і в південних слов'ян.

Жефарович Христофор (р. нар. невід.— 1753, Москва) — сербський церковний письменник і художник.

Радченко Костянтин Федорович (1872—1908) — український філолог-славіст, автор праці «Досифей Обрадович и его литературная деятельность» (К., 1898).

...до часів Вука, і ще далі, аж до Даничича — тобто до часу діяльності Вука Караджича і продовжувача його справи Джуро Даничича (1825—1882) — головних реформаторів сербохорватської літературної мови.

С. 150. Раїч Йован (1726—1801) — сербський письменник та історик.

Юлинець Павло (1730—1785) — сербський історик і перекладач, 1753 р. емігрував у Росію і був на російській дипломатичній службі. Написав першу історію Сербії — «Краткое введение в историю происхождения славеносербского народа» (Млеци, 1765).

Качич-Міошич Андрій (1704—1760) — дубровницький поет і філософ, автор поетичного твору на історичну тему «Приємна розмова народу слов'янського» (1756).

...взірець Немцевичевих «Spiewów historycznych» і Кулішевої «України» — тобто поетичних творів, автори яких свідомо наслідували поетику і стиль народних пісень. В такій манері написана збірка «Spiewy historyczne» (1816) польського поета Юліана Урсина Немцевича (1757—1841) і рання поема П. Куліша (1819—1897) «Україна» (1843), у якій він намагався викласти історію України в стилі народних дум та історичних пісень, штучно поєднуючи свою стилізацію і справжні народні твори.

С 151. Рельковић Матія-Антуан (1732—1798) — хорватський письменник, автор дидактичного епосу «Сатир, або Дика людина» (1762).

Бачка — історична область у Північній Югославії між ріками Дунаєм і Тисою у Воєводині (Сербія).

Ракіч Вікентій (1750—1818) — сербський письменник, чернець.

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

**[до збірки: Хрістіан Зальцман.
Книжка приказок про те, як не належиться поводиться з дітьми. Переклав Теодор Біленький. Львів, 1900]**

Вперше надруковано у виданні: Хрістіан Зальцман. Книжка приказок про те, як не належиться поводиться з дітьми. Переклав Теодор Біленький. Львів, 1900, с. 3—5.

Подається за першодруком.

С. 153. Зальцман Хрістіан-Готгільф (1744—1811) — німецький педагог, автор багатьох творів на педагогічні теми.

Біленький Теодор — український педагог у Галичині.

С. 154. Песталоцці Йоганн-Генріх (1746—1827) — швейцарський педагог-демократ, один з основоположників народної школи. І. Франко виявляв живий інтерес до поглядів Й.-Г. Песта-

лоцці, про що свідчить, зокрема, примітка до автографа статті О. Конiського «Песталоцці і його гадки про освіту» (зберігається у фонді І. Франка у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, ф. 3, № 4990). І. Франко пише: «...Песталоцці своєю системою початкового образования наглядно показав, що фізична праця не тільки годиться з наукою, але навіть, виробляючи фізичну силу в тілі, причиняєсь і до здоров'я духу, а затим, попри теоретичну науку, конечна до повного і належитого образования,— думка, котра сталась основою,— жаль, що досі так мало введеною в діло — педагогіки нашого віку».

Б а з д о Беренд (1723—1790) — німецький педагог, реформатор шкільної системи виховання.

С. 155. ...м и д о д а є м о н а п е р е д і щ е к о р о т е н ь к у в і д о м і с т ь п р о ж и т т я с а м о г о З а л ь ц м а н а... — Довідка про життя Х. Зальцмана належить Т. Біленькому.

ПЕРЕДМОВА

[до видання: Уїльям Шекспір. Гамлет, принц датський. Переклад П. О. Куліша... Львів, 1899]

Вперше надруковано у виданні: Уїльям Шекспір. Гамлет, принц датський. Переклад П. О. Куліша... Львів, 1899, с. III—XXIII.

Подається за першодруком.

Крім передмови, І. Франкові у цьому виданні належать «Пояснення» (с. 163—171) — коментарі до драми.

С. 156. Е р а з м Р о т т е р д а м с ь к и й, Д е з і д е р і й (літературні псевдоніми Герхарда Герхардса, 1469—1536) — гуманіст епохи Відродження, письменник, автор сатири «Похвала дурощам» (1509).

Б а з і л е я — стародавня назва швейцарського міста Базель.

С. 161. С а т и р и к Т о м а с Н а ш... — Йдеться про англійського письменника Томаса Наша (1567—1601) — одного із зачинателів жанру пригодницького роману.

Б р а н д е с Георг (1842—1927) — датський історик літератури, автор тритомної монографії про Шекспіра (вийшла 1895—1896 рр.).

К і д Томас (1558—1594) — англійський драматург демократичного напряму.

С. 166. ...«з г р о м а д ж е н н я п о л і т и ч н и х ч е р в ' я к і в н а т р у п і П о л о н і я...» — уривок з четвертого акту драми, сцена третя. У перекладі П. Куліша на стор. 109, на яку посилається І. Франко, ця фраза звучить трохи інакше: «Певне згромадження політичних черв'яків відбувається саме на нім».

...н і щ о с а м о в с о б і н е є н і з л е, н і д о б р е, а т і л ь к и н а ш а д у м к а р о б и т ь й о г о с я к и м ч и т а к и м (56). — Слова Гамлета із другого акту драми, сцена друга, наводяться на стор. 56 видання, до якого І. Франко написав передмову.

С. 167. ... С в є н ц і ц ь к и й Павлин (1841—1876) — польський і український письменник та культурно-освітній діяч демократичного напряму, учасник польського визвольного повстання 1863—1864 р. Після придушення повстання емігрував до Галичини.

«Н и в а» — літературно-публіцистичний журнал, видавали «народовці» у Львові 1865 р.

С. 168. ... р о с і й с ь к а к р и т и к а...— І. Франко має на увазі російських реакційних критиків, які виступили як проти перекладу М. Старицького, так і проти доцільності перекладання творів зарубіжних письменників українською мовою. Йдеться про наклепницькі статті «Гамлет в постолах» (газ. «Киевлянин», 1882, № 232), «Новые способы обработки языка» (газ. «Одесский вестник», 1883, № 26). У деяких російських виданнях переклад М. Старицького був оцінений позитивно, зокрема в «Газете А. Гатцука» (1882, № 47).

С. 170. ... Г а м л е т і в м о н о л о г (у н а с в т о р. 16)...— Монолог з першого акту, другої сцени, починається словами: «О, о! Коли б міцне се тіло...»

... р о з м о в а Г а м л е т а з д у х о м (стор. 32—36) — перший акт, сцена друга.

... «Ч и б у т и, ч и н е б у т и» (стор. 71—72) — монолог Гамлета з третього акту, сцена перша.

Ш л е г е л ь Фрідріх (1772—1829) — німецький критик, письменник. Основоположник і теоретик реакційного романтизму.

... с п р а в и т и о т с і п о м и л к и...— Далі І. Франко навів такі виправлення помилок.:

Стор.	14,	ряд	7	згори	зам[ість] *Королиця* має бути *Королева*
»	35	»	4	»	» *Украдено і жите* має бути *Украдено й життя.*
»	43	»	2	»	» *згодиться з тобою* має бути *згодиться з тобою*
»	47	»	6—7	знизу	» *Розказував. Я певна до них на сім світі Нема людей, щоб він горнувся більше*

має бути: *Розказував. Я певна, на сім світі Нема людей, щоб він до них горнувся більше*

ПЕРЕДМОВА

[до видання: Уїльям Шекспір. Приборкана гостроуха. Комедія в 5 діях з передгрою. Переклад П. О. Куліша... Львів, 1900]

Вперше надруковано у виданні: У ї л ь я м Ш е к с п і р. Приборкана гостроуха. Комедія в 5 діях з передгрою. Переклад П. О. Куліша... Львів, 1900, с. III—XV.

Подається за першодруком.

Крім передмови, І. Франкові у цьому виданні належать «Пояснення» (с. 113—117) — коментарі до комедії.

С. 172. ... «П р и б о р к а н а г о с т р у х а» і «В е н е ц ь к и й к у п е ц ь» б у л и н а п и с а н і к о л о 1596 р.— Сучасні шекспірознавці датують ці комедії 1593 р.

...н а м і с н и к о м М у р ч і ї...— Мурсія — історична область на південному сході Іспанії.

Б а р б а з а н Етьєн (1696—1770) — французький філолог.

С. 173. Л а н д а у Марк (1837—1881) — австрійський письменник.

Г а р у н - а л ь - Р а ш і д (763—809) — арабський халіф з династії Аббасидів.

М а р л о Кристофер (1564— 1593) — англійський драматург.

С. 176. Аріосто Лудовіко (1474—1533) — італійський поет пізнього Відродження. Найзначніший твір його — поема «Несамовитий Роланд» (1532).

С. 178. Корреджо, справжнє ім'я Антоніо Аллегрі (близько 1489—1534) — італійський художник.

Медіолан — місто Мілан.

ПЕРЕДМОВА

[до видання: Уїльям Шекспір. Макбет. Переклад П. О. Куліша... Львів, 1900]

Вперше надруковано у виданні: Уїльям Шекспір. Макбет Переклад П. О. Куліша... Львів, 1900, с. III — XIX. Подається за першодруком.

Крім передмови, І. Франкові у цьому виданні належать «Пояснення» (с. 109—118) — коментарі до драми.

С. 187. Евріпід (близько 480—406 до н. е.) — давньогрецький драматург, до нашого часу збереглося 19 трагедій Евріпіда.

С. 188. ... семи бачили в «Гамлеті» (стор. 61)... — Йдеться про сцену із другого акту драми «Гамлет» в перекладі П. Куліша.

С. 189... він далекий був від раціоналістичного погляду Реджінальда Скотта.— Говорячи про відсутність у Шекспіра раціоналістичного мислення, І. Франко керувався поглядами, усталеними в тодішньому шекспірознавстві.

...Мідлтон Томас (1570—1627)— англійський драматург.

ПЕРЕДМОВА

[до видання: Уїльям Шекспір. Коріолан. Переклад П. О. Куліша. ... Львів, 1900]

Вперше надруковано у виданні: Уїльям Шекспір. Коріолан. Переклад П. О. Куліша... Львів, 1900, с. III—XI. Подається за першодруком.

Крім передмови, І. Франкові у цьому виданні належать «Пояснення» (с. 155—169) — коментарі до окремих місць драми.

С. 193. Плутарх (близько 46— близько 126) — давньогрецький письменник.

Ралей Вальтер (1552—1618) — англійський моряк, державний діяч, дипломат.

...Гуяна — колишня британська Гвіана, колонія Великобританії у Південній Америці, тепер республіка Гайяна.

Лівій Тіт (59 р. до н. е.— 17 р. н. е.) — римський історик, автор «Римської історії від заснування міста» в 142 книгах, з яких до нас дійшло 35.

С. 194. Джонсон Бен (1573—1637) — англійський драматург, творець побутової сатиричної комедії.

С. 195. Коріола (Коріоли) — військовий пункт, а можливо, столиця племені вольськів на території давньої Італії.

...пор[івняй] промови Менені я, стор. 42, Волюмнії, стор. 43, Брута, 45—46, посланця 48, другого отамана, 49, Комінія, 53, п'ятого і шостого міщанина, 60—61...— Йдеться про фрагменти акту другого трагедії «Коріолан», сцена перша — третя.

...п о р[і в н я й] п р о м о в у А в ф і д а, с т о р. 112—113, і р о в м о в у с л у г, 113—115.— Акт четвертий, сцена п'ята трагедії «Коріолан».

К а п і т о л і й — В даному випадку під Капітолієм розуміється храм Юпітера Капітолійського, в якому інколи відбувалися засідання сенату.

С. 198. Т а р и о в с ь к и й Станіслав (1837—1917) — польський реакційний історик літератури і політик.

С. 199. С п е н с е р Герберт (1820—1903) — англійський філософ-позитивіст.

ПЕРЕДМОВА

[до видання: Уїльям Шекспір. Юлій Цезар. Переклад П. О. Куліша... У Львові, 1900].

Вперше надруковано у виданні: У ї л ь я м Ш е к с п і р. Юлій Цезар. Переклад П. О. Куліша.... У Львові. 1900, с. III—XI.

Подається за першодруком.

Крім передмови, І. Франкові у цьому виданні належать «Пояснення» (с. 115—130) — коментарі до драми.

С. 200. Ю л і й Цезар Гай (100—44 рр. до н. е.) — державний діяч, полководець, письменник Стародавнього Риму.

С. 201. Г а н з е а т с ь к і м і с т а (ганзейські, від середньонижньонімецького Hanse — союз, товариство) — торговельне і політичне об'єднання північнонімецьких міст. Виникло в XIII ст. В XV ст. до Ганзи входило понад 160 міст. Розпалася Ганза в другій половині XVII ст.

С. 202. Т а й р о н — Гуг (Хью) О'Нейл, граф Тирон (бл. 1540—1616) — ватажок національно-визвольного ірландського повстання проти Англії.

...К а т і л і н и (Бен Джонсонового)...— Йдеться про головного героя трагедії Джонсона «Змова Катіліни» (написана 1611 р.).

С. 204. Б р у т Марк Юній (85—42 рр. до н. е.) — римський політичний діяч, один з прибічників Цезаря, який пізніше взяв участь у змові республіканців проти нього.

А н т о н і й Марк (близько 82—30 рр. до н. е.) — римський політичний і військовий діяч.

Ц и ц е р о н Марк Туллій (106—43 рр. до н. е.) — давньоримський політичний діяч, оратор, філософ і письменник.

КАРПАТОРУСЬКЕ ПИСЬМЕНСТВО XVII—XVIII вв.

Вперше надруковано в ЗНТШ, 1900, т. XXXVII, с. 1—91, т. XXXVII, с. 91—161, під назвою «Карпаторуська література XVII—XVIII віків». Цього ж року праця з'явилася окремим відбитком під заголовком «Карпаторуське письменство XVII—XVIII вв. Написав др. Іван Франко. У Львові, 1900». 162 с.

Подається за окремим відбитком, текст якого повністю збігається з першодруком.

Давньоукраїнські тексти у «Додатку» І. Франко подавав кирилицею. У нашому виданні вони передаються сучасною графікою. Титли розкриті, надрядкові букви внесено в рядок, цифри переве-

дено на арабські, юс малий передано через Я, юс великий і оу — через У, омегу — через 0,ъ в кінці слів знято, написання малої і великої букв сучасне. Пунктуація скрізь Франкова.

С. 207. ...одинока проба цілості, зроблена пок. Огоновським... — Йдеться про перший том «Історії літератури руської» О. М. Огоновського (Львів, 1887).

Огоновський Омелян Михайлович (1833—1894) — український літературознавець буржуазно-націоналістичного напряму, професор Львівського університету.

...Драгоманов у своїх статтях про галицьку й українську літературу...— І. Франко має на увазі працю М. Драгоманова «Література російська, великоруська, українська і галицька» («Правда», 1873, № 4—6, 16—21; 1874, № 1—9); «Грунт, книжка та «препятствія» і «Шевченко, українофіли і соціалізм» (надруковані у IV кн. зб. «Громада», Женева, 1879).

...в звісній рецензії проф. Дашкевича на «Очерки» Петрова...— Професор Київського університету Микола Павлович Дашкевич (1852—1908) видав у 1883 р. свій «Отзыв о сочинении г. Петрова: «Очерки истории украинской литературы XIX столетия» (Отчет о двадцать девятом присуждении наград графа Уварова. СПб., 1888, с. 37—301).

Петров Микола Іванович (1840—1921) — український літературознавець, академік АН УРСР, представник порівняльного методу в літературознавстві.

С. 208. ...в цілім ряді монографій Дашкевича, Житецького, Сумцова...— І. Франко має на увазі такі праці названих українських вчених: Н. П. Дашкевич. Отзыв о сочинении г. Петрова: «Очерки истории украинской литературы XIX столетия».— В кн.: Отчет о двадцать девятом присуждении наград графа Уварова. СПб., 1888, с. 37—301; П. Житецкий. Мысли о малорусских народных думах. К., 1893; його ж: «Энеида» Котляревского и древнейший список ее в связи с обзором малорусской литературы XVIII века. К., 1900; Н. Сумцов. К истории южнорусской литературы XVII ст., вып. I. Лазарь Баранович. Харьков. 1884; його ж: Иоанникий Галятовский (К истории южнорусской литературы XVII века).— «Киевская старина», т. VIII, 1884, январь — апрель і окремо.

Сумцов Микола Федорович (1854—1922) — український етнограф і філолог, професор Харківського університету.

...проф. Петров і останнім році Житецький дають проби огляду всього письменського доробку України в XVIII в.— І. Франко має на увазі книги М. Петрова «Очерки истории украинской литературы XVII и XVIII веков. Киевская искусственная литература преимущественно драматическая», К., 1880 (2-е вид., 1911), і П. Житецького «Энеида» Котляревського и древнейший список ее в связи с обзором малорусской литературы XVIII века», К., 1900.

Спіш (Спіський комітат), Шариш (Шариський комітат) — території на Східній Словаччині, заселені словаками і українцями.

Уг, Лаборца — теперішні назви річок: Уж, Лаборець, на Закарпатті і в східній Словаччині.

С. 209. ...боротьба куруців з лабанцями — визвольний рух в Угорщині на початку XVIII ст. під керівництвом

Ференца Ракоці (1676—1735). Куруци — війська Ракоці. Лабанци — прихильники австрійського панування в Угорщині.

...невеличка публікація д-ра Ом. Калитовського...— Йдеться про «Матеріали до руської літератури апокрифічної» (Львів, 1884) українського ліберально-буржуазного педагога і філолога Омеляна Калитовського (1855—1924).

Петрушевич Антоній Степанович (1821—1913) — український буржуазний історик, філолог і археограф, «москвофіл». Досліджував літописні джерела та історію церкви Галичини. Головна праця — «Сводная галицко-русская летопись 1500—1800» (Львів, 1874—1889).

Видані мною два томи «Пам'яток українсько-руської мови і літератури»...— Перший том «Апокрифів і легенд з українських рукописів», підготовлений І. Франком, вийшов 1896 р. у серії «Пам'ятки...», а другий — 1899 р. Три наступні томи у цій же серії з'явилися вже після виходу праці «Карпаторуська література» (1902, 1906, 1910). І. Франко посилається на цю працю, називаючи її «Пам'ятки».

С. 210. Оріховський Станіслав (1515 — бл. 1567), — український і польський письменник-публіцист і оратор. Представник гуманізму в українській та польській літературах.

Соцініанство — раціоналістичний напрям серед протестантів, що відбивав прагнення і настрої демократичних верств населення. У другій половині XVI і на початку XVII ст. набув поширення у Польщі, Литві та на Україні.

...послание Половця Смери до Володимира — середньовічна літературна пам'ятка, досліджена І. Франком у праці «Студії на полі карпаторуського письменства XVII—XVIII віків».

С. 211. ...в рукописі о. Іллі Яремецького-Білахевича...— Йдеться про рукописний збірник середини XVIII ст. Зберігається в архіві І. Франка (ф. 3, № 4760).

«Postylla» — збірка повчальних проповідей на основі євангелія («Учительне євангеліє»).

Рей Міколай (1505—1579) — польський письменник і громадський діяч. Автор збірки антикатолицьких проповідей «Postylla» (1557).

Балабан (Болобан) Гедеон (1530—1607) — львівський православний єпископ (1565—1607).

С. 212. Устиянович Микола Леонтійович (1811—1885) — український письменник і громадський діяч. Був близький до «Руської трійці».

«Угроруське учительне євангеліє», писане в Данилові, віднайдене д. Гіядором Стрипським...— Гіядор Миколайович Стрипський (1875—1946) — український та угорський філолог, листувався з І. Франком, прислав йому рукописне «Данилівське учительне євангеліє», знайдене в с. Данилово (тепер Хустського району Закарпатської області).

Дулишкович Теодор (друга половина XVII ст.) — священик із Закарпаття, якому належало рукописне учительне євангеліє, знайдене і описане В. Охрімовичем.

Охрімович Володимир (1870—1931) — український письменник, етнограф, мовознавець, громадський діяч. На початку

своєї діяльності брав активну участь у радикальному русі Галичини, згодом перейшов на буржуазно-націоналістичні позиції.

С. 213. Старомі́ський рукопис — зберігається в архіві І. Франка (ф. 3, № 4714).

С. 214. Антонович Володимир Боніфатійович (1834—1908) — професор Київського університету, історик, археолог, етнограф, один із ідеологів українського буржуазного націоналізму.

...с. Гукливе на північній Угорщині...— тепер с. Гукливий Воловецького району на Закарпатті.

Сабов Євменій Іванович (1859—1934) — український культурно-освітній і церковний діяч, «москвофіл», укладач «Христоматии церковнославянских и угрорусских литературных памятников» (Ужгород, 1893).

Комарнянський пролог — рукописна пам'ятка XVIII ст., знайдена в містечку Комарно біля Львова. Зберігається в архіві І. Франка (ф. 3, № 4772).

С. 215. ...Унгського комітату...— тобто Ужгородського комітату. Комітат — одиниця адміністративного поділу в старій Угорщині.

...по побіді 1683 р.— Йдеться про перемогу польської армії разом з саксонськими військами над турками під Віднем 12 вересня 1683 р.

С. 216. Зубрицький Михайло (1856—1919) — український етнограф ліберально-буржуазного напряму.

В «Киевской старине»... я вказав...— І. Франко посилається на свою замітку «К объяснению одной колядки», надруковану в журн. «Киевская старина», 1891, кн. 12, с. 476 (Документы, известия, заметки).

С. 219. ...Збірника о. Теодора з Дубівця...— Мається на увазі рукописна пам'ятка XVII ст. Зберігається в архіві І. Франка (ф. 3, № 4713).

... Зизанієву книжечку про Антихриста — Йдеться про твір українського релігійного письменника-полеміста Стефана Зизанія (бл. 1570 р.— бл. 1605р.) «Казанье святого Кирилла, патріаръхи іерусалимъского, о антіхристѣ и знакох єго» (Вільно, 1596).

Паулі Жегота Ігнаци (1814—1895) — польський етнограф та історик. Видав «Пісні люду руського в Галичині» (1839—1840).

...в музеї Чарторийських у Кракові...—історичний та етнографічний музей, заснований польським магнатом Владиславом Чарторийським (1828—1894).

...два рукописи з с. Літманової на Спішу...— зберігаються в архіві І. Франка (ф. 3, № 4718, 4721).

С. 221 ...в Хітарському рукописі, описанім мною і д. Гнатюком...— Хітарський рукописний збірник першої половини XVIII ст., що містив «Александрію» і 9 легендарних повістей, вперше описали В. Гнатюк та І. Франко: Інтересний збірник з с. Хітара (пов. Стрийський, тимчасові відомості).— ЗНТШ, т. X, 1896, Miscellanea, с. 7—14. Пізніше В. Гнатюк опублікував тексти легенд із цього збірника: Легенди з хітарського збірника (першої половини XVIII в.). ЗНТШ, т. XVI, 1897, с. 1—38.

С. 222. ...додав о. Прислопський до свого перекладу коментованої псалтирі з 1760 р.—

В архіві І. Франка (ф. 3, № 643) зберігається незакінчений автограф опису псалтиря І. Прислопського (3 арк.). Початок опису ширший, ніж у друкованому тексті, однак уривається описом першої кафтизми.

«Gesta Romanorum» («Римські діяння») — середньовічний літературний збірник, що виник у XIII ст. і містить близько 180 оповідань псевдоісторичного характеру, пов'язаних переважно з Стародавнім Римом. Твори з цього збірника були широко відомі на Україні у XVII—XVIII ст.

Мурко Матія (1861—1951) — чеський і словенський філолог-славіст, професор Віденського і Празького університетів.

Калуський збірник — зберігається в архіві І. Франка (ф. 3, № 4729).

Іспаський рукопис — зберігається в архіві І. Франка (ф. 3, № 4720).

С. 223. ...карпаторуського «Богогласника» з 1734 р. ...— Кам'янський «Богогласник» — рукопис зберігається в архіві І. Франка (ф. 3, № 4784).

С. 224 ...почаївського «Богогласника.— Йдеться про збірку духовних віршів і пісень XVII—XVIII ст., складених різними авторами; вперше видана 1790 (1791) в Почаєві. Деякі пісні й колядки з цієї збірки були поширені серед народу, особливо на західноукраїнських землях, часто переписувалися.

...перед розбором Польщі.— Маються на увазі три поділи Польщі (1772, 1793, 1795) між Росією, Австрією і Пруссією.

С. 226. ...російський учений Петров знайшов на Угорській Русі багату збірку апокрифічних молитов і замовлянь...—Петров Олексій Леонідович (1859—1932) — російський славіст, який основні свої праці присвятив вивченню історії і культури Закарпаття («Материалы для истории Угорской Руси», т. I—IX, Спб.—Прага, 1904—1932). Згадувана І. Франком праця О. Петрова «Угро-русские заговоры и заклинания начала XVIII века», надрукована в «Журнале министерства народного просвещения», 1893, т. X (передрукована в «Материалах», т. IV, 1905, Спб.).

С. 227. ...Сей буквар не був друкований, рукопис тепер у мене.— Зберігається в архіві І. Франка (ф. 3, № 4886).

С. 228. Пастелій Іван (1741—1799) — український історик і поет, викладач Мукачівської богословської школи.

Таркович Григорій (1752—1841) — український культурно-просвітній і церковний діяч, пряшівський єпископ.

С. 229. Вагилевич Іван Миколайович (1811—1866) — український письменник і етнограф, один із організаторів «Руської трійці».

Могильницький Антін Любич (1811—1873) — український поет-романтик, продовжувач традицій «Руської трійці».

Кобринський Йосафат Миколайович (1818—1901) — український педагог і громадський діяч ліберально-буржуазного напряму.

С. 230. ...Архим. Леонид. Описание рукописей гр. Уварова, IV... — І. Франко посилається на працю архимандрита Леоніда «Систематическое описание славяно-россий-

ских рукописей собрания графа А. С. Уварова. В 4-х частях с 13-ю снимками», ч. 1—4. М., 1893—1894.

...бібліотеки Оссолінських...— Йдеться про бібліотеку при Оссолінеумі — культурно-освітній установі у Львові, заснованій 1817 р. графом Юзефом Максиміліаном Оссолінським, польським бібліографом та істориком.

С. 254. Тихонравов Микола Савич (1832—1893) — російський літературознавець, професор Московського університету, академік, представник культурно-історичної школи в літературознавстві. Основні праці присвячені дослідженню давньої російської літератури.

С. 258. ...перший Нікейський собор...— перший вселенський собор християнської церкви, що відбувся 325 р. в м. Нікеї в Малій Азії.

С. 260. ...пор. мою книжку «Варлаам і Йоасаф»...— йдеться про працю І. Франка «Варлаам і Йоасаф. Старохристиянський духовний роман і його літературна історія». Львів, 1897, 202 с. (Відбитка із ЗНТШ, т. VIII, X, XVIII, XX).

«Велике Зерцало» — середньовічний збірник морально-повчальних легенд. У XVII—XVIII ст. легенди з «Великого Зерцала» були широко відомі на Україні.

Владимиров Петро Володимирович (1854—1902) — історик літератури, професор Київського університету. Основні праці присвячені дослідженню пам'яток давньої літератури.

Іполит — християнський письменник III ст., єпископ православної меншості римських християн. Більшість його творів спрямована проти тогочасних церковних єресей.

Єрусалимський Кирило (315—386) — християнський письменник, єрусалимський єпископ.

Патарський Мефодій (помер 312 р.).— єпископ міста Патар, потім Тіра Фінікійського, один з популярних візантійських християнських письменників, автор релігійно-полемічних трактатів і проповідей. Окремі його твори були відомі в літературі давньої Русі, зокрема «Откровеніе».

С. 261. ...у Поповича...— І. Франко посилається на рукопис Теодора Поповича-Тухлянського.

С. 263. Колесса Олександр Михайлович (1867—1945) — український філолог, професор Львівського і Празького університетів. Праці Колесси 20—30-х років позначені буржуазно-націоналістичними тенденціями.

С. 267. ...в склад епосу про Карла Великого — циклу французьких поем на історичні сюжети, що виник у XI — XII ст. В центрі епосу — образ франкського імператора Карла Великого (742—814). Героїчний епос «Пісня про Роланда» — один із кращих творів цього циклу.

С. 273. ...легенди про Попа Івана і його ідеальну державу...— Цій літературній пам'ятці присвячена стаття І. Франка «Студії на полі карпаторуського письменства XVII—XVIII вв».

На сей рукопис звернув увагу уперве проф. Макушев...— Російський славіст, професор Варшавського університету Макушев Вікентій Васильович (1837—1883) подав відомості про Дрогобицький рукопис у статті «Южнорусские сказания

XVI в. по рукописи библиотеки Оссолинских во Львове» («Журнал министерства народного просвещения», 1881, сентябрь).

С. 290. ...другої «Александрії», надісланої нам о. Жатковичем...— Жаткович Юрій-Калман (1855—1920), український і угорський ліберально-буржуазний історик, етнограф і перекладач.

С. 320. «Патерик Печерський» — «Києво-Печерський патерик» — пам'ятка оригінальної літератури Київської Русі; збірка оповідань про подвижників Києво-Печерського монастиря.

С. 322. ...між якими згадує Будного і Чеховича. — Симона Будного і Мартина Чеховича — білоруських культурних діячів другої половини XVI ст.

С. 328. Калужняцький Омелян Іеронімович (1845—1914)— український славіст, професор слов'янської філології Чернівецького університету, дослідник і видавець давніх слов'янських пам'яток.

С. 329. Січинський Денис Володимирович (1865—1909) — український композитор і культурно-освітній діяч.

С. 335. Просей рукописний збірничок подав я відомість уперве в «Зорі»...— Дрогобицький рукописний збірник І. Франко описав у статті «Причинки до історії руської літератури XVIII віку. І. Дрогобицький збірник рукоп. апокрифічних оповідань» («Зоря», 1886, с. 155—156). Уривки з нього пізніше були подані в публікації: «К истории апокрифических сказаний» («Киевская старина», т. XXXV, 1891, кн. 11, с. 267—275).

С. 349. ...Керестурська «Пасія» з кінця XVIII ст., привезена д. Гнатюком...— В. Гнатюк під час своїх фольклорно-етнографічних експедицій у 90-х роках XIX ст. до українців (русинів) у Бачці і Сремі (тепер Югославія) знайшов кілька старих рукописів. Частину з них він описав у праці «Угоруські духовні вірші» (1902), а окремі передав І. Франкові для використання при публікації «Апокрифів і легенд». Уривки з керестурської «Пасії» XVIII ст. (назва від села Керестур) вміщені І. Франком у II томі «Апокрифів і легенд» (с. 239—241).

С. 354. ...якогось мукачівського єпископа...— Йдеться про Георгія-Геннадія Бізанція, що був мукачівським єпископом у 1729—1733 р.

Кралицький Анатолій (1835—1894) — український письменник і етнограф, ігумен Мукачівського монастиря.

С. 361. Смаль-Стоцький Степан Осипович (1859—1938) — український мовознавець і культурно-освітній діяч буржуазно-націоналістичного напряму.

С. 367. ...копію, яка тоді ж була мною опублікована в «Ділі»...— «Одна карточка з історії нашої народної школи».— «Діло», № 26, 3(15) III.1884.

С. 369. Копітар Варфоломій (1780—1844) — австрійський і словенський філолог-славіст, видавець пам'яток старослов'янської мови.

С. 370. Перетц Володимир Миколайович (1870—1935) — російський і український філолог, академік. Основні праці присвячені дослідженню давньої української і російської літератури. Публікація В. М. Перетца, на яку посилається Франко, вміщена у статті під назвою «Малорусские вирши и песни в записях XVI—XVIII вв.» («Известия отделения русского языка и словесности академии наук», 1899, т. IV, кн. 3, с. 869—938; кн. 4, с. 1218—1303).

СТУДІЇ НА ПОЛІ КАРПАТОРУСЬКОГО ПИСЬМЕНСТВА XVII — XVIII вв.

Вперше надруковано в ЗНТШ, т. XLI, 1901, с. 1—50.

В архіві І. Франка (ф. 3, № 358, 604) зберігаються уривки автографа статті — 8 розрізнених аркушів.

Подається за першодруком.

С. 372. ...оброблена віршами в поемі Аполлонія Родійського — тобто у поемі «Аргонавти» александрійського поета Аполлонія Родоського (бл. 295—215 р. до н. е.).

Есхіл (525—456 р. до н. е.) — давньогрецький драматург, автор драми «Прометей прикутий».

Геродот (між 490—480 р.— між 430—424 р. до н. е.) — давньогрецький історик, автор книги «Історія греко-перських воєн», у якій висвітлюється історія країн Близького Сходу.

С. 373. Іллірія — історична область у північно-західній частині Балканського півострова, з I ст.— римська провінція Іллірік. З VI ст. заселена слов'янами.

Каллісфен — старогрецький історик. Супроводжував Александра Македонського під час його походу в Азію і описав цей похід. Праця Каллісфена не збереглася.

С. 374. Каллімах (бл. 310—240 до н. е.) — давньогрецький поет і вчений. Склав «Записки», збірку оповідань про видатні події, географічні описи тощо.

С. 375. Платон (427—347 до н. е.) — давньогрецький філософ, об'єктивний ідеаліст.

...стан Аттіки перед Девкаліоном — тобто стан центральної частини Стародавньої Греції в міфічні, доісторичні часи. За грецькою міфологією, Девкаліон був сином Прометея.

Юлій Валерій — перекладач на латинську мову роману псевдо-Каллісфена (IV ст.).

Архіпресвітер Леон (Лев) із Неаполя; в середині X ст. переклав на латинську мову одиу з пізніх грецьких версій роману про Александра псевдо-Каллісфена.

С. 376. Альберіх із Безансона (Обері де Пізансон або де Бріансон) — на початку XII ст. написав франко-провансальським діалектом поему про Александра Македонського, від якої збереглися лише уривки.

Лампрехт із Тріра — опрацював німецькою мовою роман про Александра під назвою «Пісня про Александра» (бл. 1130 р.).

Ламберт і Александр з Берне — Ламбер Ле Тор і Александр Паризький, французькі поети, які бл. 1175 р. написали велику поему про Александра Македонського.

Шкоція — Шотландія.

С. 377. Фірдоусі Абуль Касим (бл. 934 — бл. 1020) — класик таджицької і перської літератур, автор епопеї «Шахнаме» («Книга царів»).

Нізамі Гянджеві (1141—1203) — азербайджанський поет і мислитель. Образ Александра Македонського змальований ним у поемі «Іскандернаме» (бл. 1200).

Казвіні Захарія ібн Мухаммед (1203—1283) — арабський вчений. У його праці «Пам'ятники міст і відомості про людей» ба-

гато місця приділено біографіям видатних людей, зокрема й Александру Македонському.

С. 378. Птолемей I, син Птолемея Лага — єгипетський цар у 305—283 рр. до н. е.

С. 379. Арріан Флавій (бл. 95—175) — давньогрецький письменник та історик, автор історії походів Александра Македонського («Анабасис Александра»).

С. 381. Оттон з Фрайзінгену (бл. 1111—1158) — фрайзінгенський єпископ, німецький історик, написав «Хроніку», у якій викладено події всесвітньої історії до 1146 р.

С. 383. Істрін Василь Михайлович (1865—1937) — російський філолог, академік. Головні його праці присвячені давній перекладній літературі східних слов'ян.

С. 384. Веселовський Олександр Миколайович (1838—1906) — російський філолог, академік. Представник порівняльно-історичного методу в літературознавстві. І. Франко має на увазі працю О. М. Веселовського «Южно-русские былины», Спб., 1884 («Сборник отделения русского языка и словесности Академии наук», т. XXXVI, № 3).

С. 385. Поема про «Молодого Тітуреля» — середньовічний німецький епос. Авторами його були поети Вольфрам фон Ешенбах і Альбрехт фон Шарфенберг.

С. 386. Дамметта — місто-фортеця в нижньому Єгипті з гирлі Нілу. В 1218—1219 рр. було взяте хрестоносцями, але 1221 р. знову повернуто султану.

Яков з Вітрі (Жак де Вітрі, бл. 1170 — бл. 1240) — французький історик, автор книги «Історія Сходу».

С. 386. Темплярії — католицький чернечий орден, заснований 1118 р. французькими лицарями в Єрусалимі. Скасований 1312 р.

С. 392. Бельський Мартин (бл. 1495—1575) — польський історик, автор широко відомої на Україні «Хроніки всього світу», виданої вперше в 1564 р.

Якобіти — одна із назв монофізитів — течії в християнстві, прихильники якої визнають тільки божественну природу Христа, заперечують його людську природу.

С. 401. Хмельовський Бенедикт — польський енциклопедист XVIII ст., автор книги «Nowe Ateny albo Akademija wszelkiej scyencyej pełna» (1754).

С. 402. Кальвін Жан (1509—1564) — діяч Реформації, засновник одного з основних розгалужень протестантизму — кальвінізму. Основна його праця — «Напучення в християнській вірі» (1536).

С. 403. ...до Падви і Медіолану — до Падуї і Мілану.

Антитринітаріанство — релігійне вчення, яке відкидає догму про святу трійцю. Виникло в кінці II — на початку III ст. З XVI ст. проникло в Польщу і Литву, де мало назву соцініанства та аріанства. Його послідовники вороже ставилися до католицизму, виступали проти церковної ієрархії, боролися за рівність людей.

Отвіновський Еразм (1526—1614) — польський письменник-публіцист, католик, перейшов у аріанство і виступав проти католицизму.

Венгерський Анджей (1600—1649) — польський історик і публіцист.

С. 405. Паннонія — римська провінція, що займала у I—II ст. західну частину сучасної Угорщини, північну частину сучасної Югославії і східну частину сучасної Австрії.

Мезія — римська провінція між нижньою течією Дунаю і Балканськими горами, заселена фракійськими племенами.

С. 408. Сярчинський Францішек (1758—1829) — польський історик і публіцист.

С. 409. Любинецький Станіслав (1623—1675) — польський історик і астроном.

Риновецький-Трембецький Яків — польський письменник середини XVII ст., послідовник аріанського вчення.

Вишоватий Андрій (1608—1678) — польський письменник, послідовник аріанства.

С. 410. Кровіцький Марцін (бл. 1501—1573) — польський публіцист, аріанський проповідник.

С. 411. Меховіта Мацей (1453 або 1457—1523) — польський історик, автор «Польської хроніки» (1519), «Трактату про дві Сарматії» (1517) та інших історичних творів.

Децій Йодок Людвік (бл. 1485—1545) — польський історик і економіст.

Ваповський Бернард (бл. 1450—1535) — польський історик, картограф і проповідник.

Длугош Ян (1415—1480) — польський історик, автор «Історії Польщі» у 12 томах, написаної латинською мовою.

С. 412. Стрийковський Мацей (1547 — після 1582) — польський історик, автор «Хроніки польської, литовської, жмудської і всієї Русі» (1582).

С. 414. Шухевич Володимир Осипович (1850—1915) — український етнограф ліберально-буржуазного напряму, автор етнографічної праці «Гуцульщина» (т. I—V, 1899—1908).

С. 418. ... наші старі «Ізмарагди» та «Маргарити» — збірники морально-повчальних творів у давній українській літературі.

С. 419. Клапрот Генріх-Юлій (1783—1835) — німецький мандрівник, сходознавець.

Ерман Георг Адольф (1806—1877) — німецький географ і мандрівник.

Бастіан Адольф (1826—1905) — німецький мандрівник і етнограф, професор Берлінського університету, автор праць з етнографії народів Азії, Африки і Латинської Америки.

С. 421. ...три монахи в старім «Словѣ»... — тобто повісті «О Макаріи римском».

ДОДАТКИ

В СПРАВІ ЗБИРАННЯ НАРОДНИХ ЛЕГЕНД

Вперше надруковано в ЛНВ, 1899, т. VIII, кн. 12, с. 176—178, за підписами І. Франка та В. Гнатюка.

Подається за першодруком.

ДО ІСТОРІЇ ВІРШІ НА ВКРАЇНІ

Вперше надруковаио в ЗНТШ, 1900, т. XXXIV, с. 7—14.

Подається за першодруком.

С. 430. ...почалися ще в «Основі» 1861 р. ...— У журн. «Основа» (№ 5) 1861 р. опубліковано вірш «Плач российский».

...мали ми першу пробу систематичного зводу текстів, зроблену М. Драгомановим у «Житі і слові» 1894 р.— Йдеться про публікації М. Драгоманова «Матеріали для історії віршів українських. А. Вірші про речі церковні («Житє і слово», 1894, т. I, с. 36—48, 436—453); «Матеріали для історії віршів українських Б. Вірші про громадські справи» («Житє і слово», 1894, т. II, с. 61—68, 205—216).

...публікації в «Київській старині» та вмосковськім «Этнографическом обозрении».— І. Франко має на увазі розвідки і тексти пісень, надруковані в «Киевской старине»: *О. Л.* Пасхальные вирши в списке XVIII ст. (1890, т. 29). *Мирон.* Червонорусские вирши XVIII в. (1891, т. 34). *П. Житецкий.* Малорусские вирши нравоучительного содержания (1892, т. 36). *Мирон.* Вирши на воскресение Христово (1892, т. 37), а також деякі матеріали, що друкувалися в органі «Этнографического отдела императорского общества любителей естествознания, антропологии и этнографии» при Московському університеті— журналі «Этнографическое обозрение».

...два вірші, прислані нам минулого літа д. Олександром Щавінським...— Йдеться, очевидно, про твори «Вірша про Адамів гріх», «Празник на селі Перемиськім» (з рукописної збірки Ол. Маціевського); що зберігаються (разом з двома листами від О. Т. Щавінського) в архіві І. Франка (№ 1994).

ДОВЖАНСЬКЕ ЧЕТВЕРОЄВАНГЕЛІЄ

Вперше надруковано в ЗНТШ, т. XXXVII, 1900, Miscellanea, с. 1—7.

Рукопис Довжанського четвероєвангелія зберігається в архіві І. Франка (ф. 3, № 4740).

Подається за першодруком. Квадратні дужки у тексті належать І. Франкові.

С. 441. Озаркевич Іван Григорович (1826—1903) — український письменник і культурний діяч, батько Н. Кобринської.

Болехів — тепер місто Долинського району Івано-Франківської області.

С. 447. ... оповідання константинопольського монаха Єпіфанія про життя богородиці (див. «Пам'ятки», II, 379) — І. Франко посилається на своє видання: Апокрифи і легенди з українських рукописів, т. II. Львів, 1899, що вийшло в серії «Пам'ятки українсько-руської мови і літератури». Тут надруковано за рукописом XVI ст. («Перемиський

Пролог») апокрифічне оповідання про життя богородиці, авторство якого приписується Єпіфанієві — «монахові Каллістратового монастиря в Константинополі» (IX ст.).

ПЕРЕДМОВА

**[до видання: Етнографічний збірник.
Том VII. Видає Етногр[афічна] комісія Наукового т[оварист]ва ім. Шевченка. Галицькі народні казки. Зібрав Осип Роздольський. Львів. 1889]**

Вперше надруковано у виданні: Етнографічний збірник. Том VII. Видає Етногр[афічна] комісія наукового т[овариств]а ім. Шевченка. Галицькі народні казки. Зібрав Осип Роздольський. Львів, 1899, с. V—IX.

Подається за першодруком.

С. 448. Роздольський Осип Іванович (1872—1954) — український етнограф і фольклорист, перекладач творів В. Стефаника, Лесі Українки, С. Васильченка німецькою мовою. І. Франкові належить передмова до збірника (без підпису), загальна редакція, а також розшифрування бібліографічних джерел, поданих упорядником скорочено. Авторство передмови розкрито у виданні «Хроніка наукового товариства ім. Т. Шевченка», 1900, № 1, с. 75.

Полівка Юрій (Їржі) (1858—1933) — чеський славіст, професор слов'янської філології у Празькому університеті.

ПЕРЕДМОВА

**[до видання: Етнографічний збірник.
Том VIII. Галицькі народні новели. Зібрав Осип Роздольський. Львів, 1900].**

Вперше надруковано у виданні: Етнографічний збірник. Том VIII. Галицькі народні новели. Зібрав Осип Роздольський. Львів. 1900, с. IV—IX.

Подається за першодруком.

І. Франкові належить передмова до збірника, його загальна редакція, а також розкриття повних назв джерел, поданих упорядником скорочено.

ПОЯСНЕННЯ СЛІВ

Ала́рм — сполох

Безпото́мно — без нащадків
Блава́ти — волошки

Відпра́ва — відповідь, заперечення

Гіпокри́зія — лицемірство
Греміа́льно — спільно, разом
Гук — багато

Дафи́ня — лавровий кущ
Диску́рси — жваве, активне обговорення
Діди́чні (хвороби) — спадкові (хвороби)
Доме́на — визначальна риса, основна властивість (стісню̈е його домену — обмежує його властивість)
Драсти́чний — грубий, вульгарний

Есхатоло́гія — релігійне вчення про кінець світу

За́від (зробити) — не дотримати слова
Зе́ро — нуль

Екскому́ніка — виключення з церковної громади

Індагна́ція — допит

Ка́пка — краплина
Ки́вот — дерев'яна скринька на церковному престолі, де зберігаються так звані святі тайни
Кольпорта́ж — розповсюдження, розпродажа книжок
Конвенціона́льний (конвенційний) — договірний, той, що належить до конвенції — угоди
Коррупте́ля — підміна
Кри́тик (несправедливий) — тут: закид, докір (несправедливий)

Лі́ста — лист, послання
Лю́ки — вибоїни, прогалини

Ма́гнес — магніт
Марги́нес — поле (листка)
Мінхавзия́ди — неправдоподібні, гумористичні оповідання

Належи́те (образування) — відповідна (освіта)
Наспі́ли — надійшли
Но́рна — богиня долі
Нотори́чний — загальновідомий, визнаний, преслову-тий

Одві́рник — сторож, вартовий
Опрова́дити — відсвяткувати

Памýт — бавовняна тканина
Парава́н — ширми, заслона
Па́сія — назва церковно-апокрифічних оповідань про муки і смерть Христа
Пачка́р — контрабандист
Перево́дити — здійснювати, робити
Пері́копа — уривок
Плеона́зм — надмірність, перебільшення, багатослів'я
Пля́цок — корж
Порфі́ра — довга пурпурна мантія
Посвя́чення — пожертвування
Предиле́кція — пристрасть
Протопла́ст — родоначальник
Пуря́вий — непокірний

Реля́ція — реконструкція, відновлення
Розпра́ва — дослідження, розвідка, розгляд

Річе́вий (покажчик) — предметний (покажчик)

Свисто́к — згорток паперу
Ски́тник — чернець або старообрядець, який живе в скиті — віддалік від монастирських будівель
Скорумпо́ваний — зіпсований, зігнилий

Тан — старовинний шотландський титул, відповідає англійському лорду
Трубе́р — співак, трубадур

Унгва́рський — ужгородський

Фрасу́нок — турбота, клопіт

Цо́рка — дочка
Цо́фнутися — відступити назад

Шти́гар — штейгер
Шту́ка — мистецтво

ПОКАЖЧИК ІМЕН І НАЗВ

Аббасиди *487*
Абульфауаріс 378
Абунна 399, 413, 420, 421
Августин Блаженний 309
Авдикович О. Л. *472*
Александер 271
Александер III 381, 383, 384
Александр з Берне — див.: Александр Паризький
Александр Македонський 290—292, 373, 375, 407, 413, *496*, *497*
Александр Паризький 376, *496*
«Александрія» 221, 222, 289, 290, 292, 299, 300, 374, 376, 377, 378, 385, 388, 391, 398, 401, 407, *495*
Алтамиш 292
«Алфавит» 321
Альберіх із Безансона 376, 387
«Америка» 465
Андрій 403, 404, 410, 411
Аніка 300
Анна 189
Антоній Марк 204, *489*
Антонович В. Б. 84, 214, *479*, *492*
«Апокризис» 149, *484*
«Апоксархос» 292
Апостат Юліан (Флавій Клавдій Юліан) 88, *480*
«Аргонавти» *496*
Арден Мері 197
Ареопагіт Діонісій 124, *482*
Аріосто Лудовіко 176, *488*
Арістеав із Проконнезу 372
Арріан 374, 379, *483*, *497*
Афанасій 315
Афанасьев О. М. 449, 454

Баздо Беренд 154, *486*
Балабан Гедеон — див.: Болобан Гедеон
Бандрівський Кароль 336
Баранович Лазар 149, *484*
Барбазан Етьєн 172, *487*
Барсов Є. В. 84, *479*
Бастіан А. 419, *498*
Батий 331
Белецький Ян 281, 282, 283
Бельський М. 392, 396, 398, 399, 400, 401, 402, 408, 412, 417, 419, *497*
Бельфоре 160
Бернацький Ф. 370
Біберович Іван 477
«Бібліотека для молодіжі» *468*
Бізанцій Георгій-Геннадій *495*
Біленький Теодор 153, *485*, *486*
«Богогласник» 223, 224, 226, 341, 342, 346—354, 357, 358, 360, 370, *461*, *493*
«Богогласник» (карпаторуський) 217, 218, 223, 274
Богоносець Ігнатій 123, *482*
Богоприемець Симеон 72
Богослов Іван 124, 254, 261, *483*
Боккаччо Джованні 454, 457
Болобан Гедеон 211, 281, 444, *491*
Болшевич Григорій 267
Борбедж 166

Бордуляк Т. Г. 47, 50, *467*
Боржковський Валеріан 28, *472*
Босуел 163
Брандес Георг 161, 164, 166, 172, 178, 185, 186, 189, 191, 193, 194, 197, 198, 202, 205, *486*
Браун А. 178
Бродзінський К. 18, *470*
Брунгофер 165
Бруно Джордано 165, 166
Брут 200, 204, 205, *488*, *489*
Брюкнер Олександр 112, *480*
Будзінський 403, 409—412
Будний Симон 322, 410, *495*
«Букварь славенского языка роду россияному» 227
«Букварь Ставропігійського братства» 227, *493*
Буховецкі Іоан 346

Вагилевич І. М. 229, *493*
Валерій Юлій 375, 376, *496*
Ваповський Бернард 411, *498*
«Варлаам і Йоасаф» 260, 388, 417, 420, 421, *494*
Василько 70
Васильченко С. В. *500*
Ведель 156
«Великое зерцало» 313, *461*, *494*
Венгерський А. 403, *498*
Вернер 121
Вернон Єлизавета 202
Веселовський О.М. 284, 313, 378, 384, 389—392, 413, 449, 454, *497*
«Видавнича спілка» — див.: «Українсько-руська видавнича спілка» 12, *464*
Визнавець Едуард 197
Вишенський Іван 112—116, *480*, *481*
Вишоватий Андрій 409, *498*
Вишоватий Бенедикт 409
Вівер Джон 200
Вільхівський Б.— див.: Грінченко Б. Д.
Вінкентій з Бове 120, *482*
«Вірша про Адамів гріх» *499*
«Вірші про створення світу» 355
Владимиров П. В. 260, *494*
Вовчок Марко *466*
«Волинський літопис» 69, 70, 81, 82, *478*
Володимир Святославич 210, 219, 403, 404, 409, 411, 412
Волянський Іван 13, *465*
Востоков О. Х. 83, 87, *478*
Вяземський П. П. 84, *479*

«Газета А. Гатцука» *487*
Гайтон 400
«Галичанин» 42, *474*
Галятовський Іоанникій 135, 143, 151, 216, *483*
Гаолон 400
Гарнет 182
Гаррінгтон Джон 186
Гатцук А. *487*
Гаупт М. 375
Гейне Генріх 22, 25, 26, 40, 41, *471*, *473*
Гелазій 119, *482*
Гельдер 156
Генріх III 377
Генріх V 203
Гераклій 281
Герберт 203
Геродот 372, *496*
Герхард Герхардс — див.: Роттердамський Еразм
Гессе Іван де 388
Гете Й.-В. 18, 25, 156, 200, 448
Гіатомус 400
Гізель Іннокентій 149, 331, *484*
Гнатюк В. М. 8, 21, 117, 125, 146, 173, 221, 300, 347, 349, 414, *470*, *481*, *492*, *495*, *498*
Гоголь М. В. 52, 207
Голіншед Рафаель 183 — 185, 187, 188
Головацький Яків 67, 358, 455
Голубев С. 67, 112, *481*
Гомер 372
Гонорій 386
Горіонід 377
Горуцький 281
Грабовський Павло 49, 50, *476*
Григор Йосип 131, *483*
Григоренко Грицько 12, *464*
Григорій Богослов 316
Григорій IX 385
Грицуняк Антін 44—46, *474*
Грімм (брати) 86, 88, *479*

Грінченко Б. Д. 12, 455, *468*, *470*
Грозвіта 120
«Громада» (женевська) 207
«Громада» (коломийська) *474*
«Громник» 226
Гроуч 183
Грунтвіг 156
Грушевский М. С. 13, *465*
Грушитицький Юрій 219
«Гуклівська літопись» 214, *492*
Гулейчук 312
Гюго Віктор 41, *473*

Дамаскін Іван 123, 124, 144, 255, 271
Дандаліс 375, 379
«Данилівське учительне євангеліе» 131, 212, 234, 258, *483*
Данило 70
Даничич Джуро 149, *485*
Дарій 292, 293, 377
Дарнлей 163, 185
Дашкевич М. П. 207, 208, *490*
Джемс (Яков) 163, 180—182, 185, 186, 189
Джівель 188
Джонсон Бен (Бенджамін) 194, 197, *488*, *489*
Джулинський М. 36, *473*
«Дзвінок» *473*
Декваліон 375
Дембицький В. 28
Дем'яновський Еліан 278
Деоклитіян 272
Децій Йодок Людвік 411, *498*
Дивкович 149
Димитрій — див.: Ростовський (Туптало) Димитрій
Дігс Леонард 200
«Діло» 367, *465*, *476*
Дінгельштет 170
Длугош Ян *498*
Дмитрів Нестор 13, *465*
«Дністер» 28, *471*
Добрий Пилип 173
Добролюбов М. О. 50, 51, *476*, *477*
«Добромильська літописна записка» 214
«Довжанське четвероеваніеліе» 441, *461*, *499*
Домбровський Гнат 11, *464*
Донвальд 184
Донськой Дмитрій *477*
Доф III 184
Дочинець Митро 353
Драгоманов М. П. 39, 84, 173, 207, 229, 354, 430, 450, 455, *469*, *473*, *479*, *490*, *499*
Дрейфус Альфред 22, *471*
Дрепер Джон Уїльям 12
«Дрогобицький збірник» 140, 226, 335, *486*
«Другий лист небесний» 210, 230
Дубенський Д. М. 83, *479*
Дуглас Єнні-Мері 164
Дулишкович Теодор 212, *491*
«Дѣяніе Девгенія» 68, *478*

Евріпід 187, 372, *488*
Ексуперій 118
Елеодор 119
Ельдад 380, 383
Ельце Теодор 178
«Епистоліи о недѣли» 210, 335
Ербен Карел Яромир 125, *483*
Ерман Г. А. 419, *498*
Ессекс 163, 202, 205
Есхіл 372, *495*
Ешенбах Вольфрам фон *497*

«Євангеліе толковое» 211
«Євангеліе учительное» 67, 261
Євгеній 114
Євсевій Александрійський 74, 77—79
Євсевій Кесарійський 55, 67, 257, 258, *477*
Єгуда Самуель абен Тіббон 378
Єлизавета, австрійська королева 26
Єлизавета, англійська королева 163, 180, 188, 200, 202, 205
Єндик Дмитро 314
Єпіфаній 124, 140, 143
Єпіфаній Кіпрський 66, 67, 75—79, 123, 124, 446, 450, *477*, *499*
Єронім 118, 119, 142, 225, 332, 334, *482*
Єрусалимський Кирило 260, *494*
Єсенська Ружена *473*

Жаткович Юрій-Калман 290, *495*
«Жертва Авраамова» 151
Жефарович Христофор 149, *485*
Жигмонт Август 71, 234, 402, 444
Житецький Г. П. 112, 208, *480*
Житецький П. Г. 84, 430, *490*
«Житє і слово» 11, 223, 224, 228, 256, 314—316, 348, 354, 355, 430, 450, 455, *464*, *499*
«Журнал Министерства народного просвещения» 149, 226, 273, *462*, *470*, *480*, *493*

Загірня Марія *468*
Заїуцький Синезій 148
Зальцман Хрістіан-Готгільф 153—155, *485*
Занд Жорж (Жорж Санд) 403, 405—407, 409
«Записки Наукового товариства ім. Шевченка» 212, 217, 221, 223, 228, 289, 300, 346, 348, 349, 351, 355, 357, 358, 371, *461—463*, *477*, *480*, *496*
«Записки юго-западного отдела русского географического общества» *470*, *473*
Запольська Габрієля 34, 35, *472*
Зедергольм 83, *478*
Зизаній Стефан 219, 261, *492*
Зірка — див.: Косач О. П., Кривинюк О. П.
Златоуст Іоанн 55, 257, 258, 301, 322, *477*
Зограф — див.: Маляр Дмитро
«Золота легенда» 120, *482*
Золя Еміль 22—25, *471*
«Зоря» 11, 274, 335, *464*, *470*, *471*, *474*, *479*, *484*
Зубрицький Михайло 216, 274, 335, *492*

«Известия отделения русского языка и словесности» 370, *480*

Ібн-Езру бен Мейр 384
Ігнатій з Никлович (Галька) 450
«Ієрей Стефан» 252
«Ізмарагд» 313, 418, *498*
Ізяслав 254
Іннокентій I 118
Іннокентій IV 385
Іполит 260, *494*
«Ірмологіон» 310
Іспаський рукопис] 222, 312, *493*
Істрін В. М. 380, 383, 384, 389—391, 393, 394, 396, *497*

Йовович Лука 11, *464*

Казвіні Захарія ібн Мухаммед 377, 378, *496*
Калитовський Омелян 209, 273, 274, 278, 279, *491*
Каліна А. 112, *480*
Каллімах 374, *496*
Калліст 211
Каллісфен 373, *496*
Калужняцький О. І. 328, *495*
«Калуський збірник» 222, 356, *493*
«Кам'янський богогласник» 253, 336, *493*
Караджич Вук 17, 149, 449, *469*, *484*, *485*
Карамзін М. М. 389, 391, 392, *408*
Каратаев — 211
Карл Великий 378
Карл IV 125, *483*
Карпенко-Карий (Тобілевич І. К.) 2, 50, 121, 246, *468*, *483*
Кассій 200
Катіліна 205, *489*
Катерина Австріячка 402
Качич-Міошич Андрій 150, 151, 157, *485*
Кедрин Георгій 142, *484*
Кемден 193
Кеннет IV 182
«Киево-Печерський патерик» 320, *495*
«Киевлянин» 42, *474*, *487*
«Киевская старина» *462*, *464*, *466*, *468*, *478*, *480*, *492*
Кід Томас 161, 177, *486*
Клоустон В. А.— 450, *484*
Кобилянська О. Ю. 13, 445
Кобринська Н. І. 13, *467*, *499*
Кобринський Й. М. 229, *493*

«Ковельская палея» 77, *478*
Козачинський Еммануїл 148, *484*
Козловський О. К. 7, *463*
Колесса Олександр Михайлович 263, *494*
Колмачевський Л. 450
«Комарнянський пролог» 214, *492*
Кониський О. Я. 12, *464*, *486*
Кононенко Мусій Степанович 12, 405, *465*
Константин VII *483*
Копистенський Захарія 115, *481*, *484*
Копітар Варфоломій 369, *495*
Корвін-Піотровська — див.: Запольська Габрієля
Корреджо (Антоніо Аллегрі) 178, *488*
Косач М. П. 39, *473*
Косач О. П. (Кривинюк) 39, *473*
Косач О. П. (Олена Пчілка) 39, *473*
Котелер Жан-Батіст 120, *482*
Котляревський І. П. 28, 430, *465*
Коцюбинський М. М. 12
Кравицький Микола 453
Кралицький А. Ф. 354, *495*
Кранц 156
Крымський А. Ю. 112, 450, *480*
Кровіцький Марцін 410, *498*
Кропивницький М. Л. *474*
Крушельницький Антін 32—35, *467*, *472*
Кузикевич Павло 131, *483*
Куліш П. О. 26, 156, 169, 173, 177, 179, 180, 192, 193, 200, 450, *467*, *471*, *479*, *485*, 486, *488*
Курдидик 45
Кушелев Безбородько Г. О. 55, *477*

Ламбер Ле Тор 376, *496*
Лампрехт із Тріра 376, *496*
Лев (Лев Філософ) 404, 409, *483*
Левандовський Тимофій *484*
Левитський М. В. 16, 170, *469*
Левицький І. О. 311, 356, 361, *463*
Левицький Осип 10, 228
Левковський Дмитро 224, 274
Лейсестер 163
Ленін В. І. *469*
Леон *496*
Леонід 112, 230, 260, 262, *493*
Лепкий Б. С. 12, *464*
Лисенко М. В. 17
Лисик Єнджей 281, 282
«Листок» 226
«Литературный сборник, издаваемый галицко-русскою Матицею» 286, *462*
Лівій Тіт 193, *488*
Лізманіні 402, 403, 408—411
Ліндау Павло 36, 37, 173, *473*
Лінинський 311
Лісманін 409
«Літературно-науковий вісник» 11, 13, 27, 28, 41, *464*, *476*
«Літопись сербська» 369
«Літургікон» 310
Любинецький Станіслав 409, *498*
«Львівський рукопис» 263
Львов Олексій 87, *480*

Мазурчин Кароль 453
Макарій 301
Макаровський М. Т. 18—20, *469*
Македонський Александр — див.: Александр Македонський
Максентій 281
Максимович М. О. 84, *479*
Макушев В. В. 273, *494*
Малишевський Г. Г. 112, 210, 404, 408—412, *481*
Маляр Дмитро 70
Мальтус Томас-Роберт 24, 25, *471*
Мамін-Сибіряк Д. Н. 11, *464*
Манецький Степан 51
Мануель 172
Мануїл Грецький 389, 390, 393, 394
Маринкович Константин 151
Марк Антоній 204, *489*
Марко Вовчок — див.: Вовчок Марко
Марло Крістофер 173, *487*

Мародарій 292
Мартович Лесь 13, *465*, *475*
Матиевич 149
Махар Йозеф Святоплук *464*
Маціевський О. *499*
Меон 172
Метафраст Симеон 135, 260, *461*, *483*
Метлинський А. Л. 18, 19,*469*, *470*
Меховіта Мацей 411, *498*
Милорадович Єлизавета 28, *472*
Мідлтон Томас 189
Мількович Володимир 113, *481*
«Мінея страшевицька» 214
Міцкевич Адам — 50
Мирний Панас 12, 50
Могила Петро 112, 149, *481*
Могильницький А. Л. 229, *493*
«Молода Україна» *467*
Мольєр Жан-Батіст 173
Монтень Мішель 166
Мордовець Д. Л. 12, *465*
Морозевич 314
«Московский листок» *465*
Мурко Матія 222, *493*

Навклер 401
«Нада» 14, *461*, *468*
Надсон С. Я. 11, *464*
Наполеон *464*
Насальський Юліан *468*
«Наукове товариство ім. Шевченка» 10, 28, 43, 50, 427, 450, 455
Наш (Неш) Томас 161, *486*
Неврот 392
Ненадович Павло 149
Немцевич Юліан Урсин 150, *485*
Нерон 273
Нечуй-Левицький І. С. 12, 50, *465*, *468*
«Никодимове евангеліє» 64, 65, 72—74, 76—80, 82, 308, 318, *478*
Никорович 310
Нізамі 377, *496*
Ніщинський П. І. 16, *469*, *486*
Новакович Стоян 146, 148—152, *484*
«Номоканони» 113, 305, 332
Норт 193

Обачний Михайло — див.: Когач М. П.
Обрадович Досифей 149, *485*
Огоновський О. М. 18, 207, *470*, *490*
«Одесский вестник» *487*
Одоєвський В. Ф. 87, *480*
Ожешко Еліза 11, *464*
Озаркевич Іван 441, *499*
«О збуренню пекла» 83, *478*
Октавіан Цезар 334
Окуневський Ярослав 12, *464*
Олександр 393, 394
Олівер 386
Ольгін Рувим 47, *475*
«О Макаріи римском» 420, *498*
Онишкевич Гнат — 18, *470*
Опець Бальтазар 117, 140, 335, *482*
Оріховський Станіслав 210, *491*
«Основа» 430, 456, *499*
Оссолінські 230, 273, 388, 395, *462*, *494*
Остапчук Яцко 46, *475*
Островський О. М. 51—53, *476*, *477*
«Острозька біблія» 63, 91
«Острозька книжечка в десятьох відділах» 112
Острозький Константин 71, 72, 112—114, *478*, *481*
Отвіновський Еразм 403, *497*
Оттон із Фрайзінгена 381, 401, *497*
Охримович Володимир 212, 217, *491*

Павлик М. І. 12, 17, 52, 54, *469*, *477*
Падальський Олександр 224, 274
Падуновський Петро *484*
«Пам'ятки українсько-руської мови і літератури» 73—75, 83, 117, 118, 122, 125, 129—131, 133, 137, 140, 143, 146, 209, 212, 220, 235, 243, 251, 254—256, 258—260, 262—265, 282, 284, 304, 310, 313—318, 320, 323, 332, 333, 335, 336, 363, 364, 420, 447, *462*, *463*, *477*, *491*, *499*

«Памятники отреченной русской литературы» 254, 264—266, 268, 270, 273, 274, 278
«Памятники старинной русской литературы» 55, 390, *477*
Партицький Омелян 83, *479*
«Пасія» керестурська 349, *495*
Пастелій Іван 228, *493*
Патарський Мефодій 260, 394, *494*
Патера Адольф 125, 128, 129, 134, *483*
«Патерик египтоскитський» 321
«Патерик печерський» 320, 323, *495*
«Патерик скитский» 262
Парі Гастон 376
Паулі Жегота Ігнаци 219, 226, *492*
«Пекельная вѣчность» 223, 328, 329
Пемброк 165
«Первое ученіе отроком» 148, 149
«Перемиський Пролог» 130, 131, 137, 219, 222, *483*, *500*
Перетц В. М. 370, *495*
«Перший вінок» 17, *469*
«Пѣснь Кіевская» 340
«Пѣснь о марности свѣта» 275
«Пѣснь о плачливом житіи бѣднаго студента» 224, *274*, *275*
«Пѣснь о свѣтѣ» 224
«Пѣснь свѣцка о ляхах з москалями» 224
Песталоцці Йоган-Генріх 154, *485*
Петро Великий 148
Петров М. І. 18, 207, 208, 226, *470*
Петров О. Л. 226, *493*
Петрушевич А. С. 209, 212, 214, 215, 221, 223, 224, 226, 274, 286, 288, *463*, *491*
Пильчиков Д. П. 28, *472*
Пипін О. М. 55—62, 65, 67, 68, 80, 92, 94, 96, 98, 100, 102, 146, 148, 151, 390, 392, *477*, *484*
Пігас Мелетій 112, 116, *481*
Пій XI 387, 388, 395
Піосель Гюг 172
«Пісня про Гільдебранта» 86, *480*
«Пісня про Роланда» 267, 294
«Пісня Пастелія» 354
Піфеас із Массілії 373
Плано Карпіно Іван де 385
Платон 375, *496*
Плутарх 193—198, 204—206, *488*
«Поема про молодого Тітуреля» 385, 497
Полевой М. О. 84, 479
Полівка Юрій (Іржі) 300, 448, 500
Поляк Мартин 121
Помяков Андрій 221
Пономарьов О. І. 300
Попов А. М. 261, *478*
Попович-Тухлянський Теодор 219, 222, 224, 226, 261, *494*
Порфир'ев І. Я. 55, 56, 59, 60, 62, 65—67, 73, 75, 76, 78, 79, 81, *477*
Потебня О. О. 81, 87, *480*
Потій Іпатій 149, *484*
«Правда» 179, *471*
Пракситель 36, 37
«Прапор» *468*
Прислопський Іван 222, 310, *492*, *493*
Прислопський Феодосій 310
«Про індійські народи і про брахманів» 379
«Просвіта» 50
Псевдо-Каллісфен 376—380, 383
Псевдо-Матвій 117, 119—121, 124—128, 133, 135, 136, 138, 140—143, *461*
Псевдо-Палладій 380
Псевдо-Половець *410*
Птолемей I 378, *497*
Птолемей Лаг 378, *497*
Пчілка Олена — див.: Косач О. П.
«Путник» 226
Пушкін О. С. 18, 50

Рагоза (Рогоза) Михайло 114, *481*
Радивиловський Антоній 230, 234

Радченко К. Ф. 149, 151, *485*
Раїч Йован 150, *485*
Ракіч Вінкентій 151, *485*
Ракоці Ференц *491*
Ралей Вальтер 193, 197, *488*
Рафлі 226
Рей Міколай 211, *491*
Рейно 172
Релькович Матія-Антуан 151, *485*
Рендигевич 226
Риновецький-Трембецький Яків 409, *498*
Рихвальський Стефан 212
Рогович О. С. 20, *470*
«Родимий листок» 18, *470*
«Рождественник» 226
Роздольський О. І. 448, 453, 454, *500*
Роксана 293
Роман Волинський 69
Романів Гнат 453
Россен А. 398, 399, 422
Ростовський Димитрій (Туптало Дмитро) 122, 130, 131, 133, 135, 137, 140, 142, 150, *482*
Ротвен О. 163, 164, 185
Роттердамський Еразм 156, *486*
Рудченко І. 451, 457
Руданський Степан 21, 451, *470*
Рюккерт Генріх 122, *482*

Сабов Є. І. 214, *492*
Савчанський 450
Саксон Граматик 156, 159, 160
Самборина Степан 301, 304
Саркидон 293
Сарніцький Станіслав 71, *478*
Саутемптон (Саутгемптон) 163, 165, 166, 202
«Сборник отделения русского языка и словесности Академии наук» 384, *497*
Свєнціцький Павлин 167, *486*
Свій Павло — див.: Свєнціцький Павлин
«Свобода» (американська газета) 13, 44, *465*, *475*
«Свобода» (львівська газета) *474*
Сембратович Сильвестр 28, *47*
Сенека 161, 187, 188
«Сибирский листок» 49, *476*
Симеон Логофет — див.: Метафраст Симеон
Січинський Денис 329, *495*
«Сказание об Индии богатой» 388—393, 396, 418
«Сказание об Индийском царстве» 380, 383
«Сказаніе о зачатіи и рождестви пресвятия Богородици» 117, 125
Скопас 36, *473*
Скотт Реджінальд 188, 189, *488*
«Слово Адама» 56
«Слово в субботу 6-ю поста на воскресеніе друга божіа Лазаря» 55, 57
«Слово Іоанна Попа к царю кир Маноилови» 393
«Слово о Иосифѣ святом» 262, 263
«Слово о Иродѣ цары, яко хотѣл забити Христа» 263
«Слово о збуренню пекла» *478*
«Слово о Лазаревѣ воскресеніи» 55—68, 70, 72, 75—78, 80, 81, 83—85, 88—92, 103—104, *461*, *463*, *477*, *478*
«Слово о Мамаевѣ побоищѣ» 58, *477*
«Слово о погибели земли рускія» 68, 69, *478*
«Слово о полку Ігоревім» 55, 56, 65, 66, 68, 69, 72, 81—84, 88, 90, 91, 103, *463*, *478*, *479*
«Слово о Романі» 69, 70, 83, *478*
«Слово о трех мнисѣх» 421, 422
«Слово от Патерика» 313
«Слово про Даніїла» 81
«Слово про Лазаря в пеклі» 61, 65
«Слово святого Григорія» 335
«Слово святых апостол, иже от Адама во адѣ к Лазарю» 55, 56
Смаль-Стоцький С. О. 361, 362, *495*
Смирнов О. І. 84, *479*
Смотрицький М. 148, 199
«Соборник» 213

«Собесѣдованіе грѣшника с богоматерію» 151
«Современник» *476*
Сокальський П. П. 87, *480*
Соколовський Юрко 453
«Сокольський рукопис» 328, *480*
Соловецький рукопис 55—63, 68, 80, 90—93, 98, 100, 102, 111
Соломон 60, 75, 81, 83, 270, 277
Спасович В. Д. *484*
Спенсер Герберт 199, *489*
Сперанський М. Н. 72, 393, *478*, *483*
Срезневський І. І. 58, 87, *480*
Станіславський Ян 28, 29, 244, *472*
Старицький М. П. 12, 168—170, *464*, *465*, *468*, *487*
«Староміський рукопис» 213, *492*
Стефан 252
Стефаник В. С. 13, 47, 48, 50, *465*, *467*, *500*
Стефанович Гавриїл 149, *484*
Страпаролі 172, 173
Стрельцов Р. С. 47, *475*
Стрийковський Мацей 412, *498*
Стрипський Г. М. 212, *491*
Строев П. М. 112
Студинський К. Й. 18—20, 112, *469*, *470*, *480*
Стюарт Марія 163, 180
Стюарти 181, 185
Суворов Максим 148
Судовщикова-Косач О. Є. 39, *464*, *473*
Сумцов М. Ф. 208, *457*, *490*
Сярчинський Францішек 408, *498*

Тайрон О'Нейл Гуг (Хью) Тирон 202, *489*
Таркович Григорій 228, *493*
Тарновський Станіслав 198, *489*
Текелій Емерик 286, 287
Тендлау Абраам 380
Теодор з Дубівця 219, *492*
Терентій 273
Терлецький І. С. 442
Теслевців Степан 130, 131, 137, 219, 221, 222, 251, 252, 263, 266 — 268, 271, *418*
Тиховський Ювеналій 72, 83—85, *478*
Тихонравов М. С. 254, 264, 265, 268, 390, 392, 420, 422, *494*
Тільо Йоганн 120, *482*
Тішендорф Константин 118—120, *482*
Транквіліон-Ставровецький Кирило 59, 67, 68, 77, 211, 212, 261, *477*
Труш І. І. 27, *471*

Убуш Казимір 395, 396, 414
Уваров А. С. 112, 230, *490*, *493*, *494*
Удон 330
«Україна» 150, *485*
Українка Леся 13, 26, 39, 40, *465*, *467*, *471*, *473*, *500*
«Українсько-руська видавнича спілка» 12, *464*
«Унгварський (ужгородський) збірник» 219, 221, 222, 259, 262
Устиянович Микола Леонтійович 212, 229, *491*

Фамінцин О. С. 87, *480*
Фегтлін А. 122, *482*
Федькович Юрій 26, 178, 179
Ферлеевич Василь 228, 361—367
Филологические записки» *479*
Фідій 36, *473*
«Фізіолог» 374
Філіпп 121
Філіпп—лікар 381
Фінлей 182
Фірдоусі Абуль Касим 377, *496*
Фіттон Мері 165
Флавій Йосиф 137, 138, 377, 380, *483*
Флетчер Лоуренс 180, 181
Флоринський Т. Д. 42, 43, *474*
Флоріо 166
Формен Саймон 181
Фоукс Гю 182
Франко Ольга 17, 450, 455, *469*

Франс Анатоль *471*
Фрідріх II 385
Фуссесбрун Конрад 121, *482*

Харамбашич Август 14, *468*
«Хітарский рукопис» — 293, 295, 296, 297, 298
«Хліборób» 44, *474*
Хмельницький Богдан 12, 13
Хмельницький Юрій 12
Хмельовський Бенедикт 401, 402, 414, *497*
«Хождение Даниила паломника» 219
«Хожденія Зосимы к рахманам» 420, 421
«Хроніка наукового товариства ім. Шевченка» *500*
Худяков А. 452

Царнке Фр. 381—389, 396
Царский И. К. 112
Цахер 374
Цезар Гай Юлій 200, 203—205, *489*
Ціфроні Іммануель бен Соломон 384
Ціцерон — 204, *489*

Чаповецький Базиль 286
Чарторийський Владислав 219, *492*
Черемшина Марко *464*
Черний Адольф *463*
«Червоні мошки» 380
Чехов А. П. 11, *464*
Чехович Мартин 322, *495*
Чінгісхан 386
Чорний Юрко 151
Чубинський П. П. 452, 457

Шаде Оскар 118
Шафарик Павел Йозеф 125, 126, 127, 129, 132, 144, 369, *483*
Шевченко Т. Г. 12, 14, 18, 19, 40, 49, 50, *462*, *466—468*, *470*, *476*, *486*, *500*
Шекспір Уїльям 156, 159—165, 170, 206, *461*, *467*, *476*, *486—488*
Шепедій Степан 228
Шіллер Фрідріх 32, 200, 271
Школичеико Мусій 12, *465*
Шлегель Фрідріх 170, *487*
Шляпкін І. А. 71
Шумляк Георгій *484*
Шусбелль 56
Шухевич В. О. 414, *498*

Щавінський М. 227
Щавінський Олександр 430, 431, *499*
Щоголів Я. І. 12
Щурат В. Г. 36, 37, *468*, *473*

Ювеналій 123, 124
Юг О'Нейл — див.: Тайрон О'Нейл Гуг (Хью)
Юлинець Павло 150, *485*
Юліан Флавій Клавдій 88, *480*

Яворський Стефан 212
Яків з Вітрі (Жак де Вітрі) 386, *497*
Яков де Воратіне 120, *482*
Янчук М. О. 334
Яремецький-Білахевич Ілля 211, 223, 226, 318, 319, 321, 322, 326, *491*
Яцків М. І. *467*

Andree R. 419
«Archiv für slavische Philologie» *480*
Ausfeld 374

Baudo 400
Bellforest 160
Benfey Theodor 449, 456
Berger de Xivrey 375
Bettelheim Anton 173
Biblioteka «Wisly» 452, 456, 457
Bolte Johannes 450, 456
Brandl Alois 171, 173, 174
Bystron Jan 449
Brockhaus Hermann 451
Brunet Gustave 120

Cassel Paulus 456
Chełchowski Stanisław 452, 457
«Chañsons des gestes» 378
Ciszewski Stanisław 452, 457
«Codex Apokriphus Novi Testamenti» *482*
Cosguin Emanuel 450, 456
«Czas» 42, *474*

Czorniewiczow Petro 336
Časopis českeho Musea» 125

«Decretum de libris recipiendis et non recipiendis» 119, *482*
«De adventu Indorum patriarchae ad urbem Romanam» 395
«De conceptione virginis Marie et infusione anime eius» 135
«De gemmis et lapidibus praetiosis et aromatibus diversis» 396
«De pontificatu Joannis Presbyteri maximi, vita et moribus» 396
«De statu et dispositione Indiae alius tractatus» 396
«Die Erlösung» 121
«Die Zeit» 44, *474*
Dobsinský Pavol 455
«Dormitio B. Virginis Mariae» 124
Douhet 450
Dunlop-Liebrecht John 455

Evangelia apocripha» 118

Fedrowski 420

«Gesellscnaft» *475*
«Gesta Romanorum» 222, 271, 300, 302, 304, 313, *461*
Glinski 449

Hagen F. H. 173, 455
Hahn I. G. 450, 455
Haltrich 450, 455
Hartwig Otto 449
«Historye Rzymskie» 304
Hofmann Rudolf 136
Holder Alfred 159
«In Acharon civitate nostra oppulentissima super Nilum Aegipti sita» 395

«Institutiones» 402

«Jeziswo miàdi» 125, 126, 129, 134, 136, 144

«Kantuczki» 342, 345, 346, 347, 348, 357, 370
Keller Adelbert 456
Köhler Reinhold 450, 456
«Kronika» 400
«Kurjer Iwowski» 47, *475*, *476*
«Kwartalnik historiczny» *480*

Landau Marcus 173, 456
Larivey Pierre 172
«Liber de infantia Mariae et Christi Salvatoris, commentatio seorim edita Halis Saxonum» 118
«Liber de infantia Salvatoris» 119
«Liber de ortu beatae Mariae et Infantia Salvatoris a beato Matthaeo evangelista hebraice scriptus et a beato Jeronimo presbytero in latinum translatus» 118
«Liber de monstris» 375
«Liber de nativitate Salvatoris et de Maria vel obstetrice» 119
«Liebrecht Felix 451
Louveau Jean 172
Lubieniecius St. 409

Mann 384
Mannhordt W. 450
Maspero G. 451, 456
Maury Alfred 451
Meyer Paul 374
Migne 120
«Monitor» 47, *475*
Montaiglon Anatoli 456
«Monumenta confraternitatis, Stauropigianae Leopoliensis» 10, 113, *463*
Müller C. 374, 380

«Naradapisny Sbornik ceskoslovenský» 300
«Nowe Ateny» 401
Novosielski A. 451

Oppert Gustav 385, 386, 401

«Panno chòru anielskiego» 217
Pfeifer 333
Piper Paul 86
Ploss H. 419
Polaczek Stanisław 456
«Politik» 37, *475*
«Postylla» 211, *491*
Prym E. 457

«Relatio Indorum patriarchae de basilica et sacratissimo corpore S. Thomae apostoli» 396
Reinisch Robert 121
Rohde E. 373
Rutowski 11

Schleicher A. 457
Schmidt Erich 450, 451
Schott Albert 451
«Scriptorum Graecorum bibliotheca» 375
Simrock Karl 172, 173, 451
«Slovansky Přehled» 1, 7, 8, 463, *473*
Socin A. 457
Soltau D. W. 457
«Speculum historiale» 120
Strodtmann Adolf 450
«Svate Marie s nebes chvàla» 125
«Tydzień» 47, *475*

Udziela Seweryn 452

«Vita beatae Mariae virginis et Salvatoris rhitmica» 121, 122, 124, *482*

Weismann Heinrich 339, 374, 375, 377, 378
Willibald Leo 450
«Wisła» 449
Wolf I. 449, 450

Zawadzki Bronisław 211
Zingerle O. 374

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ

1. Перша сторінка статті І. Франка «Леся Українка», надрукованої чеською мовою в журналі «Slovansky přehled» . . . . . 192—193
2. Титульна сторінка окремого видання праці «Карпаторуське письменство XVII—XVIII вв.» . . . . . 192—193
3. Сторінка рукописного збірника Стефана Теслевцьового. 224—225
4. Перша сторінка автографа статті «Студії на полі карпаторуського письменства XVII—XVIII вв.» . . . . . 224—225

У підготовці до видання 32-го тому брала участь текстологічна комісія у складі: *Бернштейн М. Д.* (голова), *Білявська О. О.*, *Вишневська Н. О.*, *Гончарук М. Л.*, *Полотай А. М.*, *Секарева К. М.*

ЗМІСТ

ДОСЛІДЖЕННЯ. СТАТТІ. МАТЕРІАЛИ

Українська література за 1898 р.. 7
Переклади Шевченка на сербську мову 14
Українська пісня в Сербії 16
Нове видання поем М. Макаровського 18
Етнографічний збірник... Т. VI. Галицько-руські анекдоти . . 21
Нова повість Е. Зодя «Fecondite». Соті рокозин і уродин Генріха Гейне 22
Малюнки Івана Труша 27
Станіслав Пшибишевський. Із циклу вігілій . 32
Габріеля Запольська. В Гірничій Дуброві, сценічна картина в І акті 34
Павло Ліндау. Мелійська Венера, поетична драма в одній дії 36
Леся Українка 39
Schöne Seelen finden sich 42
Антін Грицуняк (*Посмертна згадка*) 44
Переклади укр[аїнських] творів 47
П. Грабовський про Шевченка. 49
Буря. Драма в 5 діях О. М. Островського 51
Слово о Лазаревѣ воскресеніи. *Староруська поема на апокрифічні теми* 55
Новий причинок до студій над Іваном Вишенським 112
Апокрифічне евангеліе псевдо-Матвія і його сліди в українсько-руському письменстві 117
Передне слово [до збірки: Хрістіан Зальцман. Книжка приказок про те, як не належиться поводиться з дітьми] . . . 153
Передмова [до видання: Уїльям Шекспір. Гамлет, принц датський]. 156
Передмова [до видання: Уїльям Шекспір. Приборкана гостроуха. Комедія в 5 діях з передгрою] 171
Передмова [до видання: Уїльям Шекспір. Макбет] 180
Передмова [до видання: Уїльям Шекспір. Коріолан] . . . 193
Передмова [до видання: Уїльям Шекспір. Юлій Цезар] . . . 200
Карпаторуське письменство XVII — XVIII вв 207

Додаток

I. Другий лист небесний 230
II. Данилівське (угроруське) учительне евангеліе . . . 234
III. Староміський рукопис 244
IV. Рукопис Ст. Теслевцьового 251
V. Унгварський рукопис 262
VI. Рукопис із с. Літманової А 268
VII. Рукопис із с. Літманової Б 272
VIII. Рукопис о. Теодора Поповича Тухлянського . . . 273
IX. Рукопис Павла Кузикевича 281
X. Пісня про Віденщину 1683 р. 286
XI. Дві карпаторуські переробки «Александрії» з XVIII в. 289
XII. Рукопис Степана Самборини 301
XIII. Рукопис о. Івана Прислопського 306
XIV. Калуський збірник 311
XV. Іспаський рукопис 312
XVI. Рукопис о. Іллі Яремецького-Білахевича 314
XVII. Вѣчность пекельная 326
XVIII. Сокольський рукопис 328
XIX. Дрогобицький збірник 335
XX. Кам'янський Богогласник 1734 р. 336
XXI. Угроруський співаник А 347
XXII. Угроруський співаник Б. Митра Дочинця . . . 349
XXIII. Калуський співаник XVIII в.. 356
XXIV. Вірші о. Василя Ферлеєвича 361
XXV. Супліка селян із Залуча з р. 1840 367
Доповнення 369
Студії на полі карпаторуського письменства XVII — XVIII вв. 371

ДОДАТКИ

В справі збирання народних легенд 427
До історії вірші на Вкраїні 430
Довжанське Четвероевангеліе 441
Передмова [до видання: Етнографічний збірник. Том VII] . . 448
Передмова [до видання: Етнографічний збірник. Том VIII] . . 453

КОМЕНТАРІ 459
Пояснення слів 501
Покажчик імен і назв 503
Список ілюстрацій 515

Академия наук
Украинской ССР

Институт литературы
им. Т. Г. Шевченко

ІВАН
ФРАНКО

Собрание сочинений
в пятидесяти томах

Литература и искусство

Тома 26—43

Том 32

Литературно-критические
произведения
(1899—1901)

(На украинском языке)

Друкується за постановою
Президії АН УРСР

Редактор
В. Я. Пипченко

Художній редактор
С. П. Квітка

Оформлення художника
О. Г. Комяхова

Технічний редактор
М. А. Притикіна

Коректори
Ю. І. Бойко,
Л. П. Стеценко,
О. С. Улезко

Інформ. бланк № 3958

Здано до набору 29.09.80. Підп. до друку 22.01.82. Формат 84×108/32. Папір друк. № 1. Літ. гарн. Вис. друк. Фіз. друк. арк. 16,25+2 вкл. Ум. друк. арк. 27,51. Ум. фарбо-відб. 27,51. Обл.-вид. арк. 27,88. Тираж 6800 пр. Зам. 410. Ціна 3 крб. 20 коп.

Видавництво Наукова думка, 252601, Київ, МСП, Репіна 3.

Книжкова фабрика ім. М. В. Фрунзе, 310057, Харків-57, Донець-Захаржевська, 6/8.